

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/107600>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

HET KIND IN ONZE
MIDDELEEUWSCHE
L I T E R A T U U R

DOOR

B. VAN DEN EERENBEEMT, C. ss. R.

N.V. VAN MUNSTER'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ
AMSTERDAM

HET KIND IN ONZE MIDDELEEUWSCHE LITERATUUR

TYP. N.V. VAN MUNSTER'S DRUKKERIJEN - AMSTERDAM

HET KIND IN ONZE MIDDELEEUWSCH E LITERATUUR

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN
DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE
AAN DE KATHOLIEKE UNIVERSITEIT VAN
NIJMEGEN, OP GEZAG VAN DEN RECTOR
MAGNIFICUS Dr. F. VAN WELIE, HOOG-
LEERAAR IN DE FACULTEIT DER HEILIGE
GODGELEERDHEID, VOLGENS BESLUIT VAN
DEN SENAAT DER UNIVERSITEIT IN HET OPEN-
BAAR TE VERDEDIGEN OP 12 DECEMBER 1935
DES NAMIDDAGS TE 4 URE

DOOR

BERNARDUS CORNELIS JOSEPHUS MARIA
VAN DEN EERENBEEMT

C. ss. R.

GEBOREN TE 'S-HERTOGENBOSCH

N. V. VAN MUNSTER'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ
AMSTERDAM 1935

AAN MIJN OUDERS
EN
OVERLEDEN BROEDER

Gaarne spreek ik hier mijn dank uit jegens allen, die tot mijn academische en universeele vorming hebben bijgedragen.

Op de eerste plaats wend ik mij tot U, Hooggeleerde Van Ginneken, zeer vereerde Promotor. In een bepaalde richting voor 't leven reeds gevormd vóór ik mij Uw leerling noemen mocht, heb ik toch niet enkel op 't gebied der wetenschap veel van U geleerd. De wijze waarop U mijn studiën hebt geleid, het voorbeeld van Uw breedheid en arbeidzaamheid, geheel Uw persoonlijkheid zullen mijn leeraarsambt en arbeid in de zielzorg blijvend vruchtbaar doen zijn.

Hooggeleerde Molkenboer, de bewondering en genegenheid, welke ik reeds lang voor Vondel voelde, is door Uw colleges en in ander leerzaam contact zeer toegenomen en tot een bezit voor 't leven gegroeid.

Hoezeer ik, Hooggeleerde Brom, Uw colleges op prijs stelde, is U hieruit alleen reeds gebleken, dat ik ze haast heel mijn studietijd gevolgd heb. Uw levendige belangstelling heeft mij ook bij 't bewerken dezer dissertatie voortdurend bemoedigd.

Hooggeleerde Lampen, Uw colleges en privatissima brachten mij vooral den geest der middeleeuwen nader; zeer veel practische kennis mocht ik bij U verzamelen.

Dankbaar herinner ik mij Uw colleges, Hooggeleerde B a a d e r, Mulder en Cornelissen; mede door Uw toedoen behooren mijn universiteitsjaren tot de zeer gelukkige mijns levens. Tenslotte gaarne mijn dank aan beambten en personeel der Nijmeegsche universiteitsbibliotheek en van andere openbare bibliotheken. In het bijzonder betuig ik hier mijn erkentelijkheid aan den Heer A. J. de Mare, conservator van het Museum Meermanno-Westreenianum te Den Haag.

INHOUD:

INLEIDING.

I

Keuze van het onderwerp I, Verklaring van den titel 3, Motiveering der verdeeling 4.

EERSTE HST. PHYSIOLOGIE.

6

Conceptie 6 (liefde en minne 6, huwelijks-theorieën 6, voorlichting 9, onvruchtbaarheid 11, vruchtbaarheid 11, zwangerschap 11, groei der vrucht 12, instorting der ziel 12); Geboorte en eerste zorgen 13 (physieke invloed der hemellichamen 13, geboorte 15, tweeling 17, zevenling 19, verzorging 19); Opgroeï 22 (eerste maanden en jaren 22, lichamelijke gebreken, ziekten en dood 23, levensstijlperken 27, schoonheid 30, puberteit 32, kinderverloving 34 en -huwelijk 36).

TWEEDE HST. PLICHT EN VERZUIM.

40

Plichten jegens het kind 40, het eigen kind (huwelijksdoel 40, onderhoud en bescherming 42, liefde 44) en andermans kind (voogdij 47, weezen en arme kinderen 47); Zonden tegen het kind 49 (het kind in wording 49, het kind in den moederschoot 53, het opgroeiende kind 55).

DERDE HST. OPVOEDING EN ONDERWIJS.

59

Opvoeding in 't algemeen 59 (gewicht eraan gehecht 59, verantwoordelijkheid 62, gedrag der jeugd 63, werken en wenken 64, nagestreefde doeleinden 65, het middel der straf 66, coëducatie 69, beroemde opvoeders 69); Speciale opvoeding 70 (edelknapen 70 en prinszen 73, adellijke meisjes 74 en meisjes in 't alg. 74, opv. door geestelijken en/of in het klooster 75, begijnenbeweging 75, oblatenwezen 75, motieven der ouders 78, motieven der kinderen 79, nadeelige gevolgen 81, voordeelen 83, paedag. principen 85, zieleleven der kloosterkinderen 88, van monnikje 88 en nonnetje 92, in de Mod. Dev. van mannel. 94 en vrouwel. jeugd 94); School 97 (schoolkinderen 97, de school 102, methode's 103, leerstof 103, schoolboeken 104 en jeugdlektuur 105).

VIERDE HST. THEOLOGIE EN GODSDIENST.

106

Kinderdoop 106 (gewicht eraan gehecht 106, ceremonies 107, bedienaar 108) en samenhangende kwesties 108 (waarom kinderdoop 108, overgaan der erfzonde 109, dood vóór doop 110, dood na doop 111, gedaante in hemel 112); Kind en Zonde 113 (persoonlijke zonde 113, verhouding tot duivel 118, bijgeloof 121); Geloofsleven 121 (godsd. vorming 121, geloofsijver 122, gebruik der sacramenten 122, kindergebed 124).

VIJFDE HST. PSYCHOLOGIE.

126

Psychische invloed der hemellichamen 126; Uitingen der kinderziel 130 (psychol. typen 130, uiterlijk 131, gebreken 133, aantrekkelijke zijden 134, kinderleed 135, levenslust 137 in zang 137, spel 138, omgang met het dier 140, dans 141, feesten 141); Zielscontact van kinderen onderling

143 (in het huisgezin 143, buitenshuis 144, vriendschap 145, jeugdliefde 146); Besluit 148 (de jongen 148, het meisje 148).

ZESDE HST. HISTORISCHE KINDERFIGUREN. 151

Oude Geschiedenis 152, profane 152 (voorbeschouwing 152, kinderfiguren 154 uit de Grieksche 154 en Romeinsche gesch. 161) en gewijde 164 (Oude 164 en Nieuwe Test. 171); Middel-eu-w-sche gesch. 176, algemeene 176 en Nederlandsche 177 (inleiding, het vorstenkind 177 en het volkskind 180, dit laatste in het huiselijke leven 180, in het kerkelijk- 181 en burgerlijk-maatschappelijke 182; kinderfiguren, vorstenkinderen 188, volkskinderen 194).

ZEVENDE HST. ALLEGORISCHE KINDERFIGUREN. 196

Het kind in de beeldspraak 196 (het woord kind allegorisch gebruikt 196; vergelijking en allegorie in de cultuurgeschiedenis 200, in hoofdsche 200 en burgerl. cultuur 202, in de gesch. van het geestel. leven 205, bij oudere schrijvers 205 en Mod. Devotie 207, ten derde, vergel. en all. bij de Rederijkers 208); Alleg. Kinderen 208 (Amor, Cupido, Minne 208, all. k. in romans 213, bij moralisten en sprooksprekers 216, bij de rederijkers 218); Dierenkinderen 220 (dierenkennis en leering eruit 220, symboliek 223, symboliek in wijderen zin 223).

ACHTSTE HST. KINDEREN DER VERBEELDING. 228

Inleiding 228, Opsomming 229 (Frankische romans 229, Keltische 230 en Oostersche 236 romans, internationale kfig. 242, in Nederl. mengromans 246, Amadisromans 251, volksboeken 251).

NEGENDE HST. IDEALE D.I. HEILIGE KINDEREN. 253

Jeugdhagiografie 253 (biografie en autobiogr. 253, aard der ME hag. 254, chronol. overzicht onzer jeugdhag. lit. 255, indeelingsprinciep 262); Heilige kinderen 262 (MEsche 262 van andere landen 262 en Nederlandsche 269, Oud-christelijke 279 belijders 279, martelaars 280 en martelaressen 281); Heilige kinderen uit het Evangelie 284 (St Jan de Dooper 284, de Onn. Kinderen 288, de Allerh. Maagd MARIA 292, overzicht lit. 292, gesch. van Haar jeugd 294).

TIENDE HST. HET GODDELIJK KIND. 301

Inl. Overzicht lit. 301; Jezus' Geboorte en jeugd 302 (Menschwording en verblijf in moederschoot 302, Geboorte, gezien door eenvoudigen, mystieken, geleerden 305, lessen ervan 313, Besnijdenis en naamgeving 317, Epiphanie 318, Omgang van Maria met het kleine Kind Jezus 320, Opdracht 323, Vlucht 324, Verblijf in Egypte 326, Terugkeer 326, Leven te Nazareth 327, De twaalf. Jezus in den Tempel 332, Verdere jeugd jaren 333); Het Godd. Kind levende werkelijkh. 335 (legenden en hagiografie 335, mystiek en ascese 336, beeldspraak 337, n.l. het beeld der pelgrimsreis 337, de jacht der minne 339, het Soudaensdochterkyn 340).

AANTEKENINGEN. 353

LIJST DER AANGEHAALDE WERKEN, BRONNEN, ENZ. 450

Aan de kinderen rond hem schijnt hij (de middeleeuwsche mensch) achteloos voorbij te gaan, maar dadelijk wanneer hij van het Christuskind gewaagt, verraadt hij dat dit anders is, verraadt hij met welk een teedere en gespannen aandacht hij dit kind, zijn eigen kind, bespied heeft.... Van zijn eigen kind zou hij het niet gezegd hebben. Er was niets dat het hem verbood, niets dan de overmachtige suggestie van den tijd, die hem ervan afhield, de aarde te beminnen om de aarde, zich te verdiepen in de aardsche vreugde terwille van deze vreugden zelf. En slechts de religieuse aanleiding kon deze ban een oogenblik breken. ²⁶⁾

En in zijn bloemlezing komt hij op die gedachte terug:

Lief had de mensch zijn kinderen altijd, maar hier zal men, in den onbedrieglijken spiegel der literatuur, met verbazing ervaren, hoe weinig behoefte de mensch aanvankelijk toonde, zich in alle finessen van het kind rekenschap te geven, en hoe deze verbazingwekkende nonchalance eerst in den nieuwen tijd ingehaald werd. ²⁷⁾

Uitdrukkelijk stelt hij nogmaals vast, dat de mensch van vroeger eeuwen

het kind wel heeft ontmoet en weten te zien. Maar er was dan altijd een aanleiding noodig. In de middeleeuwen was dit het dogma.... ²⁸⁾

Hoe sympathiek deze uitingen ook zijn, dat zijn gezichtskring ten opzichte der middeleeuwen niet ruim genoeg is, toonde Anton van Duinkerken eenigermate aan ²⁹⁾.

Al zulke onderling overeenkomstige en tegenstrijdige uitspraken schenen een nader onderzoek te wettigen. En dit boek, Het kind in onze middeleeuwsche literatuur, is daar de neerslag van.

In welke beteekenis en uitgestrektheid nam ik het woord kind? Kind noemde ik den mensch van zijn begin tot ongeveer den leeftijd van veertien jaar, als „de ontwakning van het nieuwe.... het kinderlijk leven begint te schokken” ³⁰⁾. Deze beperking komt niet alleen met het moderne taalgebruik overeen ³¹⁾, maar is tenslotte ook geenszins in strijd met de middeleeuwsche opvatting

zelf ³²⁾. Het onderzoek bestrijkt heel de middeleeuwen, vanaf den vroegsten tijd tot de gewoonlijk gestelde grens, het jaartal 1550. Ik vermijd den term middelnederlandsch, omdat ik Latijnsche geschriften van middeleeuwsche Nederlanders niet uitsluit; elke geschreven uiting van middeleeuwsche Nederlanders acht ik voor mijn standpunt van belang. Daarom behoeft ook niet alles oorspronkelijk in Nederland ontstaan te zijn; in 't uit andere literaturen vertaalde voelde en vond men vaak het eigene ³³⁾; ook het vertaalde behoort tot onze letterkunde; het aanvankelijke standpunt van Te Winkel ³⁴⁾ is wel voor niemand houdbaar meer. Den term literatuur versta ik in zeer ruimen zin; ascetische en mystieke geschriften worden niet langer volgens een overwonnen standpunt ³⁵⁾ uitgesloten; soms wordt verwezen naar schriftelijke producten, waar kunst en belletrie geheel vreemd aan zijn. En gelijk in een boek over de iconografie der Nederlandsche primitieven de letterkunde niet onbenut mocht blijven ³⁶⁾, zoo zal ik, althans nu en dan, miniatuur- of schilderkunst ter confirmatie moeten bijbrengen.

De indeeling mijner stof is niet op de eerste plaats chronologisch, noch naar de diverse letterkundige genre's vooropgezet. Zij is uit het materiaal gegroeid. Een groote groep feiten betrof het kind in 't algemeen; een andere berustte op een aantal concrete, individueele kinderfiguren. Deze laatste groep vond ik zoo belangrijk, dat ik ze niet kon verwaarloozen ³⁷⁾, of onderbrengen bij de eerste groep als louter illustreerend materiaal. Zoo zullen wij dan eerst, met de oogen der middeleeuwers ³⁸⁾, het kind zien geboren worden en lichamelijk opgroeien; daarna ons mede bezinnen op het maxima debetur puero reverentia; vervolgens wijden we aandacht aan den gewichtigen plicht tegenover het kind: de opvoeding; deze nu heeft niet enkel een aardsch, maar ook een bovennatuurlijk doel, waarom de plaats van het kind in de theologie en den godsdienst wordt beschouwd; tenslotte trachten wij de ziel van het Nederlandsche kind der middeleeuwen te benaderen. Doch niet alleen in abstracto en in 't algemeen is het kind belangwekkend; zulks is het ook als d i t kind, als individueele

persoon. Concrete kinderen hebben onze voorouders in de werkelijkheid om zich heen en in de geschiedenis gezien; concrete kinderen heeft hun verstand ultgedacht tot inkleeding van gedachten; concrete kinderen heeft zich hun fantasie gedroomd. Maar vaak verhieven de gedachten en strevingen zich naar hoger: historie en verbeelding werkten samen tot een beeld van ideale kinderen: de heiligen in hun jeugd. En toppunt zoowel als middelpunt van hun beste voelen, denken en streven was eindelijk het Goddelijk Kind.

Dat alles wil dit boek beschrijven, niet in vrije vlucht, maar, gelijk het past aan een dissertatie, voorzichtig, langs vele citaten uit de literatuur.

EERSTE HOOFDSTUK

PHYSIOLOGIE

Hoeveel er van de middeleeuwsche letterkunde ook verloren is gegaan, omtrent alles wat met de physiologie van den mensch samenhangt is er opvallend veel te verzamelen.

In een platonischen droom heeft de hoofsche cultuur zich trachten te ontveinzen, dat het onderscheid der geslachten op de voortplanting van het menschdom berekend is. Haar Minne, die gestileerde vorm der liefde, was even ideëel, doch evenzeer aan ontaarding blootgesteld als de antieke knapenliefde ¹⁾. Wij zien, dat in de hoofsche romans de genegenheid van de vrouw door het mannelijk schoon en andere dergelijke eigenschappen opgewekt wordt, en die van den man door de schoonheid en jeugd van de vrouw ²⁾. Practisch heeft Dirc Potter dus gelijk, als hij beweert:

Minne is liefde ende liefde is minne:
Twierleye woerden, ghelijc van sinnen. ³⁾

Gelijk het aanvankelijk ontwerp van Die Rose in de verdrukking geraakt en verdrongen is door de uitwerking die de voltooiër er op toepaste, zoo heeft de ideële minne het tegen de „burgerlijke” liefde meestal moeten afleggen. Ook de Amadis-romans, herleving der hoofsche cultuur ⁴⁾, konden de zegepraal van de rederijkersche „mutse” niet beletten, ofschoon

Tes pyne te zyne metter mutsen bevanghen,
Daerse te deghe wel es ghebreydt.... ⁵⁾

Toegefelijk was men voor de helden en heldinnen der romans; toch bleef het huwelijk erkend en beschouwd als de eenig juiste bodem, waaruit alleen het leven in eere kon ontstaan. De Rose moet dan ook bekennen, dat voor de „uitvinding” van het huwelijk vrouwen en kinderen er erg aan toe waren:

Hier voren over menegen dach,
 Alse een man een wijf sach,
 Die hem behagede, hi namse saen,
 Ende wart hi niet wederstaen
 Van iemenne, die starker was dan hi,
 So hilt hise ende lager bi.
 Dicke vochten sire omme ende bleven doet,
 Die wijf bleven in sorgen groet,
 Ende lieten hare kinder dwalen int lant.
 Dit duerde tote datmen huwelic vant,
 Die vonden was vanden vroeden,
 Die altoos na wijsdoem stoeden. ⁶⁾

Eerbied voor 't huwelijk toonde op hare wijze de „echtbreuk-
 liefde" ⁷⁾ der hoofsche cultuur, door zich met edele bedoelingen
 bij voorkeur op de gehuwde dame te richten. Ernstig werd er
 over gedisputeerd of deze, dan wel de nog ongehuwde jonkvrouw,
 't meest waardig was bemind te worden ⁸⁾. De jeugdige Maerlant
 achtte „Joncfrouwen troest..al gile" ⁹⁾. Om andere redenen
 stelde de opgekomen burgerij huwelijk boven coelibaat. Boendale,
 korzelig om de onbekooktheid, waarmee door sommigen de
 maagdelijkheid werd aangeprezen, kwam ertoe, deze laatste beneden
 den huwelijken staat te stellen ¹⁰⁾. 't Was in dien tijd soms noodig,
 het goed recht van 't huwelijk te verdedigen ¹¹⁾; al wordt er in
 onze literatuur van Katharen e.d. huwelijkestegenstanders niet
 uitdrukkelijk melding gemaakt, de ketterij kon ook tegoeder-
 trouwen een weinig besmet hebben. Willem van Hildegarsbergh
 gaat gedeeltelijk met Boendale mee ¹²⁾. Door 't voorbehoud echter
 dat hij ten opzichte der goede priesters maakt ¹³⁾, verklaart hij
 zijn eigenlijke bedoeling: melius nubere quam uri ¹⁴⁾, of maagd
 zijn zonder nederigheid is minderwaardig, naar den veelgelezen
 Bernardus van Clairvaux ¹⁵⁾. Velen in ieder geval gedachten uit
 hoogere motieven met den Apostel ¹⁶⁾, zooals een Gentsch hand-
 schrift van 1310 ¹⁷⁾:

ghemeynlike setten si (de gehuwden) hoer herte alsoe
 seer op hoer kynder ende op dit tijtlike guet, dat si wenich
 op Gode dencken, ¹⁸⁾

en zagen voor de maagdelijkheid-om-God een hooger loon bereid dan voor de weduwen en gehuwden ¹⁹⁾.

Dit behoefde aan de achting voor het huwelijk geen afbreuk te doen. Zoowel in den tijd der Minne als der Liefde konden onze hoogste mystieken aan de aardsche verhouding hunne beeldspraak voor het geestelijke ontleenen. Al ziet Hadewijch de minne meest als „Joncfrouwe ende coninghinne” ²⁰⁾, dit verhindert niet,

Dat si es moeder van alre doghet;
Si es drachtich ende draecht allene die trouwe
Daer ghi alle die mint u bi verhoghet. ²¹⁾

En Ruusbroec heeft het geestelijk leven beschreven als een Brulocht, uitgaande van de Evangelie-woorden:

Siet die brudegom coemt, gaet ute hem te gemoete, Ende
Cristus spracse in eene ghelyckenisse datmen leset vanden
maegden. ²²⁾

Trouwens, Geert Grote ²³⁾ en Dirc van Delf ²⁴⁾ hebben prachtige bladzijden tot gehuwden over hun staat gericht. En degelijke burgers als de Rederijkers waren, proefden zij, zonder den blijmaak van Boendale, en weliswaar op meer aardsche wijze als de bovengenoemden, de heerlijkheden der huwelijksverhouding en wisten deze op haar waarde te schatten. Sceptisch in betrekking tot de practijk luidt een stock:

De regel is goet, waer hy wel onderhouwen, ²⁵⁾

maar hoe opgewekt klinken de talrijke refereinen in Jan van Styvevoort's bundel met dat telkens herhaalde

Es dit niet ter werelt een paradijs? ²⁶⁾

Raken zij echter meer „int sotte”, dan hebben ze meer oog voor de schaduwkanten. Mannen klagen over hun lastige vrouw ²⁷⁾, terwijl van haar kant een vrouw als Anna Bijns haar zusters den raad geeft niet te trouwen ²⁸⁾.

Het huwelijk was er op de eerste plaats tot voortplanting van het menschedom. Moralisten ²⁹⁾ spoorden aan tot 't redelijk gebruik ervan,

lc mochte u noch segghen een exempel dat ic ghelesen hebbe van den-gheenen die leven ende sterven in oncuysheiden sonder rouwe ende biechte, maer dat willic laten, want het en es niet tamelijc te hoorne. ⁴¹⁾

Zoo gaat het Boeck der Voirsienicheit Godes bij de hellestraffen der onkulschaards voorbij „dat niet wel betamelic is te scriven” ⁴²⁾, alsmede de zonden „die dorpelic te scriven sijn” ⁴³⁾.

Waarom deze schuchterheid? De eerbied voor de geheimen des levens gaat hier samen met de beduchtheid, dat er sommigen misbruik zouden maken van aldus verworven kennis. Een bijbelvertaling verzekert:

Dit laet ic al after om die dorperheit van voel mannen die dat lesen mochten ende ontamelic nemen. Want die vrouwen syn alre eeren weert die goet sijn. ⁴⁴⁾

Om dezelfde reden acht zelfs de dichter van Der Vrouwen Heimelicheit het beter, bepaalde bijzonderheden weg te laten ⁴⁵⁾, al mogen wij daarom niet denken, dat hij 't zelf niet weet:

Doch hebbics wat ontbonden
Dat niemen en derf orconden
Dat ics niet en versta no ne weet. ⁴⁶⁾

In zijn dissertatie over Dirc van Delf roemt Daniëls diens kiescheid ⁴⁷⁾, doch vindt den schrijver van het Cancellierboek preutsch, waar deze bij de behandeling van het zevende ⁴⁸⁾ gebod bekend:

Al eest sake, dat dese materie biechtens behoeft, nochtans en derre ic van scheemten niet meer daer af schryven. ⁴⁹⁾

Misschien ligt hier al een symptoom van het overdreven angstige, dat ons volk lang gekenmerkt heeft, en bij de moderne devoten al sterker voelbaar is ⁵⁰⁾.

In haar dissertatie over de vrouw bij de Dietsche moralisten bespreekt Mej. Roessingh ze niet als moeder, en of in „Lof der vrouwen” ⁵¹⁾, vertaling van Christine de Pisan's Cité des Dames, iets ter eere der Dietsche moeders ingevoegd is, kon ik nog niet nagaan. Zeker heeft menige middeleeuwsche vrouw, als Dido weleer, verzucht:

Daermen die werelt meerret mede
Nader menscheliker naturen sede ³⁰⁾.

Als dan de jonkvrouw, „versch ende cout bi natueren” en „den groenen houte” gelijkende ³¹⁾, eindelijk vlam gevat had aan het licht ontstoken mannenhart, dat meer op dor hout lijkt ³²⁾, en wilden zij een huwelijk aangaan, dan moesten zij voorgelicht wezen over hun rechten en plichten. Daartoe konden bepaalde geschriften helpen.

De wetenschap aangaande de voortplanting steunde op werken van Aristoteles ³³⁾ en Albertus Magnus ³⁴⁾, in het middelnederlandsch verbreid in den vorm van boeken als Physiologus ³⁵⁾, Der Vrouwen Heimelijcheit ³⁶⁾, Der Mannen ende der Vrouwen Heimelijcheit ³⁷⁾. Medici en biologen mogen beoordeelen, in hoever het daar medegedeelde met de huidige wetenschap overeenkomt. In ieder geval wordt er voor menschen die ermee noodig hebben alles duidelijk en zakelijk behandeld. Opmerkelijk is vooral in Der Vrouwen Heimelijcheit de wetenschappelijke onberoerdheid van den schrijver. Deze wendt zich in den loop zijner verhandeling telkens tot de geliefde ³⁸⁾ voor wie hij het boek samenstelt, met verzuchtingen van liefde, verdriet en verlangen. Toch komt er geen enkele maal een minder fatsoenlijke zinspeling in zijn geest op, hoewel dat hier in zekeren zin voor de hand had gelegen. Slechts een enkelen keer verontschuldigt hij zich:

Met orlove dat ics ghewaghe ³⁹⁾.

Maar hij zou niet gaarne hebben, dat onbevoegden inzage kregen van het dichtwerk:

God gheve hem den langhen ween
Die dit onder dorpers bringhen sal
Dat ic altoes dus nauwe hal.
Oec biddic mierer liever joncfrouwen
Dat sijt niemanne en laete scouwen. ⁴⁰⁾

In 't algemeen werd een zekere kieschheid in deze zaken door de ernstige schrijvers betracht. Zoo laat Ruusbroec een exempel achterwege:

Hedet ir doch ein kindelin
an mir gewonnen! ⁵²⁾

Onvruchtbaarheid ⁵³⁾ kwam voor ⁵⁴⁾. Ze had natuurlijke oorzaken ⁵⁵⁾, maar kon ook wel eens gevolg ⁵⁶⁾ of straf ⁵⁷⁾ van zonde zijn. Bij vorstinnen was ze een nadeel voor het heele volk ⁵⁸⁾, bij haast iedere vrouw een verdriet voor haar zelf en de naastbestaanden. Wellicht konden middelen helpen als de schrijver van Der Vrouwen Heimelicheit er opnoemt ⁵⁹⁾ en die van Der Mannen ende der Vrouwen Heimelicheit er wel weet, maar uit vrees voor domme lieden en geestelijken liever niet noemt ⁶⁰⁾. Toch geeft hij er later enkele aan ⁶¹⁾. Aldus noemt ook Maerlant er eenige, welke wel wat naar bijgeloof rieken ⁶²⁾. Beter was het ongetwijfeld, zijn toevlucht te nemen tot het bovennatuurlijk middel des gebeds ⁶³⁾. Zoo werden meerdere heiligen verkregen ⁶⁴⁾, zoo Joachim's en Anna's dochttertje ⁶⁵⁾. Om kinderzegen ging een Nederlandsche vrouw als Elsebe Hasebroecks ter bedevaart ⁶⁶⁾. Gelukkig was de vruchtbare moeder. Daarin leefde mee „Vrou Permants, een vroeyvrouwe” uit de klucht van Tielebuys:

Vruchtbarighe vroukens, jonck van daghen,
Ghebonden metten bande der natueren,
Die soo wel varen, en hebben gheen claghen,
Dat sy hen kinderkens connen voldraghen,
En als sij blijde moeder voldueren,
Ick en hebs in thien jaren nijet weten gebueren,
Ten quam al wel, God sijs ghebenedijt! ⁶⁷⁾

Brugman ontleende aan de vruchtbare moeder van kinderen een wijd uitgewerkte beeldspraak in zijn brief aan de Broeders van het Gemeene Leven ⁶⁸⁾. Wel was het voor de Nederlandsche vrouw een offer, wanneer ze op Christus' roepstem zich op hoogere wijze onvruchtbaar maakte om het rijk der hemelen, gelijk haar in een vizioen door engelen toegezongen werd: „De bruiden van Christus deden afstand van het moederschap” ⁶⁹⁾.

Talrijk zijn de gehuwde en ongehuwde moeders in romans ⁷⁰⁾, mirakelverhalen ⁷¹⁾, legenden ⁷²⁾, en vooral waar 't over de minne

ging in didactiek, balladen, liederen, enz. ⁷³⁾ Middelen om te weten of conceptie had plaats gehad wisten geneeskundige en derg. werken aan te geven ⁷⁴⁾. Men merkte op, dat zwangere vrouwen graag lekkere dingen eten ⁷⁵⁾ :

Want op alle snuystermēt Isse soo belust,
Groen fruytken, vers boterken eetse soo rye,

vertelt een boer van zijn dochter ⁷⁶⁾. Zulke vrouwen kunnen weleens lastig zijn; daar heeft Cornelis Everaert een heele klucht over gemaakt, „Twesen”:

Wat moetet niet wel een wonderlic verstant zyn
Als sommige vrouwen met kynde beghort zyn
Datse dan tot alder aerceyht gheport zyn
Meer dan alsse gheen kyndt en draghen. ⁷⁷⁾

In haar gezegenden toestand hadden zij recht, eerbiedig te worden ontzien. Jan de Weert keurt het ten strengste af, aan een zwangere vrouw een zware penitentie, zooals vasten, op te leggen ⁷⁸⁾.

In Merlijn's boek wordt de groei van het kind naar de uiterlijke kenteekenen kort beschreven ⁷⁹⁾, in Physiologus ⁸⁰⁾, Der Vrouwen Heimelicheit ⁸¹⁾ biologisch en uitvoerig. Een Haagsch Bijbelhandschrift vat dit beknopter samen:

Dierste xiiij (dagen) blijft dat zaet sonder verwandelen dair binnen. Daer nae wertet roet. Ende dan beginnen eerst die binnenste leden te wassen, als dat herte, die levere, die longhene ende diesgelike. Ende dair na dat butenste, soe dattet in .xl. dagen een knechtkijn wert vol gheformeert ende in lxxx dagen een meysken. ⁸²⁾

Al is God schepper van lichaam en van ziel, gelijk Ruusbroec verklaart ⁸³⁾, Hij is het onmiddellijk alleen van de ziel, welke, naar allen schijnen te houden, wordt ingestort na een zekeren tijd, als het lichaam gereed is om haar te ontvangen. Die tijd werd begroot voor mannelijke kinderen op veertig, voor een vrouwelijke vrucht op tachtig dagen na de conceptie.

Want gelijc dat inder moeder buyck eens knechtkens lichaem binnen xl. daghen wort volmaect ende dat hem opten viertiensten (lees: viertichsten) dach die siele in comt, also wort een maechdekijns lichaem volmaect opten lxxx. dach ende dan comt haer die siele in. Waerbi dat eens mans lichaem eer volmaect wort dan eens wijs lichaem daer sijn drie redenen toe [nl. omdat a) Christus als man mensch werd, b) de vrouw meer gezondigd heeft, c) en zij God erger kwelt.]⁸⁴⁾

Meestal wordt er geen onderscheid gemaakt, alleen van veertig dagen gesproken. Aldus in Der Vrouwen Heimelicheit⁸⁵⁾, In Maerlant's Rijmbijbel⁸⁶⁾, bij Dirc van Delf⁸⁷⁾ en Augustijnken van Dordt:

Ende met sijnre godliker craft
Op den .xli. dach,
Daer dlijf in der moeder lach
Onmachtich in hem selven doet,
Daer senden God die ziele bloet
In den live onghedraghen.⁸⁸⁾

Hoe de middeleeuwers aan deze opvatting gekomen zijn? Wellicht mede onder invloed van de uit de H. Schrift bekende Joodsche wet, volgens welke de vrouwen na de geboorte van een jongetje veertig, van een meisje tachtig dagen onrein waren. Of het nog verborgen leventje een mannelijke dan wel vrouwelijke vrucht was, om dat uit te vorschen werden er in wetenschappelijke werken middelen aangegeven⁸⁹⁾. Zoo ziet men, dat het kind in den moederschoot reeds veel belangstelling genoot. Hadewijch ontleende aan het verblijf van negen maanden een uitgewerkte beeldspraak⁹⁰⁾. En een rederijker hoorde bij gelegenheid van een ontzettende misdaad: „dongeboren roept moort”.⁹¹⁾ Men vertelde, dat in dien toestand kinderen hadden gesproken, voor- teeken van onheil⁹²⁾, of ter verdediging van onschuldig aangeklaagden⁹³⁾. Toekomstige heiligen, zoo meende men, konden van daar soms reeds mirakelen verrichten⁹⁴⁾!

De samentreffende stand van de hemellichamen had ook voor

ernstige en geleerde mannen als Dirc van Delf ⁹⁵⁾ fysieken invloed bij conceptie en geboorte van het kind. Herhaaldelijk is daar sprake van ⁹⁶⁾, hoewel niet zooveel als over psychische inwerking engvolgen, waarover in een later hoofdstuk ⁹⁷⁾. De hemellichamen zijn o.a. oorzaak van gedachten ⁹⁸⁾. Volgens Der Vrouwen Heimelijkheid ⁹⁹⁾ hebben de zeven planeten eerst na de voltooiing van het lichaam psychischen invloed:

Trouwen, mi ware goet gheseit
Hoe tkint van den planeten ontfait
Sine natuere ende sine seden
Alst volcommen es van sinen leden. ¹⁰⁰⁾

Doch deze laatste zijn tevoren gereedgemaakt door de inwerking der twaalf teekens van den dierenriem, waarvan er elk bij een bepaald deel van het lichaam betrokken is ¹⁰¹⁾. Toch blijkt intusschen iedere planeet een maand materieelen arbeid te hebben ¹⁰²⁾. In een romantische „Historie van der gebueerten etc. van Sinte Katherinen der ioncfrouwen” ¹⁰³⁾, laat het kinderlooze koninklijk echtpaar, bedroefd, na vergeefsche beden tot de valsche goden, een beroemden astroloog raadplegen. En 't is iets wonderlijks, als deze verzekert:

Die loep der naturen des hemels en hevet geen sake
geweest der onvruchtbaerheit. ¹⁰⁴⁾

Op zijn raad roept men den „god der goden” aan; een kind wordt geboren, en op hetzelfde oogenblik aanschouwt „meester Alphonsius” de groote toekomst van het meisje:

Ick sach dat alle die ander planeten hadden tot hoirre
planeten een vriendelike anscouwen, ja een wonderlike
concordancie. ¹⁰⁵⁾

En hij herhaalde voor den koning, nimmer een mensch te hebben ontmoet,

in welken die natuer der planeten ende die loep al des
hemels alsoe bequeemelijcke vertoent hadde. ¹⁰⁶⁾

Minder vertrouwen in die sterrenkijkerij toonde een moralist, aangehaald door C. de Vooy: „Ende sonderlinghe so pleghen aexterminen in de gheboerten in de planeten te studerene. Daer waren up eenen tijt twee aextremine die seere studerende waren in de planeten in de gheboerten. Ende deen studeerde sonderlinghe in sijns selfs planete, ende seide totten anderen, hij saude XXV iaer langher leven dan hij dede.” Kort daarna stierf hij ¹⁰⁷⁾.

Puer appetit nasci, luidt het in Lombardica Historia ¹⁰⁸⁾, en dat wel om vier redenen: ut recipiat ampliorem locum ad manendum, uberiozem cibum ad vescendum, liberiozem aërem ad respirandum, et lucem ad videndum. De gewone tijd der geboorte werd geacht negen maanden na de ontvangenis ¹⁰⁹⁾, maar Der Vrouwen Heime-licheit laat nogal sterke speling toe ¹¹⁰⁾. Avicenna, wordt er verhaald, heeft wel eens ontmoet

Een kint in de .xiiij. maent geboren
Ende hem begonste te wassen tande;
Dat was wonder menegherhande,
Ende dat kint bleef wel te live. ¹¹¹⁾

Hulp was bij de geboorte gewenscht; daarom gaven geneeskundige werken regels en wenken ¹¹²⁾. Vooral kwam de vroedvrouw er aan te pas; want

Memmen, vrouwaerstes ende vroevrouwen,
Dees prysen al kinderen maken ende bruyloft houwen. ¹¹³⁾

Deze gaven zich gaarne en ijverig aan die taak, als blijkt uit een alleenspraak van zulk eene in Tielebuys:

Nu dats daer, ick woude dat ick stonde
In onse prochiekercke, deught souwer bij naken,
Daer soudick den heijden helpen kersten maken.
Alsulcke saken sijn vroeyvrouwen ghewoone. ¹¹⁴⁾

In verhevener zin werd hulp verwacht van de Moeder Gods. Dirc van Delf wees de vrouw in haar zwaar uur op Maria,

alre vrouwelike dracht een sonderlinghe helpmoeder in
haren gheborten noot. ¹¹⁵⁾

Een legende wist zelfs te verhalen, dat die hooge Vrouwe het niet beneden zich geacht had, zoo nederige hulp te verleenen aan een veertienjarig moedertje, door de Turken ontvoerd ¹¹⁶⁾.

Naakt en arm wordt de mensch geboren:

Ghy, menschen, die naectt ter weirelt geboren sydt,
Armer dan tkicxken dat wt den doren splydt.... ¹¹⁷⁾

Maar wat is dat vergeleken bij de smarten, waarmede dat voor de moeder vergezeld gaat!

Met wee worden wi geboren. ¹¹⁸⁾

Die pijnen zijn een straf der vrouw vanwege de zonde ¹¹⁹⁾. Met Eva moet elke moeder jammeren; de eerste weeën der eerste moeder heeft Boendale beschreven ¹²⁰⁾ :

Si waender of bliven doot ¹²¹⁾

en een ander dichter voegde eraan toe:

Su (Eva) moeste al haer kinderen baren
Met rauwen ende met pijnen sware.
Dese maledictie ende desen rauwe
Es ghedeelt op alle vrouwen,
Daer en can niemans ghesteken uut
Dan Maria die scoone Gods brout. ¹²²⁾

Een vrouw heeft over de smartkreten gedicht:

Vroukens die kinderkens draghen met eeren,
Eerse de weerelt kunnen vermeerren,
Haren roep wert ey int nedersetten;
O bitter ey! ghy doet dlyden verseeren! ¹²³⁾

Aan dat hartverscheurend geschreeuw herinnerden soms de kreten van heilige vrouwen in extase, als waarvan in het leven van Sinte Christina de Wonderbare verhaald wordt. Een middelnederlandsche vertaling der vita door den Dominicaan Thomas van Cantimpré niet meer dan acht jaar na haar dood te boek gesteld ¹²⁴⁾, zegt:

Bywilen ghinc si oec in ketelen mit ziende water tot ter borsten toe of tot haren lenden toe nae dien dat die

ketelen diep waren: ende op die leden (hs. teden), die buten den ketel waren sonder pijn, goot si siende water ende si riep als een vrouwe die in arbeide gaet van kynde; nochtan als si uut quam so en hadde si ghien quetsuren. ¹²⁵⁾

De dichtbewerking roept die sensatie meerdere malen bij zijn lezers op ¹²⁶⁾ :

Als si dit seide, so riep si ende creet,
Als die in arbeide van kinde geet.

In de Lijst der Volmaekten, een waarschijnlijk geïnterpoleerd ¹²⁷⁾ aanhangsel bij Hadewijch's vizioenen ¹²⁸⁾, staat van een zekere Geremina te lezen:

Si dede hare dicke (van minne) alse wee ochte si in arbeide van kinde ghinghe. Ende dat hare alle hare lede waenden spliten.

Het kind kostte aan de moeder soms het leven ¹²⁹⁾; voor levende of doode vrucht was de keizersnede soms noodzakelijk ¹³¹⁾. Mis-kraam ¹³¹⁾, gedrocht ¹³²⁾, doodgeboren kind ¹³³⁾, ze worden alle vermeld.

Niet zelden werd er een tweeling geboren,

die te gader
Een moeder drouch, als dickent gesciet. ¹³⁴⁾

Eenige malen wordt er zelfs van een „siameesche” melding gemaakt ¹³⁵⁾; gelukkiger moeder was er in het leven van Sinte Franciscus: op diens voorspraak verkreeg zij van den hemel, na de rij van enkel dochttertjes een mannelijken tweeling ¹³⁶⁾. En In den Spieghel Historiael vertelt Maerlant de geschiedenis van de tweelingen Sint Medardus en Gylwardus, wier levenslot eng verbonden bleef: zij werden op eenzelfde dag bisschop, en stierven op eenzelfde dag als heiligen ¹³⁷⁾. De tweeling is een populair gegeven voor romans uit den Frankischen kring; men vindt het bijv. in Valentijn ende Nameloes en in den Aiol. Het middel-eeuwsche volksgeloof ¹³⁸⁾, dat twee- en drielingen als een gevolg

van echtbreuk beschouwde, schijnt ook bij ons te hebben geheerscht, blijkens het herhaaldelijk met historische allures opgeteekende feit, overkomen aan

Margrieta Herman Grave van Hennenberchs huysvrouwe, dochter des vierden Floris Grave van Hollandt ende Zeellant (sic), suster van Willem den Coninck van Romen ende dae nae Keiser des Rijcks ende van Alydt Graefinne van Henegow. ¹³⁹⁾

Deze dame zag eens een arme vrouw met een tweeling en plaatste de opmerking,

dat sulckes by eenen man niet mochte geschien, ende heeftse met schoffierlicke woorden verstooten. ¹⁴⁰⁾

De aldus in haar moedereer geraakte vrouw vervloekte de gravin,

haer wenshende soe veele kinderen tot eender dracht te verkryghen alser daghen in een jaer mochten wesen, twelck oock miraculoeslick gheschiet is.

Want

out synde omtrent xlii jaer heeft (sy) ter werelt voortgebracht op ten goeden vrydach omtrent negen wren int jaer MCCLXXVI: drie hondert ende vyf en sestig kinderen, die alte samen eerst gedoopt zijn in twe beckens ¹⁴¹⁾ van Guido den Wybisschop van Wtrecht, van den welken knechtkens alle Johannes, die maechkens alle Elisabeth genaemt zyn, die al te samen met den moeder op eenen dach ghestorven ende hier te Lausdunen in die kerck begraven zyn. ¹⁴²⁾

J. W. Wolff geeft de geschiedenis weer in zijn Niederländische Sagen, ¹⁴³⁾ hij noemt de heldin van het verhaal echter Machteld. Behalve verscheidene latere geschiedschrijvers citeert hij de Oude Divisie-Cronycke van Hollant etc., de kroniek van den clerc uten lagen landen alsmede enkele Duitsche. Het Middelnederl. Woordenboek haalt toevallig uit de Excellente Cronike (fol. 118a) het volgende aan:

Int jaer ..1276.. so beviel ende baerden die gravinne van
Hennenberch 365 kinderen. ¹⁴⁴⁾

Opvallend is telkens de late vermelding. Het Loosduinsche opschrift stamt uit de 16de eeuw ¹⁴⁵⁾, de Excellente Cronike van Vlaenderen „ging in 1531 van de pers” ¹⁴⁶⁾, de Divisiiekroniek is in 1585 gedrukt ¹⁴⁷⁾, doch ouder van oorsprong, nl. in 1517 geschreven ¹⁴⁸⁾. De oudste opteekening is misschien die van den clerck uit de lage landen ¹⁴⁹⁾. Wellicht berust heel het fabeltje op de bekende kindergrap, die in de laatste Decemberdagen jaarlijks terugkeert. Om iemand erin te laten lopen, zegt men bijv.: „Ik ken iemand, die zooveel handen aan zijn lijf heeft als er dagen in het jaar zijn.” Mogelijk heeft ooit iemand een dergelijke geestigheid gedebiteerd bij de geboorte van een tweeling. De vermelding van Goeden Vrijdag als geboortedag in ons geval klopt hiermede, als met Paschen het nieuwe jaar gerekend werd te beginnen. Dit nu was werkelijk het geval tijdens de middeleeuwen, in Brabant, Henegouwen, en na 1300 in 't graafschap Holland, behalve te Delft ¹⁵⁰⁾. De gravin zal dus, als straf voor haar hoonen der andere vrouw, zelf een tweeling gekregen hebben.

De Loosduinsche sage noemde het buitensporige kindertal miraculeus. Zeven kinderen tegelijk ¹⁵¹⁾ werd wel als de hoogste natuurlijke mogelijkheid beschouwd.

Aristoteles seit dat gheen man wonderen en sal dat een
vrouwe meer dan een kynt draghet. Want sy machter
zeven draghen te gadere ende op een wile wynnen bij
natueren,

aldus begint een Haagsche bijbel zijn biologische verklaring ¹⁵²⁾. Dat het feit zich wel eens heeft voorgedaan, mag men besluiten uit enkele legendarische vertelsels in den Spieghel Historiae ¹⁵³⁾ en de Gulden Legende ¹⁵⁴⁾.

Doch één zoo'n kleine zuigeling brengt voor de moeder al zorg en last genoeg mee. Boendale haalt voor den soms kwalijk riekenden arbeid zijn neus op en acht er de vrouw weer te minder om. Daar

deze het menschedom in al het leed gestort heeft, moet zij in zulke smarten kinderen voort- en grootbrengen.

Ooc blijft si mitten kinde in desen
In zorgHEN, in pinen ende in vresen,
Ende moet heffen uut zinen messe,
Ende of dwaen sine vuulnesse,
Tote dattet hem selven helpen can:
Dies is al quite die man. ¹⁵⁵⁾

Rederijkers vatten de zaak meer van den grappigen kant op. Men vindt huishoudelijke tooneeltjes, waarbij de man het kleine kind op den schoot moet houden of grover hulp verleenen. In een referein (mag ik het staaltje laten zien?) met den stock „Verwijft te zyne gaet boven alle plaghen” legt Anna Bijns ¹⁵⁶⁾ een echtgenoot de klacht in den mond:

Ick mach wel claghen, ic hebs van doene,
Aylacen wacharmen, want ic ben verwijft....
Wanneer dat kindt cryt/ zoe moet ict stillen,
Opt knieken setten, en singhen/ tiere/liere;
En alst hem bescheten heeft/ moet ic schiere
Het grofste gruys vanden doecken spoelen.
Pis, kindeken pis/pis/ic dan creyiere,
Wanneer dat cacken wille/ oft poelen.
Dan moet ic hem ooc de pappe koelen
En in den mont steken/ ic en machs niet ontvlien....
Dan moet ic dwicht ooc in slape wiegHEN,
Oft thoerenkindt/ sou zynen eyndelderm vuytcryten,
En, liet ict cryten/ ten sou my niet lieghen,
Zy zou my zoe dapper in myn tuyten vliegHEN,
Want, wanneer dat balch cryt, wilt zyt my wyten.

Aan een kindermeid ¹⁵⁷⁾ had de drukke huismoeder soms ook al niet veel steun. In een rederijkersoptocht werden o.a. deze „devisen” rondgedragen:

Maer al mocht ons maerte winnen seven croonen,
Sy en wilt niet meer dienen daer kinderen woonen.

Ons kindermaerte, salt haer oock hinderen,
Speelt liever met de knechts dan met de kinderen. ¹⁵⁸⁾

Hebben Nederlandsche moeders buiten noodzaak hun kinderen aan vreemden ter eerste voeding afgestaan? Van de adellijke dames in Duitschland zegt Arnold ¹⁶⁰) dat het gewoonte was. In onze literatuur zijn daar zoo goed als geen aanduidingen voor te vinden. Een door ons reeds aangehaald rederijvers noemt terloops de „memmen” ¹⁶⁰). In verband met de jeugd van Jan I, hertog van Brabant, wordt er van een „amme” melding gemaakt ¹⁶¹). Waarschijnlijk hebben ook de moeders der hoogere standen dien plicht niet verzaakt. Hoe had men anders de Moeder Gods zoo vaak in die zoete bezigheid verzonken kunnen vereeren, schilderen en bezingen? Hoe had men dat liefelijk tooneel van moeder en kind als beeld voor ons verlangen naar de H. Communie kunnen gebruiken ¹⁶²)? Eerbiedig en teeder hebben zij het Immer aangezien ¹⁶³). 't Was immers God zelf die de zuigelingen zoo spijsde:

De kinderkins spyst ghy, soo Paulus bewyst,
Met dmelck huers moeders tot elcker ure. ¹⁶⁴)

Was het echter noodzakelijk, naar een voedster om te zien, dan moest er een voorzichtige keus gedaan worden:

Salmen hem ene voestre gheven,
(Want het bi melke moet leven),
Dat sal sijn een vrome wijf,
Die ghesont ende soete hebbe dijf
Ende oec soete den adem met,
Dat melc dicke ende vet;
Want melc dunne ende waterachtech
Maect dat kind al ommachtech,
Al waert oec van ere coe:
Daeromme moet mer zien toe. ¹⁶⁵)

Wat moest er terecht komen van kinderen, die te vondeling gelegd of zoekgeraakt, door wolven en dergelijke gevoed moesten worden! Een exempel verhaalde „van enen kindekine”, gezoogd door een wolvin en sinds vierbeens gaande ¹⁶⁶), een roman van een jongetje, dat zoo tot een wildeman opgroeide ¹⁶⁷), de geschiedenis van een zeker kind Arudis, door allerlei dieren achtereenvolgens gevoed ¹⁶⁸).

Het kind in de wieg bood stof aan kluchtspeldichters ¹⁶⁹); klaarblijkelijk stond de wieg naast 't bed van vader en moeder. Lachend keek men er naar die wichten, hoe

Si roerden voete ende hande ¹⁷⁰).

En belangstellend aanhoorde men de eerste kinderlijke taalklanken.

Alst kint coemt ter werelt uut,

So es des cnapelins eerste luut

.A. ende des meiskins .E.;

Ende dit ne faelgiert nemmermee. ¹⁷¹)

Toekomstige helden of heiligen vertoonden soms wonderbare kenteekenen op het kleine lichaampje, zooals met Olivier van Spaengen ¹⁷²), Seghelijn van Jerusalem ¹⁷³), prins Meliadus ¹⁷⁴), Sint Rochus ¹⁷⁵) het geval was.

Het opgroeien van kinderen beschouwde Maerlant met verwondering; hij sprak erover in 't eerste boek van Der Naturen Bloeme: „Twonder dat men vint van lieden” ¹⁷⁶). Na 14 maanden, lezen we elders, kon het zitten, na 21 maanden praten, weer zeven maanden later en zitten en loopen en praten ¹⁷⁷). Intusschen was het tijd geworden om het te spenen, als het kind uit zich zelf al niet genoeg had van de moedermelk ¹⁷⁸). Na zeven maal zeven maanden mocht men het in geen geval nog zoogen ¹⁷⁹). Was het kind vier jaar oud, dan vielen de melktandjes uit en kregen ze er betere voor in de plaats ¹⁸⁰). Dan begonnen ze ook beter te praten ¹⁸¹), al was 't dan vaak nog maar napraten ¹⁸²). Tot vreugde der ouders ¹⁸³) ging het kind steeds meer op hen gelijken ¹⁸⁴). Maar het bracht den vader weleens in ongelegenheid, gelijk toen Bohort de opmerkelijke gelijkenis van den kleinen Galaäd met Lancelot in tegenwoordigheid van Ginevra ter sprake bracht ¹⁸⁵). Broertjes en zusjes leken eveneens vaak veel op elkaar, zooals de echte en onechte Ginevra ¹⁸⁶); maar dit kwam ook voor bij elkaar-in-afkomst-vreemden, vrienden later als Amicus en Amilius ¹⁸⁷), geliefden als Floris ende Blanchefloer ¹⁸⁸).

Lichamelijke gebreken ¹⁸⁹) als blindheid ¹⁹⁰), ziekte ¹⁹¹), waar de hemellichamen wel schuld aan hadden ¹⁹²), brachten rouw in menig huisgezin. Tegen ziekten vermochten geneesheeren nog iets ¹⁹³), tenminste als de „cracht der mane” zich niet verzette ¹⁹⁴). Machteloos stonden ook zij bij noodlottig ongeval ¹⁹⁵) en bij den dood ¹⁹⁶). Want wat al ongelukken beleefde ook toen reeds, zonder het moderne verkeer, de zorgeloze jeugd! Geregeld werden er overreden ¹⁹⁷), vielen er dood uit het raam ¹⁹⁸), kregen er vallende voorwerpen op het hoofd ¹⁹⁹), maar vooral, o die Nederlandsche kinderen, hoe menig onvoorzichtig meisje of jongske viel in 't water en verdronk ²⁰⁰). Een bekend spreekwoord luidde in de middeleeuwen veelbeteekenend een weinig anders:

Als dat k i n t verdronken is, so stopt men den put ²⁰¹).

Volgens Moll ²⁰²) is het dooddrukken van in 't bed genomen kinderen dikwijls voorgekomen, blijkens maatregelen daartegen door stadsregeeringen. En wat al ongelukken meer, waar de dood uit volgde ²⁰³)! Maar ook den natuurlijken dood stierven er zeer veel. Menigmaal herhaalde het zich:

Sie hadde een enich kint, ende dat was een soenken;
daer dede onse lieve heer sinen lievesten wille mede
ende haeldet tot hem. ²⁰⁴)

De kindersterfte was aanzienlijk genoeg, om ze naast die der jonge en oude menschen te plaatsen ²⁰⁵):

Ic segge dat sijn drie dode,
Deen hebben die kinder clene,
Dander die jonge liede gemene,
Die derde die oude liede gedogen. ²⁰⁶)

De zucht zijn kinderen te behouden klinkt wel angstig door in een moralistisch gedicht:

Mochte den riken lieden tgoet
Allene .iiii. dinc toedraghen:
Joecht gheven in vrouden spoet,
Ende die felle doet verjaghen,

Kinder te winnen scoene ende vroet,
Die niet te stervene en plaghen.
Si mochten gherne setten den moet
Omme tgoet ende daer na laghen. ²⁰⁷⁾

Een stoïcijn had makkelijk troosten: 't is een voordeel jong te sterven ²⁰⁸⁾, „die sone” bleef den vader klagen „dat sine kindren sterven”:

Ic hadde kindren bi minen wive,
Ic minnese gelijc minen live;
Si waren scone ende wel gheraect....
Hier omme clagic ende wene,
Want ic ben bleven, dunct mi allene. ²⁰⁹⁾

En hij blijft maar insisteren:

Neen, Ic hopped, wel lieve vader,
Dat mine kinder allegader
Leven soudon mine daghe:
Maer neen si niet; dits dat ic claghe. ²¹⁰⁾

Vreeselijker was het, als een kind van honger stierf ²¹¹⁾ of afschuwelijk vermoord werd ²¹²⁾.

Hoe gelukkig mochten zich de ouders achten, als Christus bij middel van een reliek van het H. Kruis, als de H. Maagd of een van Gods lieve Heiligen onverhoopte of vurig afgebeden uitkomst brachten. Tallooze mirakelen zien we ten gunste van kinderen geschieden, bij geboorte, ziekte, ongeluk en dood.

De Moeder Gods bood gaarne bijzondere hulp als er een kind moest geboren worden ²¹³⁾; doch daarbij werd graag ook Sint Franciscus' voorbede Ingeroepen ²¹⁴⁾. Vrouwen in positie genoten krachtige en wondervolle bescherming ²¹⁵⁾. Zelfs als de vrucht reeds dood was ²¹⁶⁾ of lichamelijk wanstaltig ²¹⁷⁾, was er soms nog redding. Goed en medelijdend waren de Heiligen voor zieke kinderen ²¹⁸⁾, zij genazen hen van breuk ²¹⁹⁾ en vallende ziekte ²²⁰⁾, van vergiftiging ²²¹⁾, blindheid ²²²⁾, doofstomheid ²²³⁾ en bezetenheid ²²⁴⁾. Zoo werd Sophia, dochter van keizer Constantijn, die als kind van tien jaar bij het drinken van water negen duivels

mee naar binnen kreeg, door aanraking met de gezegende overblijfselen van Sint Antonius den Kluizenaar verlost ²²⁵). Soms werd op zeer opvallende wijze een kind voor de dreiging des doods gevrijwaard ²²⁶), doch vooral scheen het tot glorie van God en van de Heiligen te strekken, als het leven aan een kind teruggeschonken werd ²²⁷). Wanneer eens een enkelen keer een heilige streng had moeten zijn en had gestraft: hij maakte het toch gauw weer goed, gelijk Sint Servatius met de jongens die van zijn druiven gesnoept hadden ²²⁸). De overgeleverde mirakelverzamelingen bewijzen overtuigend, dat de heiligen en hun vereerders liefde hadden voor het kind, en dat men in de middeleeuwen werkelijk het kind zag in zijn spel en zorgeloosheid. Van de heiligen betuigden zich in liefde en zorg voor het kind 't meest de H. Maagd ²³⁰), de H. Elisabeth van Thüringen ²³¹), Sint Nicolaas ²³²) en Sint Franciscus ²³³). In de Nederlanden geschieden opmerkelijk veel mirakelen aan kinderen. Van de 9 mirakelen door het H. Kruis van Breda tot stand gekomen, zijn er 6 ten gunste van kinderen ²³⁴). Betreffende het H. Kruis te Delft is er een collectie van 62, waarvan 25 voor 't welzijn van kinderen. Daarvan hebben er zes betrekking op wonderbare hulp bij moeilijke bevalling, elf brengen uitkomst bij allerlei ziekten, twee bij verwonding, twee herstellen er bij een val van 't zolder uitgebroken tanden, twee kinderen hadden een steen ingeslikt, enz. Het is er allemaal zoo levenswaar gezien en beschreven ²³⁵), gelijk bijv. hier:

43. Item te haerlem was een kint daer die ouders menich jammer ende hartwee ansaghen overmits eenrehande siecte diet onder die leden hadden, ende meenden, al haddet van goude so groot gheweest alst inder naturen was, si soudent ghaerne overghegheven hebben op dattet kint sijn ghesonde weder ghehat hadde. Ende dat was om grote ellende die si dair an saghen. Ende loofden menich sins ende te menigher stede bevaert mitten kinde ende en worden nerghent ghetroot. Ende ten laetsten wort den goeden luden inden haghe gheraden dat sijt hier inder stede looven souden te brengen mit haerre offerhande totten heylighe cruce, si souden bi der ghenaden

gods ghetroost werden. Ende thants als die ouders vanden kinde haer bevaert gheloofte hadden ten heylighen cruce so voelden si thant bate ende worden seer vertroost ende deden haer offerhande. ²³⁶⁾

Een betrekkelijk groot ²³⁷⁾ aantal wonderen tot genezing van kinderen somt de duivel Sondich op in het spel van den Sacramente vander Nleywervaert.

Theeft noch meer inden arbeit verlost ²³⁸⁾,
Ende een cropel kint hier voren,
Een ander dat sijn leden had verloren,
Een dat blijndt was, noyt geen feldere,
Een dat doot viel in eenen keldere,
Een dat int water lach gevallen,
Ende een gescuert sijnde mid allen
Heeftet vertroost na dou costuyme.... ²³⁹⁾

Een bundel „Miraculen van onser Vrouwen” te Delft ²⁴⁰⁾ met 9 uitvoerige verhalen heeft er 6 of 7 aan kinderen gewijd, die verdronken waren in de Delft, door 't ijs gezakt, in een bierkuip gevallen, verloren geloopt of die een stuk lood hadden Ingeslikt. Doch hoeveel andere kinderen vonden er in verhalen ²⁴¹⁾ en geschiedenis ²⁴²⁾ gewelddadig den dood voorgoed. In oorlogstijd deelden zij het lot van mannen en vrouwen door honger, ellende, vlucht, gevangenschap en dood ²⁴³⁾. Gelijk in een passage van Vergilius ²⁴⁴⁾, bij 't opklinken der krijgsklaroen, de moeders haar kinderen angstig aan den boezem drukken, zoo gebeurde het ongetwijfeld ook in de middeleeuwen, als het alweer oorlog en vechten was:

Dies wert menige vrouwe erre. ²⁴⁵⁾

En als er een stad stormenderhand genomen werd,

Menich kint ende menighe vrouwe
Dreven harde groten rouwe. ²⁴⁶⁾

En de moeders,

Op die arm droeghen sy die kinder;
Hantghesclagh, misbaer was ghinder. ²⁴⁷⁾

't Werd als iets bijzonders aangeteekend, dat zeeroovers uit Afrika, die te Genua alles vermoordden of wegvoerden, vrouwen en kleine kinderen spaarden ²⁴⁸). En toen de verdedigers van Braine-le-Comte over de kling gejaagd werden, lieten de Brabanders daarbij vrouwen en kinderen ongedeerd ²⁴⁹). Het was al erg genoeg, dat in die tijden zooveel mannen op 't slagveld hun leven moesten laten. Dit heeft misschien in zijn woordkeus gevoeld en bedoeld de dichter van den Grimbergischen oorlog, als hij in den aanvang van den veldtocht zegt:

Daer quam menich moederbaren ²⁵⁰),

en later van de Brabanders:

Ende doden menich moederbaren ²⁵¹),

menig moederskind.

Bleef het kind in leven, dan maakte het in zijn jeugd reeds twee levenstijdperken door. Het eerste werd scherp afgebakend door het begin van zijn schooltijd. Een vroege Ariër schreef, dat onduitsche priesters den leertijdsaanvang van 7 jaar hebben ingevoerd en aldus het kind aan de moeder ontrukkt, de jeugd gewelddadig onderbroken ²⁵²). Hij geeft echter zelf toe, dat het 7de levensjaar „bedeutet einen Umschwung im Leben der Kinder” ²⁵³), daarbij steunende op Wackernagel ²⁵⁴). Evenals de wereldgeschiedenis ²⁵⁵) verdeelde men ook dé levensgeschiedenis van elken „mikrokosmos” in een zeker aantal tijdperken, waarbij men zich (niet bij ons) richtte naar 't getal der jaargetijden ²⁵⁶) of liever naar de maanden, niet zonder vergelijking en verbandzoeken van eigenschappen. Evenals Bartholomeus de Engelschman ²⁵⁷), die in de 13de eeuw ons land bezocht en een sympathieke schildering gaf der karaktereigenschappen van de bewoners onzer gewesten ²⁵⁸), verdeelt onze theoloog Dirc van Delf het menschenleven in zeven tijdperken, waarvan er twee door de jeugd worden ingenomen:

Dat .xv.cap. is vanden seven ouderdom ende tijt des menschen leven. ..Die eertse outhet is Infantia. Dat is een zukelinc ende properliken ist in anderen lande

ghehieten een baren. Dese outhet beghint vander gheboort an hent totter tijt dat dat kint spreken can. dit is wel die iammerlicste outhet van allen dair hem een mensch in niet en bekent noch en vermach. Mer si is die puerste van leven in onnoselheit om dat die mensch niet wert broecachtich van leven noch mit herten mit monde ende lichaem. Ende dese outhet duert ten seven iaren toe, after welc beghint die mensch quaet te leren. Die ander is *pueritia*, dat hiet kintsheit. Dese beghint vander tijt ondersceideliken sprekens mit verkiesen der dinghen, ende duert hent vijftien jaren toe. In welker tijt beghint die mensch ondersceit te leren ende verkiesen der dinghen te nemen.... ²⁵⁰⁾

Ook bij Willem van Hildegasberch ²⁶⁰⁾ en later nog bij Anthonis de Roovere ²⁶¹⁾ neemt het kind tot het 15de jaar twee tijdperken voor zijn rekening van de twaalf, die zij er onderscheiden, met dit verschil, dat eerstgenoemde tijden van zes, de tweede van zeven jaren aanneemt. Beiden stemmen overeen in 't vergelijken ervan met de maanden, doch de sprookspreeker is daarin veel gelukkiger dan de rederijker. Hildegasberch zegt van het tweede jeugd-tijdvak niets opmerkelijks, het eerste ziet hij niet heel idealistisch;

Die eerste ses jaer, nae dat si bloet
Ende vleysch vander moeder hebben ontfæen,
Dair God consent toe heeft ghedaen,
Soe leven si enen jonghen leven
In wenen, in suchten ende in beven,
Sieckelijc in teren leden,
In onrust ende in oncuuscheden:
Dat is dat hem toebehoert.
Gheliken der Loumaent, als die voert
Comt, machmen dien tijt gheliken;
In reghen, in wynde ende in slyken
Soe sietmen dese maent regieren ²⁶²⁾.
Als sy dander ses jaer overlyden,
Soe laden sy in hem selven kennes;
Luttic sinnes ende verstannes
Hebben si dan tot dier ure;
Weec ende teder is hoer nature,
Ende hoer cracht die es oec neder. ²⁶³⁾

Hiernaast plaats ik de Roovere:

Januarius.

Jonck gheboren, onnoosel cleen ick,
Cranck, teeder, van cleene saken ween ick;
Totten seven Jaren, dus tsijne meen ick.

Februarius.

Om leeren om wercken, ter scholen gae ick;
Leeringhe vroedtsel, onder de roe ontfae ick;
In desen staet totten veerthien Jaren stae ick. ²⁶⁴⁾

Maerlant, die in de jeugd eveneens twee tijdperken aanneemt ²⁶⁵⁾,
schijnt de grens tusschen de beide vroeger te leggen:

Dander etaet die gaet in,
Als kinder doen spreken begin ²⁶⁶⁾;

enkele verzen verder zegt hij iets aangaande het vijfde jaar ²⁶⁷⁾;
doch, daar de inhoud van het geheel sterk overeenkomt met de
aangehaalde plaats van Dirc van Delf, kan zijn bedoeling ook volgens
den laatste worden uitgelegd.

Anderen ²⁶⁸⁾ vatten heel het kinderleven samen in een enkel tijdperk
van twaalf jaar. Ik heb hier de echt dichterlijke jeugdbeschrijving
op het oog uit „Dit is van .vi.vaerwen ende .xii.outheyden, deen
metten anderen bediedt“, uit het Hulthemsche handschrift ²⁶⁹⁾:

Die eerst etaet daer wi in sijn
Die mach heten wit selverijn;
Want dat selver es rein ende wit
Het en verroest noch besmit;
Dus selen die kinder sielen sijn
Luter claer ende selverijn,
Onnoesel na der Inghele aert
Reyne wit ende wel verclaert.
Dat selver heeft soeten clanc,
Der kinder luyt heeft soeten sanc.
Die hem in reinen leven voeghen,
Hebben si goede maghetoghen,
Si selen reinicheit bewaren
Te minsten tot haren .xii.jaren. ²⁷⁰⁾

Deze tekst is nogal verspreid geweest, want men vond hem, tamelijk bedorven ²⁷¹⁾, in een handschrift van het Britsch Museum ²⁷²⁾, waar evenwel meer geschikt van zeven „etaten”, elk van 12 jaar, wordt gesproken; verder moet hij nog in een Oxfordsch handschrift voorkomen en heeft Bilderdijk een lezing uitgegeven ²⁷³⁾. Te allen tijde, doch bijzonder in de hoofdsche cultuur, werd hooge waarde gehecht aan een schoone echtgenoot en mooie kinderen. Kinderen zijn dus in de hoofdsche poëzie steeds mooi ²⁷⁴⁾. Dat is een vast attribuut geworden, al gaat het over zuigelingen ²⁷⁵⁾, zoodat er een versterkende uitdrukking noodig kan zijn om het woord tot zijn waarde te doen komen. Beatrijs had:

Twee uter maten scone kinder ²⁷⁶⁾.

Verscheidene malen worden kinderen in hun schoonheid breed geschilderd, vooral als zij de puberteit naderen. Een zoontje van Andromache, de klassieke heldin, is

Blont ende wit ende wel gheraect,
Ende van anderen kindren bloeme ²⁷⁷⁾.

Als jongen wordt in een „klassieken” roman Achilles aldus voorgesteld:

Doer al dat hy die wapen had an
Scheen hy een scoen jonckman,
Want hem die wange root was als bloet,
Dat op syn witte huyt wel stoet;
Gelu ende kerps was hy ghehaert,
Noch doe was hy sonder baert;
Die oghen en waeren hem niet fel,
Synre moeder gheleec hy wel. ²⁷⁸⁾

Alexander's uiterlijk was niet minder aantrekkelijk:

Dit kynt was van bliden aenschijn ende een deel ghehaert,
ende dat hair was ghelu-blont als leeuwenhaer ende het
hadde twe scoen, claer ende blide ogen, mer sijn luffer
oge was grauwe ende sijn rechter oge bruyn. ²⁷⁹⁾
Sijn vriendinne hiet Alatrine, ende sy was een scone
edel joncfrou. ²⁸⁰⁾

Nu, zoo mocht ook wel de twaalfjarige Joncheit in Die Rose genoemd worden ²⁸¹⁾ en zeker de even jeugdige Bliscap ²⁸²⁾:

Hare vorhoeft was wit ende slecht,
Hare nese scone ende recht,
Die wenbrauwen brun ende gebogen,
Lachende graeu waren haer die ogen,
Haer mont was cleine ende niet groet,
Haer lipkine waren rosen roet,
Die altoes stont in die stede
Alse haer lief te cussene mede.
Haer haer was kersp ende blont.
Wat soudicker vele of maken cont? ²⁸³⁾

Bliscap haar lief was Deduut, een jongen die ons als volgt geschilderd wordt:

Deduut was recht, lanc ende scone,
Men vonde onder des hemels trone
Bat gemaecten, dat weet ic wale.
Sijn ansijn was altemale
Alse een appel ront (lees: root) ende wit,
Ende blont dat haer, dat wel sit,
Gecronkelt scone ende wel;
Blide van herten ende niet fel;
Ten scoudren breet al luttelkin,
Ende smal om tgordel zijn:
Hi sceen een beelde gepingeert. ²⁸⁴⁾

Men voelt hier telkens het streven, een kinderlijke schoonheid uit te beelden, verschillend eenigszins van de schoonheidsbeschrijving van jonkvrouwen en jongelingen. Dat meer kinderlijke zit in de gelaatskleur, het blijde en lachende der oogen, 't jeugdig-zwierige van 't haar, het niet vernoemen van specifiek vrouwelijke vormen ²⁸⁵⁾. Blond haar blijkt een schoonheidsrequisiet te zijn. Daarom zeker was ook Maria, de schoonste der maagden, blond, gelijk Maerlant Haar zag ²⁸⁶⁾, de schilders en miniaturisten Haar uitbeeldden en de in Maastricht en elders bewaarde relieken van Haar hoofdhaar bevestigden ²⁸⁷⁾.

Waren de kinderen der dichterdroomen zoo, in 't werkelijke

leven zal hun schoonheid evenzeer of nog meer hebben ontroerd. Anthonis de Roovere vlocht op de bedde van „een schoon jonc maechdeken” zijn „Roosecransken van sevene bloemen”:

Omdat my 't Maechdeken soe wel ghenoechde
Soe en willick letten stondt, tijdt, noch huere:
Haer aenschijn roodt, schoon van coluere,
Haer ooghskens bruijn, haer wesen soet,
Heeft zijs beroert sin ende natuere,
Dat ick dit cransken maken moet. ²⁸⁸⁾

De schoonheid van jongen ²⁸⁹⁾ en meisje ²⁹⁰⁾ trokken meer de aandacht naarmate zij huwbaar werden. De meeste der zooeven aangehaalden kwamen die lichamelijke ontwikkeling reeds nabij. Deduut vertoont er al een kenteeken van:

An slen bart scoten die granen
Cleine ocht ware musel haer. ²⁹¹⁾

Dat eerste „dons” wordt meer vermeld, zoo bij Floris van Blanceflooer ²⁹²⁾ en den Vergiliaanschen Eurialus ²⁹³⁾. Van de stemverandering ²⁹⁴⁾ vond ik nergens melding gemaakt. Aangaande het meisje is er een kiesche aanduiding in Floris ende Blanceflooer ²⁹⁵⁾.

Wanneer brak de tijd der puberteit aan? Volgens Aristoteles ²⁹⁶⁾ regeerde

Fleuma met den bloede mede
In der kinder kintschede
Recht tote xiiij jaren.

Bij een jongen van veertien jaar, zoo begint volgens Physiologus,

So beghint die kinscheit avegaen;
Dan mach hi manlike werke bestaen
Bat dan daer te voren eer.
Wie selden so oec dat gescie,
Die minsche mach dan kindre winnen
Ende mach plegen der minnen,
Die daer es dan een man.
Met orlove sprekic nochtan,
So mach die joncvrouwe bat
Twee jaer min in menger stat,
So es dicke dit vernomen. ²⁹⁷⁾

Maerlant ²⁹⁸) en Dirc van Delf ²⁹⁹) noemen voor jongens den leeftijd van vijftien. De meisjes, gelijk volgt uit het citaat van Physiologus, zijn de jongens ongeveer twee jaar met de puberteit voor, al wordt er voor haar meer speling aangenomen tusschen 12 en 14 jaar ³⁰⁰). Een ander werk over deze stof drukt zich als volgt uit: de menstruatie („bloeme”) vangt aan in het veertiende, bij sommige personen in het twaalfde jaar ³⁰¹). De grond van dit verschil is wellicht anthropologisch; onze blonde meisjes van het noordsche ras zijn immers ook nu nog haar donkere zusjes van het alpiene een vol jaar voor ³⁰²).

Achttē men daarom de geschiktheid voor het huwelijk reeds op dien leeftijd aanwezig? Maerlant, die in zijn passage practisch alleen den man op het oog heeft, houdt er den leeftijd van 22 jaar pas geschikt voor, lichamelijk gesproken.

Gans ende salich raet waer dit dan,
Datmen huwelec wilde sparen
Al tote XXII jaren:
Danne sijn zenuwen ende been
Bede volcomen over een,
Ende die wasdoem es so volcomen:
Plagemens, het soude der werelt vromen. ³⁰³)

De psychologische geschiktheid is zeker later aanwezig dan de biologische ³⁰⁴). Daarom tracht in een rederijkersvers een verstandige moeder haar vijftienjarige, trouwlustige dochter te bewegen, nog wat te wachten:

Die moeder versuchte ende seij voerwaer:
Lief kint, ghi sijt noch veel te cleyn tot sulc laboer.
Doet mynen raet en beijt noch een jaer. ³⁰⁵)

Voor een meisje van 18 jaar lijkt er wel heelemaal geen bezwaar te zijn, als in een liedje-van-den-schipper, waar

Een aerdich vrouwen van drie ses iaren,
Een dubbel vellekijn van Venus karen,
Quam laestent daer sy een scipper vant.
Vrindeken sprac sy, mach ik me varen? ³⁰⁶)

Of als in het verhaal van 't H. Hout van Dordt:

Aldus ten lesten wordt hy lettende op een jonge maegt, die welcke goeden luyden kindt was, welcke maegt out was omtrent achtien jaeren, die welcke hem gegeven wordt. ³⁰⁷⁾

Een meisje van 25 behoorde tot de „verloren kinderen” der „Blauwe Scute” ³⁰⁸⁾.

Het „scherpe verschil”, dat een zeventiende eeuw voortdurend onderstelt „tusschen het jonge meisje, het bakvischje, en de tot hare jaren gekomen huwbare maagd” ³⁰⁹⁾, maakten de middeleeuwen blijkbaar niet. Een meisje van 12 jaar heette reeds huwbaar ³¹⁰⁾, en ernstig begonnen minnaars naar hare hand te dingen, gelijk o.a. het geval was bij Sint Gertrudis ³¹¹⁾ en de H. Lidwina van Schiedam ³¹²⁾. Begrijpelijk is het, dat sommige meisjes, hogere motieven nog buiten beschouwing gelaten ³¹³⁾, alleen reeds door haar jong zijn van de minne niets begrepen of moesten hebben, zooals die leuke Persijs uit Parthenopeus van Blois ³¹⁴⁾ of het schoolmeisje, dat door den leeraar werd lastig gevallen ³¹⁵⁾. Ook bij jongens mist men iederen overgang; knapen van 15, 16 jaar worden in de romans tot ridder geslagen ³¹⁶⁾; jeugdige legeraanvoerders, niet ouder dan zoo, ontbreken er niet in onze geschiedenis ³¹⁷⁾. Juist dat gemis aan overgangsjaren verklaart wellicht, dat men meisje ³¹⁸⁾ zoowel als knaap ³¹⁹⁾ nog k i n d hoort noemen, langer tijd dan in het tegenwoordige Nederlandsch ³²⁰⁾. Kinderen waren het door optreden en voorkomen ³²¹⁾, ondanks krachtprestaties en vroegtijdig kroost ³²²⁾.

Een thans onbekend gebruik is de kinderverloving ³²³⁾. In den tijd der Germanen vindt men er sporen van ³²⁴⁾, en misschien bewaren Keltische romans ³²⁵⁾ er uit Keltischen tijd. Heel de middeleeuwen door en geruimen tijd daarna ³²⁶⁾ bleef het in zwang, hoofdzakelijk bij vorstenhuizen om redenen van politiek ³²⁷⁾.

Boendale maakt er meerdere malen melding van ³²⁸⁾, evenzoo andere geschiedschrijvers uit de Nederlanden: Melis Stoke ³²⁹⁾, Jan van Heelu ³³⁰⁾, en een onuitgegeven kroniekschrijver ³³¹⁾.

Het meisje vooral was vaak nog heel jong. De H. Elisabeth van Thüringen pas vier jaar, haar verloofde twaalf ³³²); en volgens een Nederlandsch leven had de verloving eigenlijk al veel eerder plaats gehad:

Doe sy noch hoers moeders borsten soec, alst god woude,
wort si belovet ghegeven te werden te manne loedewijck,
enen goeden kijndekijn ende een erste gheboren soen
syns vaders harman lants grave van duringhe. ³³³)

Tijdens het leven van Ruusbroec werd eene Machteld van Wezemale drie jaar oud verloofd met Willem van Voorne, een jongetje van ongeveer vijf ³³⁴).

Politiek, reden der verloving, bracht over de kleine verloofde weleens den smaad van latere wegzending. Een zusje van Philips den Schoone was in 1482 naar 't Fransche hof gezonden, twee jaar oud, als bruidje voor Karel VIII. Als kind van elf werd zij teruggestuurd. In historieliederen ³³⁵) klaagt zij over dien smaad haar aangedaan, hoe vergevingsgezind zij er ook optreedt:

Al die vieleynicheit, willet weten,
Die my die coninck van Vrancrijck boot,
Begheric broeder na mijn vermeten
Dat ghy vergeeft door Cristus doot. ³³⁶)

Gelukkig vond zij nog een anderen prins, met wien ze huwde, toen ze 16 of 17 was ³³⁷). Een lied hierover handelend zegt:

Nieuwe vrucht doet ouden druc vergeten ³³⁸).

Zoo'n onschuldig kind werd soms inzet van heftigen strijd. Toen Gwy van Vlaanderen zijn jongste dochtertje aan Eduard, kroonprins van Engeland, verloofd had, nam Philips de Schoone van Frankrijk hem dit kwalijk. Hij talmde niet,

Hi ne ontboot wel aestelike
Den grave Gwy sekerlike
Dat hi quame te Parijs,
Ende brochte met hem die maecht feytijs,
Philippen siere dochter de ionge iuecht, ³³⁹)

's konings petekind, hetwelk hij den vader ontnam:

Hine meester siere dochter laten. ³⁴⁰⁾

De Paus kon niet gedaan krijgen, dat het meisje vrijgegeven werd; oorlog was het gevolg.

In burgerkringen was er voor kinderverloving niet zoo spoedig aanleiding. Toch leest men ervan in de Vita S. Lutgardis van Thomas van Cantimpré ³⁴¹⁾, en de Gulden Legende vertelt het van Sint Dieric ³⁴²⁾.

In zijn beroemd leven der H. Elisabeth somt Montalambert de voordeelen der middeleeuwsche kinderverloving op, van die opvoeding van voor elkaar bestemde kinderen in één huis.

Touchante et salulaire coutume des âges et des familles catholiques, que cette commune éducation donnée à ceux dont la vie devait être toujours commune; Inspiration bienfaisante qui confondait dans le coeur de l'homme le pur nom de soeur avec le nom sacré d'épouse; qui faisait que rien n'était perdu dans la vie; qui utilisait toutes les fraîches et fugitives émotions de la fraternité au profit des graves et longs devoirs du mariage; qui s'emparait tout d'abord de ce qu'il y a d'impétueux et d'ardent dans le coeur humain pour le calmer et le sanctifier; enveloppant ainsi dans les liens d'un seul et même amour ce que la vie a de plus pur et de ce qu'elle a de plus intime, ses souvenirs les plus doux et ses affections les plus saintes! ³⁴³⁾

Nadeelige zijden zijn er zonder twijfel ook aan verbonden geweest. Zoodra dan beide kinderen huwbaar waren, werd het huwelijk voltrokken. Sint Elisabeth, wier leven bij onze voorvaderen zeer bekend was ³⁴⁴⁾, werd als kind van 13 jaar in den echt verbonden ³⁴⁵⁾. Machteld van Wezemale, zooeven reeds genoemd, na den dood van haar eersten verloofde aan diens broertje Aelbrecht verloofd, bereikte nauwelijks haar dertiende jaar, „of het huwelijk werd plechtig ingezegend en.... voltrokken” ³⁴⁶⁾.

In de hoofdsche romanwereld werd een leeftijd van 't meisje van 13, 14 jaar als niet abnormaal beschouwd ³⁴⁷⁾, al vond men het

bij zestienjarigen nog vroeg genoeg ³⁴⁸). In den Merlijn ontmoeten we twee jonge koninginnetjes; de eene heette Eleine,

Die schoonste die men vant twaren
Ende ionck alse van vijftien iaren.
Ende was niet lanck geleden dan
Datze te wive nam die koninck Ban;
Ende Bohort, zijn broeder, wet dat,
Hadde onlange oec zijn wijf gehat,
Die ionger was dan Eleyne,
Ende dese vrouwe hiet Eveine. ³⁴⁹)

Doch ook in het werkelijke leven was een huwelijksleeftijd voor jongens van 14, voor meisjes van 12 jaar niet vreemd ³⁵⁰).

Om al het tot nu toe behandelde te illustreeren en samen te vatten, wil ik uit Geryt Potter van de Loo's vertaling van de beroemde kroniek van Froissart een geval van internationale politiek iets uitvoeriger verhalen.

De ooms van den Franschen koning informeerden op een rijtoer bij hertog Frederik van Beieren, of hij geen huwbare dochters had.

Hertoge Frederick antwoirde den heren weder, seggende neen, mer hertoge Steffen, sinen ouderen broeder, hadde een zuverlijke maghet te dochtere, wael in punte van jaren ende van live om te manne te bringen. Des coninx omen replicierden weder, ende vraechden hoe oudt sij mochte(n) wesen. Hertoge Frederick antwoirde: twisschen xiii of xiiii jaren. Voirwair, spraken des coninx omen, wij sijn an hair te rechte geraect.

Zij verzochten hem dan, het melsje den komenden zomer mee naar Amiens te brengen,

ende bi aventuere sij sal den coninc te passe behagen,
want hij sicht gairne wat zuverlicx.

De vader, over een en ander gepolst, was niet terstond even enthousiast, voor 't geval, dat zijn dochter niet in den smaak viel met als gevolg een blijvende schande met kleine kans op een ander goed huwelijk. Tenslotte gaf hij haar mee „ter bedevaart”, om zoo desnoods den schijn te redden.

Doe hi sine dochtere gecust hadde ende den oirlof
twisschen den vader ende tkint genomen was,

reisde zij met hertog Frederik af. Gelukkig viel ze al aanstonds buitengewoon bij den Franschen koning in den smaak; het huwelijk werd al spoedig voltrokken ³⁵¹).

Hoe was het echter in de Nederlanden met het kinderhuwelijk gesteld? Volgens het Oud Vaderlandsch Recht, geciteerd in het Middelnederlandsch Woordenboek ³⁵²), waren jongens op 14- ³⁵³) en 15-jarigen ³⁵⁴) leeftijd mondig, meisjes reeds wanneer zij 11 waren ³⁵⁵). Waarschijnlijk in aansluiting daaraan gold te Delft ³⁵⁶) als benedenste leeftijdsgrens voor 't huwelijk: 15 jaar voor den man, 14 voor de vrouw. Elders was de practijk zeker minder streng. Boendale noemt deze huwelijken van vorstenkinderen: Jan III van Brabant ³⁵⁷), een hertog van Gelre ³⁵⁸), Godevaert ³⁵⁹) en Wencelijn ³⁶⁰) van Brabant en hertog Jan IV ³⁶¹). Bij Melis Stoke vindt men iets over Jan I van Holland ³⁶²). Een jongen vorst van 12 jaar wilden Geldersche edelen dwingen tot gebruikmaking van het gesloten huwelijk ³⁶³). Minder aantrekkelijk moest het voor de twintigjarige Maria van Bourgondië zijn, dat men haar met den dauphin van Frankrijk, een ventje van acht, wilde verbinden; gelukkig voor de prinses ging dat tenminste niet door ³⁶⁴). Bij de hoogere standen vond men dergelijke vroegtijdige verbintenissen. Zoo trad Eberhardt van der Marck, oud-subdiaken, in 't huwelijk „met de nauwelijks op huwbaren leeftijd gekomen Maria van Loon” ³⁶⁵). Het kwam echter evengoed onder het gewone volk voor, zooals reeds uit de Annalen van Egmond blijkt ³⁶⁶). Een sterk staaltje vind ik wat er in „Van den doechden der vuriger ende stichtiger Susteren van Diepen Veen” omtrent een zekere Alijt wordt medegedeeld:

Iohan ter Poerten hadde noch een ander dochter in der echt, ende hiet Alijt; dese dochter was van xj yaren, doe sie den man kreech. Hoer vader haddet noede gedaen, om dat sie noch soe yonck was. Mer h ij en liet niet of, eer hij sie kreech.... ³⁶⁷)

Die leeftijd van elf jaren werd in een volkslied, dat een bewerking schijnt der Griseldis-sage ³⁶⁸⁾, aan een koninginnetje toegekend. Nergens werd, zoover ik weet ³⁶⁹⁾, aan Griseldis die recordleeftijd toegemeten. De moeder van Sinte Lidwina vond haar twaalfjarig dochttertje eigenlijk te jong, toen men om dezer hand kwam ³⁷⁰⁾. Die verstandige opvatting vindt men op andere wijze uitgedrukt bij Anna Bijns:

Om dat vuylkens houwen, kinder kinder dragen,
Om dat jonghe leckerkens kinderen winnen....
Hier om gaet de werelt alsoo sij gaet. ³⁷¹⁾

Van hoogerhand waren soms maatregelen noodig om het ontvoeren van jonge meisjes tegen te gaan:

Wie een maysen kint joff joncfrouwe ontvoert,.... die
sal verbooren thoof. ³⁷²⁾

En 't was geen wonder, dat er, evenals in den Franschen Aiol ³⁷³⁾, schande over gesproken werd:

Deen kint gaet bi den anderen slapen,
Eer hare enech es verjaert. ³⁷⁴⁾

Boendale geeft ook duidelijk zijn meening te kennen, als hij verhaalt, dat Jan III vóór zijn 12de jaar getrouwd was,

Doen hi was een jonc kint,
Ende van verstannessen blind. ³⁷⁵⁾

Want afgezien van het lichamelijke, het huwelijk brengt te ernstige verplichtingen mede tegenover het komende kroost.

TWEEDE HOOFDSTUK

PLICHT EN VERZUIM

De zegen der Kerk rustte op een huwelijk dat gesloten werd om kinderen voort te brengen, zonde te voorkomen, vrede te stichten, een man en vrouw te verbinden tot onderlinge hulp en steun ¹⁾. Als hoofddoel van 't huwelijk werd in alle culturen en levensopvattingen der middeleeuwen het kind beschouwd ²⁾. In de Graalsage wordt dit aldus kort uitgedrukt:

Kinder winnen entie werlt bouwen. ³⁾

In het abel spel Gloriant wordt de held aangespoord in 't huwelijk te treden:

Ghi sult nemen moeten een wijf,
Neve, om kinder daer van te crighen. ⁴⁾

En Lanceloet van Denemerken zag de scone Sanderijn als een heerlijke boom vol bloesems,

Daer edel vrucht af comen sal,
Op dat God ghedoghen wille. ⁵⁾

Daarin lag de groote verdienste van het huwelijk volgens Des Coninx Summe ⁶⁾. En moralisten als Maerlant ⁷⁾ en Boendale ⁸⁾ mochten aangaande dit gewichtig punt niet zwijgen. De laatstgenoemde is 't uitvoerigst en het diepst, wanneer hij in Der Leken Spieghel het huwelijk verdedigt ⁹⁾, alsmede het voortbrengen van kinderen

Om Gode dienen ende loven,
Ende die chore vollen hier boven. ¹⁰⁾

Dat deze opvatting omtrent het eerste doel des huwelijks onder het middeleeuwsche volk leefde tot het einde toe, mag men opmaken uit een rederijkersvers:

Man en wyf te bedde in liefden eendrechtich,
Hebbende anders gheen meeninghe waerechtich,
Dan dat sy mochten die werlt vermeereren goet
En kinderkes winnen ter goods eeren vroet;
Die meninghe es goet, salich en fyn. ¹¹⁾

In hetzelfde referein wordt het geluk geschilderd, dat het kind zijn ouders brengt, en hoe het den liefdeband tusschen hen versterkt:

Doorden des huwelycks is aenclevende
Sy die hen daer inne syn beghevende
Ende den reghel daer aff onderhouwen wel,
Die syn al meest in vruechden levende
Al es therte somtyts en weynich snevende
Duchtende of liefde mocht vercouwen fel.
Mer de kinderkes moghen weder bouwen tspiell
Dat memmeken teyteken mach bedwinghen
Segghende jan wilt my die doixkens vouwen snel
U soonken sal u een luttelken springhen.
Dan gaet moyrken den kindeken een lieken singhen
Groyende in duechden als een bloyende rys.
Vintmen ooc enighe sotter dinghen
Dan moeder en kint inder liefden iolijs
Es dit niet ter werelt een paradijs? ¹²⁾

Ik vestig de aandacht nog op hetgeen in de Prinche-strofe ten besluite gezegd wordt:

Betalinghe der scult mach wel gheschien.
Mer oneerbare lusticheyt salmen vlien,
Die es te scuwen en te vermijene.
Om tsacrament des huwelicks te bevrijene,
Geeft die heylighe kercke raet te versinnene,
Hoe die oneerbaerheyt is te vertyene,
Om deen dander niet meer te bekninene,
Daer met meer kindekens en syn te winnene;
Want reynicheyt blinct voer gode claer als ys. ¹³⁾

Immers, huwelijksgebruik uit hartstocht alleen, daar stonden de ernstige schrijvers afwijzend tegenover. Hetgeen Didymus, „die coninch van den Bracmannen”, aan Alexander verklaarde:

Wij en willen gheen vrouwen om oncuushelt dairmede
te doen ofte onsuver mynne, mer omdat wy begheren
kynder te wynnen dairae, ¹⁴⁾

dat behoorde voor christenmenschen zeker de regel te zijn. Daarom
spoorde Des Coninx Summe tot onthouding aan in voor de vrouw
bezwaarlijke omstandigheden ¹⁵⁾. Boendale prentte het zijn lezers
of hoorders in:

God gaf Adame een wijf
In dat erdsche paradijs,
In dier manieren, in dier wijs,
Datsi twee één vleesch sijn soudē,
Ende daeromme den huweleec houden
Datsi kinder soudē te gader
Winnen, die den hemelschen vader
Dienen soudē ewelijc.
Hieromme was thuwelijc
Puerlec ghemaect alleene,
Ende om ander dinc engheene....
Docsuin moet wesen al
Datmen kindre winnen sal
Die te Gods eren dien,
Als ghi mi horet lien. ¹⁶⁾

Jan de Weert keurt het trouwen af van een oudere vrouw met
een jongen man, ook al heeft ze veel geld,

Die gheen kint draghen mach nochtan. ¹⁷⁾

Afzien van huwelijksomgang werd om goede redenen goedgekeurd.
Na Abel's dood gingen Adam en Eva tijdelijk daartoe over ¹⁸⁾.
Dit zelfde motief ontmoeten we dikwijls in heiligenlegenden. Zoo
onthielden zich voorgoed de ouders van Sint Nicolaas ¹⁹⁾ en
Alexius ²⁰⁾ na de geboorte van deze hun kinderen.
De onkreukbare trouw aan de eene vrouw werd ingescherpt ²¹⁾,
mede omwille van het kroost. Het grootbrengen daarvan bracht
heel wat zorgen mee.

Het waer goet houwen, maer tsorgen es de plage,

met dezen „stock” gaat Anna Bijns ²²⁾ de Lutheranen te lijf. Vooral wanneer het huisgezin zich erg uitbreidde was er veel Godsvertrouwen nodig, waartoe Der goeder leiken reghel aanspoorde ²³⁾. En het Boec der Wraken had wel recht, de kinderen tot dankbaarheid te willen opwekken jegens de ouders:

Want si verdroeghent guetlijc
Doen ghi laghet in u slijc,
Ende voeden u op, dat wet,
Met arbeyde ende coste met,
Ende lieten u tgoet na dien,
Daerse God af hadde versien. ²⁴⁾

Voeden en kleeden ²⁵⁾, het verschaffen van een goed bestaan, wat niet al! 't Was daarom ook veel grooter kwaad, een arme dan een rijke te bestelen ²⁶⁾. Kwam de zorg voor het heel kleine kind voornamelijk op de moeder neer ²⁷⁾, gelijk wij reeds hebben gezien, in latere jaren trad de vader meer op den voorgrond. Een bezorgden vader toonde zich de verdwaalde koopman in den Roman van Limborch, als hij klaagde:

Wat sal doen miin goede wijf
Ende mine arme kinderkinne? ²⁸⁾

De man en vader moet immers voor vrouw en kinderen opkomen. Was het geheel af te keuren in de Brusselaars, dat zij een aangeboden universiteit weigerden,

Segghende: dat die studente in hindere
Violeren souden der liede kindere ²⁹⁾ ?

Hoe deerlijk was het, als een vader die natuurlijke zorgen verwaarloosde.

Hijs domp, die siere kinder broet
Den honden gheeft in hongers noet. ³⁰⁾

Dronkenschap ³¹⁾, overspel ³²⁾, hartstocht voor het dobbelen ³³⁾, dat waren dikwijls de oorzaken ervan. Men verkwist zijn geld en goed

bi eenre vulre vrouwe
Ende laet thuys enen cauden heert.
Wijf ende kinder liden groot ghebrec
Ende hebben hongher in haren bec. ³⁴⁾

De ouders hadden ook den plicht hun kinderen lief te hebben ³⁵⁾.
Voor de meesten was het niet noodig daarop gewezen te worden.
Menigeen voorzeker had een kind,

Dat hi met alre herten minde
Boven alle creaturen, ³⁶⁾

en dat hij voor geen geld van de wereld had willen missen ³⁷⁾.
Het meest trok moederliefde de aandacht. Dirc Potter wees erop
in zijn Boek van de Bloemen, hoe moeders uit liefde voor hun kind
kunnen sterven ³⁸⁾. En hoe was het mogelijk, Esmoreits moeder
te beschuldigen,

Dat ic hem doen soude eneghe smerte,
Die ic te mijnder herte droech ³⁹⁾ ?

Die liefde gaf oogen aan de moeder vooral, om 's kinds belang te
begrijpen ⁴⁰⁾. Aan den plicht der liefde verzaakte ook menige amie,
met kinde gelaten, niet. Dirc Potter weet daar in Der Minnen Loep
natuurlijk een en ander van te vertellen ⁴¹⁾. Iets liefelijks komt er
in den Limborch over de eerst al te Galiëne-achtige Europa, nadat
Henric heelemaal geen Ferguut geweest is en zij bovendien in de
macht van een tyran gevallen is. Wat doet ze al niet om haar „arme
clene poppe" van den dood te redden ⁴²⁾.

Die liefde van 't ouderhart maakte, dat het zich niet bedroog,
wanneer het een reeds lang dood gewaand kind plotseling voor
zich zag, zooals overkwam aan Aiol ⁴³⁾, aan de moeder van
Segheliijn ⁴⁴⁾ en die van Esmoreit ⁴⁵⁾.

Geen wonder, dat die edele liefde tot menige mooie vergelijking
aanleiding gaf ⁴⁶⁾.

Het hevigst uitte zij zich in smart bij den dood van het kind. Vooral
als dit hun eenigste bezit was. Aandoenlijk wordt zulk sterven
meegedeeld ⁴⁷⁾; zulk een doode moest ten leven worden opge-

wekt ⁴⁸⁾. Maar ook als de dood niet in het spel is, kan het met zekere verteedering vermeld worden, gelijk bij Sint Firmijn ⁴⁹⁾. Opmerkelijk dikwijls komen er eenige-kinderen voor in den kader-roman Vanden seven Vroeden ⁵⁰⁾; waarschijnlijk doordat de jeugdige held zelf een eenig zoontje is ⁵¹⁾. Oudersmart om kinderdood vindt men in romans ⁵²⁾ en moralisten ⁵³⁾. Meer troost dan de woorden van een Stoïcijn ⁵⁴⁾ kon aan bedroefde ouders het voorbeeld schenken van een ware christen-moeder als koning Clovis' gade Clotilde, die bij den vroegen dood van haar eerste den heiden-schen vader antwoordde:

Omme dese dinc en doget mijn herte
Nemmermeer rouwe no smerte;
Maer ic danke dies onsen Here,
Dat hi mi jonste der ere,
Dat hi deerste vrucht hebben woude,
Die ic ter werelt bringen soude. ⁵⁵⁾

Anderen lazen het tot hun stichting in de Gulden Legende ⁵⁶⁾. Hier was het 't offer, hoogste geschenk der liefde, dat de moeder-liefde tot goddelijke liefde adelde. Zoo wendde een martelares, de H. Perpetua, zich van haar nog hulpbehoevend kind af, omdat het haar verhinderde voor Christus te sterven ⁵⁷⁾. Zulke hoogere plicht gaf aan Beatrijs de kracht, haar kinderen te verlaten ⁵⁸⁾. Een Dietsche moeder als Elsebe Hasenbroecks zorgde liefdevol voor haar kinderen, zoolang het noodig was ⁵⁹⁾, doch was gelukkig, toen zij kon intreden bij de Zusters van Johan Brinckerinck, haar eenig overgebleven zoontje aan dien goeden Vader toevertrouwend ⁶⁰⁾.

De ouders beminden dus hun kinderen. Ik kan het daarom niet geheel eens zijn met de bewering van O. Chrisman in zijn werk *The Historical Child*, dat de verhouding van ouders en kinderen niet innig was ⁶¹⁾. Doch hij heeft daarbij wel hoofdzakelijk de kinderen uit den adel op het oog, die van jongs af bij vreemden werden opgevoed. Voor de Nederlanden sluit ik mij liever aan bij een uitspraak van Lampen: „De liefde tot het kind was op het einde der Middeleeuwen zeer groot.” ⁶²⁾ Zelfs dat „herfsttij” was de tijd

der groote huisgezinnen ⁶³). In het Rijksmuseum te Amsterdam ⁶⁴) hangt een familieportret van Simon Jansen Heer van Polanen, gestorven in 1503, waarop mede zijn afgebeeld zijn zes achtereenvolgende echtgenooten en 33 kinderen, 18 zoons en 15 dochters, „altsaem levend aen syn tafel gehadt”, gelijk het opschrift vermeldt. De liefde tot het kind, ook 't kind in het algemeen, het niet eigen kind, blijkt al in de vroegste romans, waaronder in dit opzicht de oorspronkelijk Nederlandsche goed vertegenwoordigd zijn. De groote Lancelot kan niet nalaten, hoe onvoorzichtig het in de nabijheid van Ginevra ook is, zijn driejarig zoontje Galaad te kussen, wanneer Pelles' dochter ermede aan 't hof komt ⁶⁵). Een omhelzing van Seghelijn en diens moeder, door een verrader beloerd, is aanleiding dat hij zijn nog onwetenden vader ontvluchten moet ⁶⁶). Het zal wel voornamelijk van jongere kinderen een voorrecht geweest zijn om te worden gekust, al behielden meisjes langer die gunst ⁶⁷). Voor heel oude tijden mag men dit besluiten uit een plaats van den roman der Lorreinen:

Die vrouwe hadde Hernande ende Gerine,
 Ende cussese herde menechfout,
 Want si en waren niet out ⁶⁸).

Dat zulke bewijzen van teederheid niet zoo maar vertaald waren, blijkt bijzonder goed uit een vergelijking van den Franschen en den Nederlandschen Roman van Montalbaen ⁶⁹). Niet alleen wordt er in de Nederlandsche bewerking zeer veel medegedeeld aangaande jeugd en opvoeding der Heemskinderen ⁷⁰), maar ook, terwijl over 't algemeen de Nederlanders ruwer waren dan de Franschen ⁷¹), wordt bij ons de verhouding van Renout tot zijn kinderen veel zachter voorgesteld. In de Fransche bewerking wordt hij evenzeer door hen verwelkomd, doch terwijl ze lief en onschuldig zijn, trapt hij ze weg. De Nederlandsche Renout echter:

Adelaert, sijn scoene kint,
 Dat hi met siere herten mint,
 Ghevinc hi in sine armen bede. ⁷²)

Dat ook anderen dan de ouders zelf liefde toonden voor het kind,

Is zeker, al bleef het omhelzen voornamelijk aan verwanten voorhouden, aan grootvader ⁷³⁾ of oom ⁷⁴⁾. Echites, de minnaar van Margriete van Limborch, kust het kindje van Europa ⁷⁵⁾, omdat hij in het gezichtje de trekken zijner geliefde weervindt ⁷⁶⁾. Ook Seghelijs's moeder, voor zij hem haar eigen zoon wist, kon zich nauwelijks weerhouden den lieven jongen te kussen ⁷⁷⁾. Liefde klinkt er door in de benaming „lieve kint", waarmee moeders afscheid nemen van hun jeugdigen zoon ⁷⁸⁾ of hen na lange scheiding begroeten ⁷⁹⁾. Dat zegt, en anders niets, ook Beatrijs, de vrouw van Begge in den Roman der Lorreinen, als de jonge schildknaap Rigaut aanrent om haar den dood van haar gemaal te melden.

Doe hi van den orse ginc,
Vielt onder den jongelinc. . . .
(Beatrijs) seide: „sidi dit, Rigaudijn?"

En als hij haar het droeve verhaal gedaan heeft, zelf diep bedroefd, dan voelt zij met haar eigen smart die van den trouwen schildknaap mede:

Die vrouwe seide: Lieve kint. ⁸⁰⁾

Bij sterfgeval van de ouders moest er een voogd optreden. Men krijgt den indruk, dat dit dikwijls noodig was bij vorstenkinderen ⁸¹⁾, voor een deel tengevolge der vele oorlogen en gevaarlijke toernooien. Het recht van momboorschap was bij de wet geregeld ⁸²⁾. Politieke voogden hielden zich niet altijd onberispelijk aan de belangen van hun pupil ⁸³⁾. Pleegouders ontmoet men veelvuldig in romans, wanneer kinderen om een of andere reden verdonkere-maand of te vondeling gelegd werden ⁸⁴⁾.

Kerk en ridderschap trokken zich het lot van weduwen en weezen aan ⁸⁵⁾, zooals er alleen reeds door het onophoudelijk vechten vele gemaakt werden ⁸⁶⁾. Doch tyrannen ⁸⁷⁾ en roofridders ⁸⁸⁾, dat zijn menschen,

Die hem met roven generen
Ende vercauseren dagelike
Weduwen ende wesen jammerlike. ⁸⁹⁾

Moralisten komen nadrukkelijk voor de rechten der weezen op ⁹⁰). Een Spiegel der Sonden noemt als eerste der vier wraakroepende zonden:

Onnosele weduwen ende wesen versmaden.
Dus secht ons der bible lere:
Der kinder stemme clam up ten here. ⁹¹)

Weezen hebben een machtige beschermster in Gods Moeder Maria,
alder kinderkijs ende sonderlinghe der weesen
ellendige (lees: alleenige?) troost ⁹²),

die in het geding van Mascaroen Haar recht van voorspraak hierop
baseert, dat voor weezen iedereen mag opkomen ⁹³). Het leerdicht
Rinclus veroordeelt dengene die kostbaar gekleed gaat

Ende siet sterven van couden stuer
Weduen ende weesen mids ongeduer ⁹⁴).

Want waren werkelijk arme kinderen vaak gezonder dan rijke,
gelijk elders om wille eener andere stelling verzekerd wordt ⁹⁵)? Dezelfde Jan de Weert waarschuwt juist om de kinderen, die erdoor
te kort zullen komen ⁹⁶), voor verkwisting en voor diefstal bij arme
mensen. De moreele ellende, waaraan de arme kinderen bloot-
staan ⁹⁷), is nog meer dan de armoede zelf te betreuren:

Die minste gratie die God ghevet
Enen armen man, dats dat hi hevet
Scone kinder: ic seggu twl:
Die rike willenre ligghen bi,
Ende sendense weder met luttel eren. ⁹⁸)

Volgens Maerlant moet men arme kinderen even correct behandelen
als andere:

Sijn si arem, vul hem die hande,
Doe hem hovescheit ende ere,
Dat elc te williker lere. ⁹⁹)

En zou tenslotte de gedachte aan het Goddelijk Kind, welks
armoede en ootmoed men juist met zoo'n verteederling be-
schouwde ¹⁰⁰), geen goeden invloed in dezen gehad hebben?

Meisjes aan 't spelen.

Den Haag K.B. 133 D 10 fol. 155.

Zie blz. 139 en 149.

Adam en Eva in de ellende.
Den Haag K.B. 74 G 9 fol. 74.

Zie blz. 164.

Aan het einde der middeleeuwen komt een andere beschouwing op: de verheerlijking van het geuzen-bestaan, waarbij de jeugd haar aandeel krijgt, in 't leven van Aernout ¹⁰¹⁾, van Sinte Reyn-uyt ¹⁰²⁾ en Vrou Laudate ¹⁰³⁾. In nog latere tijden zullen het boerenkind en de herdersknaap om hun „gelukkige” armoede een sentimenteel ideaal worden. Deze figuren zijn in de middeleeuwsche letterkunde heel reëel en niet per se beklagenswaardig. Ik wil zeggen: een herdersknaap of herderinnetje behoeft niet arm te zijn, al zit er natuurlijk wel iets in, dat kinderen van hooger stand niet behoeven te doen. Een „magedekijn die lambere hoetde” wordt vermeld in den Lancelot ¹⁰⁴⁾ en elders ¹⁰⁵⁾,

Ende van Kerstinen vraechdensi ende wouden
Dat si dat quec ter weiden soud leiden
Ende oec soud hueden. ¹⁰⁶⁾

Ze passèn in de sfeer der legenden ¹⁰⁷⁾ en tenslotte ook heel goed in die der Moderne Devotie:

Doe dese zuster (Katheryna van Arkel) noch mit oeren
oelders woende ende was een cleyne megedeken van achte
jaeren of daeromtrijnt, soe gevielt — want si op den lande
woenden — dat si op een tijt oers vaders schape solde
hueden. ¹⁰⁸⁾

De eerbied en liefde, aan eigen en vreemd kind verschuldigd, eischt, dat men het lichamelijk en psychisch geen letsel doet. Men kan tegen het kind misdoen reeds in zijn ontstaan zelf. Hier moet ik op de eerste plaats zonden bespreken, die geschieden tegen het kind in wording.

Welmeenend waarschuwde vooreerst een liedzanger:

Wacht u ghi meiskens groot en cleyen,
Bewaert altoos u eerken reyn. ¹⁰⁹⁾

Menig meisje vergat echter als het er op aankwam alle vermaning en zorg ¹¹⁰⁾ of had het gevolg ervoor over ¹¹¹⁾. Van verleide meisjes zijn de liederen ¹¹²⁾ en de kluchten ¹¹³⁾ vol. En in de romans, hoe menige amie zien wij daar „met kinde bevaen” ¹¹⁴⁾! Geen van de

ridders der Tafelronde ging in dit punt vrijuit. Slechts Percival en Galaad ¹¹⁵), en moreel tenminste Bohort die buiten zijn schuld tot de daad was gebracht ¹¹⁶), hadden hun blazoën van deze smet rein gehouden. En Percival moet door den dichter van onzen Lancelot nog in bescherming genomen worden tegen andere dichters, die hem, niet zijn broeder Acglavel, als den vader van Moriaen willen voorstellen ¹¹⁷). Hoe gemoedereerd de feiten gewoonlijk behandeld worden, in den Lancelot krijgen Walewein, die zooveel meisjes 't hoofd op hol gebracht had zonder er ook maar één trouw te kunnen blijven ¹¹⁸), en de hoofdheld Lancelot zelf, hierover zeer ernstige vermaningen ¹¹⁹). Ernstig treden moralisten op tegen overspel ¹²⁰),

Om dattet sonde is ende schande ¹²¹),

ook al blijft het nog maar bij begeerte ¹²²). Zij klagen:

Ende oock so doetment menigher hande
Inder werlt, diet mercken kan ¹²³),

zelfs zoo dikwijls, dat men geneigd is te zeggen:

Overspel en is schiere gheen scande. ¹²⁴)

De Spiegel der Sonden wijst vooral op de treurige gevolgen ervan voor de kinderen ¹²⁵). Gulzigheid is er vaak de oorzaak van, zegt Jan de Weert ¹²⁶), en diefstal naar des Coninx Summe dikwijls het gevolg ¹²⁷). 't Klassieke voorbeeld uit de hoofdsche literatuur is de sage van Lancelot en Ginevra, waarin tenslotte de zonde niet ongestraft en ongeboet blijft. Voor ieder bevredigend is aldus het slot van den geweldigen roman, waar Ginevra berouwvol sterft ¹²⁸), Lancelot kluizenaar wordt ¹²⁹) en zijn leven besluit met een heiligen dood ¹³⁰). Ook in romans immers mag het goede doel de slechte middelen niet heiligen ¹³¹). In de Frankische romanwereld is er een uitvoerig behandeld geval van overspel: de avontuurlijke geschiedenis van koning Yoen en koningin Helene en hun beider zoontje Hastinc ¹³²).

Onder de sexueele excessen ¹³³) kan ik de bloedschande niet zonder

meer voorbijgaan. Als motief komt ze ook in onze middeleeuwsche letterkunde voor ¹³⁴). Men vindt novellen e.d. met die verhouding tusschen moeder en zoon ¹³⁵), broer en zuster ¹³⁶), vader en dochter ¹³⁷). Van belang is de geschiedenis van Jonathas ende Rosafiere ¹³⁸), overigens een talentlooze nabootsing der legende van Beatrijs ¹³⁹).

In de legenden en mirakelverhalen komt meermalen zonde voor van abdis of non ¹⁴⁰). Maria moet soms tusschenbeide komen om de eer van zulk een ongelukkige te redden ¹⁴¹). Vorsten maakten soms misbruik van hun macht ¹⁴²), en niet iedere non verzette zich zoo moedig als die, welke eenmaal met haren schoolmeester de wereld ingetrokken was ¹⁴³). Zulk een arme non zag dan soms geen andere oplossing dan haar kind te verdrinken ¹⁴⁴). Ofwel, volgens Anna Bijns:

De kinderen legghen sij voor de honden
Te vondelinghen (van desperacie). ¹⁴⁵)

Aangaande mannelijke kloosterlingen wordt in een referein op naam van Anna Bijns ongeloovig-spottend gevraagd:

Soud Bachus hier tappen als in andere huysen,
Oft Cupido planten enich boeverye?...
Twaer goet waert zoe, maer ic sorghe neent. ¹⁴⁶)

De critiek en de strijd rond het priestercoelibaat hebben ook hun sporen in de letterkunde nagelaten. Dat een bisschop bij zijn in een klooster geplaatste vrouw nog twee kinderen kreeg ¹⁴⁷), was in zekeren zin verklaarbaar. Aan een priester, als er in den Reinaert ¹⁴⁸) uitgebeeld wordt, was men wellicht wat gewoon. Het liet zich echter begrijpen, dat de verachting voor zulke herders bij 't volk nu en dan zoo steeg, dat sommige leeken hun kinderen door hen niet wilden laten doopen ¹⁴⁹). Uitvoerig handelt Jan de Weert ¹⁵⁰), althans volgens één handschrift ¹⁵¹), over dit onderwerp. Hij verklaart het kwaad zoo algemeen, dat het al geen afkeer meer opwekt, en voegt er bij, dat de kinderen van die priesters nog erger worden dan zij. Willem van Hildegasberch heeft erover geklaagd:

Dat is der kerken groot verdriet
Dat Lijskijn, Trijskijn hebben verworven
Tgoet daer God om is ghestorven
Oetmoedelijc anden cruus. ¹⁵²⁾

Minder ernstig vertelt hij van een jongmeisje en haar biechtvader ¹⁵³⁾. De geestigheid van een zekeren Stalin, die in 1452 dit punt dicht(?) op een priester vervaardigde:

Dits een vader van vele kinderen,
Die gheslachte wil meerderen ende niet minderen ¹⁵⁴⁾,

vermag ik niet te begrijpen. Volgens een gaarne gebruikt rederijkersprocédé laat De Roovere in Quiconque vult salvus esse de allegorische persoon „Half sot half vroet” ironisch zeggen:

Ghy en vynt ooc gheen ghebreck inde clergye
Hier in Vlaendren? Tsus spreict al scoonekins.
Sy en willen gheen meyskins houden noch doonekins
Maer houden matroonekins, versufte grielkins,
Aerme houde vroukins met gheluwe dielkins.
Sy en doen metten lyfve niet, zij en winnen gheen kynderkins,
Sy leven jn zuverhede, zy en zyn gheen pynderkins. ¹⁵⁵⁾

Priesters te dezer zake valsch beschuldigd werden niet immer wonderbaar vrijgesproken door het kind in kwestie ¹⁵⁶⁾.

Tenslotte stippen we aan: de in de middeleeuwen mogelijk geachte geslachtsgemeenschap met den duivel, die als succuba ¹⁵⁷⁾ en incubus wordt aangetroffen. Over aldus geboren duivelskinderen handelt het Biënboec uitvoerig ¹⁵⁸⁾. De persoon van Merlijn is wel het meest opmerkelijke voorbeeld. Tragisch is de geschiedenis van zijn moeder, aan wier deugd en onschuld hij die wonderbare eigenschappen zal te danken hebben ¹⁵⁹⁾. In het esbatement van den Luystervinck wordt het motief bij wijze van grap behandeld ¹⁶⁰⁾. Een meisje „teer en jonck van daghen” ¹⁶¹⁾ maakt haar ouders wijs, dat zij het bezoek van een geest ontvangen moet.

Och wadt hebben haer sinnen nu al te doenne!
Wat hy toch begeert, sy moetet hem geloven,

klaagt haar moeder, en de Luystervinck, die aan de toeschouwers meedeelt wat niet vertoond kan worden, sluit daarop aan:

Dat moetse, want sij leijt onder en den geest leijt boven,
Een jong geestgen mochter noch wel af gedijen. ¹⁶²⁾

Als curiosum voeg ik aan 't einde hierbij, dat Maerlant, de historiciteit van het geval in 't midden latende, in den Spieghel Historiael de fabel van Pausin Johanna geeft ¹⁶³⁾.

Op de in den moederschoot nog verborgen vrucht ¹⁶⁴⁾ werd het Maxima debetur puero reverentia toegepast. Men noemde haar met kieschheid ¹⁶⁵⁾. Ofschoon sommigen zich wel kras konden uitdrukken als Dirc Potter, waar hij vertelt, hoe een zekere Mirra op slinksche wijze haar vader verschalkte

Ende behilt den buuc vol been. ¹⁶⁶⁾

Ruw-komisch kwam het ter sprake in sotternieën en tafeldichten ¹⁶⁷⁾. In oorlogstijd was dat weerlooze en schuldellooze leventje niet altijd veilig ¹⁶⁸⁾; en zelfs durfde voor het gerecht een „verrader” in den Seghelijn een eisch te stellen, die den dood van het kind ongetwijfeld ten gevolge zou gehad hebben ¹⁶⁹⁾. Humaner was de rechter in Merlijn tegenover de moeder van dit duivelskind, wier proces werd uitgesteld, totdat het kind zou geboren en gespeend zijn ¹⁷⁰⁾.

Vruchtafdrijving achtte Jan de Weert, de geneesheer, erger dan manslag:

Mer dit en telle ic voer gheen wijf,
Mer mordenersen of argher vele. ¹⁷¹⁾

En met afschuw somt hij de middelen op die men aanwendde ¹⁷²⁾. Dat wil het Cancellierboek niet eens doen ¹⁷³⁾. Der Vrouwen Heimeelicheit beschrijft hoe „quade wijf” zich expres oververmoeid maken om ontijdig te kunnen bevallen ¹⁷⁴⁾ en kent het bestaan van bepaalde drankjes ¹⁷⁵⁾. De auteur acht het echter voorzichtiger daar niet over uit te weiden, om zodoende niemand het kwade te leeren ¹⁷⁶⁾. Jacobs houdt het ervoor, dat het verwekken van abortus en het voorkomen van zwangerschap niet zeldzaam waren,

omdat verscheidene synoden en boeteboeken zich tegen dat euve keeren ¹⁷⁷). Toch mag het in zijn uitbreiding niet vergeleken worden met huidige praktijken. Juist in de hoogste kringen wemelt het van bastaarden ¹⁷⁸), zooals ook in de hoofdsche romans ¹⁷⁹). 't Was voor de romanhelden zelfs bijna een vast motief ¹⁸⁰). Hoe weinig men aan zekere tegennatuurlijke zonden dacht als oplossing voor moeilijkheden, leert men wel heel duidelijk uit volkspoëzie, waar herhaaldelijk blijkt, dat jonge menschen van buitenhuwelijksche gemeenschap werden weerhouden door de vrees voor het mogelijke gevolg: een „barvoetskindeken” ¹⁸¹). Hetgeen Jan de Weert beweert:

Fornicacio es die ierste ghenoeemt;
Tbeste dat van desen coemt,
Dats dat si alle meest ontsien
Dat si kint te draghen plien,
Ende en waert datmen kint der af draghet,
Men vonde cume enighe maghet ¹⁸²),

wordt vooral in rederijkerspoëzie benadrukt. Een stock als deze:

Tspel waer goet en de 't baervoits kindeken ¹⁸³),

of:

Wat spel soudmen spelen wou 't buyxken niet swellen ¹⁸⁴),

diene tot bewijs.

Ist ionck ist out het wilder al aen
Mer dat kint draghen iss alden laste.
Wou tkint niet clappen twaer al gheraen
In corten stonden alst hem best paste. ¹⁸⁵)

Voorts trof ik één geval van sterilisatie aan, dat meteen van de straf Gods vergezeld ging. De Rijkroniek van Vlaanderen deelt mede, dat Clemencie, gemalin van Robert II, drie kinderen had.

Binnen drien jaren soe viel soe
In sorghen voer die kindre hare
Dat si striden mochten daer nare
Naer haers vaders doet om dat lant.

Ende soe dede soe, dat soe raet vant,
Daer soet mede daer toe brochte,
Dat soe gheene meer draghen mochte:
Dat God onse heere wrac also
Dat soes dicwile wort onvro.
Want hare kindre voer hare
Alle gader storven daer nare. ¹⁸⁶⁾

Was een kind eenmaal geboren en groeide het op, dan kon men tegen den aan 't kind verschuldigden eerbied misdoen door het fysiek of psychisch of op beide wijzen tezamen te benadeelen. Als men een pasgeboren kind wilde verdonkeremanen ¹⁸⁷⁾, waren de middelen moord of te vondeling leggen. Dit laatste noem ik een fysiek kwaad vanwege het eraan verbonden en vaak bedoelde levensgevaar ¹⁸⁸⁾. In de romanliteratuur was het held-vondeling-motief niet ongewoon ¹⁸⁹⁾. Aangaande het koningsdochtertje Tristoise zat de bedoeling voor, dat zij zou gevonden worden; daarom gaf men 't hulpelooze kind brieven mee, zoodat zij tenslotte de bruid eens konings en Torec's moeder werd ¹⁹⁰⁾. Doch in andere gevallen was het slechts een bepaalde vorm van executie. Men legde 't ten prooi voor wilde dieren ¹⁹¹⁾, of op een rots in zee, dat er de golven overheen zouden slaan ¹⁹²⁾. 't Was een geluk, dat booze handlangers 't tenslotte niet over zich konden krijgen het schepseltje zoo laf te vermoorden, en voor zich een oplossing zochten door het in de eenzaamheid achter te laten of aan een arm echtpaar toe te vertrouwen ¹⁹³⁾. Het volksboek van den Ridder metter Swane doet den knecht die koning Oriant's kinderen moet vermoorden aldus te keer gaan:

Van my en krijchdy nemmermeer dangier,
Want doode ick u so doe ick valsche moort,
Compassie doorvloeyt my al zoot behoort,
Al was ic om u te dooden in desen bereet,
Dat ick u hier moet laten dat is my leedt, Godt weet. ¹⁹⁴⁾

Moord werd door moeder of vader of door anderen beraamd. De „Kindesmörderin”, gewoonlijk ongehuwde moeder, is een zeer frequent motief in de wereldliteratuur ¹⁹⁵⁾. In de onze noem ik

de legende van een zondige hertogin ¹⁹⁶⁾, de tragische novelle van Perna ¹⁹⁷⁾. Als een vader een kind wil vermoorden, is het niet zoozeer om de schande, als om een booze profetie ¹⁹⁸⁾ of in een booze bui. Zoo vertelde de oude man, welken Sint Brandaen ontmoette, in zee op een rots gezeten:

(Hi was ru als een bere,
Hine sach maer lucht ende mere.)

Vroeger was hij koning geweest, in 't gelukkig bezit van twee zoons;

Doe doutste te sinen scilde quam,
Sijn leven ic hem doe nam
Om minen tornen moet. ¹⁹⁹⁾

Vreemden werden door een schuldeloos kind soms tot haat opgewekt, wanneer zij zich door zijn bestaan in het hunne bedreigd achtten. Uit haat werden Aiol's kleine kinderen in 't water geworpen ²⁰⁰⁾. Uit haat en nijd Esmoreit haast vermoord en bij gratie Gods maar verkocht ²⁰¹⁾. Ongemotiveerde haat dreef een booze grootmoeder in Madelghijs' kinsheit ²⁰²⁾, in Valentijn ende Nameloos ²⁰³⁾. Begrijpelijker was de afkeer, dien een tyran gevoelde voor het kind zijner bruid ²⁰⁴⁾. Och, in romans komt het allemaal nog wel terecht; verdwenen kinderen ²⁰⁵⁾ worden later wel weer met de ouders hereenigd ²⁰⁶⁾. Maar welke tragedies van kindermoord vermelden Maerlant ²⁰⁷⁾ en Boendale ²⁰⁸⁾ in hun geschiedwerken! En het behoefde niet eens altijd moord te wezen. Verschrikkelijk was reeds, wat keizerin Hyrene deed: ze liet haar eigen kleinkinderen de oogen uitsteken ²⁰⁹⁾. In de legenden wordt meerdere malen een christenkind uit haat tegen Christus door Joden vermoord ²¹⁰⁾.

Meer van psychischen aard zijn andere kwellingen, die men het opgroeiende kind aandoet. Op de eerste plaats heeft de stiefmoeder ²¹¹⁾ een slechten naam, al kan zij ook valsch beschuldigd worden ²¹²⁾. In het volkslied wordt het motief gaarne verwerkt ²¹³⁾, treffend in het lied, waar de geplaagde kinderen toevlucht zoeken bij 't graf der eigen moeder ²¹⁴⁾. De sprookjes zijn er vol van ²¹⁵⁾. In romans vertoonen ze zich heelemaal niet van den besten kant.

Die van Aubri de Borgengoen ²¹⁶⁾ was echter ver te verkiezen boven monsters als wij kinderen zien belagen in den Walewein ²¹⁷⁾ en in Vanden VII Vroeden ²¹⁸⁾. De geschiedenis ²¹⁹⁾ kent er evenzeer. En wat het eigentijdsche leven betreft, daar wist de „jonghe gheheeten Jacke” van mee te praten. Om wille van haar eigen kinderen raadt Dirc van Delf de weduwe het hertrouwen af:

Want so makede si een kijf mitten kinderen. ²²⁰⁾

Dus nog lichter met haar stiefkinderen, tenzij ze de les van Die bouc van Seden goed in beoefening bracht:

Eere dyn stiefkint ende ghef hem prijs. ²²¹⁾

Treiteren van een kind ziet en hoort men in den Seghelijs, tot diep verdriet van den edelen knaap ²²²⁾; elders vangt men scheldwoorden op als „vondelinc” ²²³⁾ en „teve” ²²⁴⁾, om liefelijkheden als „hoerenkint” en „putensone”, die vaak ook voor volwassenen bestemd zijn, nog maar ter zijde te laten. De Spiegel der Sonden keurt het om de minste reden verwenschen van kinderen sterk af ²²⁵⁾.

Misbruik maken van de onervarenheid van kinderen verafschuwt Jan de Weert ²²⁶⁾. Op die wijze ging Margriete van Limborch haar voorloopig ongeluk tegemoet, toen zij zich in een schip liet meetroonen ²²⁷⁾. En wat duistere wanhoop bezielde heer Daniël van dat verschrikkelijke lied, om „drie sijnder suster kinder” van „Ronsen op thoghe huus” weg te voeren „al metter hant” en ze over te leveren aan Venus „sijnder vriendinne” ²²⁸⁾? Dit element in de sage is specifiek Nederlandsch ²²⁹⁾.

Welken invloed slechte gesprekken op kinderen kunnen hebben, wordt door Dirc Potter in zijn latere werk met een exempel aangetoond ²³⁰⁾. Niet alleen zijn sommigen onvoorzichtig in hun gesprekken ²³¹⁾ en handelwijze ²³²⁾, zoodat ze kinderen aanstoot geven ²³³⁾, maar ook zijn er, die het erop aanleggen, onschuldige meisjes ²³⁴⁾ en kinderen door sexueele excessen ongelukkig te maken. Zulke zaken bespreekt Des Coninx Summe ²³⁵⁾. Paederastie of „buggernie” vindt men echter zeer zelden genoemd ²³⁶⁾, en

dan wordt ze nog vaak, met andere tegennatuurlijke zonden, onbesproken gelaten ²³⁷⁾. Een gevaar kon de innige verhouding van leermeester en leerling opleveren, gelijk uit de geschiedenis van Abélard en Héloïse en anderen ²³⁸⁾ bewezen wordt.

Die hem in reinen leven voeghen,
Hebben si goede maghetoghen,
Si selen reinicheit bewaren
Te minsten tot haren xii jaren. ²³⁹⁾

Maar dan werd de strijd wel eens moeilijk voor het jongemeisje, als in de legende „van enen jonghen kinde ende van horen scoelmeester” ²⁴⁰⁾.

DERDE HOOFDSTUK

OPVOEDING EN ONDERWIJS

Doel van dit hoofdstuk, dat den voornaamsten plicht jegens het kind, opvoeding en onderwijs, behandelt, is niet, een geschiedenis te schrijven der middeleeuwsche paedagogie ¹⁾. Slechts wil ik verzamelen en rangschikken, wat de letteren dier eeuwen aan gegevens bieden.

Blijkens enkele uitlatingen van moralisten begreep men heel goed, dat geboorte alleen den waren adel niet geeft ²⁾.

Aldus so eist te verstaene clare,
Dat uut eenen vader ende moeder
Werden geboren twe gebroeder:
Deen wert onedel, dander vri. ³⁾

Het kind kan beter en slechter dan zijn ouders zijn; ietwat duister weidt het leerdicht Rinclus hierover uit:

Nemmeer en werde mi verweten
Mijn vader, ic laet elken weten;
Beter waric een goet herde,
Dan quaet, van hoger aert gespleten.
Dat mijn moeder mijns vergeten
Hadden inden voet geterde
Ende vonden ware op enen berde
Vondelinc, coric, wats gewerde,
Ende dan met dogeden ware beseten,
Dan mijn vader hiet edel herde,
Dien ic niet en volgede enen scherde,
Noch mi geere doget en mochte vermeten. ⁴⁾

Wat er uit een kind groeit, kan men tevoren niet met zekerheid zeggen:

Want nyemand en is bekent
Hoet sal bekeren in den ent. ⁵⁾

Wel hangt het zeker voor een groot deel van de ouders af ⁶⁾. Een spreekwoord zeide:

Hoe die vader is so is die sone, hoe moeder so dochter ⁷⁾,

en in de fabel van de zon die wilde trouwen om kinderen te krijgen, verzetten de boeren ⁸⁾ zich tegen dat voornemen:

Al es die sonne nu allene
Si verbornt ons ghemene;
Of si dan kinder heeft,
Sone ontgaet haer man die leeft. ⁹⁾

Want:

Die kinder selen haren vader slachten.

De waarheid van zulke volkswijsheid hangt voornamelijk van de opvoeding af. Daarom kon de auteur van Parthenopaeus niet gelooven, dat een edele held als Aeneas de zoon zou zijn van Anchises, die volgens hem een schurk en verrader was ¹⁰⁾,

Ende nien mach men ghelooven wel,
Dat .i. so boos ende so scalc ende so fel
Soude winnen so goet een kint. ¹¹⁾

't Bleef verwonderlijk, dat uit slechte ouders een heilig kind kon voortkomen als Petrus Martyr:

Hi was geboren als een claer licht uuten roocke ende als
een lelye uter hage ende als een rode rose uten doren. ¹²⁾

Maar het blijft tenslotte ook waar:

Ten was nie so quaden moeder, si en had gheern een
goede dochter. ¹³⁾

De opvoeding was voor de ouders een plicht, die voortvloeide uit het vierde gebod ¹⁴⁾ en uit het huwelijk zelf:

Die kinder wint, moet kinder holden. ¹⁵⁾

Reeds in de vroegste jeugd moet met dat gewichtige werk een aanvang gemaakt worden, gelijk bij een boompje ¹⁶⁾ en een jong

paard ¹⁷⁾. Een fabel stelde dan ook den vader aan de kaak, die een zoon zijn gang liet gaan, maar een onwillig „calvekijn” temde;

Hadde die man aldus bedwonghen
Sijn kint, en ware hem niet ontspronghen.
Men soude den kinderen in die joghet
Dwinghen ende leren doghet. ¹⁸⁾

En een spreekwoord luidde:

Tmoet vroegh crommen dat haken sal. ¹⁹⁾

Dit werd door een rederijker beaamd:

Want wat men den kinders jonck inplant ghemeene,
Blyft hen, oudt synde, best by, tsy boosheyt of deucht. ²⁰⁾

Daarbij moeten de ouders voor oogen houden:

Beter ist dat een kint schreit dan een olt man. ²¹⁾

Vaak zullen ze moeten ingaan tegen het inzicht der kinderen zelf ²²⁾, maar

Kinders wille en is niet weert. ²³⁾

Laten ze desnoods dwang gebruiken:

Niet licht en mach men die joghet
Ombedwonghen bringhen ter doghet;
Mer hets nutteliic ende groet ere
Dat mense dwinghe ende mede lere;
Sonder meester ende ombedwonghen
Keert die joghet al ten sonden. ²⁴⁾
Mer bedwingt die jonghe joecht
Int beghin teghen ondoecht
Eer si daer ghecustumere. ²⁵⁾

Vatten de ouders zoo hun taak op, dan zullen zij de hemelsche vreugde verwerven, die Tondalus in zijn vizioen bereid zag voor degenen die huwelijk en gezin in eere houden ²⁶⁾. En welk een belooning is het voor hen op aarde reeds, als vreemden kunnen zeggen:

Syn dit die telgeren, wat mach dan die boem syn. ²⁷⁾

Niet alle ouders zijn voor hun verantwoordelijke taak berekend; er geven er zelfs positief een verkeerde opvoeding. Voorbeeld ²⁸⁾ immers en woord zijn van zoo grooten invloed:

Eick dincke hoe de kinderen op wassen moeten,
Daer douders van joncx ketterije in saijen.
Djonck hoen craeyt gheerne soot doude hoort craijen. ²⁹⁾

Zoo zijn ouders dikwijls schuldig aan de misdrijven der kinderen:

Dat kinder dit (vierde) ghebod verbreken,
Dat doen dekke hare ouders ghebreken,
Dise niet en leeren noch en dwinghen
Ende laten hen haers willen volbringhen
Sonder casteyen, al doen si quaet,
Ende en tellent voer ghene misdaet,
Mer smekenter mede ende sterkense daer in. ³⁰⁾

De liefde der ouders in de opvoeding moet zoo edel zijn, dat zij 't verwijt niet kunnen verdienen, het eene kind bij 't andere voor te trekken ³¹⁾. Overdreven liefde wordt toch niet beantwoord ³²⁾, en 't gevolg ervan is, dat de opvoeding geheel mislukt, zooals bij dien boozen ridder uit den Walewein, wiens vader alleen maar kon lachen met zijn jongensstreken ³³⁾. Zijn kinderen verwennen ³⁴⁾ is heelemaal uit den booze ³⁵⁾ en loopt ongelukkig af ³⁶⁾; of tenminste heeft 't kind in zijn later leven er nog de verdrietige gevolgen van te dragen, zooals de Diepenveensche Zuster Griete Koetgens ³⁷⁾, welke in haar jeugd nogal verwend geweest was, gelijk men hieruit wel op kan maken, dat zij eenige dochter was van rijke menschen, en eenig zusje van elf broers. Erger was het, als kinderen later hun ouders begonnen te verwenschen vanwege de slechte of al te slappe opvoeding, die oorzaak werd van hun ongeluk en eeuwig verderf. Zoo die jonge man ter dood veroordeeld ³⁸⁾, zoo dat kind van een woekeraar ³⁹⁾, zoo de genoemde naar de hel gesleepte ridder van den Walewein ⁴⁰⁾. Is de hier bijgevoegde aansporing tot de ouders ⁴¹⁾ wellicht een glos ⁴²⁾, dan lag het voor de hand ze erin te lasschen. Aangrijpend is het lied van de drie koningsdochters ⁴³⁾ met dien haatkreet der eene welke naar de hel verwezen is:

En 't eerste wegeltje
Daer sy aen kwam,
Sach sy haer vader al in den brandt.
En brandt gy maer op, myn vader, brandt,
Hadde my geslaen met stokken en bandt,
'k En moest in den helschen viere niet branden.

De vervloeking van het geboorteur door verdoemden, in de internationale middeleeuwsche literatuur een traditioneel motief ⁴⁴⁾, gng gewoonlijk samen met vervloeking en aan het adres der ouders ⁴⁵⁾.

Het Boeck vander Voirsienicheit Godes aanschouwde, hoe in de hel
die ouders haeten die kinder ende die kinder haeten
die ouders, ⁴⁶⁾

en hoorde een vreeselijke oudervervloeking:

Vermaledijt moeten mijn vader ende mijn moeder wesen
om dat si mi ter werelt ghebrocht hebben want ic woude
nu dat ic nye mensche gheweest hadde. Vermaledijt
moet oec die bode wesen die minen vader mit vrolicheit
den boetscap brochte dat hem een kint gheboren was.
Want ic woude nu wel dat ic in mijns moeders arbeit
ghestorven waer ende doet ghebleven hadde, soe en
soude ic in dese grote pijn niet ghecome hebben. Ver-
maledijt moet oec mijn vader ende mijn moeder wesen.
Want si mi tot Gode ende tot gueden werken niet ghe-
houden en hebben ende van quaetheit ghetoghen. Mer
och leider och leider sy hebben mi ter werelt ghetoghen
in mijn ioncheit ende hebben mi quaetheit ende hoevaer-
dicheit gheleert die ic niet en wiste ende van doechden
ghetoghen daer ic sonder eynde sel om ghepinicht
werden. ⁴⁷⁾

Tegenover zulke verwijten aan de ouders zijn klachten over wan-
gedrag der jeugd betrekkelijk zeldzaam. Boendale noemt ondeu-
gende kinderen een plaag voor 't menschdom ⁴⁸⁾, doch eerst in
de dagen der opkomende hervorming klinken klaagkreten als
die van Anna Bijns ⁴⁹⁾. Aan de lieve Bossche straatjeugd was mogelijk

een post in de rekeningen der Illustre Lievevrouwebroederschap te wijten:

Item want II gateren vuyten gelasen van onse lieve Vrouwen gebuerte staende in ons choer geworpen waren, die wederomme met gebacken gelasen te stoppen, gegeven $v^{1/2}$ sts. ⁵⁰⁾

Straatjongens vinden we op miniaturen ⁵¹⁾ en in romans, waar ze ongelukkigen in groote hoopen achterna zitten. Ysengrijn, door Reinaert in de val gelokt, ontkomt ternauwernood aan den dood, zoo werd hij door hen geranseld en gepijnigd ⁵²⁾. Aiol werd in zijn ongeluk door „vierhundert kinder” uitgejouwd, die gooiden „met steen en oude scoen” ⁵³⁾. En als de van minne razend geworden Evax uit den Limborch naakt en als een gek over straat loopt, wordt hij eveneens door de straatjeugd en 't vrouwvolk met vuil nagesmeten ⁵⁴⁾.

In de middeleeuwen werden verschillende werken over opvoeding geschreven, onder welke de drie van Dionysius den Karthuiser van Roermond zeker dienen genoemd te worden ⁵⁵⁾. Dikwijls werden ze speciaal aan een vorst gericht ⁵⁶⁾, gelijk Heimelicheit der Heimelicheden van Maerlant. Toch zijn aparte boeken over de opvoeding der jeugd aanvankelijk spaarzaam. De wenken, door onze schrijvers overvloedig uitgedeeld, liggen in hun geschriften verspreid. Daarbij mag men bij voorbeeld de spreekwoorden niet vergeten, Latijnsche ⁵⁷⁾ en Dietsche ⁵⁸⁾ in verzamelingen en los aangehaald, o.a. door Dirc Potter ⁵⁹⁾ en Brugman ⁶⁰⁾. De volkswijsheid op dit gebied uitte zich ook in gelegenheidsgedichten bij bruiloften e.d. ⁶¹⁾ Zoo heeft eveneens de epiek vaak opvoedkundige waarde ⁶²⁾; sommige romans hebben bepaald opvoedkundige strekking ⁶³⁾, zooals de Ferguut en de Walewein ⁶⁴⁾; of ze geven terloops paedagogische opmerkingen en vermaningen ⁶⁵⁾, regels ⁶⁶⁾ en beschrijvingen van opvoeding ⁶⁷⁾. De werken der moralisten waren van algemeen-paedagogische strekking, dienden ter opvoeding van heel het volk, richtten zich tot volwassenen, om dezen hun plichten te leeren ⁶⁸⁾. Onder die plichten neemt de opvoeding

Loth en zijn dochters, de moeders van Ammon en Moab.

Den Haag K.B. 78 D 38 I fol. 24.

Zie blz. 164.

En god lwoer bi hem leuen oet
 Dar hi soude dar lant daer naer
 Den sine geuen embmeir
 A hūs quā abraham die here

Diet wat meent abraham
 dat hi sine sone nam.

Abraham offert zijn zoon Isaäc.

Den Haag M.W. 10 B 21 fol. 13.

Zie blz. 164.

der kinderen ongetwijfeld een voorname plaats in; vandaar dat aan dit punt ruime aandacht wordt geschonken ⁶⁹⁾. Bij het geven der goede wenken steunde men gaarne op het gezag van gewijde schrijvers ⁷⁰⁾ en klassieken ⁷¹⁾; veel was trouwens uit het Latijn vertaalde wijsheid ⁷²⁾. De volgelingen van Geert Grote, die zich zoo bijzonder met de opvoeding der jeugd bezighielden ⁷³⁾, begonnen behalve voor schoolgebruik voor de jeugd ook breeder opgevatte paedagogische werken te schrijven ⁷⁴⁾. Lieder en gedichten werden voor de jongelui gedicht door Hegius ⁷⁵⁾, Cornelius Aurelius ⁷⁶⁾, Kempo Thessaliensis ⁷⁷⁾. Bij deze humanisten sloot zich de groote Erasmus aan, die vooral de uiterlijke vorming beoogde, doch niet uitsluitend. Waartoe wilde men de jeugd opgevoed zien? Boendale noemt vier deugden, door de jonge menschen vooral te beoefenen: gehoorzaamheid aan de ouders, ootmoedige dienstvaardigheid voor iedereen, bescheidenheid in 't spreken en in verlangens, leersaamheid ⁷⁸⁾. Dat de gehoorzaamheid van zeer groot belang geacht werd, spreekt vanzelf ⁷⁹⁾:

Tkint is te beter ende vroeder,
Horet na vader ende na moeder. ⁸⁰⁾

Anderen benadrukken weer godsvrucht ⁸¹⁾, deugd in 't algemeen ⁸²⁾ en gebed ⁸³⁾. Gods wet en de geboden moet men hun leeren, zegt Dirc van Delf ⁸⁴⁾, zedigheid en vroomheid, wil Erasmus ⁸⁵⁾. De opvoeding tot kuisheid is een zeer voorname punt, dat vooral bij de kinderen van rijke menschen zorg vereischt ⁸⁶⁾. De kennis van den godsdienst bekleedde een zeer voorname plaats, werd door catechese ⁸⁷⁾ en catechismussen ⁸⁸⁾ bevorderd. Steeds meer ging men letten op de vorming tot wellevendheid ⁸⁹⁾, onder invloed van het humanisme. De geheele hoofdsche cultuur en 't voorbeeld van een keurigen ridder als Walewein waren daar reeds op gericht. De jeugdige page's die aan tafel moesten dienen ⁹⁰⁾ en allerlei diensten aan dames bewijzen ⁹¹⁾ konden desnoods gebruik maken van een of andere Leere van Hoveschede ⁹²⁾. Dat Mej. Baudet in haar dissertatie over maaltijd en keuken in de middeleeuwen aangaande het gedrag van kinderen aan tafel geen literatuur

verwerkt, vindt zijn oorzaak waarschijnlijk in 't ongeschreven gebleven zijn van middeleeuwsche regels daaromtrent. Erasmus had haar echter meer stof kunnen verschaffen ⁹³⁾. In tegenstelling met vroegere geschriften is Erasmus hier van belang, omdat hij zich rechtstreeks tot de jeugd zelve richt. De door hem, maar ook de door de vroegeren aangeduide zeden en gewoonten kunnen niet als specifiek Nederlandsche beschouwd worden ⁹⁴⁾.

Eindelijk moeten de kinderen voor hun toekomstig beroep worden opgeleid. De opleiding van de kinderen der aanzienlijken verschilt van die dergenen, welke later koopman of ambachtsman moeten worden ⁹⁵⁾. Menschen die 't betalen kunnen, moeten hun kinderen een des te degelijker wetenschappelijke vorming laten genieten ⁹⁶⁾. De handenarbeid stond in eere:

Ende die de dinc te rechte besiet,
Soe eest groete salecheide
Broet winnen met arbeide. ⁹⁷⁾

't Leeren van een ambacht werd ten sterkste aanbevolen ⁹⁸⁾ en het leerlingenstelsel bood gelegenheid genoeg ⁹⁹⁾.

Een gewichtige rol speelde in de middeleeuwsche paedagogie de straf, en wel in den vorm van lichaamskastijding, waarbij het gestreng en hardhandig toeging ¹⁰⁰⁾. Moralisten bevalen dit middel hartelijk aan:

Die spaert die roede, hi aet sijn kint:
Vrient, ne spare niet een twint,
Dune scelds dijn kint, als het mesdoet,
Of slaet, of bluwet: het es hem goet. ¹⁰¹⁾

Evenzoo beroept Boendale zich op den tekst van Salomon:

Die tkint heeft inder hoeden,
Saelt houden onder der roeden,
Dwinghen met besceedenheden
Ende leren alle goede zeden.
Die wise Salomon seeght dit waert:
Hi haet sijn kint die de roede spaert. ¹⁰²⁾

Evenzoo Jan de Weert ¹⁰³⁾ en anderen ¹⁰⁴⁾. Voor de ouders vormde het een puntje voor 't gewetensonderzoek, of ze aan dien plicht wel ruimschoots genoeg voldaan hadden ¹⁰⁵⁾. Anna Bijns schreef het aan verzuim in dit opzicht grootendeels toe, dat het er met de wereld zoo slecht voorstond:

Om datse te seere de roeyen sparen....
Hier om gaet de werelt alsoo sy gaet. ¹⁰⁶⁾

Een aardig gedicht uit den rederijkerstijd is dit van Anthonis de Roovere:

Remedie om goede kinderen te hebbene.

Alsoe langhe als men roeden vindt,
Mach men maken menich goet kindt,
Want bij ontslen vander scherpe roede
Maeckt men van quade kinderen goede!
Lacen, maer menich (dats seer quaet),
Sijn kindt te luttel met roeden slaet!
Dat sal Godt, naer der heijlighen spreken,
Swaerlijck aen vader ende moeder wreken!
Siet toe vader ende moedere, die noch leeft,
Dat ghij u kinderen niet te veel wils en gheeft,
Want menich kindt is comen in groot lijden,
Ende dat bij ghebreke van castijden!
Dus castijdt u kindeken wel, jae, bij maeten!
Gheen goetd mensche en salt u behaten. ¹⁰⁷⁾

De slachtoffers zullen de maat al gauw groot genoeg gevonden hebben. De schrik voor dat instrument zat er in, zoodat Veldeke van een geliefde kon zingen:

Des vorhte ich sie also dat kint die rûde. ¹⁰⁸⁾

Later, als zij den „leeftijd van de plak” ¹⁰⁹⁾ door waren, hadden ze pas den moed, er voor de grap een gedicht op te maken ¹¹⁰⁾. Dat kinderen zonder eigen schuld, met of in plaats van hun ouders gestraft werden, behoorde wel tot het verleden ¹¹¹⁾. Onrechtvaardige straf kwam natuurlijk voor, en er werden exempelen van verteld, als van Trajanus' dertienjarigen zoon ¹¹²⁾ en van den

edelen Ethelreet, die, na door zijn moeder met een bos kaarsen getuchtigd te zijn geworden, sindsdien geen kaarsen meer kon zien ¹¹³). Iets dergelijks werd verhaald uit de oude geschiedenis over een zoontje van den Trojaanschen held Hector ¹¹⁴). Daarom was het aan te raden, kalm te blijven of eerst te worden, voor men tot straffen overging, gelijk Plato placht ¹¹⁵) en „Van Zeden” aanbeval ¹¹⁶). Soms maakte men het straf-element los van 't slaan, om alleen het paedagogische te behouden. Een Nederlandsch meisje, goed, braaf, veelbelovend kind, werd door haar vader, die zelf veel penitentie deed, nu en dan gegeeseld ¹¹⁷). Maerlant heeft een vertelling over twee kinderen, waarschijnlijk jonge monnikjes, die door een abt met eten naar een kluizenaar gezonden waren;

Doutste hadde xv jaer
Ende dander xli daer naer.

Onderweg beleefden ze iets wonderbaars. Een slang of adder namen ze zonder vrees op en brachten ze mee in 't klooster, tot verwondering van allen:

Elc daer sere prisē began
Der kinder ghelove ende haer heilichede,
So dat si hem verwaenden daer mede,
Dat dese miracle hem was gesciet.

De abt heeft hun dien hoogmoed dadelijk afgeleerd

Ende heefse teblouwen sere,

om hun aan het verstand te brengen, dat niet hun verdienste, maar die van den eremiet tot dat mirakel aanleiding gegeven had. De kluizenaar, toen hij van het geval hoorde, verlangde voortaan geen eten meer, om zoo geen aanleiding tot zonde te worden ¹¹⁸). Van hoeveel kinderverdriet zwijgt overigens de literatuur ¹¹⁹)! Misschien zouden die kinderen van vroeger met hart en ziel onderschrijven, wat iemand over ze samengevat heeft:

It would seem that children during the Middle Ages
did not have the happiest of times and they often lived
miserable lives. ¹²⁰)

Maar ze hebben ook hun gelukkige oogenblikken gekend ¹²¹⁾! Een der opvoedingsproblemen, dat der coëducatie, heeft onze voorvaders eenigszins bezig gehouden. De meening van een Franschen schrijver, dat men de meisjes niet te veel met jongens in contact moest brengen ¹²²⁾, werd in een charter van Jan III, hertog van Brabant, van 1320, uitdrukkelijk toegepast:

Wi en willen niet, dat die knechten metten meissenen, in hoochscole oft in nederscolen, te gader gaen selen.

Een uitzondering wordt gemaakt voor broertjes en zusjes, met goedvinden der ouders. Jongens en meisjes moeten afzonderlijke scholen hebben en eigen leermeesters, of voor de laatste meesteressen ¹²³⁾. Beatrijs van Nazareth echter was in haar jeugd, althans toen zij acht jaar was, op een gemengde school ¹²⁴⁾. Een roman als *Floris ende Blancefloer*, waar, zooals gewoon is in de Grieksch-Oostersche vertelkunst, coëducatie van jongs af schering en inslag ¹²⁵⁾ mag heeten, veronderstelt er ook zulke ¹²⁶⁾.

Op de grens der middeleeuwen verwierven zich roem als opvoeders Petrus Canisius ¹²⁷⁾, en tevoren meerdere humanisten uit de school van Geert Grote ¹²⁸⁾. Onder onze vorstinnen de moeder van Godfried van Bouillon ¹²⁷⁾, Alijd, voogdes van Floris V ¹³⁰⁾ en vooral Johanna van Brabant, die, hoewel zelf kinderloos, een uitstekende opvoedster van jonge edelen geweest is ¹³¹⁾. Percival's moeder Herzeloïde ¹³²⁾ komt in het door den Lancelot bewaarde gedeelte van een Nederlandschen roman van Percival niet tot haar recht. In al haar eenvoud mag hier een zekere Suster Dayken genoemd worden.

Doe sie dus dat reventer ene wijle verwaert hadde, soe waert sie schoelmeystersche. Sie leerde ende dwanck die kinder seer wal, also dat sie inden choer gengen als engelen. — Het gevyel eens in den vastelavent dat suster dayken van den kinderen wat gegaen was. Doe hadden hem die kinder geerne wat vermaket ende bestonden yoe een luttel toe springen ende toe dansen. Ende dit sach een suster ende sanck den kinderen wat; doe sprongen die kinder wat sie lijves hadden. Ende als suster dayken

weder quam ende dit sach, soe waert sie bedrucket ende clagede dit mater. Ende dit waert den armen kinderen soe swaerlijc ende scharpelijs of genamen dat sie nummer hoer leven en begeerden bet toe dansen. Want die penytencien die sie daer voer doen mosten en nam gien eynde. — Als suster dayken merckte dat hoer kinder hoer oghen niet wal en waerden, soe bant sie hem die oghen toe myt een doexken. Soe weren die kinder beschemt ende stonden dan ende schreyden, dat dat doexken nat waert. Ende sunderlinge één kint; dat plach te seggen, doe suster dayken al weder en wech was: „Wat sie my dede, ic en conde myn oghen niet waren. Mer als ic stont in den choer ende sanck die tercie, als ic dan quam an dat vers Aferte oculos meos dat is Afkier myn ogen, dat sie niet en sien ydelheit, soe waert ic gedwongen wt den anxte godes myn ogen te waren.” Suster dayken bedwanck hoer kinder alte wal myt menngerhande oefenynge ende penytencien....¹³³⁾

Hoer kinder die sie geleert hadde, plegen hem soe seer te beclagen dat sie hoer leer niet bet onthouden en hadden. Want si sij seer wal informyerde in geesteliken dingen van bynnen ende in gueder leringe van buten, soe dat sie te seggen plegen: „Och wi weren doe kinder; hadde wy sie nu, wy wolden onsen leven daer bet na stellen.”¹³⁴⁾

Van Anenboerch te Diepenveen teruggekeerd, werd ze ook daar voor de klas gezet.

Ende reygeerde die kinder seer laeflijc van bynnen ende van buten; want si was seer wal geleert, ende was stille ende stemmich ende cort van woerden. Ende hadde soe nauwe oghen op die kinder, dat sie vaeke myt hem te werke plach te gaen, op dat sie giene wt weghe en solden zoeken. Ende wat sie hem hiet doen, dat mosten sie myt énen woerde doen.¹³⁵⁾

Verscheidene kinderen hadden een speciale opvoeding voor de latere levenstaak noodig. Over de opvoeding der kinderen van adellijken huize zijn genoeg beschouwingen geschreven¹³⁶⁾; vooral naar Jan Te Winkel's geschriften over kasteelbewoners en over het ridderwezen¹³⁷⁾ kan ik verwijzen; hij verwerkte daarin de

gegevens van onze ridderromans. Al mag men ook uit Fransche romans veilig naar Nederlandsche toestanden besluiten ¹³⁸⁾, juist de oorspronkelijk Nederlandsche bieden veel materiaal ¹³⁹⁾. De jongens gingen 7 jaar oud van huis, om aan een vorstelijk hof of in een bevriend kasteel tot hoofscheid en krijgsdienst opgevoed, tevens geestelijk en godsdienstig ontwikkeld en gevormd te worden. Van zijn 7de tot zijn 14de jaar heette het kind garsoen, cnape, paedse ¹⁴⁰⁾. Week werd het niet behandeld ¹⁴¹⁾. Groote zorg werd besteed aan 't aanleeren der hoofscheid ¹⁴²⁾. Dat geschiedde voornamelijk practisch, doordat de page's bijzonder de dames dienden. Allerlei kleine diensten bewezen zij ¹⁴³⁾ haar. Intusschen werden zij geoefend in het paardrijden, de jacht ¹⁴⁴⁾, het gebruik der wapenen. Als zij den leeftijd van 14 jaar bereikt hadden, gingen ze over in den dienst van een heer en mochten in ondergeschikte functie een rol spelen in tournooi en krijg ¹⁴⁵⁾. Schildknapen zien wij dan ook in grooten getale verschijnen in Frankische en Britsche romans. De normale leeftijd voor den ridderslag was 21 jaar ¹⁴⁶⁾. Floris V was 22, toen hij te 's Hertogenbosch het ridderschap ontving ¹⁴⁷⁾. In de romans ziet men evenwel meermalen, dat jongens van 15 ridder geslagen worden, o.a. Seghelijn van Jerusalem ¹⁴⁸⁾, Percival, „een herde scone kint van .xv. jaren”, dan ook nog heetend „dat scone knapellijn” ¹⁴⁹⁾. En over Sagrimor leest men in den Merlijn:

Een scone kint bleef daernaer,
 Dat scoenste een, dat mochte wesen.
 Dat nu so groet was, als wy lesen,
 Dat hi wael ridder mochte sijn nu. ¹⁵⁰⁾

Toen hij door koning Artur tot ridder gemaakt werd, was hij „van vijftien jaren een jongelinc” ¹⁵¹⁾. Jonger, nl. 13 of 14 jaar, is Moriaen, hoewel bijzonder lang van gestalte ¹⁵²⁾. Vooral van dichters schijnt het waar te wezen: „Man liebt an den Jüngling, was er ankündigt” ¹⁵³⁾. Daarom wellicht zagen zij graag in zulke jeugdige figuren reeds een begin van het heldenleven. Vergilius' jonge held Euryalus werd nog jonger gemaakt ¹⁵⁴⁾. Een Euryalus of Pallas wordt

nagebeeld in een kindheld als Armenius in den Limborch ¹⁵⁵). Met Pelias, „die sconinx sone van India was", vroeg hij om den ridderslag. „Ghi sijt te jonc alle beide", sprak de soudaen, doch op hun aandringen en vurigen strijdlust voldoet hij aan 't verlangen. Armenius' leeftijd wordt niet uitdrukkelijk vermeld, doch dat hij nog zeer jong was, moet men hieruit opmaken, dat Echites, zelf nog maar een jongeling, hem in den veldslag niet dooden wil, en daarom ontwijkt. Die droeve taak wordt door een meisje, Elionette, de amazone, volbracht ¹⁵⁶). Die lage ridderleeftijd der romans was mogelijk ook nog naklank van het oude Germaansche gebruik, om den jongeling op 15-jarigen leeftijd zijn wapenen plechtig ter hand te stellen ¹⁵⁷). In de werkelijkheid kwam het eveneens voor, dat aan kinderen die eer geschonken werd. Althans er wordt over geklaagd. Eertijds, zeggen ze, moest men daar tevoren heel wat voor doen, maar nu,

Nu zijn zi ridders zonder slaen,
Princhen kinder, also zaen
Alsi ter werelt zijn gheboren. ¹⁵⁸)

Zoo klinkt ook Boudewijn vander Lore's bewering:

Ende jonghe kintscheit, die niet en weet,
Maect men wethouders ochte beleet.
Het werden kindere ridders ende papen....
Si gaen ghewapent sonder baert. ¹⁵⁹)

Bij vorstenkinderen was er eerder aanleiding tot zulk een vroegtijdige ceremonie. Een rederijkersopschrift van het jaar 1481 vereeuwigde in de Bossche Sint Jan:

Des Sondaechs daernae volgende, was in deser kercken,
In presentien der Hertoge en Hertoginne te mercken,
Hoedat die jonge Hertog Philips, Heer van Charlois,
In syn drie jaer gaende, der landen hoop en troist,
Is geslagen ridder van den Heere van Ravesteyn,
Ende oock ontfinc op 't choor 't gulden vlies gemeyn,
Den welcken Godt gesparen will ende gunnen mede
Syn landt in rust te brenghen hier namaels in vrede. ¹⁶⁰)

De opvoeding van jeugdige prinsen en troonopvolgers kwam met die der adellijke jongeheeren vrijwel overeen ¹⁶¹). Vooral de toekomstige bestuurder van een land vereischte in dit opzicht groote zorg. Vandaar het belangrijk aantal werken over het vorstenambt en de opvoeding daartoe ¹⁶²). Zulke werken waren nuttig voor alle standen en staten, maar werden bijzonder gericht aan een vorst met het oog op zijn kinderen ¹⁶³). Bij ons is het genre 't best vertegenwoordigd met Maerlant's Heimelicheit der Heimelicheden, aan Floris V opgedragen. Nog noodzakelijker was voor 't algemeen belang die zorg, indien een kind reeds daadwerkelijk en rechtens het bestuur te voeren had. Kinderen moet men geen macht geven, meenden opvoedkundigen terecht ¹⁶⁴).

Wee dien lande daer die here een kint is,

luidde een spreekwoord ¹⁶⁵), en de Latijnsche vertaling daarvan voegde er de reden bij:

Vae pueri terre, nam sepe fiunt ibi guerre.

De wijze Salomon zelf had er voor gewaarschuwd, gelijk moralisten gaarne citeerden ¹⁶⁶). Maerlant verhaalt, hoe zoo'n kind-koning een bisdom verkocht aan een clerk voor een armzalig stuk speelgoed ¹⁶⁷). Heel verstandig toonde zich dan ook een Fransch koning bij het aanlokkelijk verzoek, om een zijner kinderen af te staan als graaf voor Vlaanderen:

Die coninc die een vroed man was
Peinsde ende merkede das
Dat hi gheen sone hadde doe
Boven xii iaeren daer toe,
Ende dat niemen van sulker haude
Te berechten macht hebben saude
Tlant van Vlaendren, hi ne hadden vroeden,
Wel gheleerden raed ende goeden. ¹⁶⁸)

Dirc van Delf kon zich dan ook terecht eens de vraag stellen:

Oft beter is den lande een coninc gheboren dan gheset
of ghecoren? ¹⁶⁹)

Ook deze knapen werden lichamelijk en geestelijk voor hun taak gevormd en heelemaal niet verwend, konden acht of negen jaar oud den telganger berijden, mochten mee op jacht, leerden hoveschede, kregen romans te lezen en te hooren ¹⁷⁰). Page in den vreemde behoefden zij wel niet te zijn, doch als er hooge gasten waren, dienden zij aan tafel ¹⁷¹), en waren ze vroeg verloofd, dan werden ze vaak aan het buitenlandsche hof grootgebracht ¹⁷²). Van den kleinen Floris V verzekert Melis Stoke, dat hij ter schole werd gezonden om er Dietsch en Walsch te leeren ¹⁷³).

De opvoeding der prinsesjes en adellijke meisjes verschilde uiteraard van die der jongens, doch kwam er ten deele mee overeen. Ook zij moesten vroeg het ouderlijk huis verlaten, om in den vreemde, aan 't hof der toekomstige schoonouders te worden opgevoed, of anders toch na de schooljaren als „camerier", om hoveschede te leeren ¹⁷⁴), hooge dames tot gezelschap te strekken, gasten te bedienen, de borduurkunst te beoefenen ¹⁷⁵). Koning Yoen, zoo vertelt de oude roman der Lorreinen ¹⁷⁶), vertrouwde zijn dochter Basilie, „die cusce smale", aan Otto en diens vrouw Helene,

Datsijt (kint) soude wisen ende leren
Enten doegden waert bekeren.

Arm Kind, wat zou ze nog moeten meemaken ¹⁷⁷)! Margriete van Limborch, „een jonfroukiin xiii jaer out", wordt aan het grieksche hof als een koningskind opgevoed, krijgt les in het Grieksch en leert borduren ¹⁷⁸). Melior vertelt aan haar jongen vriend, dat zij haar leermeesters in kennis overtrof,

Eer ic quam te minen .xii. jaren. ¹⁷⁹)

De meisjes in 't algemeen werden wel achterbaks ¹⁸⁰), maar volstrekt niet dom gehouden. Weinige opvoeders zullen geluisterd hebben naar pessimisten, die meisjes, niet voor 't klooster bestemd, geen lezen en schrijven wilden laten leeren, om 't vele kwaad daaruit voortgekomen ¹⁸¹). In de Nederlanden althans gaan ze evengoed als de jongens naar school ¹⁸²). Lezen en schrijven zijn dan ook bij haar algemeen ¹⁸³). De nadruk valt echter op huis-

houdelijke werken ¹⁸⁴⁾. Koningskinderen en zoons van hooggeplaatsten werden oudtijds wel aan bisschoppen ter opvoeding toevertrouwd ¹⁸⁵⁾. In romans ¹⁸⁶⁾ en legenden ¹⁸⁷⁾ wordt die taak aan kluizenaars opgedragen.

Over de opvoeding in 't klooster moet ik met groote uitvoerigheid gaan spreken om het belang der zaak en den overvloed van gegevens. Dat jongemeisjes aan de leiding van begijnen werden toevertrouwd, blijkt uit het leven van Beatrijs van Nazareth, die 7 jaar oud, na moeders dood, aan de begijnen van Zout-Leeuw ter opvoeding gegeven werd, hetgeen ook van Ida van Leeuw bekend is ¹⁸⁸⁾. Hadewijch had jongemeisjes onder haar leiding ¹⁸⁹⁾, welke zij van jongsaf in de minne oefende:

Ghi, ionghe, ghi hebt vele verloren
Verliesdi uwe kindsche ioghet,
So levedi out minnen in toren,
Daer ghi nu ionc leven moghet
Ende in weelden van minnen vri,
Als: „ic al minnen ende minnen al mi”. ¹⁹⁰⁾

Uit deze wereld is het fijne gedicht voortgekomen van het Baghijnken van Parijs:

Wel maghet cleen
Ende seer ionck van daghen,
Wildy wesen Baghijnken
Ende grauwe cleederen draghen? ¹⁹¹⁾

Van meer gewicht echter is het o b l a t e n w e z e n, of in wijderen zin de vroegtijdige opname van kinderen in de kloosters, met de bedoeling, dat zij daar levenslang zouden blijven. Men moet namelijk onderscheiden het tijdelijk ter opvoeding geven, en het vroeg wegschenken van kinderen aan den dienst van God.

Maerlant zelf werd voor zijn godsdienstige en wetenschappelijke vorming als op een kostschool in een Zeeuwsch Cisterciënserklooster geplaatst ¹⁹²⁾, en dergelijke gevallen vermeldt hij herhaaldelijk ¹⁹³⁾, zooals Thomas van Cantimpré het doet aangaande Sint Lutgardis ¹⁹⁴⁾.

De echte oblatio puerorum, die reeds in de christelijke oudheid ¹⁹⁶⁾ en vroege middeleeuwen voorkwam, wordt vermeld in het leven van Sint Willibrordus, gelijk dat is opgenomen in de Nederlandsche bewerking der Gulden Legende:

Mer onlanghe daer nae doen dat kint ghespeent was ende tot sinen cleinen verstandnisse gecomen was so werdet devote mannen over ghelevert. Aldaer ontfinc dat salighe soete kint sijn eerste cruyne ende het wort van minnen oec een monick. Dat edel kint nam daer seer in duechden toe dat hi met rijpheit der seden over leet alle drie (lees: die?) iaren (der) kintsheit ende hi bleef daer inden godliken dienst tot dat hi was twintich iaer out. ¹⁹⁸⁾

Voor de geschiedenis ervan verwijs ik natuurlijk naar betreffende werken ¹⁹⁷⁾. Jan de Weert ontleent in zijn Disputacie van Rogiere ende van Janne aan het gebruik een exempel: een kind, in 't klooster gedaan, is een beeld van de ziel in 't lichaam opgesloten ¹⁹⁸⁾. Men neemt in de ons overgeleverde literatuur eenige verdeeldheid waar omtrent den leeftijd, waarop een kind aan God in 't klooster mag aangeboden worden. Het Biënboec vindt, dat bij de Benedictijnen de opname te vroeg plaats heeft ¹⁹⁹⁾, maar de Dominicaansche auteur van dat werk mocht ook weleens naar zijn eigen orde kijken ²⁰⁰⁾. Het algemeen kerkelijk recht had nog geen benedenste grens vastgesteld. Eerst het Concilie van Trente ²⁰¹⁾ zou bepalen, hetgeen de Codex Iuris Canonici van 1918 handhaafde ²⁰²⁾: minstens 16 jaar voor 't afleggen der professie. Voor vrouwelijke personen echter bepaalde genoemd Concilie, dat zij twaalf jaar oud 't kloosterkleed mochten aannemen. De Zusters van Diepenveen werden niet ingekleed voor het veertiende jaar ²⁰³⁾. Om als postulante te worden aangenomen, was in haar constituties de leeftijd van 12 jaar als regel minstens vereischt ²⁰⁴⁾. Dat eeuwen vroeger een jongen van 14 bij de Franciscanen intrad ²⁰⁵⁾, was dus niets buitengewoons, en de elders vermelde jonge zusters ²⁰⁶⁾ behoeven niet veel jonger te wezen. Eene maagd Petrissa ²⁰⁷⁾, die „plach van haren iongen dagen seer haer te oefenen in heiligen ende in godliken

gedachten die si hadde" en het verlangen koesterde, Henoch en Elias te aanschouwen, zag dit „corte tijt hier nae" vervuld, „doe si was seventien laer out" ²⁰⁸). Men vond dus een nonnetje van 16, 17 jaar nog jong. Tegenwoordig komt het zelden voor, dat personen beneden de 17 of 18 als postulant worden aangenomen; maar voor de middeleeuwen moet men bedenken, dat de jongens en vooral de meisjes eerder als volwassenen beschouwd werden. Al is in de Moderne Devotie de tijd voorbij, dat men zeer jonge kinderen opnam, tenminste als postulanten, want oude vormen van pensionaat laat ik hier buiten beschouwing ²⁰⁹), toch blijft een normatieve leeftijd van 12 jaar, gelijk hij te Diepenveen gold, opmerkelijk, vooral wijl de praktijk eraan beantwoordde. De Vrouwe van Vreden was als kind van 5 jaar ter opvoeding opgenomen, en bleef ²¹⁰); zij zal dus ook wel bijtijds gekleed geweest zijn. Lijsebet van Henevliet wordt bij ultzondering in de clausuur opgenomen „al was sie noch ionck, als in hoer xjte yaer" ²¹¹); het religieuze kleeid ontving ze eerst op 14 jaar ²¹²). Zuster Lubbe van Zwolle was 13 ²¹³). Suster Griete 12, deze werd drie jaar later gekleed ²¹⁴). Verder ontmoet men daar Suster Lubbe ten Toerne, „die noch seer ionck was" ²¹⁵), en ook Suster Elsen „quam hijr al ionck" ²¹⁶). Aangaande de Zusters van Deventer ²¹⁷) vindt men weinige nauwkeurige leeftijdsaanwijzingen, doch onophoudelijk is er van heel jonge zusters sprake. Van Zuster Gertrut Schueryncs, die op twintigjarigen ouderdom stierf, wordt medegedeeld, dat zij zich tijdens haar kloosterleven overeenkomstig de voorschriften niet meer dan noodig was met de jonge zusters bemoeide ²¹⁸). Barten ter Clocken is „zeer jong" ingetreden ²¹⁹); Alijt ten Sande was n.b. „een oelde maget, al boven oer twijntich jaeren, doe si totten zusteren quam" ²²⁰)! En aangaande Yutte van Reemen werd opgeteekend:

Dese guede zuster Yutte was noch seer jonck, doe si toe meester Gerijts huys quam; ende doe si starf en was si niet veel oelder, want si was van vijftijn jaeren. ²²¹)

Op de kringen der moderne devotie berekend schreef Pater

Brugman een „gesprek van eene geestelike Suster van xij jaren met eene andere die alder was” ²²²⁾.

De vrouwelijke stichting van Geert Grote lijkt dus een veel-belovende vruchtboom in vollen lentebloesem, frisch en liefelijk. Doch eerst na zijn dood was er die poëzie over gekomen. Jonge vrouwen immers kon hij tijdens zijn leven haast niet krijgen:

In soe groter blijntheit wandeiden doe die menschen, het was hem ongewonlic toe cloester te gaen. Hadde meyster Gerijt argent een jonferken conen crigen, hij soldet gerne op sinen schulderen gedragen hebben. In sijn huys, dat hij totter ere Godes gegeven hadde, moeste hij oelde vrouwen nemen, omdat hij gene jonferen en conde gecrigen. Mer hij plach te seggen: „Als ic hier-baven come, soe wil ic die bloemkens hier nedersenden”: daer meende hij die jonferkens mede, die Gode solden dienen in enen oetmoedigen kuyschen leven. ²²³⁾

Dat elders die bloempjes worden verklaard als alle zusters te zamen ²²⁴⁾, kan zoo worden uitgelegd, dat de groote meerderheid jong als een vlaag bloesem was toegekomen. Want het is zeker, dat het zijn bedoeling geweest is, de vele jongemeisjes aan te kondigen. Begin van de vervulling dier voorspelling was tijdens zijn leven Alijt Crauwels,

Ende het was die ierste jonfer, die meister Gerijt ierst bekierde, ende daeromme hadde hi sie sonderlinge lief voer die anderen, die hier woenden. Want mit sonderlinger liefsten was hi totten jonferkens gekiert. Ende hieromme plach hij ondertijden tot eenre zuster te seggen: „Ist dat ic hier boven come, soe wil ic vele bloemkens hier nedersenden”, daer hi die joncferkens mede myende. ²²⁵⁾

Welke m o t i e v e n dreven de ouders om zoo vroeg hun kinderen af te staan? Het kon eigenbaat wezen in een tijd toen de kloosters nog rijk waren of een aardig inkomen konden garandeeren aan jongere zoons van edelen met een geestelijken titel ²²⁶⁾. Dirc van Delf spot met „die nevekijns, die men nu vordert die prelaetscap

ende proven te crigen'' ²²⁷). De Spiegel der Sonden rangschikt 't onder de zonde van simonie, om een kind slechts in rijke kloosters te willen plaatsen,

Also de vleyschouwer up set
Een swijn om te makene vet. ²²⁸)

Zoo wordt aan de armen het hunne benomen ²²⁹).

Een goed motief daarentegen was een gelofte der ouders, aan God gedaan ²³⁰), soms al voor de geboorte van het kind, om het Hem toe te wijden. De vroomheid, door een kind vroegtijdig aan den dag gelegd, gaf er andere malen aanleiding toe, gelijk in een legende:

Het was een ionc scolierken dat had grote devocie tot onser liever vrouwen Maria.... Ende doen sijn ouders saghen dat dit kijnt soe devoet was begaven sijt in een cloester ende si mactent een monixken. ²³¹)

Een rijk en vroom echtpaar verdiende een hartelijke lofspraak vanwege de schrijfster der Diepenveensche biografieën:

Hijr een luttel te schrijven van here henrick van naeldewic ende sijnre vrouwen doechden. Want god in hem al te seer te dancken ende te laven is dat sie dus doegentlike deden by horen twien enygen dochteren, die si soe hoechlike ende rijkeliken ter werlt mochten ghebracht hebben, dat sij die soe guetlike over geven onsen lieven heren te dienen in vremden lande sie nummer te sien of te horen. Dit en quam hem niet van naturen, mer van der graciën godes. ²³²)

Het recht der ouders, om op die wijze ook eigenmachtig over de toekomst hunner kinderen te beschikken, werd bij mijn weten niet bestreden.

Dat k i n d e r e n z e l f, hoe jong zij waren, met krachtigen wil tot het kloosterleven besloten, kwam te allen tijde, maar in de Moderne Devotie veelvuldig voor. Sint Mechtildis mocht eens als kind van 7 jaar met moeder mee in een klooster op bezoek; ze was er niet meer weg te krijgen, ondanks het smeeken en dreigen der ouders ²³³). Zoo had een Utrechtsche vita van Sint Bonifacius al

verhaald, dat hij, 6 jaar oud, op eigen verzoek in een klooster geplaatst, den strijd om zijn roeping doorstond ²³⁴). Bij de Moderne Devoten was er Johannes Brinckerinck, die zich vroeg door de figuur van Geert Grote voelde aangetrokken, die van zijn kant sindsdien bijzonder ophad met zijn „Johannesken” ²³⁵). Rudolf Dier van Muiden, toen hij als jongen van 14 over Heer Florens Radewijns hoorde vertellen, „wilde onder sine kynder getellet werden” en had er zeer romantische avonturen voor over om dat te bereiken ²³⁶). Gerlacus Peters, mogelijk iets ouder, had aleens met Grote's opvolger over zijn roeping gesproken, maar kon het besluit nog niet nemen. In een liturgisch drama mocht hij de rol vervullen van Onze Lieve Vrouw, „want het was een recht suverlick persoon”. De meester had hem voorgesteld:

Weert zake dat hi syne knyën buychde, als hi sijn kindekijn offerde, dat solde her Floerens een teiken wesen, dat hi dan onsen lieven Heren sijn reynicheit laefde.

En zoo is het gebeurd ²³⁷). De meisjes kunnen zich als 't moet nog veel dapperder betoonen; ik behoef slechts te wijzen op den heldhaftigen moed, waarvan in den moeilijken strijd tegen de ouderliefde Lysebet van Henevliet ²³⁸) en Alijt Cremers ²³⁹) blijk gaven. Opmerkelijk is ook in dit verband de roeping van de negenjarige Andries Ijserens, die 't beter volhield dan haar ouder zusje Mechtelt ²⁴⁰). Bij zulke jeugdige, vurige zieltjes waren zeker geen teleurstelling over 't leven, vrees voor de hel, berekenende veiligstelling der eeuwige zaligheid of dergelijke ²⁴¹) het motief. Zij voelden zich eenvoudig tot God getrokken, zooals bovengenoemde Lysebet vanaf haar tiende jaar ²⁴²), door de Minne gedreven gelijk weleer Hadewijch ²⁴³). Gods wondere stem in de kinderziel! Hij had het recht ze te roepen tot Zijn liefde en dienst. Zij hadden 't recht aan Zijn stem gehoor te geven, en daarom zelfs het recht tegen de ouderlijke macht in te gaan, gelijk een theoloog als Dirc van Delf uitdrukkelijk leerde:

Dat Jhesus bleef inden tempel dattet sijn ouders niet en wisten, beduut, dat een kint sonder weten der ouders

mach in een orden gaen ende sijn leven te dienste gods toe brenghen ende tot dier sake en bederven die kijnder hoer ouders consent niet. Ghelijc als Jheronimus seit: Leit dijn vader opten dreppel, tret daer over, ende sie dijn screyende moeder niet an, ghelijc als dat kint christus heeft gedaen. ²⁴⁴⁾

Men moet de nadeelige gevolgen, die zulk een vroegtijdige intrede in een klooster mee kon brengen, niet overdrijven, doch kan ze erkennen. Als de motieven van ouders of kind niet edel en zuiver waren, moest de kans op een ongelukkig leven groot worden. Als men enkel op een materiëel welverzorgd bestaan lette, kon dat kind werkelijk en terecht met een zwijn vergeleken worden:

Aldus dat kynt te vettene staet
Tes duvels behoef, diet sonder genaden
In dat helsche vier sal braden. ²⁴⁵⁾

Dezelfde moralist als hier aan 't woord is achtte het wenschelijk, het kind vrijelijk over zijn eigen lot te laten beslissen, en ermee te wachten tot het daartoe verstand genoeg bezat ²⁴⁶⁾.

Omme dat die liede nu gemene
Hare kinderen so over clene
Begheven ende in cloester steken,
Sal ic scriven ende hier af spreken,
Hoe grote hulpe et is ten snevene
Jonghe kindren te beghevene.
Men doet den kindren antwoorden „ja”,
Dat hem vake berout daer na.
Schone redenen vinden wi,
Daert sere omme tontsiene si.
Eerst omme die vroetschap clene,
Die kinderen hebben al gemene ²⁴⁷⁾....
Al vondemen ooc in kindren consten,
Bi dat si tijtlike leeren begonsten,
Doch en hebben si binnen haren stonden
Niet vele geproeft noch ondervonden. ²⁴⁸⁾

Die voorwaarden zijn bij een kind van twaalf tot veertien tot op zekere hoogte vervuld, en er is altijd de proeftijd nog. Intusschen

is het al te vroeg intreden door de Kerk langzamerhand geweerd, heeft het mooie, maar gevaarlijke idealisme in dezen voor de realiteit en 't ware belang van klooster en kinderen zelf moeten wijken. Een kind, waar nu eenmaal geen kloosterling in stak, had om zoo te zeggen geen leven, zooals die wanhopige die zijn klooster in brand zette ²⁴⁹), en hielden het niet vol ²⁵⁰). Een 12de-eeuwsch nonnetje Margaretha vluchtte weg uit de Benedictinessen-abdij Oostbroek bij Utrecht ²⁵¹); zoo ontsnapte de kooi eveneens een zustersje van Diepenveen ²⁵²). Den zielestrijd van Hermanna van Mekerens schildert Kühler aldus:

(Zij) was daar komen wonen (in Meester-Geertshuis), niet uit eigen begeerte, maar om gehoorzaam te zijn aan hare ouders. Zij „maakte van den nood een deugd”, hoe „zuur” het leven haar dikwijls was. Arm zusterken! Enkele weken voor zij aan de toring stierf, zeide zij nog: „Mij dunkt, als ik terugkeerde in de wereld, dan zou ik nog wel gezond worden.” Maar zij had zich Gode geofferd en vromelijk berustend ging zij heen. ²⁵³)

Als men tegenover deze zienswijze van Kühler de korte levensbeschrijving plaatst van de door De Man uitgegeven verzameling ²⁵⁴), krijgt men een heel anderen indruk, onder welks belichting men de gegevens der Vita Johannis Brinckerinck wel zal moeten beoordeelen. Protestanten, hoe welwillend en goedgezend ook, bezien het kloosterleven nu eenmaal met andere oogen dan de Katholieken en de oude Devoten zelf, omtrent wie zij zich zoo verdienstelijk gemaakt hebben. Verondersteld, dat de voorstelling aangaande Hermen van Mekerens zuiver was, zou men mogen vragen: is haar leven tenslotte een mislukking geweest? Heeft zij door geduldig gedragen zielelijden, gesteund door de al te veel vergeten genade van God, niet een roeping vervuld? En is een heldhaftig sterven niet schooner dan een tamelijk gemakkelijk leven? Ik zou hier een citaat willen aanhalen uit de levensbeschrijving van een voor enkele jaren overleden Luiksche meisje, Maggy Lekeux. Naar aanleiding van haar vroegen dood, zegt haar biograaf:

Ik zeg dat er een dood is, veel schooner en nuttiger dan een lang leven, en dat sommigen alleen gelden door hun dood, en dat, vanaf de teedere Iphigenia tot den heldhaftigen Trésignies, die menschen goed hebben gedaan met te sterven, en Maggy evenzoo. De mensch leeft hier beneden om schoonheid voort te brengen, en als hij, met één slag, een verheven volmaaktheid kan bereiken, dan is het leven voor hem van geen tel meer, daar hij tot zijn bestemming is gekomen. En daarom, als God in een offer zooveel schoonheid ziet, dat het van meer waarde is dan al het overige van een leven, dan aanvaardt hij het vol vreugde, en legt den prijs ervan neer in den schat van de wereld. ²⁵⁵⁾

Een tijd lang heeft zuster Hermen van Mekerén verslapping in den ijver gekend:

Ende want si die werlt niet besocht noch ondervonden en hadde, soe geloefde si oeren werliken vrenden, ende myende dat alle dijnck alsoe weer, als sij segeden ende alset van buten scheen, soedat si hierom een wijl tijts niet alte vaste en stont in enen gueden opsette onsen lieven Heren ewelike te dienen. ²⁵⁶⁾

Het was geen wonder, dat sommige jong ingetreden kinderen rare ideeën over de buitenwereld hadden, te vergelijken met hetgeen in een exempel verteld werd; nadat een kind heel zijn jeugd van de buitenwereld afgesloten geweest was, trok het vrouwvolk bijzonder zijn aandacht. Men trachtte hem er afkeerig van te maken, door op zijn vraag wat dat voor wezens waren te antwoorden: duivels. Maar toen vond hij 't aardig om zoo'n duveltje te hebben ²⁵⁷⁾. Moll keurt het af, dat een zuster van Meester-Geertshuis geprezen werd, wijl zij van harte geloofde, „dat men de jonge kinderkens uit kuilkens in de aarde plagt te graven” ²⁵⁸⁾. Och, daarmee wordt nog niet zoo verregaande onwetendheid als ideaal voor allen gesteld.

Tegenover de nadeelen van het kind en kloosterling tegelijk zijn stonden er ook v o o r d e e l e n.

Wi inden boec van Treni lesen:
Den mensche eist goet, als hi heft gedraghen
Tjoc Gods van sinen kindschen daghen. ²⁵⁹⁾

Ruusbroec zegt:

Die in haren jonghen daghen reynicheit Gode beloven
in ordenen, oft buten ordenen, hem is noot dat si wandelen
met reynen menschen. Si sullen vasten, waken ende beden,
ende nauwe nootdorst nemen. ²⁶⁰⁾

Waar nu kon dat alles beter dan in een klooster, tenminste als er
tucht heerschte? Als wij moeten bidden: Leid ons niet in bekoring,
waar konden voor Gods dienst bestemde kinderen dan veiliger
wezen?

Het was een moniken cloester daer die moniken heilichlike
in leveden. Doe was in dit cloester een ionc monixken
dat die ouders in den cloester ghegheven hadden om
dattet Gode dienen soude ende dattet vander boesheiden
des werlts niet weten soude so deden sijt ionc in een
cloester. ²⁶¹⁾

Het hier aangehaalde motief steunt eveneens op de H. Schrift ²⁶²⁾.
En tenslotte is de mensch in zijn jeugd het gemakkelijkst tot het
goede te vormen. Dit algemeen erkend principie gold ook voor
't kloosterleven ²⁶³⁾. Ten slotte zullen die jeugdige kloosterlingen,
vanwege den langeren beschikbaren tijd, het ceteris paribus verder
brengen in de geestelijke minne:

Die metter iongher ioghet
Ane minne doet beghin,
Ende hare al es onderdaen....
Hi sal al vri ontfaen
Die onghehoerde macht.... ²⁶⁴⁾

„Die Materie van den Sonden” besteedt er dan ook een capittel
aan, om te bewijzen

Hoe salich tis inder ioecht hem te goede te keeren ²⁶⁵⁾.

Hoe heerlijk schoon is het tevens! Want zulk een kinderziel offerde
onsen lieven Here niet.... die heffe oere oeltheit, mer
si began Hem te dienen, doe si soe te spreken noch nouwe
mensche geworden en was. ²⁶⁶⁾

Wat voor paedagogische principes zijn ons uit
de middeleeuwsche letterkunde bekend omtrent het opvoeden
van jonge kloosterlingen? In den Spieghel Historiae wordt door
een heilige de methode van den stok ontraden. Toen Sint Anselijn
nog abt was van een klooster,

Het geviel in sinen stonden,
Dat een abt aldaer was vonden,
Die van levende heilich hiet.
Al daer hi sprac van dingen iet
Dies hem die abten bewinden,
Sprac hi vanden jongen kinden,
Die in Gods huus waren gevoet,
Wat dingen men best met hem doet.
Wi slaense, sprac hi, dach ende nacht,
Ende het en diet niet onse cracht,
Ende wine conense so vervaren,
Sine werden argere dan si eerst waren.
Anselijn antworde met soeten zeden:
Hoe wel wi onse const besteden,
Dat wi van lieden beesten maken! ²⁶⁷⁾

Hij vroeg hem: wat komt er van een vruchtboompje terecht, als
we het al te gewelddadig besnoeien en knotten in zijn natuurlijke
groei-kracht?

Wat bome sal daer of ghedijen?
Te waren een crom, een ongescepen.
Aldus sijn dese kinder begrepen
Ende gheoffert metter hant.
Si sijn in dit hof gheplant,
Om datter vrucht uut soude gaen:
Ghi gaesse toghen ende slaen,
Ende dwingse ende gaesse binden,
Dat si nieweren vri en vinden.

Hier omme en connen si in u gekinnen
En gheen point van hovescer minnen,
Daer men broederscap mede vernuwet,
Ende worden van u verscuwet,
Ende wanen dat ghi geset sijt
In haetscap ende in swaerre nijt.
So si dan werden meerre ende ouder,
So si dan werden onthouder,
Ende crommen hem bi uwen sonden,
Al daer si noit doghet an vonden. ²⁶⁸⁾

Ten besluite van het verhaal dringt de auteur aan op geduld in de opvoeding:

Dit bispel seggic dor de jonge,
Waert datmense te swaer bedwonge,
Alse Ancelijn hier hevet getoget:
Beter ware een deel gedoget. ²⁶⁹⁾

Ruusbroec dringt in „Vanden seven sloten” bij de oudere kloosterlingen aan op het goede voorbeeld:

Ende al selc quaet exempelp vinden die kindere die nu
in cloestere comen. Ende aldus tegheet ordene ende
heilich leven van daghe te daghe in lanc so meer. ²⁷⁰⁾

De strenge scheiding, die in de oude abdijen tusschen de oudere en de kind-monniken in acht genomen werd ²⁷¹⁾, gold tot op zekere hoogte ook bij de Modernen als wet. Dat mag men opmaken uit lofspraken als deze op Gerbrich ten Voerde:

Sy plach oer seer nouwe te hueden, dat si mitten jongen
zusteren niet en calde meer dan oer georloft was. ²⁷²⁾

Insgelijks wordt aangaande Zuster Gertrut Schueryncs opgeteekend:

Seer nouwe plach si oer te hueden, dat si mitten jongen
zusteren of anders daert oer hynderlick wesen mochte,
enyge heymelike of sonderlinge callinge en hadde. ²⁷³⁾

Dit nam niet weg, dat zoowel de Broeders als de Zusters groote liefde en zorg voor de jongeren aan den dag legden. Geert Grote had er het voorbeeld van gegeven:

Sonderlinge lechde hi hem an die jonge clercsken — dat weren reyne onbevleete vate ende niet bestaven van sorge der werlt — Ende sine discipelen na hem lechden hem al an die jonge clercke ende an die jonge jonferen, daer sij grote vrucht in deden, ende oec noch alle dage doen. ²⁷⁴⁾

Vandaar die hartelijke collatiën tot de jongeren, van Florens Radewijns ²⁷⁵⁾ en Pater Brugman ²⁷⁶⁾, en de wenken aan de ouderen voor den omgang met de jongen.

En wil mitten jongen niet smekelic of vleischelic spreken; mer alst noet is, soe spreke mit hem nutlic ende rijplic,

aldus heer Florens ²⁷⁷⁾. Vooral door de schrijfster van het Arnhem-sche handschrift werd het telkens tot lof der Zusters vermeld, als zij bijzonder hartelijk en zorgzaam voor de jonge zustertjes geweest waren. Dit wordt ons uitdrukkelijk verzekerd van de zusters Alijt Crauwels ²⁷⁸⁾, Wijce ten Wijinkel ²⁷⁹⁾, Fenne ten Veene ²⁸⁰⁾. Over Zuster Mette van Barchuys lezen wij:

Als die jonge zusterkens, die corts gekomen weren, tot oer quamen, dan plach si hem veel guets te leeren. ²⁸¹⁾

Iets dergelijks over Barten ter Clocken ²⁸²⁾. Gerbrich ten Voerde was eveneens vol goedheid en begrip, speciaal voor de pas ingetreden jonge zusters ²⁸³⁾. Suster Lubbe van Swolle legde er zich meer bijzonder op toe, haar de goede meening bij 't werk te leeren ²⁸⁴⁾. Zoo zou men hier en elders nog meer paedagogische ideeën en practijken kunnen opdiepen ²⁸⁵⁾. Als er echter medegedeeld wordt:

Ende die jonge zusteren, die xiiij jaer oelt waren, die mosten den Vriedach vasten, alsoft bodvasten hadde geweest ²⁸⁶⁾,

dan is dat geen voorschrift, maar noodzaak van armoede, gelijk uit den kontekst der aangehaalde plaats blijkt ²⁸⁷⁾.

Hoe groeiden onder zulke opvoeders de kloosterkinderen op?

Wat weten wij van 't zieleleven dier kleine monnikjes van vroegere, dier jeugdige devoten van latere middeleeuwen? Het kleine monnikje is een heel gewone legendenfiguur ²⁸⁸). In de legenden komt als karaktertrek vooral uit de „onnoselheit“, die mengeling van onschuld en naïveteit ²⁸⁹), waardoor het aan kinderen gegeven is, te mogen spelen met het Kind Jezus ²⁹⁰) en geroepen te worden tot het hemelsche feest ²⁹¹). Ook blijken de monnikjes mededeelzaam met lekkernij en eigen spijs ²⁹²). Doch er zijn ook nog reëler trekken, jonge monnikjes, gestraft om hun ongehoorzaamheid ²⁹³), ernstig strevend naar ootmoed en verlooening van eigen wil ²⁹⁴). De oude monniken hebben zeker met verteederling neergezien op het kinderlijk-plechtig, vroom-speelsche gedoe dier kleinen. De legenden toch zullen wel voornamelijk in de abdijen zelf ontstaan zijn, waar, zooals uit de geschiedenis van den Zaligen Herman Jozef op te maken is, soms wonderbare feiten rond jeugdige monnikjes voorkwamen. En hoorde men graag hun hooge reine stemmen in 't ernstig monnikengezang versmolten ²⁹⁵) (een legende illustreert dit: een monnikje, gestorven, komt nog meedoen in het koor ²⁹⁶)), men schaamde zich ook niet, aan hun eenvoud en kinderlijke deugd een voorbeeld te nemen, gelijk de vader abt, die mee wenschte op te gaan tot het hemelsche feest ²⁹⁷). Een ander heilig monnikje was gestorven;

dese openbaerde hem tehants na sijnre doot enen monic. Ende doe hem die monic vraechde na sinen staet So antwoorde hi dat hi in pinen waer Van welken woorden wort die broeder vervaert Ende screyende sprac hi „ist dattu in pinen biste die nye en sondichste Wat sel dan mi arme sondaer of mijns ghelijcs dan worden“. ²⁹⁸)

Daar de middelnederlandsche legenden voor iedereen gemakkelijk toegankelijk zijn, heb ik mij van uitvoerige citaten ontslagen geacht. Misschien mag ik hier meer de aandacht vragen voor eene in proza-bewerkingen zeer ²⁹⁹), in rijm en vers minder bekende ³⁰⁰). Deze bewerking is zeer dichtterlijk, met oorspronkelijke trekken ³⁰¹). Het bijzonderste zal ik citeeren ³⁰²).

In dordine van Cistiaus was
Een jonc mooncskin, als ic las,
Simpel ende goet van wille,
Oemoedich, goedertiere ende stille. ³⁰³⁾

Een dame schenkt het mooie Mariabeeld, waarop het kind bij den
abt inlichtingen vraagt over de Vrouw en het Kind:

Wel, lieve vader,
Tkint, dat so heeft up haren scoet,
Es zeere proper ende menjoet;
Saelt hier binnen een mooncskin zijn? ³⁰⁴⁾

Hij brengt Haar dan geregeld de helft van zijn eten,

Meneghen dach, in hoofscher wijse,
Ende ontsparese huut ziere mont.
Nu quaemt up eenen kerssavont,
Dat die moonken vasten ghemeene
Te burne ende te broede der gheborten reene
Van Christum den soeten God sone.
Ende tmooncskin quam na zine ghewoene,
Ende brochte broet ziere liever vrouwen,
Ende seide haer met goeder trauwen,
Dat niet anders en mochte ghecrighen.
„Morphin, in wils hu niet verzwighen,
Sal ict betren met bliden gheeste,
Ende dan sulwi groete feeste
Hebben ende alles ghenouch”. ³⁰⁵⁾

Doch Maria noodigt hem voor dat groote feest in Haar eigen hof;
't monnikje, verwonderd met een rijke dame te doen te hebben,
neemt de uitnoodiging aan, op voorwaarde dat vader abt verlof
geeft, die hem terugzendt:

Gaet toter vrouwen ende secht dat ghi
Ne gheenen orlof ne coont van mi
Ghecrighen, en ware ongehet
Dat ic ghebeden ware met
Te deser weerder, heligher feeste. ³⁰⁶⁾

't Kind brengt de boodschap over,

Maer, weerde vrouwe, sekerlijc
Dat soude vallen costelijc
Soude daer commen onse prelaet,
Want hi hout groeten staet
Van vissche ende van wine mede
Waer hi es, in elker stede,
Dies so duchtic, vrouwe mijn,
Dat ghi te zeere sout verladen zijn. ³⁰⁷⁾

't Is geen bezwaar; beiden zijn welkom. De abt is zeer verheugd, dankt God en Onze Lieve Vrouwe, legt aan het kind, wat hem is overkomen, uit en spoort het aan te biechten;

Onsen lieven herre sal ic hu
Te nacht ter eerster messen gheven.
Dan sulwi beide laten tleven,
Sterven, ende varen te hemelrike,
Ende daer zijn blide eewelike.
Dits de feeste, sone, daer wi
Toe ghenoot zijn, icke ende ghi.
Als dat mooncskin dat verstoet,
So bedroufde hem zijn moet
Van dien, dat hem dabd seide
Dat si sterven souden beide,
Ende sprac: vader, ic secht hu,
Ic ne wille niet sterven nu;
Ende dat en seidso mi niet
Die mi hu dit segghen hiet. ³⁰⁸⁾

De abt troost het monnikje en spoort het aan tot blijdschap.

Tmooncskin biechte hem, als ic las,
Oemoedelike, zijt seker das.
Doe ghinc men completen zinghen,
Daer naer de moonke slapen ghinghen
Up hart stroe, also si plaghen.
Maer niet langhe dat si laghen,
Men luudde mattenen, ende si ontspronghen,
Die si feestelike zonghen.
De abd deerste messe zanc,
Hi nam Gods lichame, ende dranc
Sijn bloet, ende gaf tsacrament
Den kinde, ende wintce tcovent,

Dien hi de waerheit al daer zeide,
Ende dat si souden sterven beide.
Curt hier naer gaefsi haer gheeste,
Ende voeren in de groete feeste
In hemelrike voer Gods anschijn,
Daer wi eewelic moeten zijn!

Amen. ³⁰⁹⁾

Het kinderachtige en onwaarschijnlijke is in deze bewerking verdwenen. Het monnikje, geen klein kind meer, heeft een karakter. Van zijn vroegste jeugd af in de abdij, heeft hij nooit een beeld gezien ³¹⁰⁾, en het leefde trouwens van den aanvang af voor hem. Ingetogen en ernstig monnikje, en daardoor nauwelijks verwonderd over het wonderbare, doet hij stil en trouw hetgeen hem een plicht lijkt. Hij is oprecht tegenover de Vrouwe en den abt, verbergt hun niets; eerlijk ook is hij in zijn droefheid van te moeten sterven. Gehoorzaam in het vragen van het noodige verlof, onderwerpt hij zich nederig aan den duidelijken wil van God en Maria. Nog eens, hier is niets kinderachtigs, hier is heldenmoed.

De legende van den Zaligen Herman Jozef mag tot de geschiedenis gerekend worden, als het waar is wat een tijdgenoot verzekert:

Wie soude dit ymmer dorren vertellen of scriven ten
waer dat hi ons dit selver had gheselt een luttel tijts
voer sijn doet, dat wi mit groter behendicheit van hem
creghen. ³¹¹⁾

Suso's kloosterlijke jeugd, daar werd ook in het middelnederlandsch van gelezen. Al moeten wij zijn boek *Horologium Aeternae Sapientiae* niet te zeer autobiografisch opvatten ³¹²⁾, toch klinkt er veel persoonlijk in 't verhaal van den dertienjarigen monnik over den diepen indruk, dien de lezing „te reeftre” maakte op zijn ontvankelijk gemoed ³¹³⁾, en hoe hij naar de Minne leerde verlangen en streven.

Doen dese voerghenoemde ionghelijnc noch ionc was ende
novicius ende onhebbelijc ter minnen Ende hi gaf hem
tot enen tide te lesen in de bibeles. Onder ander worden
so quam hem te voren sommegehe noedende worde ende
treckende ter minnen der wijsheit, inden welken hi

waert delecterende, ende liet alle ander dinghen achter
alse een inghekeert ende verstendich kint. Ende screef
dese worde soe hi best mochte in een scedelkijn. ³¹⁴⁾

In de legenden komen jonge nonnetjes jammer genoeg niet
voor. Enkel het Baghijnken van Parijs zou men hier kunnen aanhalen:

Sy minde Jesum alsoo seere
Werwaert dat sy henen ghinck;
Sy versmade goet ende eere
Ende daer toe alle dinck. ³¹⁵⁾

't Gedicht bezingt de algeheele overgave van een rein meisje, kind
nog, aan haar geliefde, den lijdenden Jezus; het is een roode
rozeknop van liefde met druppels dauw erover van droefzachte
wereldverzaking. Zoo kan zich enkel de kinderziel van een door
hemelsche liefde gegrepen maagdeke wegschenken.

De geschiedenis heeft van meer zeer jonge religieusen de her-
innering bewaard. Over het zieleleven der jeugdige Beatrijs van
Nazareth zijn we al zeer goed ingelicht ³¹⁶⁾. Als kind van acht jaar
oblata te Bloemendael, legt zij zich terstond met allen ijver op
versterving toe en regeltucht, op gebed en boete. Ze heeft iets
pathologisch over zich, dat echter opmerkelijk afneemt, naarmate
zij ouder en heiliger wordt. Ze was heel veel ziek, niet zoo blij-
moedig van aard, wat heel schuchter en vreesachtig, met hevige
behoefte aan genegenheid; vandaar de geestelijk bedoelde, maar
toch te natuurlijke vriendschap met een andere oblata.

Hadewijch heeft ons terloops iets van de zielevreugd in haar kinder-
jaren verraden, waar zij zingt:

In minen longhen daghen,
Doen mi die minne ierst ieghen vacht,
Tonetsi mi grote ghelaghen:
Hare wise, hare rike, hare goedde, haerre macht
Doen ic met hare omghinc,
Ende ic ontfinc
Al te geldene der minnen pacht,
Gherne boven alle dinc
Si mi een ane hare hinc.
Nu scijnt die storm wel sere ghesacht. ³¹⁷⁾

En in later jaren zou zij klagen:

Dat allende kennic bi gheraden
Ende met pleghene niet.
Dien minne niet (lees: met?) kinne hevet out verladen,
Hoe leede hi hem besiet!
Dats: hem clene ende minne so groot,
Ende die ioye die hem ierst minne boet,
Ende die welde doen hi was een kint.
Die minne gheeft den ionghen die niet en bekint
Ende laet den edelen ouden dolen dellende,
Daer ionghe noch dorpre nie minne en kinde. ³¹⁸⁾

In eene, voor weinig jaren gepubliceerde, Latijnsche klooster-kroniek uit de 12de eeuw ³¹⁹⁾ wordt de geschiedenis van twee nonnetjes aantrekkelijk en levenswaar geteekend. In de Benedictinessen-abdij Oostbroek bij Utrecht leefde de twaalfjarige Zuster Bertha, reeds een toonbeeld van alle deugd. Toch kon zij niet nalaten met de andere „puellule” te lachen, als een oudere zuster bij 't koorgebed een fout maakte. God strafte haar om deze onvolmaaktheid, welke Hij in Zijn bijzonder uitverkorene niet wilde dulden ³²⁰⁾. Daartegenover staat Zuster Margaretha ³²¹⁾, mooi kind, bij-de-hand, en onder invloed der eerste opvoeding ook vroom, is echter lichtzinnig van aard. Bij 't opkomen der puberteit krijgt ze last van vleeschelijke bekoringen. Zij houdt het in 't klooster niet meer uit, vlucht, wordt teruggebracht, vlucht opnieuw, huwt in de wereld.... en maakt op het einde van haar leven alles weer goed met een generale biecht.

Deze beschouwing van de kloosterjeugd der abdijen wil ik beëindigen met een aanhaling uit Hoffmann's hoofdstuk „Die Knaben im Kloster” ³²²⁾.

Ueber die Geschichte der Klosterknaben liegt nicht der Schimmer von irdischer Freude, von unbefangenen natürlicher Entwicklung zur Kalokagathia wie einst bei der griechischen Jugend, dafür aber der Heiligenglanz eines unendlichen Heroismus, der Schimmer himmlischen jenseitigen Glückes. ³²³⁾

Volgens hem doen de gestalten der monnikjes eer oud dan jong aan. Zij zijn geestelijk hun leeftijd voor, door afleiding der levens-energieën in de richting van godsdienst en studie ³²⁴). Toch bleven het kinderen, gelijk vooral bij gelegenheid van feesten uitkwam ³²⁵). Een tweede, van het vorige nogal scherp onderscheiden tijdperk in de geschiedenis van de Nederlandsch-middeleeuwsche klooster-opvoeding en kloosterjeugd, is dat van de Moderne Devotie. Legendes ontstonden er in dien kring niet. Maar de geschiedenis komt hier wondergoed overeen in geest en toon met die stille kloosterdroomen. De biografieën der mannen en vrouwen uit den kring van Geert Grote zijn onze Fioretti. We zullen trachten, er het zieleleven der kinderen-kloosterlingen na te speuren.

Bij de gegevens die wij over de m a n n e l i j k e j e u g d bezitten is het niet altijd goed uit te maken, of het gaat over scholieren die zich ter opvoeding aan de Broeders van het Gemeene Leven hebben toevertrouwd, dan wel over aangenomen Broeders. Meestal dunkt me moet men zelfs het eerste aannemen. Zoo zijn de goede vermaningen en lessen, door Pater Brugman aan de leerlingen der Broeders in de collatie Sinite Parvulos geschonken, meer algemeen op de schooljeugd berekend. Iets teers en kwijnends ligt er over de aspirant-broeders. „Johannesken” zegt Geert Grote steeds tot den jongen Brinckerinck, die den geliefden meester nooit verlaat ³²⁶). Peter van Amsterdam, een „jongesken van xv jaeren, doe hij ter scholen waert gesant te Doesborch”, speelde nooit graag. Zoodra was hij niet te Doesburg, of hij vroeg en verkreeg opname onder de Broeders ³²⁷).

Aangaande de v r o u w e l i j k e k l o o s t e r j e u g d der Moderne Devotie hebben wij meer gegevens. In het leven van Zuster Lysbeth vanden Damme wordt verhaald, dat er een jong zustertje was, dat erg met de oude zusters ophad, bijzonder met haar. Daarom placht deze,

soe plach si sie van vrendelicheit cruypken ³²⁸) te heyten.

De oude beleed soms aan de jonge uit nederigheid haar fouten; deze moest daar dan stilletjes om lachen,

want si belyde oer soe cleyne puntkens, dat die jonge zuster niet en wiste dattet gebreke waren. Ende als oer zuster Lyzebeth aldus veroetmodichde, soe dachte die jonge weder: Och, Here God, hadde ic soeveel doechden als ghi hebbet, my solde daer wel an genuegen. ³²⁹⁾

Wat een lieve meisjes erbij waren, illustreert het korte leven van Yutte van Reemen.

Dese guede zuster Yutte was noch seer jonck, doe si toe meister Gerijts huys quam; ende doe si starf, en was si niet veel oelder, want si was van vijftijn jaeren. Ende al wasset dat sij noch een kynt was in den getaele der jaeren, het en was nochtan gien kynt overmyds kyndschen wercken. Sij was seer willich ende bedienstich den zusteren te helpen. Ende alsoe puntelick ende bequamelick plach si oer werck te doen, alsoft een oelt mensche hadde geweest, soe datmen oer niet nae en drofte sien als enen kynde. Ende hieromme hadden si die zusteren recht geerne te wercke, als si hulp behoefden. ³³⁰⁾

Op zekeren dag was zij alleen aan 't werk.

Ende doe ghevielt dat daer ene werlike maget tot oer inquam, die in voertijden oer spoelgenoete geweest hadde. Ende doe si die maget daer allene sach, genck si tot oer, ende sprac oer vrendelike toe ende vragede oer, hoe dattet oer genge, ende hoe dat si hier woenen mochte. Doe antwoerde si oer weder ende segede: „Lieve vrendynneken, ic en moet nu niet mit u callen”. Ende doe si dat gesecht hadde, genck si rechtevoert uuten huys, ende liet die maget daer allene blyven, opdat si yae niet en dede tegen gehorsomheit. ³³¹⁾

Op haar sterfbed deed zij de gelofte van maagdelijkheid en voegde „uut vuericheit oers geeste” aan de formule toe: „Yae, ewelike in rechter trouwen”, tot stichting der zusters ³³²⁾.

Als een bloesem in de lente sneefde ook Wibbe van Graes.

Dese guede zuster Wibbe was noch seer jonck doe si starf, soedat si dat yuck Ihesu Cristi niet lange gedragen en hadde. Het was van natueren alten levendigen, vroeliken herte.

Nummermeer en sach men sie stuer noch droevich,
noch strac van worden, mer altoes vredich ende gueder-
hande. ³³³⁾

Zij muntte uit door gediensdigheid jegens iedereen. Doch na ander-
half jaar kloosterleven werd zij door de pest aangetast. Zij biechtte,
verkreëg verlof om de gelofte van maagdelijkheid af te leggen.

Hiernaë, als oer die doot aengenck, wanttet noch een
jonck, starck ende onverquenen mensche was, soe voer
si van groter bangicheit op uuten bedde, als diegene, die
van groter persen niet en wiste, wat si dede.

De ziekenzuster zeide:

Suster Wibbe, ligget in gehorsomheiden stille, ende
stervet als ene gehorsommige zuster.

Rechtevoert als si dat woert hoerde, bleef si stille liggen
ende segede: Geerne, lieve zuster (haar gewone woord). ³³⁴⁾

Na haar gezegend afsterven meenden eenige zusters muziek te
hooren in de lucht,

Ende wi myenen ganselick, dattet die hilige engelen waren,
die dat reyne zielken.... wolden vueren totten ewigen
leven. ³³⁵⁾

In de jonge zusters wordt het geprezen, indien zij het kinder-
achtige voor een ernst boven haar jaren hebben afgelegd. Mette
van Delden, „van natueren wat moedich” ³³⁶⁾, was erg jong bij de
intrede.

Mer al was si jonck van jaeren, si hadde nochtan een oelt
herte.... Sy was cleyne in den lichaem mer seer groot in
der vuericheit ende in anderen doechden. ³³⁷⁾

Daarmede stemt overeen, wat aangaande Fenne Wilmynck opge-
teekend werd:

Dese guede zuster Fenne was noch seer jonck, doe si toe
meister Gerijts huys quam. Mer alsoe pijnde si oer jonc-
heit voer te comen mit oelden en rijpen zeden.... dat
giene kyntsheit in oer en lughtede. ³³⁸⁾

D aer ic wel af leggen dar
D ar hi van sommē ridderschap
A ltemale hadde theer-schap

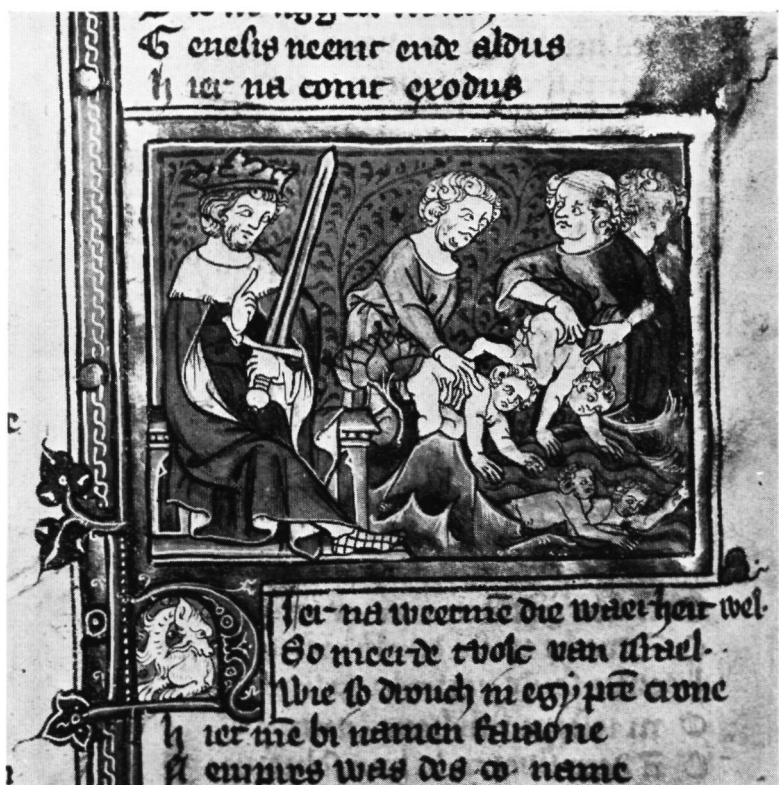

Vien mach iosep bet bedieden
Dan die van sinē eijgine lieden
E n van sinē broederen was vrocht
E nter vreemder-hant toe brocht

Jozef naar Egypte verkocht.

Den Haag M.W. 10 B 21 fol. 17.

Zie blz. 166.

Joodsche kinderen door Pharaon in den Nijl geworpen.

Den Haag M.W. 10 B 21 fol. 20.

Zie blz. 167.

Van haar wordt vervolgens medegedeeld:

Doe si noch seer jonck was.... soe plach si dicwile mit anderen jongen zusteren een guet opset te maken. ³³⁹⁾

Men sprak af, elkander zoo noodig te vermanen en op fouten te wijzen. Maar die jonge nonnetjes onder elkaar hadden wel eens pret. En het kwam misschien meer dan eens voor, wat er een keer beschreven staat:

Het gevyel op een tijt, dat sommyge jonge zusteren ommer wat meer calden dan hem noet scheen te wesen. ³⁴⁰⁾

Doch haar deugd en flinkheid kwamen bijzonder uit bij gelegenheid van een interdict, dat over Deventer gelegd was, en waaraan de burgerij zich niet wilde onderwerpen. Schepenen trachtten de zusters over te halen, ook naar de kerk te komen.

Een deel van den jonxsten zusteren (vonden zij) op den stelle sitten wierken. Doe was daer een vanden schepenen, die segede hem, dat si oec int bedehuys solden gaen. Want, sprac hi, soe wat den anderen overgaet, dat sal u mede overgaen. Doe was daer ene vanden zusteren, wi meynen dattet zuster Alijt Cremers was, dese sprac onverveert totten schepenen ende segede: Wat sulle wi inden bedehuys doen, myendi dat gi ons daer toe brengen sult, dat wi te kercken sullen gaen; daer en dorge gi niet op hoepen. Doe worden si al wat stuerich, ende segeden tot malcanderen: Hoerdi wal hoe verkiert dat dese jonge duvels sin, wat sullen dan die oelden wesen. Ende alsoft schapekens geweest hadden, soe leyden si desen zusteren voer hem in. ³⁴¹⁾

Heel de community werd verbannen.

Met groote uitvoerigheid hebben wij dit onderdeel, speciale opvoeding, moeten behandelen. Wij moeten nog spreken over een onderwerp, dat alle middeleeuwsche kinderen betreft, nl. de school.

In het dagelijksch leven der middeleeuwen trok het opgroeiende kind de belangstelling wel het meest als scholier ³⁴²⁾. Schoolgaan,

dat was de taak van het kind in die maatschappij, zich op het leven voorbereiden door 't verwerven van de noodzakelijke kennis.

En was man nie op ertrike
Van naturliken sinne soe rike,
Soudi hem wel ter wijsheit keren,
Hi en moeste an andren leren
Wijsheit, doeght oft eersam leven ³⁴³⁾,

zegt Boendale. Evenzoo verzekert Dirc Potter, dat „Jonghe kinder” geen „conste” verkrijgen zonder „wijsinghe ende leeringhe” ³⁴⁴⁾. Leeren is dus noodzakelijk. Maar het meest geschikt om te leeren en wetenschappelijke kennis op te doen, is juist de jeugdige leeftijd, wijl de mensch dan minder gecompliceerd en beter geconcentreerd is ³⁴⁵⁾. De leeftijd van 7 jaar was dan ook de algemeen aangenomene, om den schooltijd aan te vangen:

Ten sevenden jaren, zonder letten,
Salmen tkint ter scolen setten. ³⁴⁶⁾

De kinderen zelf zagen die noodzakelijkheid op dien leeftijd niet in. Onder de „dinghen die selden gheschien” behooren volgens een vijftiende-eeuwsch geschrift:

Jonghe kinder van sulker sede
Dat si gheerne ter scholen gaen,
Dit vint men selden, sonder waen. ³⁴⁷⁾

De Spiegel der Sonden strekt zijn bewering daaromtrent niet zoo ver uit, en wijst erop, dat ze later tot beter inzicht komen:

Somen kinderen eist hart mede
Ter scholen gaen in hare jonchede.
Die roede moet se daer toe driven;
Als sijt nochtan hantierende bliven,
Werden si blide mids der leringhen,
Ende daer na derfmen se niet dwingen. ³⁴⁸⁾

Merkwaardig is in dit verband een uitspraak, de Moeder Gods zelve in den mond gelegd:

Want voer waer, die scoelres sijn mertelaers. Ist dat sij onnoseliken leven ende onbevleect bliven ende vlitich sijn ter leringhe ende ist dat sij naemaels die conste ter eren gads ghebruken, soe sullen sij groet loen van gade vercrighen. ³⁴⁹⁾

Bij kerkelijke en burgerlijke feesten, processies, tooneelvertooningen ³⁵⁰⁾ waren de scholieren onmisbaar als figuranten en voor den zang. Hoezeer het schoolgaande kind de aandacht trok en in zekeren zin populair was, maak ik op uit de bemoeiingen van moralisten en uit het groote aantal legenden, waar schooljongens (de meisjes zijn ook hier wederom slecht bedacht) in optreden. Voor de didactici waren ze „dankbare” objecten om goede lessen aan uit te deelen ³⁵¹⁾; ofwel werden zij aan ouderen ten voorbeeld gesteld:

Onderdaen als goet scolier ³⁵²⁾.

Hoe tactvol men ze moest behandelen en welwillend aanmoedigen, benadrukte Maerlant reeds ³⁵³⁾. De plichten van een scholier worden 't uitvoerigst en het smakelijkst uiteengezet door Boendale in den Meliboeus ³⁵⁴⁾. Degenen, die deze raadgevingen opvolgden, zullen hun taak zeker goed vervuld hebben. Met de kleine en gemakkelijke zaken, zegt hij, moet men beginnen, om zoo tot het meer moeilijke veilig op te klimmen. Men moet in alles de leiding volgen van den leermeester, luisteren dus en niet veel spreken. Niet aan de oppervlakte blijven, doch trachten door te dringen in de diepte. Kalmpjes aan, niet te veel ineens. De studie tijdig onderbreken met gezonde ontspanningen. Telkens 't geleerde repeteeren. Eindelijk:

Goede scolieren selen sijn
Erenstich als een swijn, (!)
Dat smorghens uut gaet,
Ende al den dach soeket sijn aet,
Sonder rusten, dat es waer. ³⁵⁵⁾

In de legenden wordt het scholierken vooral in betrekking tot Maria geteekend, „alre studenten meesterinne” ³⁵⁶⁾ en hun bijzon-

dere beschermster ³⁵⁷). Het heeft groote godsvrucht tot de Moeder des Heeren, vlecht voor Haar bloemkransen ³⁵⁸), bidt tot Haar om goed te kunnen leeren ³⁵⁹), om priester te mogen worden ³⁶⁰), en verkrijgt op die wijze Jezus' bijzondere gunst ³⁶¹). Om een liedje, Haar ter eere, wordt er een door Joden wreed vermoord ³⁶²). De geschiedenis der Broeders van het Gemeene Leven geeft een idee over de middeleeuwsche scholieren, dat van dat der legenden weinig verschilt. De idealen, welke de Broeders en hun geestverwanten als Pater Brugman de leerlingen voorhielden, waren practisch na te streven en gedétailleerd. Van Florens Radewijns werd opgeteekend:

Oec plach hij den jongen clerckskens vake te leeren, hoe dat sij hoere passien solden uytraden ende verwinnen. ³⁶³)

En in een toespraak ³⁶⁴) spoorde hij hen aan, elken dag met vurigen ijver 't voornemen te maken zich te beteren en nog dapperder tegen de bekoringen en gebreken te strijden. Openhartigheid is aan te raden tegenover den zielsbestuurder, raad vragen en niet eigen inzicht volgen een groote verlichting en een bewijs van vooruitgang in 't geestelijk leven. Hoe verdienstelijk zal zoo hun leven zijn, hoe gerust hun sterven! Van Pater Brugman moet het sermoen Sinite parvulos diepen Indruk gemaakt hebben op de jeugdige hoorders ³⁶⁵). Daarin doet hij hun de volgende onmiddellijk practische punten aan de hand ³⁶⁶): ze moeten al hun brieven laten lezen, uitgaan alleen met verlof, vergiffenis vragen na een begane fout, veel werk maken van het Mishooren, verder zich bijzonder toeleggen op den geest van gebed, op de zedigheid, openhartigheid en tot zekere hoogte op den geest van armoede; tenslotte geeft hij goede wenken voor de methode van studeeren. Zulke lessen waren niet onvruchtbaar. De jongens hielpen zelfs elkander, om ze in beoefening te brengen ³⁶⁷).

Onder desen schoelres waert soe grote dissepline gehoelden, oftet religiose cloesterlude hadden geweest, ende dat overmides die goddienstige insettinge here Florens ende sijnre devoeter bruders. ³⁶⁸)

De voorbeelden, door Brugman van voorbeeldige scholieren aangehaald ³⁶⁹⁾, werden dan ook spoedig door de practijk der vlijtige leerlingen geëvenaard. De eerste plicht van staat, de studie, werd ijverig vervuld, o.a. door Melis van Buren ³⁷⁰⁾ en Gerard Zerbolt van Zutphen, die zelfs bedroefd was als de les wegviel ³⁷¹⁾. Een buitengewone zelfbeheersching toonde een ander:

Op ene tijt sat ene van desen schoelres in die schoele ende screef; doe gevelt, dat daer twee ander kynder toe samen worstelden ende treden desen gueden kynde in sine scrijft ende schoerden hem sijn boeck. Hiervan en waert hij niet gestuert; mer oetmoedelic op sine knyen vallende, baet hij hem verghifnisse, omdat hij hem in den wege geseeten hadde. ³⁷²⁾

Peter van Amsterdam maakte geen druktes,

als ander kynder plegen te doen, als sij te huys trecken. ³⁷³⁾

Van hem is ook bekend, dat hij niet graag speelde ³⁷⁴⁾; hetzelfde wordt vermeld van Arnold van Schoonhoven, die een toonbeeld was in klas en kerk, en op de kameraden een goeden invloed uitoefende ³⁷⁵⁾. Want ondanks hun braafheid waren ze niet Impopulair, zoodat genoemde Peter een welwillenden bijnaam kreeg ³⁷⁶⁾ en aangaande Florens Radewijns in diens schooljaren gold:

Hij was seer gemynnet van sijnen vrenden om sijnre mynliker gesellicker eerbaerheit wille. ³⁷⁷⁾

Dat de jeugd in onervaren ijver, voor ons gevoel althans, soms te ver ging, kan men opmaken uit enkele feitjes, overigens tot meerdere stichting opgeschreven:

Het geveel eens, dat ene van hem sach sinen geselle eten een stucsken cruyts sonder noet; doe sechde hij: Ic hadde vele liever, dat dat cruyt in den slijck leege dan dat ic alsoe mijnre gulsicheit solde volgen.

Op een ander tijt saten hoere twee bij malkanderen in die schole, ende ene van hem, opsiende uyten venster, sechde: Het snijt. Doe berijspede hem die ander ende sechde: Dat is een ydel woert.

Alsoe goddienstigen zwijgen waert onder desen schoelres gehoelden, dat als die kynder orlof hadden ende sij alte samen ynne weeren, men daer niet eens menschen stemme en hoerde. Mer sij seeten ende studierden of screven, ende weeren vlitich in der leeringe. ³⁷⁸⁾

Over een Zuster van het Gemeene Leven als opvoedster en de verhouding der schoolmeisjes tot haar heb ik reeds het een en ander geciteerd ³⁷⁹⁾. Men kon er zien, dat zij de ascetische eischen ten opzichte der kinderen niet laag stelde.

In de geschiedenis van het middeleeuwsche onderwijs werden ook voorbeelden van slechte leerlingen opgeteekend ³⁸⁰⁾. Erger was het, als de schoolmeester niet deugde, gelijk het geval was met dengene, die een dertienjarige leerlinge net zoo lang lastig viel, tot ze er met hem van doorging ³⁸¹⁾, of met dien uit de Romeinsche geschiedenis, die de hem toevertrouwde kinderen van aanzienlijken als een echte kidnapper aan den vijand wilde overleveren, doch daar van een koude kermis terugkwam ³⁸²⁾. In een legende met het motief van den met een kale boodschap zijn ongeluk tegemoet gezonden, maar door het bijwonen der H. Mis geredden knaap, is het een op zijn leerling jaloersche schoolmeester geweest ³⁸³⁾.

Het schoolgaan van kinderen was in de middeleeuwen ongeveer even alledaagsch als thans. Dat blijkt zonneklaar uit de hagiografie; voor den tijd der Moderne Devotie behoef ik dit niet meer aan te toonen; tot in heel oude tijden werd het toen reeds getransponeerd ³⁸⁴⁾. In de romans, en wel bijzonder in de oorspronkelijk Nederlandsche wordt de toestand niet anders voorgesteld ³⁸⁵⁾. Walewein merkt aangaande zichzelf op:

lc ghinc seven jaer ter scole
In mine kintscheit. ³⁸⁶⁾

Ook de liederen veronderstellen het schoolwezen ³⁸⁷⁾. Ik kan echter volstaan met naar de uitgebreide literatuur betreffende geschiedenis en ontwikkeling van het schoolwezen ³⁸⁸⁾ door te sturen. In de beeldspraak van dichters ³⁸⁹⁾ en ascetische schrijvers ³⁹⁰⁾ is de school

haast een gemeenplaats. Een merkwaardig bijgeloof hield bepaalde dagen voor bijzonder geschikt om „kinder te settene in scolēn” ³⁹¹). Zoo zegt een werk „Der wereld Loop”, raad gevende voor iederen dag:

In den daghe ofte in der stunde Marcurii is gud to wyschede unde ok kindere to der schole to settende, de leren vlitliken. ³⁹²)

Dat de moralisten zich met het schoolwezen druk hebben bezighouden, spreekt vanzelf ³⁹³) en is uit den loop dezer studie reeds meermalen gebleken. Ik vestig er hier slechts de aandacht op, dat de auteur van Dat Scaecspel den raad geeft, de schoolmeesters ³⁹⁴) behoorlijk te betalen ³⁹⁵). Boendale liet ik al goede wenken voor de methode van studeeren ten beste geven ³⁹⁶). Die Boec van Seden stemt er mee overeen:

Lieve kint, oft u gaes te leerne,
So vrach dicken ende lere gherne;
Wes vernemel ende ghedinc,
Ende lere vort gheleerde dinc. ³⁹⁷)

Elders werd aanbevolen:

Ontsie dinen meester ende biet hem ionste,
Wiltu van hem ghecrighen conste. ³⁹⁸)

Brugman raadde aan, de studie samen te smelten met gebed ³⁹⁹). Wat viel er allemaal voor de middeleeuwsche jeugd te leeren? Wat was met andere woorden de leerstof? Als minimum gold wel, dat men op school leerde lezen en schrijven ⁴⁰⁰). Karel de Groote leerde als kind: „gramarie” ⁴⁰¹). Juist om aan de kinderen het aanleeren der muziek gemakkelijker te maken, vond Guido van Arezzo „ut re mi” ⁴⁰²). Sterrenkunde en de zeven vrije kunsten waren de vakken, die de VII Vroeden hun begaafden leerling onderwezen ⁴⁰³). En voor onze landen zeide Dirc van Delf:

Voirt in allen prochikerken sullen wesen artisten, datmen hieten scoelmeesteren, die den kinderen leren gramarien, dat is latijn spreken, ende die seven vrië heidensche

kunsten, dair hoir sinnen mede verheven werden, dat si die heilighe scrift te bet moghen verstaen als si out ende groot werden. ⁴⁰⁴⁾

Zoo disputeerde de jonge prins uit de VII Vroeden voortreffelijk „in latine” ⁴⁰⁵⁾, en de edele taal van het Romeinsche wereldrijk en van de Kerk kwam jeugdige verliefden te pas als geheimtaal ⁴⁰⁶⁾, vooral nu ze Ovidius’ de Arte amandi bestudeerd hadden ⁴⁰⁷⁾. Men begreep, hoe nuttig kennis van vreemde en eigen taal was. Karel de Groote beleefde er plezier van, dat hij in zijn Jeugd Spaansch geleerd had ⁴⁰⁸⁾. Floris V werd op school gedaan, om „Walsch ende Dietsch (te) leren wel” ⁴⁰⁹⁾, zooals het aan een Nederlandsch vorstenkind betaamde. Welke talen een kind van ons volk zich eigenlijk eigen moest maken, konden zij leeren van hun hoogste toonbeeld, het Kind Jezus:

Hi conste fransoeys, dietsch ende latijn,
Ende alle talen die nu sijn. ⁴¹⁰⁾

Schoolboeken waren al vroeg in gebruik ⁴¹¹⁾, en opmerkelijk is gedurende de middeleeuwen het internationale karakter daarvan: men vertrouwde zich zelf niet genoeg, men wilde de kinderen het allerbeste geven. Behalve de abecedariën met de meest noodzakelijke gebeden ⁴¹²⁾, waren de Disticha Catonis ⁴¹³⁾ en Donaet ⁴¹⁴⁾, alsmede het Doctrinale van Alexander de Villa-Dei ⁴¹⁵⁾ vroeg en lang in gebruik. Den Dietscen Catoen ⁴¹⁶⁾ en Dietscen Lucidarius ⁴¹⁷⁾, evenals de middelnederlandsche vertaling van het in de middeleeuwen algemeen gebruikte schoolboekje Facetus ⁴¹⁸⁾, bij ons getiteld Van Zeden, zullen de kinderen wel niet altijd even interessant gevonden hebben; al die nuttige lessen misten te zeer den aangenamen kant en waren lang niet alle op de kinderen berekend ⁴¹⁹⁾, want spraken zelfs vaak de ouders of volwassenen aan ⁴²⁰⁾. Meer smaak hadden ze waarschijnlijk in de fabels van Esopet ⁴²¹⁾ en de in de leesles gebruikte volksboeken ⁴²²⁾. Heeft Lambertus Goetman, „de kinderdichter der 15de eeuw” ⁴²³⁾ met zijn Spieghel der Jonghers beter den toon weten te treffen? De

opgang, dien zijn werk in 't onderwijs maakte, zou het doen vermoeden. De behandeling der stof lijkt mij werkelijk lichter, evenals de gang der verzen, bij voorbeeld:

Lorters, floters, die zijn op die baen,
Lieghers, bedrieghers, die houden tlant;
Den onnoselen te bedrieghen ist hem gedaen,
Wacht u te comen aen haren cant. ⁴²⁴⁾

De stof is aan oude schrijvers ontleend, „wtē latijn” ⁴²⁵⁾, de vorm oorspronkelijk, 124 vierregelige strofen met gekruist rijm. De dichter bedoelt voor kinderen te schrijven, zonder ouderen uit te sluiten:

Een materie heb ick gheheven
Voor ionghe kinderen sonderlinghe. ⁴²⁶⁾

En voor hij eigenlijk aanvangt, herhaalt hij nog een keer:

Der kinderen spiegel ben ick ghenamt ⁴²⁷⁾,

om dan te beginnen:

Nu wil ick beghinnen, al te hant,
Den kinderen te leeren een nyeuwe dicht. ⁴²⁸⁾

Want

Alst wisken groen is so salment wringhen. ⁴²⁹⁾

De wijze echter, waarop onderwerpen als de verleiding vanwege slecht vrouwvolk ⁴³⁰⁾, als de gevaren van den drank ⁴³¹⁾, zesde gebod ⁴³²⁾, verhouding tot de vrouw ⁴³³⁾ e.d. worden besproken, lijkt voor kinderen nu juist niet zoo geschikt. Maar wat hebben ze in later eeuwen niet moeten slikken aan echtbedoelde jeugdlectuur ⁴³⁴⁾!

Echte jeugdlectuur tot leering en ontspanning bestond er voor de 17de eeuw niet ⁴³⁵⁾. 't Was al mooi, dat iemand als Thomas à Kempis een Manuale parvulorum ⁴³⁶⁾ en een Doctrinale iuvenum ⁴³⁷⁾ vervaardigde. Het laat-middeleeuwsche schooldrama, met zijn paedagogische bedoelingen ⁴³⁸⁾, mag men hier niet vergeten.

VIERDE HOOFDSTUK

THEOLOGIE EN GODSDIENST

De opvoeding van het kind mocht zich tot de aarde niet beperken. Zijn bestemming was een eeuwige en hoogere ¹⁾. Bij het vorige hoofdstuk sluit daarom een beschouwing goed aan, waarin aan die hoogere bestemming bijzondere aandacht besteed wordt. De hierbij behoorende, in onze middeleeuwsche letterkunde gevonden stoffen zou men gevoegelijk naar drie soorten van theologie: dogmatiek, moraal, ascese, kunnen rangschikken. Ik geef er echter de voorkeur aan, ze te groepeeren rond de voor naamste onderwerpen, die daar ter sprake schenen te komen. Eens werd de stad Edessa, gelukkige bezitster van den Abgar-brief, door een vijandelijk leger aangevallen. Maar in het nijpen van den nood

soe stont een gedoopt kint op die poert vander stat ende
las den brief,

waarop de vijand ervandoor ging ²⁾. Deze uitdrukkelijke vermelding van 't gedoopt zijn beschouw ik als een symptoom van de hooge waarde, die de middeleeuwers aan het doopsel, speciaal aan den kinderdoop hechtten. Zelfs in geschriften, waar theologie en godsdienstige leering niet bedoeld zijn, wordt het doopsel van kinderen gaarne en dikwijls te pas gebracht, zoowel in geschiedwerken ³⁾, romans ⁴⁾ en sagen ⁵⁾, als in rederijkersrefereinen ⁶⁾ en kluchten ⁷⁾. Moralisten drongen er op aan, dat 't doopen zoo spoedig mogelijk gebeurde:

Teerste dat ommer moet sijn ghedaen,
Dats dat wi kersten doepsel ontfæen. ⁸⁾

En dat was ook de practijk ⁹⁾, zooals reeds de romans bewijzen ¹⁰⁾. Terstond bij 't oprapen van een vondeling vroeg men zich af: is 't

schepseltje al gedoopt? ¹¹⁾ Uitstel van het doopsel ¹²⁾ had bij hooggeboren kinderen soms reden, als men namelijk de thuiskomst van den vader wilde afwachten, die er grooten prijs op stelde bij de plechtigheid aanwezig te zijn. Zoo geschiedde, toen koning Dagobert een zoon ontving ¹³⁾; insgelijks bij de geboorte van den oudsten zoon van den Roomsch-koning Willem II, die lag voor Valencijn; deze wilde erbij wezen, want

die coninc verblide sere
ende dankets Gode onsen here. ¹⁴⁾

Dat het nog ongeborn kind de bescherming der wet genoot ¹⁵⁾, kwam zeker voor een deel voort uit zorg voor 't geestelijk heil daarvan. Het ongedoopte kind wekte 't meelij der sage op ¹⁶⁾. En het goede volk verwonderde zich nauwelijks, dat God er een wonder voor over had, om een te vroeg gestorven kind alsnog de genade van het doopsel te verleenen ¹⁷⁾. Dat zelfde volk werd diep in zijn gemoed getroffen, als tengevolge van een interdict men no kinder kersten dede ¹⁸⁾.

Folkloristische gebruiken bij het doopsel, zooals er nog heden in onze streken voortleven ¹⁹⁾, getuigden ongetwijfeld reeds toentertijde voor de hooge waarde, die men aan het doopsel hechtte. Doch ook de liturgische ceremoniën ²⁰⁾ stelde men op prijs. Uitvoerig worden die beschreven in het spel van Sint Trudo ²¹⁾. De Spiegel der Sonden legt de beteekenis van het daarbij gebruikte zout uit ²²⁾. Tot hoogere heiligheid voorbestemde kinderen namen soms een werkzaam aandeel in het ceremonieel, zooals een doopeling van 30 dagen ouderdom Amen antwoordde in het leven van Sinte Amand ²³⁾. Zeer onliturgisch gedroeg zich, langer geleden, een telg van keizer Leo van Byzantium, het prinsje Constantijn Kopronymos. Maar dat was dan ook een heel slecht voorteeiken:

Echt mede in dit selve jaer
So gesciede een tekijn swaer,
Daer keyser Leo den sone sijn
Dopen dede, eenen Constantijn,

Alsone hiet de patriaerke
Germein, die gelovede staerke.
Daer dede die sone ter selver stede
Inder vonten dorperheden,
Ende wart vortekent openbaer,
Dat hi der kerken noch soude sijn swaer. ²⁴⁾

Bij den doop traden een peter ²⁵⁾ en meter ²⁶⁾ op, met soms een kostbare pillegift ²⁷⁾.

Hoewel aan de essentiele gevolgen van het Doopsel door de gesteldheid van den bedienaar niets toe- of afgedaan kan worden, beschouwde men het toch als een bijzonder geluk, door een heilige te zijn gedoopt ²⁸⁾, en had het ook wel eens een keer bepaalde bijkomstige gevolgen ²⁹⁾. Begrijpelijk was het, dat nu en dan in dit punt dwalingen opkwamen; Maerlant verzekert, dat er leeken waren, die hun kinderen niet door slechte priesters wilden laten doopen, op gevaar af, dat zij 't zelf niet goed deden ³⁰⁾. In tijd van nood mocht en moest iedereen het doopsel toedienen, gelijk Florette, de ongelukkige vrouw van Seghelijs, het haar kindje deed ³¹⁾. In verband met erfzonde en kinderdoop kwamen niet alleen bij theologen als Dirc van Delf ³²⁾ gewichtige vraagstukken ter sprake. Een eerste vraag was al: waarom was het noodig, de kinderen te doopen, als zij nog pas geboren waren? De erfzonde moest tijdig worden weggenomen voor 't geval dat het kind in zijn vroege jeugd zou sterven:

Om die vrese vander doot so beleset mense en doopse
te gader. ³³⁾

Oudtijds was volgens den Dietsce Lucidarius de practijk anders geweest, omdat men zooveel mogelijk ook de persoonlijke zonden op die wijze wilde treffen ³⁴⁾, maar

Nu hevet die kerke anders geset;
Want vele kinder storven besmet
Ende mochten der hellen niet ontgaen
Eer datsi doopsel hadden ontfaen,
Ende hier omme ist jonge kint
Gedoopt eert sonde bekint. ³⁵⁾

Pelagius had verkondigd, dat de kinderen zonder de erfzonde geboren werden ³⁶⁾;

Oec seidi mede ende sprac,
Dat mense niet en doopte bidi
Om van zonden te makene vri,
Maer omme dat si met dier eeren
Werden souden die kinder ons Heren ³⁷⁾.

Maar

Dese Pelagius ende Celestine
Ende Juliaen, die gesellen sine,
Hevet verdoemt ende ghescent
Die paues van Rome Innocent. ³⁸⁾

Wellicht een overblijfsel van het Platonisme was de ons bevreemdende theorie aangaande een zeker voorbestaan der menschenziel in God. De ziener van het Boeck vanden Oorspronck uit het midden der 14de eeuw zag van een berg wonderlijke en schoone „beeldekens” nedervallen, die benedenkomend zwart werden ³⁹⁾. Wat beduidt dit wonderlijke, vroeg hij; en hem werd deze verklaring gegeven:

Die schoone minnelicke klare beeldekens, dat syn die edele sielen, die Godt geschapen, en nae hem selven gebeeldet heeft, die hij dan tot syner tijdt uyt haeren oorspronck op der aerde sendt in der vrouwen ontfanckenisse, nae dat het Godt geordonneert heeft, en nae loop der natuere. Ende als dat vrouwengeslacht ontfangen heeft, en dat het tijdt is, soo sendt Godt die edele siele in dat lichaem. Ende soo haest dat kindt dan op aertryck komt, soo valt hy stracks in de erfsunde. ⁴⁰⁾

De auteur van den Dietscen Lucidarius, welk geschrift is bewerkt naar Sint Anselmus' Elucidarium ⁴¹⁾, stelt zich de vraag: zijn alle zielen tegelijk geschapen, of worden ze telkens afzonderlijk in 't aanzijn geroepen? En hij komt tot het besluit: de Vader maakt ze te gader, de Zoon telkens afzonderlijk ⁴²⁾. Misschien moet dit zoo verstaan worden: de heenzending in ieder nieuw menschenlichaam wordt aan den Zoon toegeschreven.

Zulke theorieën spruiten voort uit het verlangen, om de schepping der ziel door God met het bestaan der erfzonde te vereenigen. In het zooeven aangehaalde vizioen van Rulman Meerswin wordt dan ook wel aardig in beeld gebracht, hoe pas in aanraking met de stof de erfzonde in de ziel ontstaat. Ruusbroec drukt dit aldus uit:

Ende al heeft God onse ziele ghescapen reine ende sonder vleckē, In der eeninghen met den vleesche wert si besmed met der ersunden. Ende alsoe sijn wi alle gheboren in sunden van onser moeder. ⁴³⁾

En zelfs zijn wij aldus ontvangen door onze moeder, ook waar de ouders christenen zijn ⁴⁴⁾. Ontvangen is dan hier verstaan van het oogenblik, waarop de vrucht in den moederschoot een menschelijke ziel krijgt ⁴⁵⁾.

Dit alles hangt nog samen met de vraag, hoe de erfzonde van de ouders op het kind overgaat. Brugman liet in een ascetisch werkje die kwestie aan de geleerden over ⁴⁶⁾. De Dietsche Lucidarius gaat er uitvoerig op in ⁴⁷⁾. Van meer gewicht was het in ieder geval dat men wist, hoe van de erfzonde af te komen ⁴⁸⁾.

Als een kind vóór 't doopsel, dus nog met de erfzonde beladen, stierf, kon het 't bovennatuurlijk hemelgeluk niet deelachtig worden ⁴⁹⁾. Zonder andere straf of pijn moeten zij dan enkel de aanschouwing Gods derven:

Maer die jonghe kindere die sonder doopsel sterven eer si te bescheydenheiden comen sijn, si darven gods alleene omme die erfsonde, ende si en hebben ghene andere pine. ⁵⁰⁾

Met belangstelling onderzoekt men bij Hendrik van Veldeke, wat hij als middeleeuwsche christen gemaakt heeft van de beroemde passage van Vergilius betreffende de kleine kinderen in de onderwereld ⁵¹⁾. Mij dunkt, dat hij geen christelijke motieven in den somberen helletocht heeft ingevoegd. Wel heeft hij het leed van die kindertjes angespitst, door te vermelden, dat hun moeders dood waren, en heeft hij hen nader beschreven:

Du dat also ergangen was,
Dat Sibille ende Eneas
In di porte waren komen,
Alse ir wale hevet vernomen,
Tu den selven stonden
Vele si da vonden
Lutteler kinde
Vor der hellen an ein ende,
Da di muder waren mede dot. ⁵²⁾

Hier acht Rogier in zijn bloemlezing uit Veldeke's werken ⁵³⁾ de passage over de kindertjes afgesloten; doch hetgeen onmiddellijk volgt, moet er mijns inziens mede verbonden worden, als uitwerking van het vergiliaansche „vagit us ingens” dier kinderen. Over de moeders kan het niet gaan, daar die immers als levenloos gezien zijn.

Si leden mikel not.
Si scrouwen vele sere.
Eneas der here
Mikel jamer gewan,
Du he merken began,
Wi jamerlike si sagen
Ende wi vreislike si lagen:
Si lagen naket ende blot.
Dat jamer dochtene vele grot. ⁵⁴⁾

Hoeveel gelukkiger zijn die kinderen, die hoewel in de eerste jeugd gestorven, door het te juister tijd ontvangen doopsel zonder eigen verdienste den hemel verwierven! Eerst later zal ons Gods gerechtigheid heelemaal duidelijk wezen,

dat hi enen clenen kinde himelrike geeft sonder dienst
ogt arbeit, op dat die kerstenheit hebbe. ⁵⁵⁾

Maerlant houdt, dat de menigten van dit soort kinderen de door den engelenopstand leeggefallen zetels bezetten:

So mogen wi dies wel geloven,
Dat die stoele van hier boven,
Die de ingelen verloren,
Ghedoepte kindere ende nieboren
Vervullen sullen sekerlike. ⁵⁶⁾

Volgens den Dietsce Lucidarius zullen ze dan ook „engle gedane” hebben ⁵⁷⁾. Gedoopten, die heel hun leven lang krankzinnig zijn geweest, hun lot zal in de eeuwigheid met dat der jonggestorven doopelingetjes overeenstemmen ⁵⁸⁾. Brugman zag ze bij zijn wandeling door den hemel tezamen in het voorportaal:

lc dachte: waer moeten wesen die gebaren dwasen ende die onnoesel kynderkens, die nae doepsel gestorven sijn? Dese vant lc int voerpertael. ⁵⁹⁾

In zijn gedachte behoorde dit voorportaal zeker tot den hemel zelf, was een der vele woningen in het huis des Vaders. Maar overeenkomstig een oude meening, volgens welke de zielen der afgestorvenen den dag des oordeels moesten afwachten alvorens tot den hemel te kunnen opstijgen, wordt er nu en dan melding gemaakt van een aardsch paradijs, waar allerlei staten en standen verblijf houden ⁶⁰⁾. Kinderen heb ik echter daarbij enkel aange troffen in het exempel Van enen ridder ⁶¹⁾, zonder nadere bijzonderheden.

In 's hemels voorportaal zag Brugman de kleine kinderen klaar blijkelyk in kindergedaante. Volgens de meest verspreide opvatting evenwel zouden alle menschen tot de eeuwige glorie verrijzen in onderling gelijken lichaamsleeftijd. De vreemde meening van Berthold van Regensburg, dat alle zaligen eruit zouden zien als kinderen van vijf, zes jaar, „sô man mâlet die engele” ⁶²⁾, was hier niet bekend. Het Boeck der Voirsienicheit bij voorbeeld meent:

Een kint van eenre nacht ende een overout mensche die syn daer ghelyc out ende starc. ⁶³⁾

Duidelyk drukt zich een theoloog als Ruusbroec uit:

Ende overmids sine (Christus') macht ende zyn ghebodt, zoe selen alle lichamen der menschen weder-ghemaect zyn, ende opstaen in eenen oghenblic, niet ghelyc van oordinen noch van loene, maer al ghelyc ende van eenen tide der jare, dat es: vanden selven tide dat onse heere jhesus cristus was doen hi starf om onzen wille. ⁶⁴⁾

Hij noemt dien leeftijd „een jonghe joghet” ⁶⁵⁾.

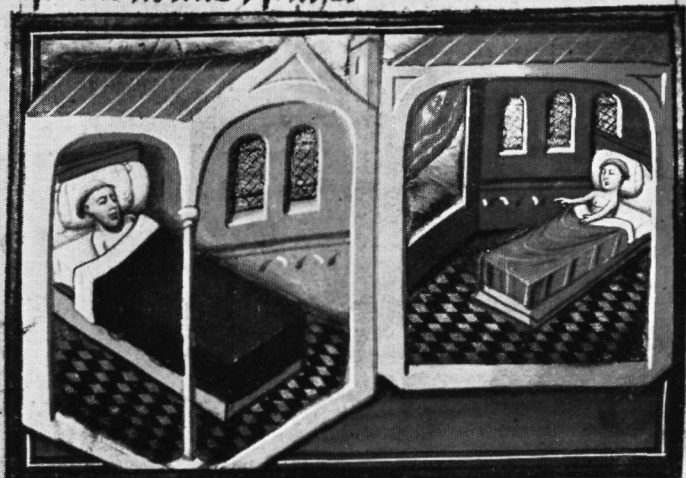

De jeugd van Mozes.

Den Haag K.B. 78 D 38 I fol. 47.

Zie blz. 167.

te En die heer dede toe dat hi openbaerde i
 sylo Want die heer was samuel geopenbaert
 in sylo nae sneren woert En samuels redene
 quam in alle ysrachel

O De beual den Scolastica historia
 volke En samuel dat hi deden soude alle
 warsagers En toeuerners En gokselaers En
 om dat hi dit daden so openbaerde got samu-

Samuel verneemt in Heli's huis Gods stem.

Den Haag K.B. 78 D 38 I fol. 160.

Zie blz. 168.

De Dietsce Lucidarius laat doodgeboren kinderen verrijzen als volwassenen van dertig jaar ⁶⁶⁾). Doch hij wil de opinie van anderen niet onvermeld laten, waar wel iets moois in zit:

Ende sal oec in de oude verrisen
Dat onse scepper dede die wi prisen.
Maer omme dat es een soeter sanc
Te hoorne doude ende die jonghe gemanc
Ende die kinder metten wiven,
Des willen somige clercken scriven
Dat elc sal verrisen in den ouden
Gelijke dat hi voer ter moude. ⁶⁷⁾

In verband met deze theorieën en voorstellingen herinner ik aan de oude en wijdverbreide gewoonte, de ziel van den mensch als een klein kindje uit te beelden, voornamelijk ⁶⁸⁾ in 't oogenblik des doods ⁶⁹⁾). Een regie-aanwijzing in het spel van Sint Trudo doet engelen bij zijn doodsbed verschijnen

singhende, houden syn ziele tusghen hun handen, dats
te wetene een clyn kindeken, ghemaect oft levende
waer, heel bloet en naect ⁷⁰⁾).

Hebben wij tot hiertoe slechts over de erfzonde gesproken, wat hield men aangaande persoonlijke zonde van het kind? Vanaf welken leeftijd kon een kind zondigen?

In een vertaling van het Miserere verzuchtte er iemand:

Ach vader, slich tot hier beneden;
Ic bem ontfaen in quaetheden,
Ende in sonden ontfaec mi
Mijn moeder, dies ic noch zondich zi. ⁷¹⁾

Deze laatste zinsnede is een vrij toevoegsel aan den psalmtekst; de dichter belijdt erin de zondigheid van na het doopsel, de eigen zondesschuld. En reeds kinderen hadden het hem zoo kunnen nabidden. Daarom deed Ruusbroec de goede begijnen voor 't ontvangen der H. Communie verzuchten:

Ic hebbe ghesondicht van mijnen kintschen daghen. ⁷²⁾

En volgens Renclus kunnen zoowel man als kind zich aan „hoofdzonden” schuldig maken ⁷³⁾.

Dat kinderen van 14 jaar God beleedigen kunnen, bestreed geen mensch. In het reeds enkele malen aangehaalde Boeck van den Oorspronck wordt een vizioen beschreven, waarin veel menschen, doch vooral jeugdige personen, „die tot haeren verstandt gekomen syn”, zich onder het net van een wereldsch en zondig leven laten vangen ⁷⁴⁾. Bijzonder wordt de aandacht gevestigd op een „jonge dochterken van veertien jaeren”, dat haar ouders, en tevens haar biechtvader en nog meerderen, aan een touw mee onder het net heentrekt.

Dese Dochtertje is haer outste kint, en is tot haer daegen gekomen, en heeft.... de eydelheit.... gesien, en wil oock daer heen. ⁷⁵⁾

Tondalus' Vizioen durfde, wellicht onder invloed van een uitspraak van den H. Paus Leo ⁷⁶⁾, beweren:

Niemant en is vry van sonden, noch oic een kijnt van eenre nacht. ⁷⁷⁾

Doch waarschijnlijk is hier enkel de erfzonde bedoeld. Zeker niet overgeërfde zondesschuld van de ouders, want die verwerpt de Dietsce Lucidarius uitdrukkelijk ⁷⁸⁾. De algemeene opinie schijnt te wezen, dat kinderen zich al heel spoedig aan eigen zonde kunnen schuldig maken. Zoo zegt Maerlant:

Ende al wetewijt dat si hemelrike
Besitten, die clene kinder,
Die in kintsceit comen ghinder,
Nochtan kindere, die spreken mogen,
Sijn vele diere niet toe dogen. ⁷⁹⁾

Nu is met dat spreken bedoeld een verstandelijk en verstaanbaar gebruik der taal, blijkens Der Naturen Bloeme. Want daar dicht hij van den eersten „etaet”:

Dat kint ne doet noch ne weet
Altoes ne gheerehande quaet,
Onthier et sprekens bestaet. ⁸⁰⁾

En

Dander etaet die gaet in,
Als kinder doen spreken begin. ⁸¹⁾

De Dietsce Lucidarius schijnt op 3-jarigen leeftijd zonde mogelijk te achten, waar hij van krankzinnig-geborenen zegt, dat hun later lot wezen zal als van kinderen beneden de 3 jaar ⁸²⁾. Herhaaldelijk echter ontmoet men 't vreeselijk verhaal van het slechts vijf jaar oude godslasterende kind, dat naar de hel gaat. De Spiegel der Sonden haalt het als een schrikkelijk exempel aan ⁸³⁾. De Dietsce Lucidarius als een bewijs, dat zoo jeugdige kinderen reeds naar verdienste beloond en gestraft worden ⁸⁴⁾.

Want daert sat op svaders scoet
Ende hadde bliscap groot
Quam die duvel, diet was gevee ⁸⁵⁾,
Ende brac hem den hals ontwee
Ende vordet mit hem ter hellen. ⁸⁶⁾

De bron van 't verhaal is Paus Gregorius' Dialogus ⁸⁷⁾. En het stemt geheel overeen met het feit dat Maerlant ons vertelt in den Spieghel Historiael ⁸⁸⁾, al verzekert Vincentius van Beauvais, dat het pas drie jaar geleden in zijn eigen woonplaats geschied is, en dat hij den vader goed kent ⁸⁹⁾. Levendig wordt het hier beschreven, indrukwekkend. Terwijl in den Dietsce Lucidarius ⁹⁰⁾ het kind op het laatst nog onbewust en onbezorgd is als de duivel het bespringt, doet de Spieghel Historiael aan Goethe's Erlikönig denken.

Omtrent V jaer hadde dat kint,
Dat haddi te sere ghemint.
Dat kint was van sulken zeden,
Quam hem ane iet onvreden,
So spraect lachter ende onnere
Der mogentheit van onsen Here,
Dat te zwaer te seggene es.
Die vader en achte niet des,
So dat hem anequam ziecheit groot
Dat kint ende tijdde ter doot.
Die vader, seiden si diet saghen,
Hilt inden scoot ende begant clagen.

Dat kint sach ende verheeste
 Met beweenden ogen quade geeste,
 Omme te nemene algader.
 Twee waerf riept: „Hulpe, hulpe, vader!”
 Ende keerde dansichte ins vaders scoot,
 Van vreesen diet hadde so groot.
 „Wat siestu? sprac hi, lieve sone!”
 Bevende antworde tgone:
 „More, seide het, hebbic ghesien,
 Die mi henen willen tien.”
 Ende tehand daer uptie stede
 Lachteret Gods mogenthede,
 Ende staerf.... ⁹¹⁾

Dirc van Delf stelde 7 jaar als zondegrens; hij achtte „die eerste outhelt is Infantia” van zonde vrij:

Si is die puerste van leven in onnoselheit om dat die mensch niet wert broecachtich van leven noch mit herten mit monde ende lichaem. Ende dese outhelt duert ten seven iaren toe, after welc beghint die mensch quaet te leren. ⁹²⁾

Het zevende jaar werd algemeen beschouwd als biechtleeftijd ⁹³⁾. Vreemd lijkt daarom wat aangaande Yutte van Reemen, jonge zuster te Deventer, bij haar sterven medegedeeld wordt:

Ende want si noch soe yonck was, als van xv yaeren, soe en wolde oer die priester oer hilich Ammet niet doen. ⁹⁴⁾

Eerst nadat men hem haar bovenkinderlijk gedrag had geprezen, ging hij tot zijn priesterlijke taak over. Hij huldigde klaarblijkelijk de meening, in de middeleeuwen meer gevolgd ⁹⁵⁾, dat men de H. Communie niet voor 't 14de, 15de jaar moest geven en strekte dat dan tot Biecht en Oliesel uit.

Verscheiden zijn de voorkomende kinderzonden. Afgezien van een enkele algemeene bemerking over het vroegtijdig optreden der hoofdzonde van gierigheid en hebzucht ⁹⁶⁾ en een zinspeling op de snoepzucht der jeugd ⁹⁷⁾, kan men ze goed rangschikken onder het tweede, vierde, vijfde en zesde gebod.

De auteur van den Spiegel der Sonden klaagt erover, dat kleine kinderen al hebben leeren vloeken ⁹⁸). Insgelijks Een Sproke:

Ghi kinders, als ghi leert gaen aen bancken,
Men leert u vloucken ende zweeren
Eer men hu eeneghe duecht zal leeren. ⁹⁹)

Het jongetje van het zoo even besproken exempel stond dus niet alleen.

't Vierde gebod wordt zeer dikwijls en met den grootsten nadruk Ingescherpt, door vermaningen, beschouwingen, exempelen ¹⁰⁰), die echter niet enkel tot de jonge kinderen gericht zijn, maar ook tot de volwassen zoons en dochters. Het morren zelfs tegen de ouders wordt afgekeurd ¹⁰¹), en gewezen wordt op den zegen en de straf Gods, die met dit gebod in verband staan ¹⁰²). Dirc van Delf somt drie redenen op, waarom wij onze ouders moeten eeren: zij hebben ons het leven geschonken, zij hebben ons naar het lichaam opgevoed, zij hebben ons de wet Gods en het christelijk geloof geleerd ¹⁰³).

Tegen het vierde en vijfde gebod tezamen misdeed op schrikkelijke wijze de „jonghe deerne die vader ende moeder versmoerde" ¹⁰⁴). Zelfmoordgedachten, die bij een kind kunnen voorkomen ¹⁰⁵), treft men aan bij den jeugdigen Floris, den geliefde van Blancefloer, als deze hem ontnomen is ¹⁰⁶).

Een gewoonte van zondigen dateert vaak uit de jeugd ¹⁰⁷). Over zonden van kinderen tegen het zesde gebod van kinderen met zich zelf leest men niets. Troelstra beweert, dat de peccata carnis zeldzaam waren bij jongens vóór het 17de, bij meisjes vóór het 12de jaar ¹⁰⁸). Als echter de puberteit begonnen is, wordt het anders:

Die maechden willen ten xii jaren
Emmer mynnen of qualijc varen,

klaagt Jan de Weert; ze kleeden er zich op aan, dagen de „jonghe knechte" op straat uit, die daar gemakkelijk op ingaan; het komt tot heimelijke afspraakjes, tot zonde en schande ¹⁰⁹). Tot dit soort meisjes behoorden zeker de zeven, welke de nauwelijks veertien-

jarige Seghelijs vond in een toren ¹¹⁰⁾, en toch eigenlijk ook, ondanks haar aanvankelijk weigeren, het jongemeisje Melior ¹¹¹⁾. En gelijk de jonge Parthenopaeus gedroeg zich in een dergelijke gelegenheid de klassieke held Achilles, hoewel nog „sonder baert ende suverlijck”, tegenover Diodameia ¹¹²⁾. Zoo deden reeds kinderen in romans, maar ook in de werkelijkheid ¹¹³⁾ datgene, waar deze beide ten opzichte van ouderen zoo vol van zijn. Pueritia, het tweede tijdperk van jeugd en leven, „dat is een reyn outheit” ¹¹⁴⁾ en heeft, met een etymologisch bedoelde woordspeling,

enen namen van suverheden
In Latijn; maer nu al heden
So es die quaetheit so verheven,
Datter lettelt suver leven
Tote dat si tot dien daghe comen ¹¹⁵⁾,

den leeftijd namelijk van vijftien ¹¹⁶⁾. Reeds vroeg dus begon de strijd vanwege wereld en vleesch en duivel.

Volgens Augustijnken van Dordt ¹¹⁷⁾ ontvangt het kind reeds in den moederschoot zijn goeden Engel:

Ende met sijnre godliker craft
Op den .xli. dach,
Daer dlijf in der moeder lach
Onmachtich in hem selven doet,
Daer senden God die ziele bloet
In den live onghedraghen;
Daer bi een inghel, die ghewagen
Mach al sijnre goder daet
Als dlyf ende ziel ten ordel staet. ¹¹⁸⁾

Veel meer sprake is er echter van de verhouding duivel en kind. Zoodra het middeleeuwsche kind onderscheid had leeren maken tusschen goed en kwaad, zag het zich tusschen God geplaatst en den „viant vander hellen”, aan wien het door den doop ontruikt was, gelijk de duivel het zelf met woede constateerde:

Nu doet hi die sondaren dwaen
In een water, sonder waen,
Als si comen van vrouwen leden,

In die ere der Drievoudicheden;
Dus hebbewy die kinder verloren,
Die onse waren hier te voren,
Dat en zij, dat zy in sonden vallen. ¹¹⁹⁾

Zoodra het dan ook in staat was te zondigen, ging hij trachten het daartoe te brengen, of op andere wijze zijn haat te toonen. Niet alleen op het tooneel zag het middeleeuwsche kind den duivel zijn rol van het booze beginsel spelen ¹²⁰⁾. Waar de volwassenen den duivel zoo veelvuldig meenden te betrappen ¹²¹⁾, moest dat met een kind nog meer het geval zijn, zooals met Parthenopaeus in het geheimzinnige paleis:

Ende emmer was hi des in vare,
Dat het bi den duvel ware. ¹²²⁾

De natuurlijke goedheid en onschuld van het kind hinderen den duivel. Geen wonder dan, dat men verhalen daaromtrent vertelde en geloofde. De Kinderkruistocht, die zooveel duizenden kinderen den dood injoeg of zedelijk ten onder deed gaan ¹²³⁾, was volgens Thomas van Cantimpré door den duivel aangevoerd geweest ¹²⁴⁾, of althans door hem, uit wraak voor de verovering van het H. Land, op touw gezet ¹²⁵⁾. Maar ook afzonderlijk roofde hij kinderen weg als een echte kidnapper, echter zonder begeerte van losgeld. Hij deed Margriete van Limborch verdwalen ¹²⁶⁾. Een ander kind had hij zonder twijfel naar de hel gesleept, als Maria's macht niet tus-schenbeide was gekomen. Een vrouw had namelijk, volgens een legende ¹²⁷⁾, het kind verwenscht dat haar man elders verkregen had;

Ende doe dat kint XII iaer out was, doe quam die viant
totter moeder ende seide: ghijf mi dijn kint want het
is mijn, ende bereyt iu daer toe want over drie iaren
wil icket halen.

De jongen, toen hij daarvan hoorde, had er weinig zin in, trok naar den Paus en den bisschop van Jeruzalem, en tenslotte verwezen naar een kluizenaar, die vurig tot Maria bad en de Mis opdroeg, werd hij door tusschenkomst van Maria uit de klauwen van den duivel verlost. Deze zag er niet tegen op, kinderen te vermoorden,

zooals hij deed met een jongeren broer van Merlijns moeder ¹²⁸), en met meer recht, in de gedaante van een „cattekijn” ten opzichte der kinderen van een trouweloozen visscher ¹²⁹). Geheel onschuldig was een jongetje, „omtrent .xi. jaren out”, dat hij zag

Staende op den ouver van der Scelt;
Daer stac hijt in met ghewelt,
So dat daer verdrinken moeste.

Dat deed hij, om zich op den braven vader van het ventje te wreken ¹³⁰). Zoo was er ook eens een man, die

vierde alle iaer grotelic sinte nicolaus feeste om sijns kints wille datter scoln ginc.

De duivel kon het niet velen, en bij de eerste de beste gelegenheid worde hij het kind ¹³¹). Met recht kon dus in het spel van Sint Trudo de eene duivel den anderen uitschelden:

Swijt, kints versmachtere! ¹³²)

Natuurlijk spoorde hij menige arme verleide aan, dat trieste werk in zijn plaats te doen; een non bracht hij er toe, de vrucht van haar ontheiligd lichaam te verdrinken ¹³³). Ook verscheen de duivel soms in zichtbare gedaante. Volstrekt niet altijd in de onschuldige gestalte van een kind ¹³⁴), maar als een man, om gemeenschap te plegen met een ongelukkig meisje. Onder de aldus geboren duivelskinderen ¹³⁵) is Merlijn wel de meest beroemde ¹³⁶). Er is een verhaal, waarin hij zich vermomde als een schoolmeester ¹³⁷). 't Afschuwelijkste wat men doen kon, was, zijn kind aan den duivel uit te leveren ¹³⁸). Het was al erg genoeg, dat hij in kinderen voer, ze bezeten maakte ¹³⁹). Zoo kreeg Sophia, het tienjarig dochtertje van keizer Constantijn, met een frisschen slok water negen booze geesten binnen, waar ze niet gemakkelijk van afgekomen is ¹⁴⁰). Op bezetenheid geleeke zeer veel het behekt zijn van kinderen ¹⁴¹) of het verrichten door zulke kleinen van echte heksentoeren ¹⁴²). Over den laat-middeleeuwschen heksenwaan heb ik, wat onze literatuur van dien tijd betreft, echter niets mede te deelen ¹⁴³). Wij zijn aldus op het in de middeleeuwen nog uitgebreide en ruig

begroeide terrein ¹⁴⁴) van het bijgeloof geraakt. Bijgeloof: de overdreven kracht en invloed aan maan en planeten toegekend, lag al een weinig in die lijn. Waarzegsters-uit-de-hand konden nieuwsgierige vrouwen gelukkig maken:

Tghetal van linien dat si vinden
Sal tghetal zijn van den kinden. ¹⁴⁵)

Maerlant kent aan den steen Orites vruchtbaarmakende kracht toe ¹⁴⁶); de steen Melonites is goed als talisman voor jonge kinderen ¹⁴⁷). Volgens Der Vrouwen Heimelicheit wordt een wiegekind besmet als de moeder er tijdens de menstruatie dikwijls naar kijkt ¹⁴⁸). Een door Moll gepubliceerde en door De Vooy besproken Biechtspiegel ¹⁴⁹) stelt onder meer deze vragen ¹⁵⁰):

Hebdu gheloeft, dat een mensche gheboren wort tot dier
tijt dat hem nummermeer goet en gheschiet?
Hebdi gheloef ghehadt dat uwe kinder verwisselt waren
ende die vrouwen verleyt waren (door den duivel nl.)?

In het Evangelie van den Spinrocken wordt het spelen met vuur (door moeder in positie?) gevaarlijk geacht ¹⁵¹). Het gebruik van „wassen kijnderen kersten”, wassen beeldjes doopen met de bedoeling bepaalde personen kwaad te berokkenen, schijnt een specifiek Nederlandsch bijgeloof geweest te zijn ¹⁵²), daar D. C. Tinbergen ¹⁵³) het alleen in het middelnederlandsch vermeld vond ¹⁵⁴). Prettig was een voorspelling van geluk en voorspoed bij geboorte ¹⁵⁵); minder plezierig, als aangaande 't arme schepseltje verkondigd werd, dat het eenmaal zijn ouders zou dooden ¹⁵⁶), het Oedipus-motief, of dat het andere minder wenschelijke dingen in zijn leven zou uithalen ¹⁵⁷). Robert Wiscaert kreeg met een goeden droom een gunstig voorteken bij de geboorte van zijn onechten zoon, Willem van Normandië ¹⁵⁸). Was het niet méér naar middeleeuwsche mentaliteit, dat goede voortekenen zich voordeden bij de komst op aarde van een heilige, gelijk Sint Eloy ¹⁵⁹)?

Om tegen zonde en bijgeloof en duivel sterk te staan, moest voor het kind van groot gewicht de godsdienstige vorming wezen,

waartoe het catechetisch onderricht een noodzakelijk middel was ¹⁶⁰⁾. Wijze bisschoppen wisten tegen den tijd der hervorming den ijver der jeugd in dezen aan te wakkeren door voorschrift en belooning. Bisschop Erard van Luik schreef in 1512 als aanbeveling bij een catechismus-uitgave:

Wij willen ende ordineren oock, als datmen in allen scolē
..dese leeringhe in geschrifte ofte in printen hebben
ende vinden. ¹⁶¹⁾

En Martinus van Rythoven, bisschop van Yperen, die leefde in de eerste helft der 16de eeuw, bepaalde bij testament, dat de kinderen van Rythoven, Eersel en omstreken, met Paschen en Pinksteren wittebrood zouden ontvangen, mits zij den Vaderons, het Weesgegroot, het Symbolum der Apostelen, de 10 Geboden Gods en de noodzakelijkste punten van den Catechismus zouden kennen ¹⁶²⁾. Ijver voor het geloof was er niet veel bij Blanchefloer; anders had zij haar vriendje, dat zóó met haar ophad, wel tot het christendom kunnen brengen ¹⁶³⁾. In den oorspronkelijk Nederlandschen Seghe-lijn is de geloofsijver een voornaam bestanddeel. Omdat de jongen zooveel over God spreekt, doen zijn pleegouders hem van school ¹⁶⁴⁾; nauwelijks heeft hij zijn moeder weergevonden, of hij predikt haar de leer van Christus ¹⁶⁵⁾ en komt ook openlijk voor Christus op ¹⁶⁶⁾.

Van de Sacramenten waren Biecht en Eucharistie voor 't kind het belangrijkste, in zoover het daarmede het meest in aanraking kwam ¹⁶⁷⁾. Welke rol de biecht ¹⁶⁸⁾ in het kinderleven spelen kan, mag men opmaken uit de handelwijze der ouders, die hun dochttertje wilden dwingen een anderen biechtvader te nemen, opdat ze maar niet naar 't klooster zou gaan ¹⁶⁹⁾. Wat hebben sommige zieltjes geleden, die een of andere zonde, waarover zij zeer beschaamd waren, aan den priester niet durfden belijden, zooals

Eene die Marien ende haren kinde
Gherne diende ende sere minde,
Die in hare jeuget dede
Eene sondelike dorperhede. ¹⁷⁰⁾

Contact van kinderen met de Eucharistie was er in vele Sacramentsmirakelen, zooals bij „den Sacramente vander nyeuwer vaert”¹⁷¹⁾. Walewein biedt zich een keer aan om de Mis te dienen: dat had hij vroeger op school geleerd¹⁷²⁾. De leeftijd voor de Eerste Communie vereischt, zal ongeveer twaalf jaar geweest zijn. De vroegtijdige kindercommunie, zooals zij thans weder bestaat, was allengs verdwenen¹⁷³⁾.

La première communion ne semble pas avoir été, en ces siècles un peu rudes, célébrée avec la même solennité attendrie, avec le même éclat que de nos jours,

schreef in een voorbijgegaan tijdperk Gauthier¹⁷⁴⁾. Hij heeft in zijn studie speciaal de vroegere middeleeuwen op het oog. In de latere, bij den groei der devotie tot het H. Sacrament, is dat misschien beter geworden¹⁷⁵⁾. Een kort bericht aangaande eerstcommunicanten in onze landen is helaas onvindbaar door de slordigheid van een register-samensteller¹⁷⁶⁾. Maerlant verhaalt van een „maget van xii jaren”, die, toen waarschijnlijk voor het eerst, Christus’ Lichaam nuttigde, waarna zij tien maanden zonder ander voedsel bleef dan water en brood, en vervolgens drie jaar lang in ’t geheel niets gebruikte; daarna hervatte zij in dit punt het gewone menschenleven¹⁷⁷⁾. Wellicht is dit verhaal beïnvloed of ontstaan door de geschiedenis der H. Imelda. In de legenden ontmoet men het Jodenkind, dat met zijn christen vriendjes aan de Tafel des Heeren gaat aanzitten¹⁷⁸⁾. Naar het schijnt, placht men tot een kind, dat te Communie ging, een of anderen godvruchtigen wensch te richten. Althans in het XLste der Limburgsche Sermoenen leest men:

Hir bi mag die muder wale secgen te haren kinde dat dit sacrament ontafet, — dats die heilige Kerke ter getruwer silen — : Drinc gesontheit!¹⁷⁹⁾

Groote devotie was er in de middeleeuwen voor de Elevatie¹⁸⁰⁾. Hoe ook kinderen in die devotie konden opgaan, valt te besluiten uit een exempel, waar er twee aan ’t spelen en praten zijn:

Doen sprac dat ierste kynt: segt my, susterken, vastu noch? Doen antwoerden dat ander kijnt: neen ick. Doen sprac dat ierste kynt: wat hebstu dan geten? Doen antwoerden dat ander kijnt ende seden: Ic heb gesien den licham ons heeren. Dat spijs myn siel also seer als dat broet den licham der (hs du) doet. ¹⁸¹⁾

Met 's kinds eerbied voor de Eucharistie hangt zijn ontzag voor den priester samen. Anna Bijns getuigt, dat men vóór haar tijd de kinderen dien eerbied leerde, maar dat het nu heel anders is geworden ¹⁸²⁾.

Het eerste wat een kind op schoot en op school leerde, was Pater noster, zegt Des Coninx Summe ¹⁸³⁾, en dat wordt symbolisch bevestigd door 't exempel „vanden kindekine dat an Ihesumme riep: pappa” ¹⁸⁴⁾. In legenden zien wij vrome vrouwen aan kleine kinderen bidden leeren ¹⁸⁵⁾. Een Zuster van Diepenveen beïjverde zich, aan een kind den psalter te leeren ¹⁸⁶⁾. Bij de Broeders van het Gemeene Leven moet het kinderversje van de twaalf engeltjes, twee aan 't hoofdeinde, twee aan 't voeteneinde, enz. bekend geweest zijn ¹⁸⁷⁾. Groot gewicht hechtte Erasmus aan het goede gebruik, kinderen in het gebed te onderrichten ¹⁸⁸⁾. En in een modern gebedenboek voor jongens las ik dit middelnederlandsch gebed:

Ick will my gaen ontladen
Ende verlichten mynen moet;
Ende wachten my van den quaden,
Dat zall my wesen goet;
Van sonden will ick my keren
In mynen ionghen tijt.
Ick bid genade, lieve Heere,
Want ghij ghenadich zijt.

Aldus soe will ick temmen
Dat ionghe leven myn,
Dat ick naemaels mach clemmen
All daer dye engelen zijn,
Daer is so langher so meere
Blisscap in alder tijt.
Ick bid genade, lieve Heere,
Want ghij ghenadich zijt. ¹⁸⁹⁾

Het zijn juist Nederlandsche kinderen (onze vaderen vielen vreemdelingen immers op door hun vroomheid ¹⁹⁰), welke wij zien bidden in gevaar, bij voorbeeld Margriete van Limborch ¹⁹¹) en Seghelijn ¹⁹²), in alle omstandigheden gelijk Sinte Lidwina ¹⁹³). Gaarne verhoorde God het gebed van zulk een jeugdige Heilige ¹⁹⁴). Toen Zuster Katharina van Nældewick nog „een ionck ionferken” was, placht zij „na kintscher ende werliker wijsen” te bidden om „enen edelen suverliken brudegom”. Haar gebed werd op hoogere wijze verhoord; want te Diepenveen

waert sie gecleedet in ene bruyt des alre edelsten ende schoensten brudegoms ¹⁹⁵).

Een jongetje van tien jaar ging, om van ziekte te genezen, met een zusje ter bedevaart naar Onze Lieve Vrouw, en, hoe kon het anders, hij vond genezing ¹⁹⁶).

Wat komen de kinderen ons aldus sympathiek voor! Doch wij moeten trachten, iets verder in hun zieleleven door te dringen.

VIJFDE HOOFDSTUK

PSYCHOLOGIE

De psychologie van het kind heeft ook in de middeleeuwen belangstelling genoten. Dit blijkt op de eerste plaats uit de theorieën omtrent den psychischen invloed der hemellichamen, wier fysieken invloed wij vroeger besproken hebben ¹⁾. Psychische inwerking werd aanwezig geacht bij ontvangenis en geboorte ²⁾ en tijdens den groei der vrucht in den moederschoot ³⁾, en bepaalde voor een groot deel 's kinds karakter:

Want dicken naturet, als men vind,
Nader sterren loop dat kind. ⁴⁾

In Heimelicheit der Heimelicheden, een de middeleeuwen door veelgelezen ⁵⁾ en ook door Maerlant bewerkt aloud geschrift, geeft Aristoteles aan den jeugdigen Alexander, de middeleeuwsche moralist aan zijn vorst, Maerlant aan den jongen Floris V, den raad, zichzelf te leeren kennen, na te gaan, wat voor natuur hij door de kracht der sterren bij zijn geboorte heeft gekregen. Tot bewijs der zooeven aangehaalde stelling voert hij een dubbel bispel aan ⁶⁾. Een weverskind kon en wilde het vak zijns vaders niet aanleeren

Mer om sterven no om leven
Ne conde hijt met ghenen slane
An dat ambocht bringhen ane. ⁷⁾

Toch bracht die zoon het ver in de wereld,

Ende cam te heren hove
Ende wort van groten love ⁸⁾.

Een koningszoon daarentegen was alleen maar geschikt om het vak van smid te leeren; het bleek,

Dat het scout der sterren ware. ⁹⁾
Dies ghelijx, als wi hier callen,
So es te menigher stont ghevalen. ¹⁰⁾

Hiervan was ook de auteur eener Cracht der Mane overtuigd ¹¹⁾. Hij weet precies van de jongens, maar vooral van de meisjes aan te geven, welke psychische eigenschappen ze, al naar gelang den dag der maan, waarop ze geboren worden, zullen vertoonen ¹²⁾. Was dat alles gegrond op ondervinding, of waren het maar praatjes van astronomen? Dit soort menschen deed uit den sterrenstand voorspellingen betreffende de eigenschappen van kinderen, zooals Meyster Clinsor bij Sint Elisabeth's geboorte ¹³⁾, en „een iode die een groet meyster was inden planeten” nog vóór Sinte Kunera's ontvangenis ¹⁴⁾. Eén planeet was het echter steeds bovenal:

Hier moghedi grote wijsheit horen.
Als een kint wort gheboren,
Die planete die dan oest upgaet,
Issi goet of es si quaet,
Dat kint hevet sine naturen
Na die planete tallen uren
Ende trecter emmer naer. ¹⁵⁾

Der Vrouwen Heimelicheit, dat de planeten en de twaalf teekens van den dierenriem tot de fysieke ontwikkeling van het kind broederlijk doet samenwerken ¹⁶⁾, bespreekt daarvóór den invloed op de psyche, en hier schijnt de auteur één planeet aan 't werk te zien:

Trouwen, mi ware goet gheseit
Hoe tkint vanden planeten ontfait
Sine natuere ende sine seden
Alst volcommen es van sinen leden. ¹⁷⁾

Saturnus geeft zijn pupil „besceedenheit van redenen” ¹⁸⁾, Jupiter „groeten moet ende overmoedegen” ¹⁹⁾, Mars, „die maect dat kint erre ende wreet” ²⁰⁾, Venus „ghevet begerte van luxurien ende van spele” ²¹⁾, Zon: „lichtichede van onthoutdene ende van ghedachtichede” ²²⁾, Mercurius: „bliscap ende groten lost van eerd-schen saken” ²³⁾; Mane eindelijk maakt ze „snel ende besict in haren wesen” ²⁴⁾. Ruusbroec heeft in het Boek Vanden XII Beghinen deze planetologie uitvoerig op het geestelijk leven toegepast ²⁵⁾.

Uitdrukkelijk stelt hij evenwel vast, dat onze geboorteplaneet uiteraard slechts vat heeft op ons lager zieleleven, niet op het hoogere:

Jeghewelc volcht sire planeten, daer hy onder gheboren is, die boven hem regneert na wise der natueren. Dese planeten regneeren ende domineren boven dat senlijcke leven in beesten ende in menschen; maer boven redene en hebben sy gheene macht. Want natuerlijcke redene bedwinct aldat senlijc is ende ongheordent inder natueren. ²⁶⁾

Hoe hoog zal dan nog het bovennatuurlijk leven erboven uitsteken!

Wij sijn alle uten vleesce gheboren ende sterfelijk van natueren; ende alsoe zyn wy alle kinder der planeten die ons regeren ende boven ons regneren indit leven der sterfelijcker natueren. Maer werden wij verheven boven natuere ende anderwerf herboren uten gheeste Gods, soe syn wy de sonen Gods van ghenaden, ende Hy regneert in onsen gheest met synen gheeste, ende ghevet ons sine .vij. gaven, die ons regeren ende ordineren in allen manieren van duechden, in claer bekinnen, onthoocht in minnen, met Hem gheenicht in ewich leven. ²⁷⁾

Voor de zeven planeten in de plaats: de zeven gaven van den H. Geest! De critische Geert Grote achtte dit gedeelte van Ruusbroec's werk minder geschikt voor een uitgave, wijl het niet overeenstemde met de wijze van spreken der kerkvaders, op een verdachte wetenschap berustte, en aan de planeten een grootendeels denkbeeldige werking toeschreef ²⁸⁾. In ieder geval handhaafde Ruusbroec 's menschen vrijheid ²⁹⁾.

Er waren er echter ook, naar 't schijnt, die uit de planetentheorie verkeerde conclusies trokken. Uitvoerig richt zich tegen hen Broeder Gheraert in zijn door den uitgever Natuurkunde des Geheel-als gedoopt werk:

Hier bi moghedi weten wel,
Dat loghen es ende niet el,
Als een mensche stelen gaet
Ende menne hanghet als men vaet,

Dat die lieden segghen dan:
„Het es hem gheboren an;
Ware hi besloten in enen mure,
Hi moeste doen sijn nature.”
Dits loghen ieghen tghelove al,
Als ic u hier of segghen sal. ³⁰⁾

De auteur geeft echter toe, dat een kind, welks planeet het tot misdaden drijft, daar ook meer aanleg toe heeft, of er eerder zal inloopen indien het voor 't ongeluk geboren is ³¹⁾. Zijn begeerte gaat den planetenkant uit.

Ontwennen mach hijs hem nochtan ³²⁾,

al zal het hem veel kosten ³³⁾. Eindigend met een exempel van twee schoolkinderen ³⁴⁾:

Teen sal wel leeren ende verstaen,
Tander, al slouchment ter doot,
Het en leerde clene no groot ³⁵⁾,

terwijl bij het aanleeren van een ambacht het resultaat juist andersom kan wezen, besluit hij zeer terecht:

Hier bi moghedi merken an:
Die eens kints nature wiste dan,
Waer si goet, daetse hem leeren,
Waer si quaet, daer of keren. ³⁶⁾

Nog dieper gaat Jan de Weert in zijn Disputacie op het vraagstuk van den vrijen wil in ³⁷⁾ en spitst het toe, door den omloop der hemellichamen aan Gods besturende hand te verbinden ³⁸⁾. Hoe zal men tot het kwade door de planeet voorbestemd, dit kunnen laten? vraagt aan Jan Rogier:

Die wel gheborne mach wel romen
Dat sijn lot goet es betomen,
Up quaet doen micti niet,
En mach hem, scijnt, niet werden ghenomen.
Die sterre salne te hemele dromen,
Want dus haer loep bediet.

Wat mach den quaden weldoen vromen?
De planete salne verdomen,
Bi hare hi doghet vertyet.
Gode es dit ghetyet van zomen,
Andere haerre sterre bane nomen,
Secht mi, of ghijt ghebiet,
Wien eist recht dat ment tyet? ³⁹⁾

Jan antwoordt met op den vrijen wil te wijzen ⁴⁰⁾. Neiging tot het kwaad beteekent nog geen dwang, en de genade is er ook nog ⁴¹⁾.

Njemen es ghenatuert so fel ⁴²⁾,

of hij kan zich zelf overwinnen; door strijd juist moeten wij den hemel veroveren ⁴³⁾.

Al dat planeten gheven moghen
Es waer temptacie: wille poghen
Die meinsche, hi mach verwinnen. ⁴⁴⁾
Gracie ne sal niet ghedoghen
Dat hi sneve. ⁴⁵⁾

De leer over de geboorteplaneten, weinig in getal en elk met een bepaald kenmerk, leidt ertoe, van iederen mensch een type te maken van een enkele eigenschap. Simplistisch is de indeeling van alle menschen naar dat systeem in Maerlant's Heimelicheit der Heimelicheden ⁴⁶⁾, waar het telkens ter vergelijking toegevoegde dier de type-ziening nog opvallender doet zijn. Sommigen bij voorbeeld zijn

Scalc, recht na den vos reinaerd, ⁴⁷⁾
Reine, na den elpendiere,
Luxurieux, na des esels maniere. ⁴⁸⁾

Anderen weer

Scadelic, ghelijc der muus,
Sot, ghelijc den voghel struus. ⁴⁹⁾

Hoe zulk simplisme ook op de kinderpsyche toegepast werd, zagen we in de Cracht der Mane ⁵⁰⁾. Vanaf het volgende hoofdstuk van dit boek zullen wij onderzoeken, in hoeverre men kinderen individueel gezien heeft. Hier beschouwen wij het kind nog in het

algemeen, en merken dan op, dat men de kinderen als groep tegenover de volwassenen bekeek, van de oudere menschen wel degelijk sterk onderscheiden, zoodat men niet kan zeggen: het kind was voor de middeleeuwers slechts een volwassene in zakformaat. „Kinder dat zijn kinder”, luidde een spreekwoord ⁵¹⁾. En men zag het verschil in doen en laten heel goed, en drukte dat uit als bij voorbeeld een legende begint:

Inder stat van Ciryo als wi vinden bescreven so woenden sommige ioden onder die kersten menschen Also dat der ioden kinder ende der kersten kinder mit malcander verenichden ende speelden dicke te samen na kinder manyeren ende volchden die een den anderen na als noch der kinder manyer is. ⁵²⁾

Langs het uiterlijk moeten wij het innerlijke van den evenmensch trachten te benaderen. En men hechtte juist hooge waarde aan de kennis van de physionomie, omdat daardoor 's menschen karakter geopenbaard werd ⁵³⁾. De oogen vooral zijn de spiegel der ziel, en nergens is die spiegel zoo zuiver en helder als bij kinderen. Dit ontging de aandacht onzer voorvaderen niet. Inzooover kinderen voorkomen in physionomische werken en passage's, gaat het over de oogen. In eenig verband met ons onderwerp hooren we in eene „Gelaat- en karakterkunde” een sombere voorspelling aangaande menschen, die samengegroeide wenkbrauwen hebben:

Ende wint dese mensche een kint,
Dat sal sijn droeve ende onghesint ⁵⁴⁾,

waarschijnlijk wel, omdat het kind die norsche uitdrukking zal erven. Opgewekter is hetgeen in Der Mannen ende der Vrouwen Heimelicheit, waar het gaat over de kunst om uit de oogen 's menschen karakter te kennen ⁵⁵⁾, over kinderoogen gezegd wordt:

Diegene die siet als I kint
Ende kintsche gedachte heeft omtrent,
Ende blide ansichten togen,
Ende gerne lachen metten ogen,
Die mach leven lange tijt
So blidelike ende met jolijt. ⁵⁶⁾

De macht, die kinderen met hun oogen uitoefenen, is door een Nederlandschen dichter in een roman gemaakt tot een wonder en symbool: aan Seghelijn's blik vermocht niemand te weerstaan ⁵⁷⁾:

Het was den Jonghelinc ghegheven
In pilghiften al sijn leven,
So wat hi bidden soude doer noet,
Men soudt hem gheven clein ende groet. ⁵⁸⁾

Kinderen lachen graag, omdat het lente en zon is in hun ziel. Verwonderlijk was het daarom in de kleine Tristoise, dat zij nimmer lachte, en pas voor het eerst, als jong moedertje bij Torec's geboorte ⁵⁹⁾. Zelfs het Kind Jezus lachte soms ⁶⁰⁾.

Het praten van kinderen werd meerdere malen zeer goed weergegeven. Niet alleen in romans ⁶¹⁾ en drama's ⁶²⁾, maar ook daar waar 't gewone volkskind optreedt in legenden ⁶³⁾ of elders ⁶⁴⁾. In den roman van Lancelot zien we een kind van vijf jaar aankomen als bode:

Vrouwe, gi moet thus comen nu,
Daer wille een ridder spreken u.
— Lieve kint, sech mi,
Hoe gedane wapene draget hi?
— Groene met enen roeden liebaerde,
Seide dat kint. ⁶⁵⁾

Ik neem een brok uit het verhaal van een mirakel van het H. Kruis te Breda:

Met luder stemmen riep si: „Hille,
Staet op, ghi ligt te langhe stille!
Staet op, ghi soudt gaen weinden tmout.”
„Moeder, Hilleken is al cout,”
Sprac dat kint dat bi haer sliep.
Anderwerf dat knechtken riep:
„Moeder, Hilleken is al doet!”
Die vrouwe met der haeste scoet
Voer dbedde, daer dat kint op lach. ⁶⁶⁾

Wat een heerlijk stukje levensechte dramatiek!

De humanisten gingen de kinderen ex professo leeren, hoe zij beleefd met hun woorden voor den dag moesten komen ⁶⁷⁾, en met paedagogisch doel gesprekken met en van kinderen nabootsen ⁶⁸⁾.

De middeleeuwers waren realistisch genoeg, om de gebreken van het kind op te merken en er last van te hebben. Een vervelend portret was bij voorbeeld dat kind van 7 of 8 jaar, waar de Vrouwe van Vreden zoo'n moeite voor deed.

Dat kint plach dat beste wtter schottelen te nemen na manieren der kinder, die gerne nemen dat sie best mogen. Dat kint plach te seggen: „Vrouwe, ic mach die butkens wal.” Soe segede die oetmodige vrouwe: „lieve kint, etet gy die butkens, ic mach dat vleysch wal.” Also vlijtich was sie hore naturen gewelt te doen in allen dingen. Mitten selven kinde hadde sie mennyge gracie; sie plach hem den psalter te leren. Soe toech dat kint dan die woerde al gemelick al willens. Soe segede die oetmodige ende sachtmodige vrou: „hoe leset gy nu aldus?” Doe vragede hoer dat kint sommyge woerde, hoe dat sie toe duytsche weren. Doe segede sie: „lieve kint, dat en weet ic niet.” Doe segede dat kint weder: „hebby ene abdisse geweest, ende en wete gy dat niet?” recht oft seggen wolde: „wat abdyse hebby dan gewest!” — Dit kint plach die roer te hebben, soe dattet des nachtes vaeke op die camer most gaen. Soe en wast tot niemant also vry als tot der vrouwen van vreden; die stont dan op ende genck myt hem. Als dan dat kint daer lange bleef, soe wachte de oetmodige vrouwe seer sachtmodelick ende verduldelick. ⁶⁹⁾

Kinderen zijn zelfzuchtig, vindt ook een dichter „Van dinghen die selden gheschlen” ⁷⁰⁾, en een heilige als Sint Servaes achtte het een keer noodig, hun snoepzucht geducht te straffen ⁷¹⁾. Het kind heeft op zijn manier al een zekere slimheid, zooals een spreekwoord constateert:

Tkint seit dat ment slaet, mer niet waer om. ⁷²⁾

Toch laat het zich gemakkelijk verblinden door iets wat blinkt ⁷³⁾. Wat kunnen ze onvoorzichtig zijn en zorgeloos! Door onvoor-

zichtigheid kregen zooveel kinderen ongelukken, hetwelk goede heiligen weer moesten herstellen ⁷⁴⁾, of begingen zij daden, waarvoor zij te zwaar gestraft werden, gelijk die jongen, die per ongeluk zijn nichtje doodschoot ⁷⁵⁾ of die welke op de konijntjes joeg van den Heer van Brunswijk ⁷⁶⁾. En het was niet vergezocht van 't oudste zusje in het lied van de twee koningskinderen, toen zij klaagde:

Mijn alderjoncste suster
Dat is also cleinen kint,
Si pluct maer al de roosjes
Die si in haer wegghen vint.
Si pluct maer al de roosjes
En die bladertjes laet si staen,
Dan segghen maer alle de lieden:
Dat hebben sconincs kindren ghedaen. ⁷⁷⁾

Zulke zorgeloosheid heeft ook haar mooien kant. Een jongeling herdenkt in een rederijkersdrama ⁷⁸⁾ met weemoed zijn zorgelooze jeugdbestaan.

Springen, singen es al de joeght ⁷⁹⁾,

zegt een spreekwoord wat simplistisch. Er vielen heel wat meer goede eigenschappen te beschouwen. De ootmoed van het kind, in het Goddelijk Kind het meest bewonderd ⁸⁰⁾, werd als ideaal gesteld voor wie de ware wijsheid wou bezitten ⁸¹⁾. Zijn oprechtheid en ongeveinsdheid waren spreekwoordelijk:

Van den kijnderen verneemt men die waarheit. ⁸²⁾

Zijn naïveteit, in legenden al benadrukt, werd op de spits gedreven in Floris ende Blancefloer ⁸³⁾, al wist juist weer de Nederlandsche dichter ze meer aannemelijk te maken ⁸⁴⁾. Men zocht etymologisch verband tusschen den naam van het kind en zijn reinheid ⁸⁵⁾. Een dichter noemde ze dan ook

Onnoesel na der inghele aert ⁸⁶⁾.

De liefde van het kind voor zijn moeder wordt treffend uitgebeeld in de geschiedenis der Diepenveensche Katharina van Naeldewick.

Als klein kind was zij aan haar grootmoeder afgestaan, zoodat zij haar eigen moeder niet eens kende.

Ende als dat kint quam tot bequamer oeltheit, sande siet toe scholen toe remsberge in dat cloester.

Daar kwam haar eigen moeder eens op bezoek.

Ende die abdyse riep kathrinen voer hem allen ende segede: „Siet nu al omme ende segget my, wie dat u best bevalt ende behaghet van al desen vrouwen.” Ende kathrina sach vlijtelike omme ende segede: „die schone vrouwe behaget my alre best,” ende doe wees sie op hoer moder. Doe segede die abdisse: „soe gaet tot hoer ende nemet sie in den arm ende cusset sie vrentelic, want sie is u moder.” Ende kathrina segede: „dat en doer ic niet doen,”

wijl het niet tot haar doordrong. Gelukkig werd zij op den leeftijd van 12 jaar thuisgehaald ⁸⁷⁾.

Het kinderleed is niet over 't hoofd gezien. De liefde veroorzaakte bij het kind weleens droefheid, wanneer het afscheid moest nemen en in den vreemde gaan. De kleine Merlijn bleef er nogal pacifiek onder ⁸⁸⁾; Floris ⁸⁹⁾ en Hendrik van Limborch ⁹⁰⁾ werden door hun groote doel in beslag genomen. Hartroerend was het afscheid-voor-altijd van Lancelot en zijn jongen zoon Galaad ⁹¹⁾. Maar 't meest bedroefd van allen was Seghelijs, die zonder afscheid te mogen nemen van zijn moeder, vluchten moest ⁹²⁾. Kinderen kunnen zoo verlegen zijn voor vreemde groote menschen ⁹³⁾. En hulpeloos-bang voelen zij zich vooral in 't donker:

Ho, ho, roept den kerckvuyl als een heere,
En verveerd des nachts de longhe kinderen. ⁹⁴⁾

Onverantwoordelijk reeds daarom is het, een kind in het donker op te sluiten bij wijze van experiment ⁹⁵⁾, gelijk men deed met Josaphat in de bekende legende ⁹⁶⁾. Niet alleen zuigelingen die huilen zijn gemakkelijk stil te krijgen ⁹⁷⁾. Over het algemeen geldt:

Kinders hant is haest ghevolt ⁹⁸⁾,

en Renclus zinspeelde hierop, toen hij schreef:

God wilt, dat men anders payire
Dan daer men tkint bi sweegen mochte. ⁹⁹⁾

Schreien is voor kinderen een machtig middel om iets gedaan te krijgen ¹⁰⁰⁾ of om te protesteeren, al baat het niet altijd, zooals van Bossche kinderen de tranen vergeefschen waren, toen „Broeder Woutken” het Jesuskind ontdekte, dat bij zijn Mariabeeld hoorde:

Inder nacht quaem hem te voren,
Dat Jesus waer verloren,
Hy en wist nyet, waer hyt mochte sueken,
Hy ghinck in de stadt in allen hoeken,
In die Orthenstraet, alst Godt wouden,
Vant hy tkyndeken, alsoo houden
Inder straten speelen aldus
Die kynder met Jesus.
Hy naempt huer, en ginck loopen;
Ende die kynder beghosten te roepen,
En screuden en tuenden misbaer,
Omdat haer kyndt genomen waer. ¹⁰¹⁾

Een flinke jongen van 12 jaar moest een enkelen keer bij tegenslag huilen, als Alexander zelfs deed ¹⁰²⁾ en de zeven vroeden in hun jongen tijd ¹⁰³⁾. Jeugdige schildknappen weenden, als hun heer op het slagveld neergeveld lag:

Geernoet haer broeder, ende Ghiseleer dat kint
Om Zegevríte weenden, den here wel gemint. ¹⁰⁴⁾

In den (misschien oorspronkelijk Nederlandschen) ¹⁰⁵⁾ roman der Lorreinen wordt zulk een tooneel mooi uitgewerkt. De held Begge, door een pijl verraderlijk gewond, spreekt stervende:

Beide mine kindre van minen wive
Moghen nu leven met droeve live:
Haddic mi let ghehoedt van desen,
Si hadden riddren nu ghewesen. ¹⁰⁶⁾

En als zijn lijk wordt weggedragen,

Dat kint Rigaut gegreep die bare
Met beiden handen, met groeten vare,
Ende helsede menech werf dat scrijn. ¹⁰⁷⁾

Hij zwoer wraak over de verraders:

Ende den dach dat ic leve mede
En hebbense van mi pais no vrede!
Ende die joncheren die mede waren,
Die daer hilden neven der baren,
Weenden herde bitterlike,
Want het soutse die grave rike
Riddren hebben gemaect al.
Si clageden sere haer mesval,
Si riepen: wat selewi, caytive?
Ende wat selewi uwen goeden wive
Beatrisen segghen moghen....
Ende oec Hernase ende Gerine,
Den tween sconen kindren sine? ¹⁰⁸⁾

Kinderverdriet ¹⁰⁹⁾! Hoe heftig was het in de ziel der op het ziekbed
gevangen Lidwina van Schiedam! Terwijl haar vader naast haar zat
om haar te troosten, greep het vooruitzicht van haar toekomst haar
zóó aan, dat ze al haar krachten in een geweldige inspanning te
hoop wierp, het bed uitsprong op de knieën van haar vader, en
bezwijmde. Zij had haar vriendinnetjes buiten hooren spelen ¹¹⁰⁾.
Kinderen hebben het leven zoo lief, gelijk het in den ouden roman
al heet:

Ende haren sonen alle sevene,
Dien allen wel luste te levене. ¹¹¹⁾

In die stemming trokken de hoogstens 15-jarige Gawein en zijn
jongere broers op weg naar Artur's hof, in de frissche morgen-
koelte van den Mel:

Si minden sere die soete tijt,
Als die jonck waren, ende jolijt. ¹¹²⁾

De levensvreugde van het kind uit zich in zang en spel en dans en
feest. Daar het Nederlandsche volk in de middeleeuwen zoo
muzikaal en zanglustig was ¹¹³⁾, moeten wel bijzonder de kinderen
graag en veel gezongen hebben. Een edele vrouwe, Rogata, in
Italië, die al twintig jaar ziek geweest was, hoorde toevallig eens

In roomscher tale
Een kint.... zingen wale
Die miracen, die onse here
Dede dor Sinte Fransoisen ere. ¹¹⁴⁾

Daardoor werd zij tot vertrouwen op de voorspraak van den heilige opgewekt, en niet vergeefs. Ook in onze legenden werd verhaald van 't zangertje der Lieve Vrouw, dat door een boozen Jood vermoord werd ¹¹⁵⁾, ook al vond het hier niet zulk een dichter als Chaucer ¹¹⁶⁾. Wij mogen aannemen, dat meerdere volksliederen, door De Coussemaker, Lootens en Feys, en van Duyse verzameld en uit mondelinge traditie opgeteekend, deels door kinderen, die immers zooveel „gesunkenes Kulturgut” voor 't nageslacht bewaarden ¹¹⁷⁾, zijn tot ons gekomen. Op school had in ieder geval het onderricht en de oefening in muziek en zang een voorname plaats ¹¹⁸⁾, en bij kerkelijke plechtigheden deden de scholieren nuttig dienst. Waren de kinderen zanglustig, spelen deden ze misschien nog liever. Voor de kennis van het middeleeuwsch-Nederlandsche kinderspel is het, afgezien van de mechaniek, ongeveer voldoende het tegenwoordige na te gaan: de kinderspelen zijn de eeuwen door vrijwel eender gebleven ¹¹⁹⁾. Opsommingen van kinderspelen gelijk bij Cats ¹²⁰⁾, treft men reeds aan bij Erasmus ¹²¹⁾ en op een schilderij van Pieter Breughel ¹²²⁾. Meer in het algemeen wordt er over kinderspel gesproken in een rederijkersspel ¹²³⁾ en in het moralistische Van Zeden ¹²⁴⁾. In een werk over het Nederlandsche kinderspel van voor de zeventiende eeuw haalt J. Drost verscheidene plaatsen uit de oude literatuur aan ¹²⁵⁾; vele andere zijn er nog aan toe te voegen. Reeds in Germaansche liederen treedt het kind spelende op ¹²⁶⁾. Spelende kinderen ontmoeten wij herhaaldelijk in de legenden ¹²⁷⁾. In den roman van Limborch wordt beschreven hoe een jongen, te jong voor de minne, „ghinc spelen hare entare” ¹²⁸⁾. Het schaatsvermaak is beroemd door 't ongeval der H. Lidwina ¹²⁹⁾. De kleine Merlijn is met een troep jongens aan 't spelen met den bal, als men hem komt zoeken ¹³⁰⁾. In den droom van Zuster Beatrijs houdt een jongeling het doode kind een bal voor ¹³¹⁾. Bal en tol ¹³²⁾ worden

door Jan van Heelu als samenvatting van alle kinderspeelgoed genomen, bal en dop,

Daer met die kinder, alsi op
Wassen, hare spel driven. ¹³³⁾

Moralisten wisten natuurlijk uit het bedrijf der kinderen nuttige lessen voor de grooten te trekken:

Mester Seneca die secht voort,
Dat smekers den hoverden doen,
Als die kindre hebben geploen
Metter blasen driven spel,
Die si met winde vullen wel;
Eén kind een weynich vore blaest,
Die die blase met winde haest,
Dan blaest een ander vul die blase;
Ende dus met haren visevase
So blasen smekers woorden in
Den hoverdighen, daer haren zin
Bi vult van zondigher ydelhede. ¹³⁴⁾

Sterk overdreven is echter hetgeen Drost van de middeleeuwsche literatuur beweert: dat namelijk kinderspelen slechts dan vermeld worden, „wanneer ze dienst kunnen doen voor zedelijke bespiegeling of voor het maken van een of andere vergelijking” ¹³⁵⁾. Deze uitlating wordt alleen reeds schitterend weersproken door de Nederlandsche miniaturen van het Breviarium Grimani, van den Hortulus animae en andere handschriften: kinderen die vlinders en vogelen vangen, kinderen die het steekspel imiteeren, kinderen die processie houden met een lieve kleine madonna, enz. Het z.g. Golfboek is er bijzonder rijk aan. En al deze voorstellingen zijn decoratief, louter liefhebberij van de kunstenaars ¹³⁶⁾.

Gaarne waren ze in het vrije veld ¹³⁷⁾. Ze plukten bloemen ¹³⁸⁾ of „mackten huyskens nae kynderlyker wysen” ¹³⁹⁾. Een oude rijm-almanak ¹⁴⁰⁾, met beknopte aanteekeningen op de voornaamste data van 't jaar, geestig, vol aardige natuurtafereeltjes, hartelijk van toon, ziet meerdere malen in den goeden tijd de kinderen buiten. Zoo lezen we op 21-22 van Wedemaent (Juni):

De kinder baden in den vloet,
Dor de hitte, die hem pine doet.

Op 18-19 September:

Nu sietmen die kinder gaen
Om braembesien huute waert.

Op 27-28 derzelfde maand :

Scoene ende bruun staen de haghén,
Dat den kinderen wel mach behaghen.

Vogels vangen was voor jongens ¹⁴¹⁾ en voor meisjes ¹⁴²⁾ een geliefd vermaak. Jongens deden natuurlijk graag schieten op vogels. In een lied Vanden lantsknecht zingt het:

Wat gaf hi haer te loone
Tot haren nieuwen laer?
Een kindeken inde wieghen
Met sinen ghecrulden haer.

En gheeft ons God een knape,
So cleynen knapelkijn,
So willen wi hem leeren scieten
Die wilde cleyn vogelkijn.

Ende geeft ons God een maget,
So cleynen maechdelijn,
Wi willen haer leeren breyden
Van siden een huyvelijn. ¹⁴³⁾

Het kerkhof was voor de kinderen een zeer gezochte speelplek. Door plaatselijke keuren werd het somtijds voor hen tot verboden terrein verklaard, doch bij voorbeeld te Wijk-bij-Duurstede mochten ze juist daar alleen spelen ¹⁴⁴⁾! Dat was zeker met 't oog op de verkeersproblemen! Immers, door het spelen-op-sstraat, bij de Nederlandsche kinderen zoo in trek, heeft het kinderspel zich bij ons zoo buitengewoon ontwikkeld ¹⁴⁵⁾.

Kinderen spelen graag met dieren, een levend speelgoed, en die

laten zich van kinderkant nogal wat welgevallen. In een fabel beroemt zich de hond aldus:

Daerbi heeft mi mijn here lief,
Ende die kindre alle ghemene. ¹⁴⁶⁾

En in den Merlijn wordt van een jongen medegedeeld:

Dese Dyonas mynde, zyt seker das,
Vogelen ende honde, in siner kinthede. ¹⁴⁷⁾

Voor een klein meisje, vijf jaar oud in 't klooster van Diepenveen opgenomen, beteekende het heel wat, 't offer te brengen aan O. L. Heer van twee hondjes, waar ze erg van hield ¹⁴⁸⁾. Apen gaan volgens Maerlant graag met kinderen om ¹⁴⁹⁾. En 't is net iets voor den dolfijn ¹⁵⁰⁾. Het groote paard gehoorzaamt, „al zou het een knechtkijn zijn, niet grooter dan zijn kop” ¹⁵¹⁾. Alleen het rare dier molosus is bang voor kinderen, en juist voor kinderen alleen ¹⁵²⁾. Dat een dier bereid is, zijn kleinen meester dapper te verdedigen, toonde een hazewind:

Die here hadde kinder maer een,
Ende tselve lach in de wiege naect;

een slang sloop aan, maar de hond weerde het gevaar ¹⁵³⁾. Eens heeft een onbezonnen addertje een kind gedood, maar de moeder-adder strafte haar eigen kroost met den dood ¹⁵⁴⁾.

Aan reidansen hebben kinderen, de daarbij behoorende liederen meezingend ¹⁵⁵⁾, zeker meegedaan. Mogelijk waren meisjes van 13, 14 jaar al dol op het gepaarde dansen. Een zoo'n kind werd zwaar gestraft ¹⁵⁶⁾. De moeders moesten ook verstandiger zijn ¹⁵⁷⁾ en althans goede wenken geven voor 't eerzaam gebruik van den dans ¹⁵⁸⁾.

De feesten, waarbij aan de kinderen een bijzonder aandeel in de viering geschonken werd, waren zeker zeer vurig verbeide dagen. Kerstmis, in de middeleeuwen zoo populair ¹⁵⁹⁾, was om het Goddelijk Kind vanzelf een bijzonder feest van de kinderen. „'t Gebruik van kindjewiegen ¹⁶⁰⁾, zegt Knuttel, en de vele regels, die (in de kerstliederen) kinderen toespreken ¹⁶¹⁾, bevestigen

welk groot aandeel kinderen in de feestviering hadden.”¹⁶²⁾ Werden de kinderen aldus vanzelf met het Kerstkind in verband gebracht, dan lag het voor de hand ze in betrekking te brengen met de Onnoozele Kinderen, die om den kleinen Zaligmaker gedood werden te Bethlehem. Het feest van de Onnoozele Kinderen¹⁶³⁾ werd Alre kinderdach.

Up den kindren dach siet men solaes.¹⁶⁴⁾

Dan werd in menig stadsrekeningenregister, zooals dat van Bergen-op-Zoom, geboekt:

Den sangers alhier met heuren bisscop van alre kinderdaghe betaelt.... 12 st. br.¹⁶⁵⁾

Want de jongste werd tot bisschop verheven¹⁶⁶⁾; in de abdijen¹⁶⁷⁾ het jongste monnikje tot abt¹⁶⁸⁾. In de 2de Vespers, bij „deposuit potentes de sede”, zou hij zijn ephemere macht weer afstaan. De onbesuisdheid van de jeugd kon gemakkelijk misbruiken veroorzaken, waar de stadsraad aan te pas kwam¹⁶⁹⁾. Op die wijze ontstond wellicht het merkwaardig bijgeloof, dat 28 December als ongeluksdag beschouwde¹⁷⁰⁾.

Dertiendach bekroonde het Kerstfeest:

Dits dertien dach, ic segghe u waer,
Tvolc es blide, des seker sijt,
Ende spellec in desen tijt.
De heleghe kercke hout grote feeste
Van blischepen, dat de heere meeste
Van Marien was gheboren,
Die starf om die waren verloren.¹⁷¹⁾

Bij de dramatisering der Epiphanie in het kerkgebouw moest een knaap, in amict en albe gekleed, voor engel fungeeren¹⁷²⁾. Des avonds zal men kaarsje gesprongen hebben, en zullen de jongens gedrieën als koningen verkleed met lichten en ster al zingende zijn rondgegaan, zooals nu nog in sommige steden en streken gebruikelijk is¹⁷³⁾.

Een ander groot kinderfeest moet van oudsher, en bijzonder in de

Nederlanden, Sint-Nicolaasdag ¹⁷⁴) zijn geweest. Dat de heilige kindervriend oprecht werd vereerd, moet men besluiten uit het voortleven van zijn eigenaardigen cultus door de Hervorming heen, uit getuigenissen van latere schrijvers ¹⁷⁵) en een schilder, Jan Steen. Bij de Nederlandsche Primitieven ziet men hem weinig uitgebeeld ¹⁷⁶); meerdere onuitgegeven handschriften echter bevatten gebeden en miniaturen hem ter eere ¹⁷⁷). De middelnederlandsche literatuur levert slechts weinig op. Behalve wat Gulden Legende ¹⁷⁸) en Caesarius' *Dialogus miraculorum* ¹⁷⁹) bieden, is de oogst gering. Knuttel noemt den heilige niet in zijn hoofdstuk Heiligenliederen ¹⁸⁰). Toch had hij bij Van Duyse ¹⁸¹) enkele gezangen kunnen vinden. Uit de Gulden Legende komt onomstootelijk vast te staan, dat die dag voor de kinderen zeer feestelijk gemaakt werd ¹⁸²). En mirakelen deed hij graag voor kinderen ¹⁸³). Maar hij stond op trouwe vereering ¹⁸⁴). Het gaat hier evenwel niet over specifiek Nederlandsche toestanden.

Volgens Van Duyse ¹⁸⁵) werd Sint Gregorius Paus op 12 Maart door de kinderen herdacht. Dit wordt door de Bollandisten bevestigd:

Habetur Sanctus Gregorius Papa apud Belgas patronus
discentium litteras, multique eius festo liberos ad scholas
primum deducunt, quasi faustum omen... captantes. ¹⁸⁶)

In de middeleeuwsche literatuur is daaromtrent niets opgeteekend, evenmin als aangaande Sint Maarten, nog altijd in sommige plaatsen door de kinderen gevierd, en andere heiligen ¹⁸⁷). Alle speciale kinderfeesten hadden een kerkelijken grondslag, zooals uit onze opsomming gebleken is.

Bij spel en feest komt het kind met andere kinderen in aanraking, allereerst binnen den kring van 't huisgezin. Hoeveel Henric van Limborch steeds van zijn zusje gehouden had, toonde zijn dapper besluit, haar te gaan zoeken ¹⁸⁸). Walewein was het goed eens met zijn jongere broers ¹⁸⁹). Het opgroeiende oudste zusje kon de kleintjes thuis weleens een beetje lastig vinden ¹⁹⁰) en was dan niet

zoo lief als de kleine Lidwina, die voor haar broertjes het eten bracht op school ¹⁹¹). Aardig was het idee van Damiëtte's vader in den Esmoreit:

Ende houtten op als uwen broeder;
Ghi moet sijn suster ende moeder. ¹⁹²)

Esmoreit zelve getuigde, hoe goed zij die taak volbracht had ¹⁹³). Plaagzucht van een jonger zusje tegenover een oudere is goed geteekend in de Lancelot-episode van „die joncfrouwe metten clenen mouwen” ¹⁹⁴).

Doordat ze veel op straat waren, vonden kinderen noodzakelijkerwijze met vreemden contact. Dit contact kon handtastelijk worden; de vreedzame samenwerking in twist en handgemeen overslaan. Merlijn zocht een keer met voorbedachten rade ruzie ¹⁹⁵). Andere keeren wist eigenlijk niemand, hoe het aangekomen was; dat gebeurde eens in Henegouwen:

Het geviel dat kindere tsamen
Ute dorpen daer te velde quamen,
Sonder vorsiennecheden yet
Dat deen wiste des anders niet,
Mar dat haer wille ende haer nature
In hem en hadde en gene gedure,
Sine moesten emmer te velde comen.
Doen deen den andren heeft vernomen
Van genen kindren, liepense saen
Te gadere, ende liepen vaste slaen
Deen den andren wat si mochten. ¹⁹⁶)

Op straat ook kwamen de kinderen in aanraking met het Joodsche kind ¹⁹⁷). Nergens blijkt, dat zij er afkeer tegen toonden.

Der ioden kinder ende der kersten kinder mit malcander
verenichden ende speelden dicke te samen na kinder
manyeren. ¹⁹⁸)

Aldus wordt gezegd in de zeer verspreide ¹⁹⁹) legende van den Jodenknaap, die met zijn christen makkertjes de H. Communie ontving. Die over het Jodenjongetje door zijn vriendjes gedoopt ²⁰⁰)

noch meer bedroeft. Wan sagers segge dat
 soel duuelen dat zoete geluut met hoere en
 worten. Als dan Saul die quade thoest con.

De jeugdige David speelt op de harp voor Saul.

Den Haag K.B. 78 D 38 I fol. 168.

Zie blz. 169.

met want die w. h. m. w. e. e. n. a. d. h. e. l. e.
 alle y. s. e. l. d. i. e. b. o. m. p. s. s. e. d. a. t. t. i. e. c. o. m. i. t. g. h. e. b. o. m. p. s. t.
 h. a. d. d. e. e. n. s. i. o. n. t. s. a. g. e. n. d. e. n. c. o. m. i. t. o. m. d. a. t. s. i. j. s. a.
 g. e. n. d. a. t. g. o. d. s. w. i. s. s. e. i. t. i. n. h. e. m. w. a. s. o. m. b. o. m. p. s. s. e.
 t. e. o. n. d. e. r. s. c. h. e. d. e. n. e. n. d. e. t. e. d. o. e. n.

Osephus h. seir dattie Scolastica historia
 cominc hier beide die kindere desen ende va
 effen kinde elken een stuk geuen En die hee
 ren die byden comen suten en van sinen vrede
 waren waenden datter die comen van kindest
 gesden gedaen had Want hij was noch mei

Het oordeel van Salomon.

Den Haag K.B. 78 D 38 I fol. 195.

Zie blz. 170.

heb ik in onze literatuur niet aangetroffen. Jodenkinderen bekeeren, dat was niet zoo verschrikkelijk moeilijk ²⁰¹). Gaarne verhaalden daar de legenden van; het strekte tevens Maria ter eere, die zich zoo liefderijk voor de Joden kon toonen ²⁰²); Zij toch bood wonderbare hulp bij de bevalling eener Joodsche moeder ²⁰³) en redde kleine en grootere Jodenkinderen van den dood ²⁰⁴). Treffend is 't verhaal van het zevenjarig Jodinnetje, dat er zooveel voor over had, om Jezus en Maria te leeren beminnen ²⁰⁵). Minder bewust van wat er gebeurde zal het dochttertje van een zekeren boozen Jood, die een christen „joncwivekin” vermoord had, zijn geweest ²⁰⁶). Soms kwam men door zoo'n kind achter misdaden van Joden:

Een cleyen dochterken alle dinc meldede, want vanden
kijnderen.. verneemt men die waerheit. ²⁰⁷)

Speelgenooten kunnen vrienden worden in de diepere beteekenis van het woord. Een beroemd vriendenpaar van de jeugd af aan waren Amicus en Amilius, over wie later meer. Op zekere verwantschap steunde de vriendschap van Evax en Echites in den Limborch ²⁰⁸); zij hadden dezelfde „voestermoeder”. Nog inniger gefundeerd was dan die welke ontstond tusschen Landomata, een zoon van Hector van Troje, en een kind van Pyrrhus, die met Andromache gehuwd was later ²⁰⁹). Het meisje Blancefloer vond in den toren van den emir een trouwe vriendin ²¹⁰), en de vijftien jaar geworden ²¹¹) Margriete van Limborch won een hartelijk vriendinnetje in 's keizers dochter van Constantinopel:

Ende dat jonfroukijn,
Des keyzers dochter, gecreech hare
Soe lief, dat si oppenbare
Verblijdt was alsise sach an. ²¹²)

Voor Haar verblijf in den tempel ontving „ons Vrouwe, i. jonc kint” ²¹³), vier gespelen ²¹⁴). Meisjesvriendschap hebben we reeds ontmoet in het leven van Beatrijs van Nazareth ²¹⁵) en Yutte van Reemen ²¹⁶).

Indien er vriendschap was tusschen kinderen van verschillend

geslacht, kon deze gemakkelijk vervloeien tot verliefdheid. Hoe stonden de middeleeuwers tegenover het probleem der jeugdliefde? — hier genomen voor zeer vroegtijdige verliefdheid, vóór of in de eerste puberteit. Steunt het probleem op de werkelijkheid? De bekende psycholoog-paedagoog O. Barensen stelt vast, „dat ook in het kinderleven het liefdeleven in al zijn uitingen elementair aanwezig is” ²¹⁷), en acht jeugdliefde vóór het twaalfde jaar een tamelijk algemeen verschijnsel ²¹⁸). Of dit waar is, wil ik in het midden laten. In de middeleeuwen deed het verschijnsel zich voor ²¹⁹). Want uitgezonderd zeker veel vorstenhuwelijken moeten de niet ongewone kinderhuwelijken door een meer dan gewone vriendschap zijn voorafgegaan geweest. Jan de Weert moest van dat vroege vrijen niets hebben ²²⁰), en Anna Bijns verklaarde:

Kinders die minnen en hebben gheen sinne. ²²¹)

Anderen hebben blijkbaar meer gevoeld voor het standpunt van Die Rose, die kinderen van twaalf jaar volop laat minnen en kussen ²²²) en heftig degenen verwenscht, die daar op tegen zijn:

God laetse alle qualike varen
Die selke II in enegen lande
Doet vernoy ocht enichge scande. ²²³)

In romans vond men het wel aardig, hoewel de liefde van ouderen als natuurlijker en voor velen aantrekkelijker meer wordt aange troffen. In de Oostersche romans is kinderverliefdheid een vast, min of meer decadent motief ²²⁴). Uit deze wereld komt Floris ende Blancefloer en hun meest beroemde kindervrijage, welke in haar ontstaan, ontwikkeling, uiterlijke crisis en eindelijke beloo ning zoo breed wordt geschilderd. In de Nederlandsche bewerking is het kinderlijke der verhouding nog meer verscherpt ²²⁵). Minder idyllisch en rein is de vroege hartstocht van Parthenopaeus en Melior, hoewel ook hier het kinderlijke niet geheel verdwijnt ²²⁶). In de hoofdsche romans ontbreekt het motief niet geheel. In 't boek van Merlijn wordt gezinspeeld op de kinderlijke vrijage van Ginevra en Gosegoes ²²⁷). „Al die wile dat si ioncfrouwe was” ²²⁸), had

Artur's gemalin van den dapperen jongen veel gehouden. Van een huwelijk had niets kunnen komen, omdat de vaders met elkaar overhoop lagen, maar ze hadden elkaar heel wat minnebriefjes doen bezorgen. In den roman van Ferguut vertellen twee door een reus gevangen jonkvrouwen den held, dat zij met twee ridders waren uitgereden:

Wi haddense lief ende si ons.
Aldat wi hadden, was gemene.
Het hadde geduert van kinde clene
Sonder eneghe dorperhede. ²²⁹⁾

Ook aan de klassieke romans is het gegeven niet vreemd; men denke aan Alatrine, 't jeugdvriendinnetje van koning Alexander ²³⁰⁾, aan de geschiedenis van Achilles en Diodameia ²³¹⁾. In de novellen van Der Minnen Loep komt geen liefde van kinderen voor. Pyramus en Thisbe in „Van tween kindren die droeghen ene starcke minne” ²³²⁾ worden telkens „kinder” geheeten, ofschoon Pyramus een keer ²³³⁾ tot zijn liefste zegt: „Ay mi. . . . scone wijf.” De beide koningskinderen van het beroemde lied worden in onze bewerking heel wat jonger voorgesteld dan de Hero en Leander der Grieksche sage. In een legende snijden schooljongens tegen elkander op over hun liefjes ²³⁴⁾. En is een verhouding als deze niet de oorzaak van Beatrijs' toegeven aan de bekoring?

Sint dat si out waren .xij. jaer,
Dwanc die minne dese twee,
Dat si dogheden menech wee. ²³⁵⁾

Tot in de levens der heiligen ontmoeten wij jonge verliefden; zoo in dat van de H. Lutgardis ²³⁶⁾.

Niet altijd kwam de liefde van beide kanten. In den Merlijn wordt verhaald van een knaap, die door een jonkvrouw in een leelijken „naen” was omgetooverd, omdat hij haar niet minnen wilde ²³⁷⁾:

Want hi was een dat scoenste kint
Dat men iergen vant omtrint.
Ende doen hi hadde dertien jaer,
Gesciede hem dit al openbaer. ²³⁸⁾

Heelemaal geen succes had die Romeinsche knaap, die op het schoolkind Sint Agnes zijn zinnen zette ²³⁹). Ofwel in het meisjeshart groeide de minne slechts langzaam ²⁴⁰). Meestal stonden beide partijen terstond in vuur en vlam ²⁴¹). Herhaaldelijk kwam het in de middeleeuwen voor, dat een ietwat oudere vrouw verliefde op een jongeling, in de werkelijkheid volgens de moralisten ²⁴²) evenzeer als in de romans onder Aziatischen invloed ²⁴³). Ik noem de paren Clarina en Valentijn ²⁴⁴), Oriande en Malaghijs ²⁴⁵). Damiëtte was ouder dan Esmoreit, dien zij als kind met meer dan zusterlijke liefde beminde ²⁴⁶). Ongelukkig was Oenone in haar genegenheid voor den Trojaan Paris, welken zij had grootgebracht ²⁴⁷). In ieder geval:

Du ne lerest nimmer te vru,

had koningin Amata in den Enelt haar onervaren dochter Lavinia verklaard ²⁴⁸).

Gelijk uit heel het voorafgaande blijkt, zag men den knaap gaarne in den puberteitsleeftijd ²⁴⁹). Op de eerste plaats als jongen held. In de letteren voornamelijk vertegenwoordigd door de hogere standen, onderscheidde hij zich van het meisje door vroegtijdige krijgshaftigheid. Van zijn zevende jaar immers was hij in die richting opgeleid. In de romans treden die jeugdige helden telkens op ²⁵⁰). Weinig echter verschilt hij van zijn zusje in de vroege verliefdheid en het gemakkelijk overgaan tot de verstgedreven daden. Tenslotte verschijnt allengs een geheel andere eigenschap: het vlug en verwonderlijk vorderen in de wetenschap. Reeds Alexander, maar vooral Seghelijn en de prinselijke leerling der VII Vroeden mogen hiervan tot voorbeeld strekken.

„Man liebt an dem Mädchen, was es ist, und an dem Jüngling, was er ankündigt“, heeft Goethe gezegd ²⁵¹). Toch trekt in onze middeleeuwsche literatuur het nog niet huwbare meisje minder de aandacht dan dat, hetwelk de vrouw aankondigt. In het lied van de twee koningskinderen zien wij een jonger zusje bloemen plukken. Dit motief heeft vagelijk ingewerkt op een ander lied: Het ghingen

drie gespeelkens Spaceeren in dat wout ²⁵²⁾, dat tevens sterke reminiscenties heeft aan Het daghet inden Oosten. Ik behoef voor beide beweringen slechts deze stroof aan te halen:

Adieu, mijn vader ende moeder
Ende mijn ioncste susterkijn,
Ick wil gaen ter linden groene,
Daer leyt die alder liefste mijn.

In de miniaturen zijn juist de lieve kleine meisjes niet zeldzaam. Gaarne vulde een speelsche kunstenaar de randen der getijdenboeken met allerhande kinderspelen of met ornamentfiguurtjes te midden van vlinders en bloemen. Levenslustig lijken ze ons en soms wat verlegen, blond zijn ze en blozend van gezondheid, waar het werkelijke leven is nagebootst ²⁵³⁾; bijzonder zacht en teer in de droomen van het louter ornament ²⁵⁴⁾. In de literatuur is aan het meisje van twaalf en ouder meer aandacht gewijd, vooral met het oog op de minne. De dichter van Parthenopaeus moet lachen met de jeugdige Persijs, die nog niet wist wat liefde was en daar mee spotte: wacht maar, ze zal het wel leeren, want ze is mooi ²⁵⁵⁾. Mooi zijn zulke meisjes trouwens geregeld ²⁵⁶⁾. Toch kon men het tevens waardeeren, als een meisje vroed en vroom en rein was ²⁵⁷⁾. De ijdelheid van zoo'n jong ding werd wel eens afgekeurd ²⁵⁸⁾. Graag zag men de minne in haar hart ontstaan. De verwarring der eerste liefde is geteekend in Lavinia ²⁵⁹⁾, het onbewust ontluiken ervan in Persijs ²⁶⁰⁾, de langzame groei in Margriete van Limborch ²⁶¹⁾. Het beeld, dat latere realisten ons van het middeleeuwsche meisje geven ²⁶²⁾, waaruit men met den dichter „Van dinghen die selden gheschien" ²⁶³⁾ „suver maeghde" tot de „raro contingentia" zou gaan rekenen, is zeker eenzijdig ²⁶⁴⁾, en geldt meer voor de oudere meisjes, die buiten onze beschouwing blijven. Er waren echter ook vroeg bedorven meisjes ²⁶⁵⁾. Ruwgrappig overdreef een moeder in de klucht van Rubben:

Mijn dochter en was maecht te voren
Vijf jaer na dat si was gheboren. ²⁶⁶⁾

Maar het zat er soms al erg jong in:

Dees jonge dochters beclagent haer seere,
Elck wilt enen man hebben, tdunckt haer eere. ²⁶⁷⁾

En het kwam voor, dat

Een meijssen omtrent xv iaren out,
Lanck proper smal bruijn ghewijnbraut. .
Claechden laesten hoet was haer moeder scout
Datsy onghetrout ende meecht was bleven.
Sonder man en woudse niet langher leven,
Want haer meechdom viel haer te swaer. ²⁶⁸⁾

In dit hoofdstuk moest ik meermalen verwijzen naar de komende.
De psychologie der middeleeuwsche kinderen kan dan ook het
best in afzonderlijke figuren bestudeerd worden, hetzij deze naar
de werkelijkheid zijn weergegeven, hetzij deze vrucht zijn van
verstand en fantasie, hetzij ze als ideaal geteekend werden of
benaderd in den hoogsten vorm: het Goddelijk Kind.

ZESDE HOOFDSTUK

HISTORISCHE KINDERFIGUREN

Nu wij het kind onzer middeleeuwsche literatuur meer in het algemeen beschouwd hebben, vraagt het groote aantal individueele kinderfiguren om een afzonderlijke behandeling. Op de eerste plaats zijn de eigen kinderen der middeleeuwers hier vertegenwoordigd. Maar zij hebben zich ook kinderen verbeeld en uitgedacht. Bij de helden en heiligen die men vereerde stelde men ook belang in de geschiedenis hunner jeugdijaren. Doch er was vooral één Kind, dat hun verbeelding en hun hart, hun geest en hoogere streving opwekte, vervulde en bezielde: het Goddelijk Kind. In de nu volgende hoofdstukken zijn al die verschillende individueele kinderfiguren tot groepen vereenigd. Voor zoover de literatuur er voldoende aanleiding toe geeft, zullen wij ze echter afzonderlijk beschouwen. Ik zal zoo goed mogelijk trachten, de ziel van al die kinderen te benaderen, evenwel zonder eigen ideeën in de plaats te stellen van die der besproken literatuur, en zonder in de beschikbare gegevens meer te leggen of er meer uit te halen dan er door de dichters en schrijvers in gelegd is. Leerzaam genoeg zal die beschouwing, hoop ik, zijn. Meer nog dan uit de voorafgaande hoofdstukken zal men ervaren, dat het kind wel degelijk de belangstelling genoot, ofschoon men in de diepere regionen der kinderpsyche zelden met heldere blikken doordrong. Maar valt dit zelfs de huidige psychologen en paedagogen vaak niet moeilijk? En is het geen moeilijkheid daar boven op, om zijn aanvoeling in taal en dicht weer te geven?

Het zal verder noodig zijn, aan de behandeling der individueele kinderfiguren nu en dan een meer algemeene beschouwing te doen voorafgaan, welke beter dan in de vorige hoofdstukken hier haar plaats vond.

Onder historische kinderfiguren, om te beginnen, versta ik de

kinderen, die ten tijde der middeleeuwsche literatuur geleefd hebben, verder die welke beschreven werden in boeken, welke door de middeleeuwers als historische boeken beschouwd werden, terecht of ten onrechte. Men zal zich dus niet verwonderen, in deze afdeeling te zien ondergebracht kinderfiguren uit de klassieke mythologie en dichtkunst.

De oude heldenverhalen der klassieken en na-klassieken, de tot sage vergroeide geschiedenis van beroemde koningen als Alexander de Groote, hebben de middeleeuwers lang geboeid ¹⁾. Men hield de overgeleverde geschriften, die erover verhaalden, voor historisch ²⁾. In die bronnen trof men onder meer ook kinderfiguren aan, meestal in de gestalte van jonge helden, of althans bijzonderheden aangaande der helden jeugd. Toch ziet men ook van zuigelingen en kleine kinderen meer in het algemeen herhaaldelijk gewag gemaakt. Maerlant vertelt bij voorbeeld iets over Ninia, het zoontje van Ninus en Semiramis ³⁾. Als hij in de Istory van Troyen Medea's vlucht verhaalt, vergeet hij 't door haar meegenomen jonger broertje of haar eigen kinderen te vermelden ⁴⁾. Dirk Potter evenwel beschrijft, hoe zij deze laatste, door haar bij den ontrouwen Jason verkregen, vermoordt, hun bloed opdrinkt en razend wordt ⁵⁾, en in een later werk, hoe zij haar „jonghen broeder" in stukken sneed ⁶⁾. Segher Dieregotgaf ⁷⁾, en Maerlant nam het over ⁸⁾, wist over Andromache, dat zij „twee scoene kindere bi her Hectore" had, op dien tijd resp. 5 en 2 jaar oud: Landomata en Astyanax. Zeer omstandig is beschreven, hoe de Trojaansche haar dapperen echtgenoot met zijn jongste kind over te halen tracht, niet naar het slagveld weder te keeren ⁹⁾, een parafrase der beroemde Homerische afscheidsepisode. Later, als Aeneas haar terugziet in het vreemde land, verhaalt zij nog den dood van Astyanax, hoe het kind

Was afgheworpen van den stene
Daert duck plach te staen allene
End te sien den tornoye. ¹⁰⁾

Eenigen troost heeft zij:

Landomanta cort myn vernoye
Want hij is vromich jonghelinc.
Ende by Pirrus den coninc
Heb ic een kynt helt Molosus. ¹¹⁾

Alexander, de groote koning, liet volgens allerlei opgesierde sagen op zijn tochten heel wat kinderen achter: een Ercules bij Barsenes ¹²⁾, een Alexander bij Cliophilis ¹³⁾, enz. ¹⁴⁾. Zeer bedroefd was hij over den dood van zijn zoontje Eusistion ¹⁵⁾. Hij hield misschien veel van kinderen; tegenover de dochters van den Perzenkoning Darius, door hem overwonnen ¹⁶⁾, en diens zevenjarig zoontje ¹⁷⁾ was hij tenminste zorgzaam en vriendelijk. Hem viel ook het voorrecht te beurt, een kind te mogen schenken aan de koningin der Amazonen, die daar erg op gesteld was, zoodat het haar zelfs niet eens kon schelen, of het een jongetje, dan wel een meisje zou wezen ¹⁸⁾. Maerlant weet ook elders het een en ander mede te deelen over de Amazoonsche kinderen ¹⁹⁾, dewelke Mandeville op zijn echt-waar-gebeurde reis natuurlijk ontmoet heeft ²⁰⁾. Deze middeleeuwsche wereldreiziger vertelt in zijn werk niets wat noemenswaard is over de kinderen der vreemde volken ²¹⁾. Dan weet Maerlant er heel wat meer van, uit de oudheid althans. In Alexanders Geesten geeft hij onder de wonderen van India ²²⁾ fabelachtige bijzonderheden over de Pygmaeën, die kinderen dragen „tot .iij. iaeren” ²³⁾, niet te verwonderen aangezien zij op achtjarigen leeftijd al oud beginnen te worden ²⁴⁾. Elders is een volk, waar sommige vrouwen grauwe kinderen dragen, die later zwart worden ²⁵⁾. Een ander volk is er, waar zij immer vijf kinderen tegelijk ter wereld brengen ²⁶⁾. In het land Garamanta schijnt promiscuïteit in plaats van huwelijk te heerschen:

Daers geen kint dat weten can,
Wie die vader es diet wan. ²⁷⁾

Die van Thraciën zijn, in strijd met wat men overal elders aanschouwt, bedroefd, wanneer er een kind geboren wordt ²⁸⁾. De verhouding onderling van ouders en kinderen wordt aangeraakt door het Oedipus-motief, dat bij den jongen Telegonus, den zoon

van Odysseus bij Circe ²⁹⁾ en in het leven van den Romeinschen Brutus voorkomt ³⁰⁾. Meestal werd ze echter ter sprake gebracht in verband met de opvoeding. Zoo werd keizer Octaviaen geprezen, die zijn kinderen voor alle zekerheid een ambacht liet leeren ³¹⁾, en de al te groote gestrengheid van Trajanus tegenover zijn zoon afgekeurd ³²⁾. Over den wreeden en wantrouwigen tyran Denijs van Syracuse schreef de Spieghel Historiae:

Ende want hi baerdmakere ontsach,
Sine dochtren hi sceren leren plach,
Ende alsi groot gewassen waren,
So dede hise van hem varen. ³³⁾

Later moest hij den kost verdienen

An kinderen die hi leerde spellen ³⁴⁾.

Maar ik zou kinderfiguren schilderen uit de oude geschiedenis. Jongemeisjes hebben er de aandacht niet op zich weten te trekken, tenzij ze al voor de minne geschikt waren. Medea kan, wanneer ze met Jason in kennis komt ³⁵⁾, wel geen kind meer genoemd worden. Toch lijkt haar beeld bij Maerlant veel jonger dan in de klassieke letteren ³⁶⁾, is daar als een zeventienjarige. Een andere kan wellicht hier ondergebracht worden: Diodameia, de koningsdochter, die de liefde van den vermomden Achilles had opgewekt. Geheel verschillend wordt zij door Maerlant en door Dirc Potter voorgesteld. In de Istory van Troyen ³⁷⁾ gaat ze argeloos en onbewust van liefde, met Achilles om, dien zij een meisje waant. Als deze haar overvallen heeft, verradt zij hem niet, uit nu ontwaakte minne. Zij houdt zelfs zijn herkenning door Ulysses tijdelijk tegen. In der Minnen Loep daarentegen ³⁸⁾ wordt zij minder sympathiek door den auteur besproken. Deze neemt het haar kwalijk ³⁷⁾, dat zij vertoornd was op Achilles:

Die juffrou wort daer omme quaet
Ende was teghen hem onwaerdich
Om dat hi hadde gheweest onaerdich. ⁴⁰⁾

Eerst toen zij vernam, dat hij een jongen was, na de ontmaskering door Ulysses, ontstak ze in liefde ⁴¹⁾. Maar nu was het te laat; hij

wilde niet meer van haar weten. Uit dit verhaal blijkt wel, dat het meisje jong genoeg was om niet te begrijpen wat er met haar gebeurd was, ofschoon ze een kind droeg.

De geschiedenis van Jason en het Gulden Vlies, zijn avontuur met Medea, 't is wijd en breed beschreven in de Historie van Troyen ⁴²⁾ en elders ⁴³⁾. Over zijn jeugd worden meerdere bijzonderheden verhaald in een prozaroman der vijftiende eeuw, een getrouwe vertaling uit het Fransch ⁴⁴⁾ van Lefèvre, hofkapelaan van Philips den Goede, waarvan een handschrift berust in het Britsch Museum ⁴⁵⁾, en reeds in 1485 een druk verscheen ⁴⁶⁾. Hij werd geboren als eerste kind van een oud koningspaar; zijn geboorte kostte zijn moeder het leven. Men begrijpt, dat zijn vader

daer naer al siin ghenouchte stellende (was) in siin soen, die hii noemde Jason. Jason dan wies up in wonderlicker scoenheit, daer in siin vader de coninck grote ghenoechte nam. De tijt wies. Jason wies tot hii gaen ende spreken cost.

Spoedig echter voelde ook de koning zijn einde naderen, en hield een aandoenlijke afscheidsrede tot zijn jeugdig kind.

Ende die ionghe ioncker Jason, niet tsiegenstaende dat hii een kint was, began toe siin tranen te storten zeer overvloedelic.

Hij werd aan een getrouwen dienaar, Peleus geheeten, ter verdere opvoeding toevertrouwd, en groeide voorspoedig op tot held ⁴⁷⁾. Het ietwat sentimenteele zal hebben bijgedragen tot de groote populariteit van het werk ⁴⁸⁾. Over Medea wordt in den roman verderop verteld, hoe zij „haer broeder an stieckx in de zee warp” en „hoe zij haer outste zoen Jason” doodde ⁴⁹⁾. In deze naamgeving weer het sentimenteele element. Ten slotte worden Jason en Medea toch nog in liefde vereenigd,

ende ghecreghen te zamen veel scoender kinderen, die nae haer regierden. ⁵⁰⁾

Voor dat Achilles' moeder Thetis haar kind ontving, werd haar voorspeld, dat dit bij Troje sterven zou ⁵¹⁾. Zij bracht hem ter

opvoeding naar Cyron den Centaur, die hem allerhande nuttige kennis bijbracht en hem jeesten vertelde ⁵²⁾). Na enkele jaren haalt zijn moeder hem terug:

Geeft mij mijn kint, des bid ic u .⁵³⁾

Want nu hij groot en sterk begint te worden, zal zij andere maatregelen moeten nemen om zijn onheil te voorkomen. De Centaur vertelt haar van Achilles' geweldige kracht ⁵⁴⁾ en zie, daar komt hij er aan:

Mittien quam Achilles ghereet,
uyttermaten seer besweet.
Doer al dat hy die wapen had an
Scheen hy een scoen jonckman,
Want hem die wange root was als bloet,
Dat op syn witte huyt wel stoet;
Gelu ende kerps was hy ghehaert,
Noch doe was hy sonder baert;
Die oghen en waren hem niet fel,
Synre moeder gheleec hy wel. ⁵⁵⁾

Hij had zoo juist een leeuwin geveld,

Ende haer jongen bracht hy ghedreghen.
Daer corten hy mede synen dach.
Mer doen hy syn moeder sach
Liet hy se vallen ende liep tot haer.
Een deel woech hy wel swaer
Daer hy aen haeren hals hinck
Ende hy se mit armen omvinck.
Also lanc was hy doe als syn moeder. ⁵⁶⁾

Hoe goed is hier de jonge held geteekend in zijn kracht en durf, en toch meteen een lieve jongen met een minnend hart en zachte oogen. Als hij zijn even ouden vriend Patroclus heeft voorgesteld ⁵⁷⁾, toont hij zijn welopgevoedheid. Alvorens na de vermoeiende en stoffige jacht aan tafel te gaan, neemt hij een bad, en onder tafel zingt hij voor zijn moeder bij harpspel over held Hercules,

Wiedanewijs (deze) in synre wieghen
Twe serpentes alleen verwan. ⁵⁸⁾

Thetis' plan is, hem als een meisje verkleed veilig op te bergen aan een bevriend koninklijk hof, tusschen de meisjes die daar zijn. Dan zullen de Grieken hem niet mee kunnen voeren ter verovering van Troje. Zij heeft echter de grootste moeite hem te bewegen tot het aantrekken van meisjeskleeren; eerst als hij Diodamia gezien heeft, 's konings dochter, kalmeert hij een weinig ⁵⁹⁾.

Lief, sprac sy, woudy niet daer
Gherne in dat gheselschap syn
Als een ander maegdekyn? ⁶⁰⁾

Eindelijk kwam het ervan;

Sy deed se hem al vechtende an.
Verget, sprac sy, dat ghy syt man.
Stapt cort ende swighet stille. ⁶¹⁾

Dan wordt hij onder den naam Pelegia aan den koning toevertrouwd:

Heer, sprac sy, myn dochterkyn,
Achilles suster, beveel ic u. ⁶²⁾

Om wille van Diodamia schikt Achilles zich in zijn lot; haar toont hij voortdurend zijn genegenheid, zonder dat zij in hem iets anders ziet dan een vriendin ⁶³⁾, tot hij haar in een feestnacht overweldigt; hevig verschrikt zij, voelt dan dat zij hem liefheeft, en verraaft hem niet ⁶⁴⁾. Dan komt de sluwe Ulysses met zijn koopwaar voor mannen en vrouwen en meisjes. Achilles neemt een zwaard en Ulysses weet genoeg. De jonge held gaat mee naar Troje. Voor het vertrek heeft het huwelijk plaats en

Hy custe Pircus syn cleen kint
Dat hem seer help wreken synt. ⁶⁵⁾

Dirc Potter, wij zagen het al, teekende hem niet zoo sympathiek. Volgens dezen dichter leek hij veel op een meisje, „sonder baert ende suverlijck” ⁶⁶⁾ als hij nog was.

Hi was so sedich int ghelaet,
Dat hem nyemant en gonde quaet. ⁶⁷⁾ •

Veel aandacht is er besteed aan de jeugdijaren van Koning Alexander ⁶⁸⁾. De avontuurlijke geschiedenis van dien sagenheld is in onze literatuur vooral ⁶⁹⁾ en waardig ⁷⁰⁾ vertegenwoordigd door Alexanders Geesten van Maerlant ⁷¹⁾. Breed wordt er de jeugd beschreven ⁷²⁾; hoe hij werd ontvangen en ter wereld kwam (Maerlant wil niet gelooven aan het vaderschap van Nectabenus), welke wonderteekenen de geboorte vergezelden. Dan, hoe hij van zijn vijfde tot twaalfde jaar op school ging ⁷³⁾, vervolgens les ontving in de sterrenkunde, van Nectabenus. Eens kwamen Perzische gezanten bij de Grieken den verschuldigden cijns ophalen. Dit wekte zijn verontwaardiging op ⁷⁴⁾, ofschoon hij nog maar een knaap van twaalf jaar was,

Want hi hadde aen sinen kin
Bart no dunst, no meer. ⁷⁵⁾

Hij gaf bij die gelegenheid duidelijk te kennen, dat hij geen kind-aan-den-leiband meer was, dat hij eigenlijk weleens tegen die afpersers wilde optreden, maar — en hier valt hij uit zijn rol — hij mag niet van zijn leermeester, die hem slaan zou ⁷⁶⁾! Maerlant maakt geen melding van zijn jeugdvriendinnetje „hiet Alatrine, ende sy was een scoen, edel joncfrou” ⁷⁷⁾. Wel spreekt hij over een jonfer, hem naderhand gezonden, „van haerre ioncheit tot haerre ouden” met serpente en venijn „opgehouden” ⁷⁸⁾. Nectabenus, die in andere geschriften een gewichtige rol als leermeester speelt, en volgens Maerlant door Alexander gedood wordt, wanneer hij zich zijn vader noemt ⁷⁹⁾, treedt bij hem, die ernstige geschiedenis in het verhaal zoekt, geheel op den achtergrond bij den grooten Aristoteles. Het gesprek met dezen leermeester is heel aardig weergegeven ⁸⁰⁾, en de lessen, die hij van hem ontvangt, zijn kostbaar voor een toekomstigen vorst ⁸¹⁾. Intusschen groeit in Alexander de held. In den roman van Cassamus vertelt een zekere Antigonos, hoe hij, twaalf jaar oud, naar eer en roem begon te streven ⁸²⁾.

Daarom vergeleek Maerlant hem heel mooi met „eens libaerts jonc” ⁸³⁾, ook om zijn schoonheid en breede lokken. Het uiterlijk

van den jongen koning ⁸⁴⁾ wordt in een prozatekst aldus geschilderd:

Dit kynt was van bliden aanschijn ende een deel ghehaert,
ende dat hair was ghelu-blont als leeuwenhaer ende het
hadde twe schoen, claer ende blide ogen, mer sijn luffer
oge was graeuwe ende sijn rechter oge bruyn. ⁸⁵⁾

Door de onzen wordt de reden van dit kleurverschil der oogen niet aangegeven; het blauwe was een drakenoog, het bruine of zwarte dat van den griffioen ⁸⁶⁾.

Als Alexander xij jaer out was so woude hij rijden mit
sinen vader. Want hy minde doe seer wapen ende begon-
sten doe wapen te dragen ende hy voir dicke int heere
Ende dair hielt hy hem so vromelic als ofte hy lange
ridderscap gheplogen hadde. ⁸⁷⁾

Volgens hetzelfde handschrift temde hij Bucifal, toen hij „noch
mer een kynt van xij iaren en was” ⁸⁸⁾. Anderen echter gaven
hem dan veertien ⁸⁹⁾. Een jaar later was hij ridder en josteerde
als de beste ⁹⁰⁾, al kostte dit helaas een jeugdvriend en school-
makker het leven ⁹¹⁾; achttien jaar oud was hij koning ⁹²⁾. Zijn
goed karakter toonde zich, toen hij opkwam voor de eer zijner
moeder ⁹³⁾. Weldra zou Darius merken, dat hij niet met een kind
te doen had, waarvoor hij hem aanvankelijk uitmaakte ⁹⁴⁾.

In de jeugd van Alexander hebben onze dichters en schrijvers
het historische met het eigentijsche, het wonderbare en bijzondere
trachten te vereenigen, doch alles te zamen als geschiedenis opgevat.
Hoorde Alexander de Groote zelfs tot de bijbelsche geschiedenis,
dit was evenzeer het geval met Cyrus, den koning der Meden en
later ook van de Perzen. Daarom werd zijn leven eveneens in een
historiebijbel opgenomen ⁹⁵⁾. Maerlant verhaalt in den Spieghel
Historiael ⁹⁶⁾ uitvoerig over zijn jeugd. De Cyropaedie van Xenophon
heeft wel geen directen invloed op dit relaas gehad. Wegens on-
aangename voorspellingen gaf zijn grootvader Astiages het pas-
geboren kind aan een herder,

Dat hijt voer die beesten leide. ⁹⁷⁾

Deze volbracht zijn last en vertelde 't zijn vrouw, die juist een zuigeling had.

Soe bat datment hare bringe saen.
Die herde om tkint es gegaen,
So vint hi waert ene teve soget,
Die altoos niet en gedoghet,
Datter voghel of dier bi blive.
Gheent kint brochti den wive,
Ende teersten datment brochte hare,
Soe loucht in diere ghebare,
Alse of soet hadde ghekint.
Gheent wijf hilt up dat kint. ⁹⁸⁾

De koninklijke aard van den knaap openbaarde zich spoedig. Zijn speelmakkers kozen hem tot „koning”. Hij dacht zich die rol zoo goed in, dat hij ongehoorzame onderdanen onbarmhartig tuchtigde. Dit veroorzaakte klachten bij Astiages, die zijn kleinzoon juist aan den heerschersaard herkende en den herder strafte, door hem diens eigen zoontje te eten te geven. De latere mildheid en edelmoedigheid van Cyrus tegenover zijn verslagen vijanden ⁹⁹⁾ was een zijde van zijn koninklijken aard, die zich in zijn jeugd niet vertoond had.

Uit de Grieksche „geschiedenis” hebben als knapen de beide zoons van Odysseus belangstelling getrokken. Telemachus moet bij zijn eerste optreden als een zeer jeugdige knaap beschouwd geweest zijn, daar hij vele jaren later pas huwt, nog wel met Nausikaä ¹⁰⁰⁾. Bij „Circes” had Odysseus een kind gekregen en haar ermede op haar eiland gelaten.

Tierst dat hem docht dat hyt verstoet
Reden quaet ende goet,
Vraegden hy haer wie was die man
Die hem aen haer ghewan. ¹⁰¹⁾

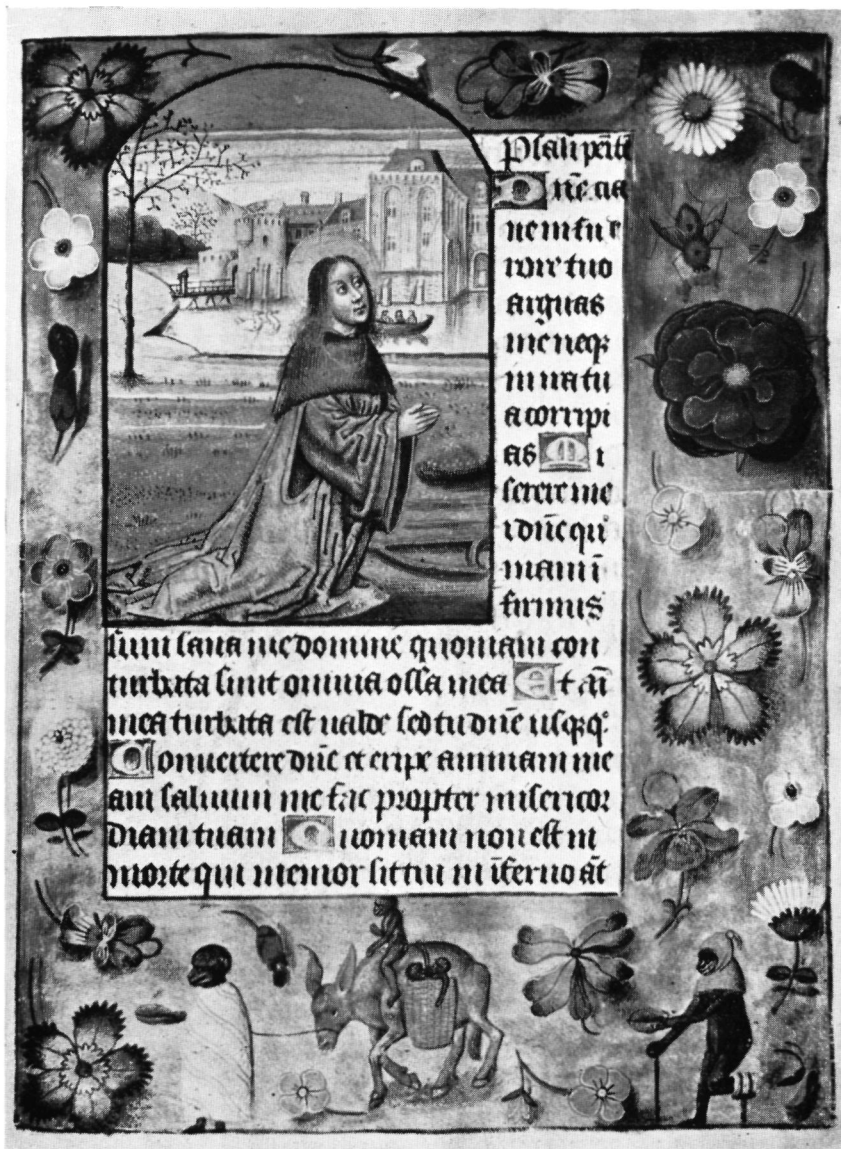
Ingelicht gaat hij zijn vader zoeken. Niets kan hem tegenhouden.

Roc ende mantel had hy aen
Wel na conincs kynt ghedaen;
Grau waeren syn oghen, syn haer blont;

Engeltje bij de Geboorte van Christus.
 Den Haag K.B. 76 G 22 fol. 51.

Zie blz. 188.

Dierекinderen in de randversiering.
 Den Haag M.W. 10 F 14 fol. 36.

Zie blz. 220.

Nese, voerhoeft ende mont
Had hy ghemaect wel sonderlinghe:
Bloem was hy van enen jonghelinghe. ¹⁰²⁾

In zijns vaders paleis wordt hij niet toegelaten; men wil niet gelooven dat hij een kind van den koning is; men verdrijft hem met geweld.

Noit en deed volc dolheit so groot
Die smans kynt uytter poerten sloet,
Die synen vader woud sien,
Cusschen ende helsen, mocht hem ghescien,
Ende so menghen sconen dach
Socht ende noit eer en sach. ¹⁰³⁾

Telegonus slaat vijftien van zijn tegenstanders dood, en als zijn eigen vader onwetend hem te lijf gaat, verwondt hij ook dezen doodelijk, zoodat de herkenning groote droefheid brengt. Bij dezen tocht was de jonge held iets meer dan vijftien jaar ¹⁰⁴⁾. Maar de gevoelens die hem bezielde, kinderlijk, zijn in zijn jeugd gegroeld. Die gevoelens werden door middeleeuwers begrepen, die een figuur als Moriaen in hem zagen of dachten aan het oude heldenlied van Hildebrand en Hadubrand.

Uit de Romeinsche geschiedenis was de eerste jeugd van Romulus en Remus eveneens niet zonder aanknoopingspunten met de motieven van populaire romans: een tweeling van edele ouders door verwanten of verraders belaagd, te vondeling gelegd, gered, door een dier gezoogd, door een herder opgevoed. Zeker omdat historie beter was dan verdichting, deed Boendale in de Leken-spieghel ¹⁰⁵⁾, Maerlant in den Spieghel Historiael ¹⁰⁶⁾ aan het Nederlandsche volk het bekende verhaal. Uit zucht naar realiteit ongetwijfeld zegt Maerlant:

Twee sonen wan soe te gader,
Men weet niet vanden vader,
Maer soe ghenasere af, ende men leide
Die kindere neven de Tybre beide. ¹⁰⁷⁾

Nog meer toont hij zich criticus, waar hij de legendarische wolvijn bespreekt, die den tweeling zou gezoogd hebben.

Dat men in poetrien telt,
Datse ene wulvinne uphelt,
Dans el niet dan wijf quadertiere
Ghuls zijn na wulve maniere. ¹⁰⁸⁾

Want de vrouw van den herder, die de kinderen opnam,
Die scone was ende wandel van live,
Ende speelde om noot van gewinne:
Hier omme hiet soe wulvinne. ¹⁰⁹⁾

In de bewerkingen der stof van Vergilius' epos, Veldeke's Eneit en een deel van Maerlant's Istory van Troyen, wordt aan de kinderfiguur van Ascanius, het zoontje van Aeneas, de aandacht gewijd, welke Vergilius voor hem opeischte. Voor beiden gold ook dit kind als historisch ¹¹⁰⁾. Zij bedoelden de gedachten van den ouden dichter getrouw weer te geven, doch hun middeleeuwsche mentaliteit en voorstellingsvermogen kleurde het beeld allicht een weinig anders. Als de Trojanen aanlanden bij Andromache, overhandigt deze een geschenk aan den kleinen Ascanius met een hartelijk woord, en denkt weer terug aan haar eigen kind:

O wach! Myn kynt Astionacta
Leefdent, het waer nu dus groot!
Acharm, dat sach ic werpen doot!
Hy was recht van uwen ghedaen. ¹¹¹⁾

De geschiedenis van Dido gaat Maerlant geheel voorbij:

Oec ist ghedicht int duytsche woert ¹¹²⁾,

hiermede waarschijnlijk doelende op Henric van Veldeke. Deze doet Ascanius de rol spelen, die hem door Vergilius toebedeeld was. Toch is er eenig verschil. Vergilius doet hem door Venus wegvoeren, Cupido zijn gestalte en trekken aannemen en in zijn plaats Dido's liefkoozingen ontvangen. Bij Veldeke blijft Ascanius, doch Venus heeft zijn lippen aangeraakt met minnevuur, dat over zou gaan op degene, die hem het eerst zou kussen. Dat was Dido ¹¹³⁾. De scène van het eten der borden, volgens een voorspelling het

teeken, dat men in het land van bestemming was aangekomen, verloopt volgens de Aeneis.

Als het gezelschap tot slot van den maaltijd de platte brooden eet, die ze als borden voor de andere spijzen gebruikt hadden, brengt de vroolijke jongen door zijn grap de voorspelling in herinnering:

Ascanius die maecten ghescal.
Hy seid: Heft ons Got vergheten,
Dat wy ons tafelen sullen eten! ¹¹⁴⁾

Als Ascanius het jonge hert neerschiet, ontbrandt de oorlog ¹¹⁵⁾. Hij is dan „niet out van jaeren” ¹¹⁶⁾, waarschijnlijk twaalf jaar. Want een Italiër bespot hem omdat hij tot nu toe aan den krijg geen deel neemt. Dan zijn de Italische kinderen anders gehard en opgevoed:

Ten xij jaeren vaeren sy mede
Daer men vicht of beleecht een stede. ¹¹⁷⁾

Hier is mogelijk een toespeling op zijn leeftijd. Aeneas is op dat tijdstip 32 jaar ¹¹⁸⁾. In ieder geval brak toen het heldenbloed bij Ascanius door; hij toonde zich opnieuw een goed schutter, joeg den spotter een pijl door 't lijf.

Dit was dyerste vromichede
Die Ascanius ye ghedede. ¹¹⁹⁾

Sindsdien neemt hij volop en dapper deel aan den oorlog, hij en „die kynder van Troyen” ¹²⁰⁾.

Daaronder was een jongeman, door Vergilius met groote voorliefde geschilderd, de schoone en jeugdige Euryalus, geliefde vriend van Nisus. De dichter der Eneit voelde zich in de episode der beide vrienden goed in ¹²¹⁾, en daardoor juist werkte hij weg, wat hem onnatuurlijk in hun verhouding scheen ¹²²⁾. Maerlant maakt hem zoo jong mogelijk:

Eurialus was syn gheselle;
Nie en was scoenre jonghelinc
Tien tyde dat hem uyt ghinc
Die granen van synen baerde. ¹²³⁾

Vergilius zelf, in de middeleeuwen als een heilige vereerd of tot een toovenaar verlaagd ¹²⁴), had naar een volksboek reeds een verwonderlijke jeugd ¹²⁵). De naam Vergilius werd in verband met zijn moeilijke geboorte verklaard. Hij „werd subtiel en verstandig en te Tolettin ter schole gelegd”, en bij het buitenspelen verdwaald, wist hij den duivel in eigen persoon te verschalken ¹²⁶). Aldus werd in omgekeerde tegenstelling met de vorigen een historisch persoon tot een legende, een romanavontuur gemaakt.

Een andere jongensfiguur uit de Romeinsche geschiedenis vond om het eene uit zijn leven bekende felt algemeene belangstelling, de jonge Papirius, die om het in den senaat besprokene niet te verklappen al de vrouwen van Rome tegelijk beetnam. Dit verhaal, door Pieter Langendijk nog gedramatiseerd ¹²⁷), viel vooral in den smaak der middeleeuwsche moralisten. Men vindt het bij Maerlant ¹²⁸) en Dirc Potter ¹²⁹), in het Scaecspel ¹³⁰) en Kaetspel ¹³¹). Uit dit overzicht van de oude profane geschiedenis blijkt, dat men wel degelijk veel belangstelling had voor de jeugd van beroemde personen, en die met uitvoerigheid, in een zekere dichterlijke stemming of anders met een welgevallen in het waarheid geachte, wilde behandelen. In de kinderjaren ziet men reeds het voorspel van wat het later leven zal vertoonen. Toch beschouwt men ook gaarne het kind in zijn eigen wezen, gelijk bij Jason en Ascanius bijzonder het geval was.

Met meer reden dan de kinderfiguren uit de erflating der klassieken moesten die uit de bijbelsche geschiedenis als historisch beschouwd en behandeld worden. De dichter mocht hier zijn fantasie niet te zeer laten gaan, de geleerde echter streefde ernaar, den Bijbel door gegevens van elders aan te vullen.

Maerlant verzekert ¹³²), gelijk trouwens ook een bijbelhandschrift ¹³³), dat Isaäc 25 jaar oud was, toen Abraham op Gods bevel hem wilde opofferen op den berg. Hoewel het goed mogelijk is, dat diens tot offerande bestemde zoon dezen leeftijd had, heeft men echter gewoonlijk, zeker onder den indruk van het beroemde gesprek bij de bergbestijging, liever aan den argeloozen kinder-

leeftijd gedacht. De miniaturist van den aangehaalden bijbel beeldt hem dan ook, ondanks den tekst, aldus uit ¹³⁴). Ook Boendale zag een knaap vóór zich, als hij in zijn verhaal telkens het woord kind herhaalt ¹³⁵):

Ende leide tkint ten berghe waert,
Ende droech met hem vier ende zwaert,
Omme dat kint te dodene daer.
Doe seide dat kint: „vader, waer
Is die offerande, die ghi offeren zelt?
Ic en zie gheen hier opt velt.”
Die vader antwoorde mittien:
„Lieve kint, God zalt versien.”
Ende doe hi tswaert hoghe op hief
Tes kints halse, dat hi hadde lief,
So quam dinghel, mids Gods wille,
Ende hilt dat swaert al stille
So dat hi niet en conste gheslaen. ¹³⁶)

Op een andere wijze drukt met een dergelijk herhalen het Kaetspel ghemoraliseert een zekere verteederling uit, dat de aartsvader den eigen zoon moet dooden:

Onse heere God beval Abrahamme dat hij soude offeren
Ysaac sinen zuene, ende omme te executeerne ende te
vulcommene ons heeren bevel, Abraham bant de handen
van Ysaac sinen lieven zuene, ende zoudene onthooft
hebben omme Gode offerande te doene met sinen voor-
seyden zone. Ende als God sach sine groote onderdani-
chede, hij dede biden inghele tzweert daer hij sinen zuene
mede onthooft soude hebben up houden, ende beval
hem offerande te doene met eenen weder inde stede
van sinen zuene. ¹³⁷)

Abrahams offer werd later gedramatiseerd ¹³⁸). In een ouden roman, Ogier van Ardennen, werd 't motief gebruikt ¹³⁹). Karel de Groote is genooddaakt, zijn zoon Charloot op te offeren om wille van den moord op Ogiers zoon Boudewijn. Ogier zal den dood toebrengen, doch op 't critieke moment komt de Engel Michael dat beletten.

Isaac werd besneden op den achtsten dag na zijn geboorte ¹⁴⁰⁾.

Mer die van arabien besnyden die kynderen als sy xiiij iaer out sijn. Want ysmahel haer vader wart in dier outheit besneden Dat kynt (Isaac) wies ende doet xiiij iaer out was so wartet ghespaent. Ende opten dach dattet ghespaent wert, so makede abraham een groet werscap. Want op dien dach quam tkynt yerst te sijns vaders tafele. Ende doe ysmahel ende ysaac te gader speelden, so dede die outste den mynsten zeer. Ende die moeder Sara mercte inden spele dese quellinge. Dat was als die vader sterven soude dat ysmahel soude willen hebben heerscap boven ysaac. Mer die hebreusche seggen dat ysmahel ysaac wilde dwingen te aanbeden eerden beelde die hy ghemaect hadde. ¹⁴¹⁾

Van Isaäcs kinderen Esau en Jacob wordt enkel de geboorte vermeld, tamelijk uitvoerig ¹⁴²⁾. Meer belangstelling is er voor den Egyptischen Jozef, wiens lotgevallen van meer beteekenis worden in het schooldrama ¹⁴³⁾. Ofschoon hij 16 jaar oud was, toen zijn ongeluk begon ¹⁴⁴⁾, was er, gelijk bij Vondel ¹⁴⁵⁾, het streven hem jonger voor te stellen:

Als Joseph xvi out was, so voedde hi een cudde mit sinen broeders doe hi noch een kint was. ¹⁴⁶⁾

Opvallend is in dit opzicht weer een miniatuur van het meermalen door ons aangehaalde bijbelhandschrift der Koninklijke Bibliotheek, waar hij bij de uitlevering aan de kooplieden niet meer dan tien lijkt ¹⁴⁷⁾. Minder gunstig wordt Putiphar voorgesteld:

Joseph als ic hebbe ghezeit
Was dus vercoft bi nidicheyt
So dattene futifer ghewan
Dat was een onghenatuert man
Want dat hine so scone zach tien stonden
Cochthine door sine vule zonden.
Mare God vercoude sine nature
Also dat hi na diere hure
Levede als een ghevuert man
Dus bleef tkint reine voort an. ¹⁴⁸⁾

Om deze verandering van gedrag werd Putiphar naderhand zelfs tot hooepriester van Heliopolis aangesteld. Aldus verwarde men met den meester van Jozef den gelijknamigen vader zijner toekomstige bruid.

Van meer belang nog is de figuur van den kleinen Mozes. Maerlant verhaalt zoowel in zijn Spieghel ¹⁴⁹⁾ als in den Rijmbijbel ¹⁵⁰⁾ eenige feiten uit diens jeugd, uit de rabbijsche boeken afkomstig, uitgevonden bij voorbeeld om zijn bekende spraakgebrek ¹⁵¹⁾ te verklaren. Dezelfde gegevens vindt men in den Nederlandschen prozabijbel te Den Haag ¹⁵²⁾. Aangaande het echtpaar Amram en Yocabeth leest men daar:

Ende doe hy an haer ghewonnen hadde ende aaron ende maria syn suster, soe en woude hij niet meer mit hair sijn. Want hij hadde liever sonder kynder te bliven dan dat hij die kyndere wynnen soude ende dat hij se dan soude moeten verdrencken. Ende onse here openbairde in den slape ende hiet hem dat hij mit sinen wive syn soude. Want sy soude gebaeren dat kynt dattie van egipten ontsagen.... Doe syt gebaerde so en hadde sy geen groete pine.

In het mandje wordt de kleine Mozes te vondeling gelegd. De prinses Termuth neemt hem op,

Ende sy dede voel vrouwen van egipten halen om dat kynt te voesteren. Ende dat kynt en woude an gheene borst zuken. Mer het keerde sijn aensicht dan af. Doe seide maria des kynts suster tot Termuth: Wilic dy halen een hebreusch wijf....?

Als later Mozes het moederlijk voedsel niet meer behoeft en in het koninklijk paleis is opgenomen:

Op enen dach dair nae gheviel dat Termuth pharaon haren vader moysen brachte om dat hy hem oick begheren soude te hebben te enen soen. Ende den coninc verwonderde van des kynts scoenheit. Ende nam syn croen van sinen hoofde ende sette se den kynde opt hoeft. Ende aen die crone was ghewracht hamons beelde dier van egipten got. Ende dat kynt begreep die crone ende

warpsse onder die voete optie eerde so datse brac. Ende die pape van heliopoleos die neven den coninc sat, stont op, ende riep dat dit tkynt ware dat hem got vertoent hadde dat syt doden soudē. Ende dat sy hem dan vanden kynderen voertmeer niet en dorften wachten. Ende hij woude doe tkynt doden. Mer overmits sconincs hulpen ende bij eens vroets mans rade so wart dat kynt verlost. Want sy seiden dat dit tkynt dede van onnoeselheiden. Ende om dit te proeven so dade sy den kynde geven barnende coelen ende tkynt stac een cole in sinen mont. Ende dair mede verbernde hij syn tonge. Ende hier by seggen die ioden dat hy te qualicker sprac. Josephus seit dat Moyses soe scoen was dat nyemant so fel en was hy en hadde ghenoechte in hem te zien. Ende voel lude als sy en sagen liden doir die straten, so lieten sy haer werck om hem te zien.

Dieper dan zulke rabbijnsche verzinsels was een vergelijking, door Ruusbroec aan Mozes' jeugdgeschiedenis ontleend:

Ende alsoe, als Moyses wart op-genomen, uter rivieren, van dies conincs Pharaovens dochter, ende wart geheten haer soene, na der figuren; alsoe wart Jhesus Christus op-genomen in der waerheit, van dies conincs Davids dochter: Marien, uter rivieren des heilechs Geestes.. ¹⁶³⁾

Aan Samson's geboorte en snellen groei wijdde Maerlant slechts even aandacht ¹⁶⁴⁾. Uitvoerlger is hij betreffende Samuel ¹⁶⁵⁾, omdat er in de H. Schrift enkele kostbare gegevens over diens jeugd worden medegedeeld: zijn verheugende geboorte en vroegen tempeldienst, zijn roeping als knaap om de stem van God te vernemen. Aardig zijn de miniaturen in den door ons reeds herhaaldelijk om zijn tekst en illustratie opengeslagen bijbel, waar Samuel als klein kind naar den tabernakel te Silo gebracht wordt, waar hij slaapt in zijn bedje naast de kamer van Heli ¹⁶⁶⁾. De auteur van deze bijbelbewerking achtte het wenschelijk, een verklaring toe te voegen, hoe het kwam dat hij zoo jong aan den dienst des Heeren werd toegewijd:

Scolastica historia. Het schijnt wonder ghenoech datmen een kyndekijn van twee iaren dat nyewelinge ghespaent

was leide ende offerde om den heer te dienene in die tabernacule. Hier om seggen enige datter vier spaeninge sijn. Tierste is datmen een kynt spaent vanden borsten ende dat doetmen in sijn derde iaer. Dander is vander kyntscher melc diemen int .vij. iaer doet. Die derde doetmen van alrehande melc inden .xij. iare. Ende dan doetmen een kynt altemael van synre voesteren ende van hoeden. Ende enige seggen dat samuel ten tempel gebracht was nae dander spaeninge om dat menne ter scolen soude doen gaen. Want men leest hier nae dat hem syn moeder elcs iairs enen cleynen rock seynde. Andere seggen dat hy gebracht was nae die derde spaeninghe om dat hy dan groet genoeg was om te dienene.¹⁶⁷⁾

Wie zegt nu nog, dat de middeleeuwers critiekloos waren?

Koning David was in de middeleeuwen zeer geliefd. Zijn psalmen werden gaarne gebeden, zijn levensgeschiedenis ruim overwogen; ze is ook zoo rijk aan afwisseling en romantiek, aan zonde en boete, dat 't den middeleeuwschen mensch wel moest aanspreken. Tallooze malen ontmoeten wij hem dan ook in de miniaturen, waar zijn jeugd een groot aandeel krijgt. 't Mooist vind ik wel de voorstelling in het Haagsche bijbelhandschrift ¹⁶⁸⁾, waar hij als een jongen van twaalf of dertien jaar met harpgespeel de melancholie van koning Saul verdrijft. Argeloos legt hij het hoofd, eerbiedig en zelf verrukt, te luisteren aan de klanken van zijn instrument, geheel in de muziek opgaande, en ziet de sombere plannen niet in de oogen des konings of den zwarten klauwendenden duivel achter dezen.

Want der musiken soete luut
Doet dicken der sorghen vergheten,
Ende die ziele, wilt men weten,
Hevet ghenouchte groet der inne,
Ende daer rusten in de sinne
Entie lichame coemt te rusten.¹⁶⁹⁾

Maar ook als hij koning gezalfd wordt, den reus verslaat of zegenvierend weerkeert van den strijd, terwijl de maagden hem zingend en dansend tegemoetkomen, wordt hij als een knaap van dien

leeftijd uitgebeeld ¹⁶⁰). Het komt weliswaar meer voor, dat de verluchter jeugdige personen nog jonger voorstelt, dan ze volgens den tekst moeten zijn. Doch David vooral heeft men zich gaarne jong gedacht. Vóór den tweestrijd met Goliath wordt hem in den Rijmbijbel ontmoedigend gezegd:

Du best alte jonc .j. kint. ¹⁶¹)

Van groot belang is in dit verband de verzekering, die de Spiegel der Sonden geeft: dat David twaalf jaar oud was, toen hij koning werd ¹⁶²). Al zou men kunnen opwerpen: dit geldt van de eerste zalving door Samuel, — de andere gebeurtenissen, verblijf aan 't hof, strijd met den reus ¹⁶³), geschieden in ieder geval slechts kort daarop, zoodat hij een heel jonge held bleef:

Ende van den live was hi so goet,
Dat hi jonc slouch in de weere
Eenen leeu ende eenen beere.
Oec slouch hi in den campe doot
Goliase den ruese groot;
Vi hellen, een palme was hi lanc. ¹⁶⁴)

Salomon, zijn zoon, wordt buiten den bijbel voornamelijk ter sprake gebracht om zijn eerste wijs oordeel als jong koning ¹⁶⁵). Het feit, dat er een kinderleven mede gemoeid was, heeft tot de populariteit van 't verhaal ongetwijfeld bijgedragen ¹⁶⁶). Aardig is op een miniatuur de ingepakte, nietsvermoedende zuigeling, waar Salomon zit op den troon als een twaalfjarige knaap ¹⁶⁷), voorafbeelding van Hem, die op dien leeftijd, in den tempel, door zijn wijze antwoorden de schriftgeleerden in verbazing bracht. Het zou mij niet verwonderen, dat die gedachte aan de voorstelling van een jongen Salomon heeft meegewerkt, te meer waar beide onderwerpen, Salomon's oordeel en Christus in den tempel in de miniaturen veelvuldig voorkomen. Hetzelfde idee krijgt men bij Daniël, als men hem, een knaap, ziet zetelen en de kuische Susanna vrijspreken ¹⁶⁸).

Andere kinderfiguren uit het Oude Testament, zooals Joas ¹⁶⁹), de jongste der zeven zoons van de Machabeesche moeder ¹⁷⁰),

en het „jonck maechdekijn in den lande van Israel gevanghen”, slavinnetje van Naäman's vrouw ¹⁷¹⁾, worden slechts terloops vermeld en zonder amplificatie. Waar echter de geleerden over de jeugd der groote en heilige mannen iets meer dan de Bijbel wisten te verhalen, werd er gaarne partij van getrokken. Tegenover de gewijde geschiedenis moest men zijn fantasie in toom houden wat den tekst aanging, doch men stelde zich schadeloos in de miniaturen. Wat het Nieuwe Testament betreft, het leven en lijden van Jezus werd in de middeleeuwen, vooral in de latere, veelvuldig en voortdurend, met hart en verbeelding overwogen ¹⁷²⁾. Alle omstandigheden, zelfs de kleinste, kwamen scherp uit. Concreet stelde men zich alles voor. De scènes, waar kinderen aan te pas kwamen, werden niet verwaarloosd. Zoo leest men in Brugman's leven van Jezus, waar de Verlosser zich de Vriend van de kinderen toont:

Oec so liet hi die cleyne kinderken tot hem comen ende plach se om te helsen ende sijn hant op hoer hoeft te legghen. ¹⁷³⁾

Wat volgens het Evangelie slechts één keer is voorgekomen, wordt hier tot een gewoonte verheven en verinnigd. De kinderen bij den intocht in Jeruzalem worden niet vergeten ¹⁷⁴⁾. Van meer belang is 't nog, dat men bij levendige volkstooneeltjes, ter noodzakelijke aanvulling, in het Evangelie niet vermelde kinderen toevoegt.

Ende als dat cruce bereit was, so quamen der Joden kinderen, ende riepen: doet Jhesum heen ende boerten op ende cruusten ¹⁷⁵⁾.

Ende die wiven ende die kinderen ende veel ander luden, die liepen om Jhesum te sien ende spotteden oec mit hem. ¹⁷⁶⁾

Aanleiding tot deze rol aan kinderen toebedeeld zal de kreet der Joden gegeven hebben: Zijn bloed kome over ons en over onze kinderen. Een eigenaardigheid bij de beschouwing van de Evangeliën is de neiging, om niet met name genoemde personen uit het Evangelie te identificeeren met heiligen uit de eerste geschiedenis der Kerk. De jongen bij de broodvermenigvuldiging,

Dit kynt houtmen dat een was van ihesus iongheren. ¹⁷⁷⁾

Het kind, dat Jezus aan de Apostelen tot voorbeeld stelde:

Christus leerde hem oetmoedicheit byden kynde dat hy te hem riep. Ende enighe willen seggen dat dit kijnt was marsialus die biscop van lemonicanen. ¹⁷⁸⁾

Bij de Voetwassching was er

een kint, dat hiet men Sealus (Saulus?), dat nam water in een stenen becken ende gaft Jhesus. ¹⁷⁹⁾

De Wrake van Jerusalem behoorde nog tot de bijbelsche geschiedenis als bevredigend strafericht na den onrechtmatigen moord op onzen Verlosser. De bekende episode uit het verschrikkelijk beleg, door Flavius Josephus overgeleverd, en later door Vondel zoo aangrijpend behandeld ¹⁸⁰⁾, de moeder die van honger en ellende haar eigen kindje doot en verslindt en de resten presenteert aan de uitgehongerde benden roovers der ongelukkige stad, is ook door Maerlant verdienstelijk behandeld ¹⁸¹⁾.

De heilige kinderfiguren uit het Evangelie zullen wij later in het hoofdstuk Heilige Kinderen bespreken, het Goddelijk Kind in een afzonderlijk. Aan andere wordt individueel geen bijzondere aandacht besteed. De eenige historische kinderfiguur die men hier zou kunnen vermelden is de twaalfjarige dochter van Jairus. Maerlant weidt over het feit van haar opwekking ten leven niet uit ¹⁸²⁾. Misschien zag hij haar niet meer als een kind; ook op een miniatuur zien wij haar als een volwassen meisje voorgesteld ¹⁸³⁾. Toch had Marcus in zijn Evangelie ze als een kind nog aangeduid: „Onmiddellijk stond het meisje op, en liep heen en weer; want het was twaalf jaren oud” ¹⁸⁴⁾. Het Ludolphiaansche Leven van Jezus overweegt het wonder, zonder iets naders van onze gading toe te voegen ¹⁸⁵⁾. Een ander, in den vorm van gebeden, werkt het feit uit tot een vergelijking:

Also, lieve Here, wilt verwecken alle die inden tempel dienende sijn of afghescheiden leven hebben aenghenomen, sy sijn moniken ofte nonnen of werlike priesteren of beghinen, ende alle afghescheiden menschen, die heiten dat sy u alleen dienen, nochtan dat si doot sijn ende heymelike ghestorven ende selve niet en weten. ¹⁸⁶⁾

Op een andere wijze wordt aan den dood en de opwekking van het jongemeisje een geestelijke zin gehecht door Brugman in zijn Jezusleven:

So laet ons overdenken, hoe die suete Jhesus die doden verwecte; want hi drie doden sunderlinghe verweect heeft, die maghet, den ionghelinc ende Lazarum. Want men vint drie manieren van gheesteliker doot.

Jairus' dochttertje is een beeld van den dood dergenen, die 't minst gezondigd hebben. Haar dood is die van de kloosterlingen. Zij werd met de minste moeite opgewekt,

in een teyken dat die lichtelic ghesundicht heeft mitter herten mach men lichtelic helpen.

Aldus worden allerlei verschilpunten opgesomd, waarbij het genoemde kind er het best afkomt, want

die maghet was ionc van tweelef jaren, die ionghelinc was older, Lazarus was alreoltste. ¹⁸⁷⁾

Nog zijn er drie figuren van in de middeleeuwen verafschuwde personen, wier jeugd welliswaar in de H. Schrift niet of nauwelijks aangeroerd werd, doch met des te meer vrijheid verdicht, terwijl als principieel daarbij gold, dat zulke slechte menschen reeds in hun jonge jaren de onmiskenbare symptomen van hun latere misdaden begonnen te vertoonen.

Vóór de geboorte van Judas Iscariot had zijn moeder een boezen droom: haar kind zou heel zijn geslacht in het verderf storten. Nauwelijks was hij dan ook ter wereld gekomen, of zijn ouders deden hem in een biezen mandje en gaven dit prijs aan de golven der zee. Het verzonk niet met zijn inhoud, doch spoelde aan op een eiland, Scarioth geheeten. De koningin van het eiland, tot haar droefheid steeds onvruchtbaar gebleven, vindt, als eenmaal Pharao's dochter den kleinen Mozes, het mooie kindje, en krijgt onmiddellijk een plan. Zij doet het kind een tijd lang opbergen, maakt haar man wijs, dat ze zwanger is en toont hem na eenigen tijd den vondeling of het haar eigen kind is. Hij wordt opgevoed

als een prins. Doch na eenige jaren krijgt de koningin werkelijk een eigen kind. Judas is voor dezen echten prins niets aardig:

Ende doen die kijnderen luttel gewassen waren so speelden
sij dicwil tsamen ende iudas dede den anderen kinde
altoes quaet ende dedet dicke screien. ¹⁸⁸⁾

Vergeefs straft en slaat hem de moeder. Bij een nieuwe ruzie scheldt het prinsje hem voor vondeling, waarop Judas het jongetje heimelijk vermoordt. Hij vlucht, en komt terecht in Jeruzalem, alwaar hij in dienst treedt bij Pilatus „om dat elcke sijn ghelike begheert” ¹⁸⁹⁾. Spoedig vermoordt hij zijn eigen vader, hoewel onwetend, en huwt zijn eigen moeder ¹⁹⁰⁾. Als alles hem duidelijk wordt, zoekt hij genade en troost bij Christus.

Van deze Judas-legende bestaan er drie redacties in het middelnederlandsch ¹⁹¹⁾; in de Gulden Legende echter werd zij 't eerst opgeteekend ¹⁹²⁾.

De legende van Pilatus vertoont met die van Judas veel overeenkomst. „De grondgedachte van beider voorgeschiedenis is dezelfde: de verdorvenheid van de hoofdpersoon moet uit zijn verleden bewezen worden.... Pilatus en Judas zijn beiden onechte prins en broedermoordenaars” ¹⁹³⁾. Bij de middelnederlandsche teksten, door De Vooys gepubliceerd ¹⁹⁴⁾, kan men een vroegen gedrukten voegen ¹⁹⁵⁾, die onmiddellijk afhankelijk is van de vertaling der Gulden Legende ¹⁹⁶⁾. Pilatus was het kind van een koning, Tyrus geheeten ¹⁹⁷⁾, en een molenaarsdochter Pyla; deze gaf hem een naam naar zich zelf en haar vader Atus.

Ende doe Pylatus drye iaer out gheworden was, so sende si hem den coninc. Ende die coninc hadde enen soen vander coninghinne die wel also out scheen als Pylatus. Ende doe si out gheworden waren, alsoe dat si besceydenheyt hadden, zoo speelden si dicwile onderlinghe mit worstelen ende slingheren. Mer des conincs ghetrouwede soon, alsoe hij edelre was van gheslachte so was hi vromer ende bequamer in allen manieren van speelen ende van ghenuechten. Des hadde Pylatus alsoe groten nijt dat hi al heymelic sinen broeder doot sloech. ¹⁹⁸⁾

De' raadslieden van den koning dringen aan op zijn terechtstelling, doch de koning besluit hem naar Rome te zenden „voer die tynse dat hij daer alle iaers schuldich was" ¹⁸⁹⁾. Daar begaat hij wederom een moord, op een koningszoon van Frankrijk, uit nijd,

doe hi sach dat hy hem boven ghinc in seden ende in vroemheden. ²⁰⁰⁾

Dezen worgde hij ²⁰¹⁾. Nu werd hij verbannen naar het eiland Pontio. Een derde figuur, uit de H. Schrift bekend, en uit zich zelf reeds met geheimzinnigheid omgeven, is die van den Antichrist. Boendale maakt enkele malen melding van de omstandigheden van diens geboorte en jeugdjaren ²⁰²⁾, waaromtrent de Dietsce Lucidarius meedeelt:

In Babiloine die grote poert

zal hij geboren worden.

In de stede van Corosan
Wert hi gevoestert, seit sint Jan,
Ende opgehouden met duvellen
Ende gequeeect met nigramacien.
Van Caymes geslachte wert hi geboren. ²⁰³⁾

Tenslotte is Boendale 't meest positief en uitvoerig:

In Sydracs boec so lesen wi dat
Te Babylonien in die stat
Antekerst sal sijn gheboren.
Mechodosius brinct ons voren,
Dat het sijn sal in Choroazym,
Ende datmen op sal voeden hym
In die stede van Bethsayda,
Ende dat hi regneren sal daer na
In Capharnaum die stede.
Sydrac die seit ons mede
Dat Antekerst sal sijn ghewonnen dan
Van enen wive ende van enen man,
Ende dat sijn moeder, alse wi lesen,
Des duvels al vol sal wesen
Vander uren, in waerre dinc

Datsi eerst haer lijf ontfin
Van Dans gheslachte, hebbic vernomen,
Daer luttel goets of is comen.
Van wies gheslachte Judas was
Die Gode verriet, alsic las. ²⁰⁴⁾

In zijn jeugd wordt dus de grondslag gelegd van zijn later optreden. Reeds de plaatsen van geboorte en opgroei voorspellen niets goeds.

Van die vroege tijden overstappend naar de middeleeuwen, treft ons een uitspraak van Hoffmann in zijn boek „Der mittelalterliche Mensch”: „Es sollte eine Geschichte des Kindes geschrieben werden” ²⁰⁵⁾. In de algemeene geschiedenis der middeleeuwen komen zeer veel kinderen voor; zoo teekende ik in den Spiegel Historiael alleen reeds ongeveer 175 plaatsen aan, waar van historische kinderen gesproken wordt. De aandacht viel in die tijden bij de geschiedschrijvers voornamelijk op de koningskinderen. Over dit type ligt in de literatuur een zwaarmoedige tint. Het verschijnt er als omvchten, belaagd en vervolgd. Hoe menig vorst laat jonge kinderen na, wanneer hij te vroeg in strijd of steekspel sneeft. Dan hadden regenten of vorstelijke weduwe moeite vaak, om de kroon voor de jeugdige vorstentelgen te behouden. Sommige prinsjes moesten al vroeg in ballingschap ²⁰⁶⁾, of werden aan den vijand overgeleverd als gijzelaar ²⁰⁷⁾. En was de opvoeding aan een vreemd hof, in een ver land, om redenen van politiek, en bij een klein meisje dat ze misschien heelemaal niet aardig vonden en waarbij ze wisten heel hun leven te zullen blijven, gewoonlijk zoo aangenaam? Erger was het, als oorlogshaat en wraakzucht hun weerlooze onschuld niet spaarde en wreed vermoordde. Gelukkig waren dit maar herinneringen uit den Byzantijschen keizerstijd ²⁰⁸⁾ en het Merovingische tijdvak ²⁰⁹⁾, of het was gebeurd in verre landen bij de Saracenen ²¹⁰⁾. Zelfs de koningsdochters, van wie men toch veel minder te duchten had, leefden vaak te midden van bloed en tranen. Het hoefde niet enkel in romans te zijn, dat een prinses de inzet was van een grooten strijd ²¹¹⁾. De Doringsche koningsdochter Rade-gonde werd in een veldtocht buitgemaakt;

Die dede Clotar is enen stont
 Int lant van Vermendois uphouden,
 Te nemene, alsoe quame ter ouden,
 Ende daer na haeldise te Sissoen.
 Daer dedi'sine feeste doen
 Ende maectere af sine coninghinne
 Jegen den wille van haren sinne. ²¹²⁾

Zij leefde en stierf als een heilige ²¹³⁾, gelijk tevoren Clotilde als kind al heilig was ²¹⁴⁾. Jeugdige vorsten, aan wie aandacht geschonken is, zijn Karel de Simpele, omkletterd van veel ruzie en strijd ²¹⁵⁾, Philip van Frankrijk, op achtjarigen leeftijd tot het koningschap geroepen ²¹⁶⁾, en Willem van Normandië, later de Veroveraar ²¹⁷⁾. De betrekkingen onzer gewesten met Engeland gaven Boendale aanleiding tot zijn geschrift „Vanden derden Edewaert” ²¹⁸⁾, door 't ongeluk reeds achtervolgd

so jonc van dagen,
 Dat hi gheene wapene en mochte dragen. ²¹⁹⁾

De Nederlandsche vorstenkinderen hebben ruimschoots in de wederwaardigheden van hun stand gedeeld. Als van algemeen belang wordt hun geboorte in kronieken trouw vermeld, gelijk hier:

Item grave Willam nam een wiif ende was heer Kaerls
 dochter van Vrancrijc ende wan . . . v kinderen, iij doch-
 tren ende enen zoen, die na hem grave wart. ²²⁰⁾

Een kleinzoon van Robert den Fries moest al heel spoedig in ballingschap:

De coninghinne, die ghenant
 Was Aleit, ruimte tlant
 Ende vloe met haren cleenen kinde
 Kaerle, dat soe zeere minde. ²²¹⁾

In den vreemde vonden ze gelukkig soms een goed onthaal:

Ende dies Robberechts sone, die doe was
 Een kint van x jaren, als ic las,

Ende onthervet, vlo te hant
Tote sinen neve int lant
Van Vlaendren, den goeden grave,
Daer wi nu spreken ave,
Diene up hilt ende eerde
Ende wijsde ende leerde
Edele seden ende manieren
Ende rudderscap antieren
Ende maectene ruddere daer naer
Als hi haut was xv iaer. ²²²⁾

Het kwam in de geschiedenis onzer gewesten veelvuldig voor, dat een kind tot de bestuurstaak geroepen werd ²²³⁾. Al werd er een voogd aangesteld ²²⁴⁾, voor 't land begon zoo telkens een min of meer zorgvolle tijd, zooals Melis Stoke het een keer kort concluderend uitdrukt:

Doutste had cume twaelf jaer,
Dus stont tlant in grooten vaer ²²⁵⁾,

of zooals Jan van Heelu het ergens te kennen geeft:

Doe liet hi weduwe, na sinen live,
Met viere jongen weesen,
Daer Brabant bi in vreesen
Bleef ende in verdriete groot. ²²⁶⁾

Het leven van zulk een jong vorst kon dan worden saamgevat als dat van hertog Jan door Jan van Heelu:

Dat spel liet hi achter bliven,
Die hertoghe, in sinen kintschen dagen;
Want hi moeste ionc wapen dragen,
Om dat hi was verweest bleven. ²²⁷⁾

Roerend is in die gevallen de trouw der vazallen en onderdanen.

Wi minnen die kinder, al zijn si clene ²²⁸⁾,

dat is immer de karakters trek van 't Nederlandsche volk geweest tegenover zijn vorstenhuizen ²²⁹⁾. Zoo ontstonden die wel onbeholpen maar trouwhartige geschiedzangen, waarin ook de door het

ongeluk getroffen vorstenkinderen meelijdend worden herdacht ²³⁰).
Toen in 1477 Maria van Bourgondië smeekte:

By my, als ionghe prinsesse cleene,
Doet bystant, dat hu God vruecht verleene,

in een lied, dat als los blaadje „int ghendtsche ende int brugsche leger” werd verspreid, was dit lied „alomme wellecomme” en zongen de krijgers met heel hun hart:

Voor een maecht vechten is eer ende vruecht. ²³¹)

Zonder succes trachtte Jan van Blois door zijn huwelijk met de oudste dochter van Berthold van Mechelen beslag te leggen op het hertogdom Gelre:

Mer bleef dat meeste deel vanden edelen luden ende oic vanden steden bijder hertoghinnen van Gulick, want dese hadde twee schone kinderen, daer sijse alle vele te liever tot hoirre vrouwe om behilden. ²³²)

Voor al echter de Brabanders hebben in die trouw aan kindvorsten uitgemunt. Boendale constateert het meer dan eens uitdrukkelijk ²³³). Toen Jan IV, dertien jaar oud, hertog van Brabant gehuldigd werd, zwoeren ridderschap en steden hem trouw, hoe moeilijk hij 't om zijn jeugd, van buiten af ook hebben zou ²³⁴). Juist omdat hij nog zoo jong was, wilden de Staten hem niets méér laten beloven bij de Joyeuse entrée dan intertijd zijn vader Antonie gezworen had ²³⁵). Een jaar later wordt zijn inkomen herzien en verbeterd ²³⁶). Het aantrekkelijkste beeld van vazallentrouw wordt ons geschilderd in de geschiedenis van Godfried-in-de-wieg, waarover later ²³⁷). Roerend is ook de klacht van Boendale zelf, als drie Brabantsche prinsjes kort achter elkaar gestorven zijn ²³⁸):

Ay, Brabant! ghi moeght wel mesbaren
Ende ontfermelijc beclagen
Der jammerliker groter plagen,
Die u hier inne es wedervaren.... ²³⁹)

In de liefde voor den jeugdigen landsheer deelde zijn vrouwtje, nog jonger dan hij. Melis Stoke vertelt, hoe Jan I van Holland,

toentertijde 16 jaar oud ²⁴⁰⁾, was gevangen genomen. Zijn jeugdige echtgenoot, een Engelsche prinses, klaagde aan het volk haar verdriet, waarop dit te wapen liep, de ontvoerders nazette, en den vorst bevrijdde ²⁴¹⁾.

In onze literatuur wordt echter ook aan het Nederlandsche volk-kind in 't algemeen zeer veel aandacht gewijd. Wij vinden stof in het huiselijk en in het maatschappelijk leven, hetzij dit laatste kerkelijk of burgerlijk verstaan wordt.

In het huisgezin zien wij tamelijk laat meerdere aandacht besteed aan het kind, als object van poëzie of dergelijke. De oude kluchten behandelen wel huiselijke voorvallen, doch het kind wordt er slechts genoemd als vrucht van ongeoorloofde verhoudingen of in dien geest. De Rederijkers herhalen die motieven, maar voeren ook de opgroeiende kinderen ten tooneele, gelijk wij aanstonds uitvoeriger zullen zien. Aardige tafereeltjes van huiselijk geluk en huiselijken omgang in verband met de kinderen bieden verscheidene refereinen en andere rederijkersverzen, waar de lof des huwelijks verkondigd wordt ²⁴²⁾.

Als die vrouwe van kinde bevrucht gaet,
Dan dinckt de man: laes het moet huer dit verwegen.
Wt melydene dat hy soe beducht staet
Tot dat sy van kinde is gheleghen.
Als dan tkint syn kersdom heeft gecreghen
En dat opgroyende dees ionghe iuecht
En tot alder ghesontheyt is ghenegen,
Noyt blyscap meerder, noyt volmaecter vruecht.
Als sy tkint aenscouwen hen siele verhuecht,
Mits dat ter goeds eeren es groyende,
Soe dat op wast in alder duecht,
Elck mit vruechden hem des vermoijende,
Tvier der minnen werdt dan eerst gloyende
Door tvredelick leven in dit avijs;
Es dit niet ter werlt een paradijs? ²⁴³⁾

De vreugde om het kind wordt ook in deze strofe levendig geschilderd:

Als dan dees twe deen dander dus minnen,
 En helpen ghelyc de scapree ontghinnen,
 En cryghen een ionck kint opten scoot,
 En daer deen haspelt en dander gaet spinnen,
 Niet wetende van vruechden wat beginnen,
 Om datse een kint hebben schoon en groot,
 En daerse al melc en wittebroot
 Voer tkint gaen brocken sonder vercouwen....
 Es dit niet ter werlt een paradijs? ²⁴⁴⁾

Voor zulke genietingen trotseerde men graag de schaduwkanten van het huwelijk ²⁴⁵⁾.

In het openbaar godsdienstig leven speelde het kind een belangrijke rol. Hoe hevig het met de groote godsdienstige gebeurtenissen meeleeft, blijkt uit het ontzaglijk verschijnsel van den Kinderkruistocht ²⁴⁶⁾. Het was een onverantwoorde onderneming, die voor de meesten der kleinen voerde tot dood en zedelijken ondergang ²⁴⁷⁾. Nederlanders beschouwden het dan ook als een werk des duivels ²⁴⁸⁾, die wraak wilde nemen over de verovering van het H. Land ²⁴⁹⁾. Ook Nederlandsche kinderen hebben aan den tocht deelgenomen ²⁵⁰⁾.

Kerkelijke feesten hadden ten deele voor de kinderen een bijzonder karakter ²⁵¹⁾. In het liturgisch drama werd de rol der Engelen, zooals in de schilderkunst ²⁵²⁾, aan kinderen toevertrouwd ²⁵³⁾. Gelijk nu nog, hadden ze verder een voorname plaats in de processies. De Gulden Legende geeft de opstelling eener processie op de Kruisdagen, zooals Paus Gregorius de Groote er een organiseerde ²⁵⁴⁾. Na de „clerghe, de monken ende begheven luden, de nonnen” volgen onmiddellijk „alle kinderen”, als overgang tot de nakomende groepen: „alle die leeken, weduwen, ghehylicte luden”. De kinderen hadden dus een soort eereplaats: in het midden, onmiddellijk achter de Godgewijde personen. Ook in de jaarlijksche processie te Dordrecht met het Heilig Hout verschenen de

scoolkijnders, door den coster tot maeghden en engelen
 toebereid gemaect, en in haer ordinancie gestelt. ²⁵⁵⁾

Men aanschouwde daarin o.a. tafereelen uit Jezus' jeugd, veel

heiligen en maagden, bij voorbeeld Sinte Agniet, en zelfs „dat scepken mette elf dusent maechden” ²⁵⁶). De rekeningen der Illustre Lievevrouwebroederschap van 's Hertogenbosch boeken onkosten, gemaakt voor kinderen „die ghegerwet waren” ²⁵⁷), of voor het aankleeden van vier of zes „cleyng Engelen” ²⁵⁸). In den Bosschen Omgang liep een groote Sint Christoffel met het Kindeke ²⁵⁹). Een extra-bedrag werd uitgetrokken om den aan den reus toevertrouwdene kleine zoet te houden ²⁶⁰), blijkens deze posten:

1441-'42 Item voer I pont keersen die Jhesus aet die St. Christoforo dreecht VI pl.

1464-'65 Item voir keersen die Jhesus att VI pl. ²⁶¹)

Vlak bij het Wonderbeeld der Zoete Moeder hadden de leerlingen der Broederscholen van het Gemeene Leven hun vaste plaats. Tusschen de kloosterlingen en saeculiere priesters liepen acolythen en kleine zangertjes. Rond het Allerheiligste groepeeren van engeltjes ²⁶²).

Bij den aanvang der godsdiensttwisten deelden kinderen in de verbanning of het ongeluk der ouders. Het Offer des Heeren maakt melding van „twee ionghe knechtken en een ionck meysken”, die in een dispuut niet opgewassen bleken tegen de „valsche profeten” ²⁶³).

Van het kerkelijke was het burgerlijk-maatschappelijke nauwelijks te scheiden. Op sociaal-oeconomisch gebied hebben de middeleeuwen hun tijden van depressie gehad ²⁶⁴), zoo erg, dat een vader op het punt was zijn eigen kind op te eten ²⁶⁵) en kinderen van honger stierven:

Daer wasser menich die begeerden,
Haer kinder te sterven die bitter doot,
Want daer was die hongher groot. ²⁶⁶)

De zestiende eeuw was in dit opzicht een moeilijke overgangstijdperk. 't Gildewezen was verouderd, het kapitalisme begon zijn heerschappij ²⁶⁷). Rederijkersspelen verzetten zich heftig tegen de nieuwe practijken, als Vanden Crijch en Vant Coren. De zorg

voor 't onderhoud van vrouw en kinderen drukte zwaar, zooals het spel van Minnevaer vertoont ²⁶⁸), en voerde tot opstandigheid, gelijk in Bervoete Broers geteekend is ²⁶⁹). In dezen oproerigen geest werd Sonnius, bisschop van Den Bosch, in zijn zetelstad begroet. Met een travestie van het Onze Vader werd hem toegeroepen:

Ghy eedt huyden ons dagelicxs broot,
Ons wyffs ende kynderen hebbent groot noot. ²⁷⁰)

Met landsbelang en politiek leefde het kind op zijn manier al mee. Bij de geboorte van Philips II riep Matthijs de Casteleyn ook de jeugd op tot vreugdebetoon:

Springht alle zeer, wijfs ende man,
Knechtkins en meyskins tsamen! ²⁷¹)

Met een variatie op het bekende Paaschlied zongen in 1506 de Groningsche straatjongens bij de inhuldiging van een nieuwen heer:

Christi is upgestande,
Herr Vyth moet nu uth dussen lande,
Des willen wy alle froh syn,
Grave Edsard wil onse troost syn,
Kyrie eleison. ²⁷²)

Het openbare leven der middeleeuwsche burgers, vooral in later tijd, was kunst- en letterlievend. In hoever hadden kinderen daar mee te maken? In de optochten en vertooningen der rederijkers hadden kinderen vaak een functie ²⁷³). Zoo aanschouwde een hertog van Brabant bij zijn Inkomste te Gent een prieel, waarin „knielde eene schoene jonghe maght van omtrent x jaren out” ²⁷⁴). In een „spel vanden Olyftack” kwam een „tooch” voor, „daer inne sittende vercierde maechdekens, te weten de zeven vrye consten” ²⁷⁵). Toen in het jaar 1458 een verzoening tot stand gekomen was tusschen de stad Gent en Filips den Goede, zag men onder meer een olifant,

zeere wel naer dlevende gemaect, want int maken van desen waren twe wercghesellen, die levende olifanten ghesien hadden.

Het geweldige dier torste op zijn rug een groot

casteel, daerin dat stonden viere kinderkins ende twee mans, al vercleedt na der Juedtscher manieren ende swart als Morianen, elc met eender javelinen in der hant, dwelcke zeer soetelijc ende wel songhen een nieu liedekin:

Vive Bourgone! est notre cry.... ²⁷⁶⁾

De dramatiek speelde in het volksleven een gewichtige rol. Hebben ook kinderen op de planken een rol vervuld? Men hoeft er de overgeblevene kluchten en abele spelen maar op na te zien. En dan schijnt ons de uitspraak van Kalff onjuist, die in de 16de-eeuwsche klucht zich 't eerst van den nieuwen tijd ziet openbaren: „de meerdere aandacht aan de persoonlijkheid van den mensch geschonken, gaat zich ultstrekken ook over de kinderen.... in ons middeleeuwsche drama immers hebben wij geen kinderen aange troffen” ²⁷⁷⁾. Wat houdt hij dan over Esmoreit in het begin van het abel spel, of liever nog over het meisje Damiette? Ik geef toe, men is het niet geheel eens over den leeftijd, dien men beide kinderen moet toekennen. Simons maakt zich van de door Esmoreit opgeroepen problemen af door den nadruk te leggen op de onwaarschijnlijkheden ervan ²⁷⁸⁾. Sommigen nemen aan, dat Damiette achttien jaar ouder is dan Esmoreit, dus reeds in het begin een volwassen maagd van minstens 18 jaar ²⁷⁹⁾. Maar dan zou ze na verloop der ongeveer achttien jaar die tusschen het begin en einde van het spel worden overgesprongen, een oude vrijster van zes en dertig geworden zijn. Dat een oudere vrouw op een jongen man verliefte, komt in de literatuur meer voor ²⁸⁰⁾, doch dat zou hier geen romantischen indruk maken. Er zijn twee oplossingen. Ofwel Damiette's leeftijd heeft al die jaren stilgestaan, terwijl Esmoreit van kind een jongeling werd. Ofwel, en dat lijkt niet zoo onnatuurlijk, zij is in het begin een meisje van een jaar of zes, zeven ²⁸¹⁾. In dit geval is het veel aardiger, zooals de heidensche koning met zijn dochter praat:

Ende houtten op als uwen broeder;
Ghi moet sijn suster ende moeder;
Esmoreit het dese jonghen man. ²⁸²⁾

Deze jonge man. Hoe oud is Esmoreit? In ieder geval zoo jong, dat hij nog niet mee praat en nog geen christelijke opvoeding bewust genoten heeft ²⁸³). Buitenrust Hettema geeft hem eenige jaren ²⁸⁴). „Een zuigeling te transporteerē zonder moeder en levend te bezorgen, was in de Middeleeuwen toch ook te kras! Ook moet Platus de reis maken, heen en terug” ²⁸⁵). Van en tot een zuigeling zegt men niet, gelijk wij hier den koning en Damiëtte hooren doen: „jonghe man, wel scone jonghelinc, wel scoene man” ²⁸⁶). Van een ventje, dat al loopen en staan kan, ook al neemt hij aan het gesprek der grooten nog geen deel en weet hij niet wat er allemaal met hem gebeurt, kan men zulke uitdrukkingen als liefkoozingsnamen zich indenken. Bij de ontvoering is hij overigens in een band met herkenningsteeken gewikkeld ²⁸⁷). Als de dichter over al deze problemen min of meer bewust heeft nagedacht, en dat behoeven wij bij zulk een talentvol man toch niet uitgesloten te achten, dan is het een lief tooneeltje geweest: dat kleine meisje, gelukkig met haar nieuwe broertje, en meer dan maar poppenmoedertje. Worp noemt een middeleeuwsch drama „van Florijse ende van Blanchefloere” ²⁸⁸) van het jaar 1483. Pyramus en Thisbe ²⁸⁹) mag als een kindertragedie beschouwd worden; een episch gedicht over hun belevenis heet: Van twee kinderen die droeghen ene sterke minne ²⁹⁰). En heeft Kalff onze mysteriespelen niet gelezen? In dat van Sint Trudo zien wij dezen heilige eerst als zuigeling, maar later ook als opgroeiend jongeling door duivels lastig gevallen. Jezus' jeugd is helaas verloren uit de reeks der Zeven Bliscappen der Lieve Vrouw; het Maastrichtsche Paaschspel kan ons dat gemis niet vergoeden ²⁹¹). De Eerste Bliscap echter voert een kleine Maria ten tooneele. „Ons Vrouwe, i. jonc kint” van „omtrent maer .iij. out”, mag haar vader en moeder, Joachim en Anna, zeggen wat Zij verlangt, nl. in het huis Gods te wonen. En de ouders zijn bereid het offer te brengen ²⁹²). Maria bestijgt de trede van den tempel, waar de hoogepriester Haar verwelkomt. Deze tracht zijn woorden aan den leeftijd van het meisje vóór hem aan te passen; en hoe echt kinderlijk-beslist zijn de enkele woordjes van het Kind!

Bisscop: Lief kint, hoe es den name dijn?

Maria: Maria.

Bisscop: Wel moetti comen sijn!
In duechden wil u God gesterken.
Ghi selt nayan, stofferen en werken
De orlementen des tempels, en voort
Seldi u oefenen, alsoet behoort,
Ten geboden Gods, in allen tyen;
Pijnt u te volgen in allen keren.
Seldi, Maria?

Maria: Jaic, geerne, heere. ²⁹³⁾

Eveneens waren er Nederlandsche kleine meisjes noodig, om de „vier gespeelen” ²⁹⁴⁾ voor te stellen, die met Maria ten tempel zouden gaan, een aardige vinding van den Nederlandschen dichter ²⁹⁵⁾. In het allegorische zinnespel kwamen haast geen kinderrollen voor ²⁹⁶⁾. Van belang is echter wat Haslinghuis over de „sinnekens” zegt: „In den regel zullen . . . de onderduivels kleine, onvolwassen en de hoofdduivels groote personen geweest zijn” ²⁹⁷⁾. Nu, als dat waar is, dan hebben onze jongskes heel wat succes geoogst op het middeleeuwsch tooneel; bij het meespelen van het spel Vanden Sacramente vander Nieuwervaert en derg. ²⁹⁸⁾ Van de oude kluchten zijn er vele verloren geraakt ²⁹⁹⁾. Dit belet evenwel niet, dat men kan zeggen: eerst in de latere mochten kinderen er een rol in vervullen. 't Zijn altijd jongens, van de vlakke, of van de straat, leuk, leep. Men denke aan Hanneken Leckertant, aan het Esbatement Vanden Schuyfman, aan de klucht van Tielebuys en die Vanden Blinde die 't geld begroef. De blinde zegt tot zijn cnape:

Al sijdiij cleenne,
Ghij en sijt niet beter calliantgen,
Want ghij eet altoos tbeste cantgen
Van dies ons de goede luijden geven.
Maer ic moet tuwer genaden leven.
Omdat ick blindt ben, blijve ick tondere. ³⁰⁰⁾

Zonder veel woorden hebben de kinderen een sprekende rol in Everaert's Vanden Visscher ³⁰¹⁾. Vanden jonghen Jacke, al is het

half vertelling, moet toch hier genoemd worden. Zijn al deze en meer kluchten voor de kennis van het Nederlandsche volk dier dagen van groote waarde ³⁰²⁾, ze zijn het ook voor de kennis van het Nederlandsche volkskind; tevens gaven ze dit de gelegenheid om aan het maatschappelijk leven deel te nemen.

In den rederijkerstijd traden dus kinderen als tooneelspelers op. Ten overvloede wordt dit bevestigd door een oorkonde van keizer Maximiliaan ten gunste der Gentsche Kamer „Jesus met de Balsembloem”, in welke meermalen melding gemaakt wordt van „jonghers” die meespelen ³⁰³⁾. Zoo bleef het in de latere zinnespelen van tijdens de eerste Beroerten. Een „spel van sinnen op de vraege Hoe men Christum ter werrelt meest Liefde Bewijsen mach” ³⁰⁴⁾ voert een ouderpaar ten tooneele, vluchtend met hun zoontje en dochtertje voor de Spaansche soldaten. In een ander, in 1546 te Gouda opgevoerd ³⁰⁵⁾, komen onder de figuranten voor:

Noch 2 oft 3 jonggetgens int widtte gecleet met palm-tackxkens in de hant en cranskens op hoofd.

Ook in „een spel van sinnen genaempt den hoecksteen” zijn „veel kinderkens tot goedtduncken” vereischt ³⁰⁶⁾, voor de apotheose ³⁰⁷⁾. In verreweg de meeste der spelen uit het archief van Trou moet blijcken ³⁰⁸⁾ treden sinnekens of neefkens op.

In het schooldrama waren het in ieder geval kinderen die speelden, ook al begon eerst Macropedius ermee, kinderrollen voor hen te schrijven ³⁰⁹⁾, eerst in het blijspel: Rebelles, Aluta, Petriscus, Bassarus, vervolgens in het ernstige drama, zooals Jesus Scholasticus ³¹⁰⁾. In Rebelles worden twee ondeugende scholieren geteekend; Schonaeus bootste dit gegeven na in Dyscoli ³¹¹⁾; in Petriscus ³¹²⁾ zien wij het verwende jongetje, in Bassarus de echte deugnieten Phorus en Harpax. Gewoonlijk duiden de toegedachte namen der personen hun karakter of voornaamste ondeugd aan ³¹³⁾; de paedagogische strekking van het schooldrama is trouwens heel sterk ³¹⁴⁾. In Bassarus komt ook een meisje voor: Corasium. Het koor bestaat vaak mede uit meisjes. In Andrisca wordt het koor aangeduid als volgt: chorus puerorum, in Hecastus: chorus ex

tribus pueris et 3 puellis, in Asotus: chorus ex pueris et puellis, in Rebelles: chorus ex Aristippicae scholae auditoribus ³¹⁵).

Zoo biedt vooral de dramatiek heel wat stof om het Nederlandsche volkskind te bestudeeren. Maar behalve het opgesomde zijn daar nog de schilderkunst: de kinderen bij voorbeeld op het schilderstuk der Zeven Sacramenten, van Rogier van der Weyden ³¹⁶). Talrijke kleine engelen zijn op kinderen geïnspireerd ³¹⁷). Speelsche miniaturisten ³¹⁸) en satirieke teekenaars ³¹⁹) inspireerden zich niet zelden aan het Nederlandsche volkskind.

Na deze lange, meer algemeene beschouwing, moet ik eenige Nederlandsche vorstenkinderen voorstellen.

Zoowel in het graafschap Holland als het hertogdom Brabant waren door den vroegen dood van hun vader dikwijls jonge kinderen rechtens landsheer. In Brabant schijnt men er eerder als regel toe te zijn overgegaan, om het feitelijk bestuur aan den jeugdigen vorst zelf toe te vertrouwen. Boendale's Brabantsche Yeesten zijn dan ook de voornaamste bron, met andere Brabantsche geschied- en dichtwerken, om Nederlandsche vorstenkinderen te beschouwen. Want, gelijk voor de hand ligt, wanneer zij het bestuur voeren, is er voor de geschiedschrijvers meer aanleiding uitgebreider bijzonderheden over hen te verschaffen. Ik begin de rij van Brabantsche hertogen, die hier in aanmerking komen, evenwel met een heel jongen, met hertog Godfried-in-de-wieg.

In den slag van Ransbeek, 1142, moet deze als eenjarig kind in zijn wieg aan een boom hebben gehangen en zoo den moed en de volharding der Brabanders hebben opgewekt. Is dit feit historisch? ³²⁰) Boendale steunt voor zijn gegevens ³²¹) geheel op het gedicht over den Grimbergschen oorlog ³²²). Dit grootsch opgezette werk nu is meer als een soort nationaal epos dan als een kroniek opgevat ³²³); in deze „Ilias" ³²⁴), waar bijna alle Nederlandsche gewesten in vertegenwoordigd zijn, werden wellicht sagen en overleveringen verwerkt en door de eigen vinding van den dichter opgesierd ³²⁵). Bovendien waren bij het ontstaan van het dichtwerk ruim twee eeuwen verlopen ³²⁶). Er is echter geen enkele reden, om de authenticiteit van dit speciale feit in twijfel te trekken.

Reeds vanaf 1106 verzette zich het machtige geslacht der Grimbergen tegen de heerschappij der Brabantsche hertogen. Godfried II was vroeg overleden.

Dese Godevaert liet een kint,
Jonc van daigen, ic liege u twint,
Dat in de wiege lag onbejaert
Ende hiet die derde Godevaert. ³²⁷⁾

De kleine vorstentelg werd aan vier heeren toevertrouwd;

Oec gaf men hem in handen
Die momborie van al den lande
Toter tijt voert anne
Dattet kint gewassen was te manne. ³²⁸⁾

Die van Grimbergen zagen de kans nu schoon om hun onafhankelijkheid voorgoed te vestigen ³²⁹⁾, en

Daer wert geslagen menigen slach,
Ende gemaect weduwen, wesen. ³³⁰⁾

Toen de toestand voor Brabant steeds ongunstiger werd, deed een der voogden van den jeugdigen hertog, heer Godevaert van Gaesbeke, een ongehoord voorstel:

My dochte goet te deser tijt
Na dat wy hebben moeten strijt,
Dat wy daden in dit orloghe
Halen den jonghen hertoghe
Godevaerde, onsen jongen here.
Dat wine sagen, wy soudentere
Ons pinen om wel te doene.
Den bloden soudi maken coene,
Ende den coenen soudi oec te eer
Striden doen, ende vele te meer
Souden wy die seghe winnen
Ende onse viande te meer opminnen
Om te behouden voirt meere
Lant ende kint in sine eere. ³³¹⁾

De andere voogden gingen met het idee accoord. Arnoud, heer van Craynem,

Eerlic dede hi tkint bereiden
Dat si al metter wiegen leiden
Op een orsbare dat sachte ginc,
Ende voerdent voer hem varinc
Vaste te Grimbergen wart. ³³²⁾
Tsire tente beete her Arnout neder
Ende dede tkynt afheffen weder
Metter wieghen ghemackelike
Ende dadent in der tente rike
Daert met rasten soude sijn.
Ende tierst dat die heren fijn
Van Brabant hadden vernomen
Dat die jonge hertoghe was comen
Metten here van Craynhem,
Ginghen si allegader te hem
Ende festeerden tkint voirwaer
Ende deden hem grote feeste daer. ³³³⁾

Aan beide kanten maakte men zich voor den slag klaar.

Alse die here van Wesemale
Dat volc hadde gescaert wale,
Dede hi halen, sonder liegen,
Den jongen hertoghe metter wiegen
Ende hangen, des neemt goem,
Aen enen groten wilgenboom,
Soe dat menne sach int ander heere. ³³⁴⁾

Een voornaam ridder onder de Grimbergers, Godevaert Screyhane,
trachtte vóór den slag den heer van Grimbergen nog tot vrede
te bewegen, wijzend op den jongen hertog, die de zijnen moed
kwam geven:

Want ic segge u, lieve here,
Dat wy den hertoghe doen onrecht. ³³⁵⁾

Doch de teerling was geworpen. De legers raakten slaags.

Dit was op Onser Vrouwen dach
Die te half Ouste gelach. ³³⁶⁾

Daer bleef menich man coene:
Tgras wert root dat eerst was groene. ³³⁷⁾

Vreeselijk en hachelijk was de strijd. Herhaaldelijk verplaatste het hoogtepunt zich naar den standaard van Brabant, en moesten de Brabanders een haag vormen rond den boom en

Om den standairt, dien daer hilt
Die here van Craynem met gewilt. ³³⁸⁾

De wacht, aan wie de zorg voor het kind bevolen was, had het zwaar te verduren:

Sy hadden dalre meeste smerte
Die metten jongen hertoghe waren:
Sine waren also niet ontvaren
Maer datse sciet die donkere nacht. ³³⁹⁾

Gedurende den nacht wist men de hulp van Vlaanderen te bekomen, op conditie dat de hertog leenman van den graaf zou zijn. Daarna behaalde men de overwinning. Toen de aldus geredde en gehandhaafde Godfried III den leeftijd bereikt had, dat men hem het bestuur kon toevertrouwen, begaf hij zich naar Boudewijn van Vlaanderen. Dien bood hij zijn zwaard aan, om hem het hoofd af te slaan, want zijn leenman wilde hij niet wezen. Gelukkig zag de andere partij van het verworven recht af, en men sloot een vriendschapsverdrag ³⁴⁰⁾.

Hoe aantrekkelijk en poëtisch is heel dit verhaal! Welk een aandoenlijke trouw aan den weerloozen landsheer, welk een eerbiedig-teedere zorg bij die harde krijgers! En een jongen geworden is die hertog zijn ridders en mannen waardig, eerlijk en edel.

Jan van Heelu heeft in een soort epos Jan I van Brabant bezongen,

Des hertoghen gheskienessen te voren,
Van dire stont dat hi wert gheboren
Tote dat hi dlant van Limborch cochte ³⁴¹⁾

met al de gevolgen van dien. Zijn vader, hertog Hendrik, was weer te vroeg gestorven;

Doe liet hi weduwe, na sinen live,
Met viere jongen weesen,
Daer Brabant bi in vreesen
Bleef ende in verdriete groot. ³⁴²⁾

Heinric, Jan, Godevert,
Ende daer toe ioncfrouwe Marie,
Dit sijn sonderlinghe die
Kinder alle vier bij namen. ³⁴³⁾

Tijdens de voogdij allerlei twisten, wie hler recht op had.

Daer bi die blisscop Heinric
Hilt over al weder bic
Op die van Brabant. ³⁴⁴⁾

Toen de kinderen opgroeiden, bleek het dat de oudste zoon lichamelijk en geestelijk tot regeeren ongeschikt was; hij stond zijn recht af en werd als gast in een klooster gedaan ³⁴⁵⁾. De tweede zoon werd ingehuldigd, en in den echt verbonden met een Fransche koningsdochter,

Maer owi, sonder gheboort
Sterf si daer na cortelinghe. ³⁴⁶⁾

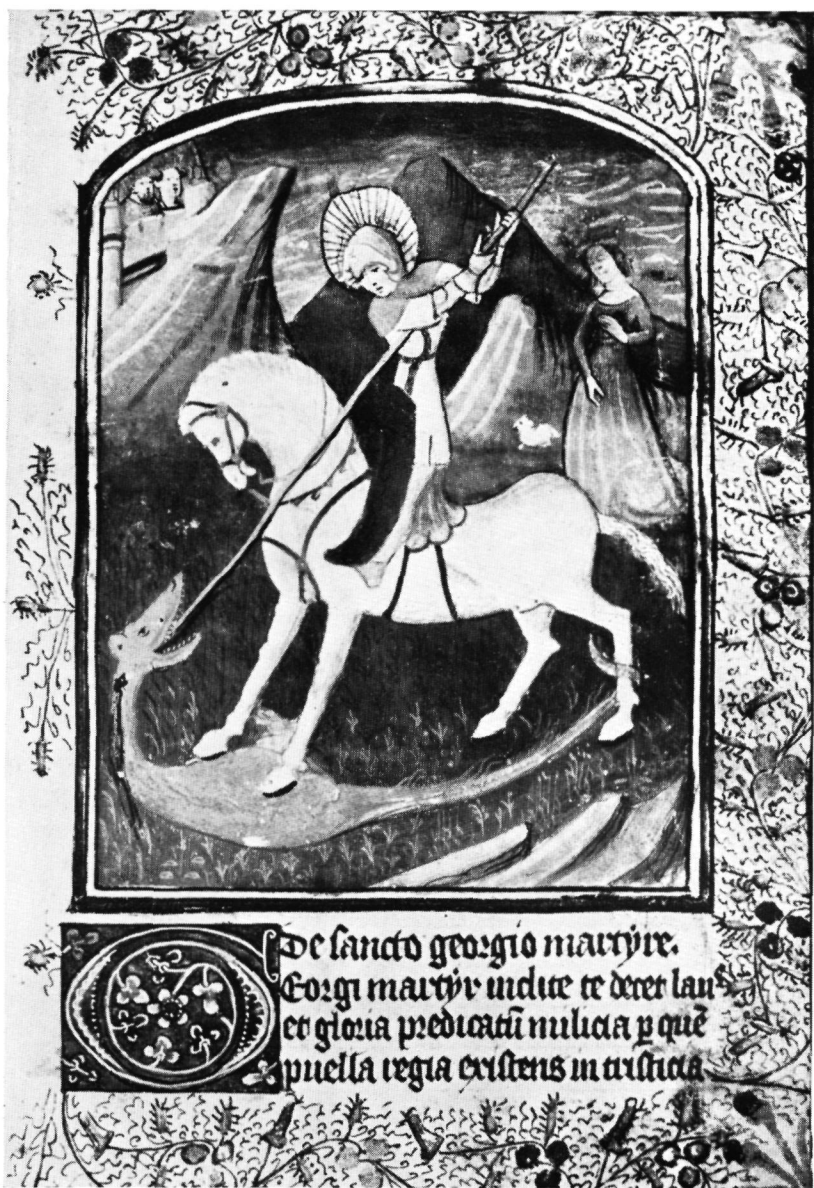
Jan I was toen trouwens nog maar een jongen van ongeveer 12 jaar, die het daarbij van den aanvang af niet gemakkelijk had:

Sint dat horen ende mamme
Die hertoghe liet, daer me sijn amme
Met op voesterde ende hilt,
Wert beide helm ende scilt
Sinen bal ende sinen dop,
Daer met die kinder, alsi op
Wassen, hare spel driven.
Dat spel liet hi achter bliven,
Die hertoghe, in sinen kintschen dagen;
Want hi moeste ionc wapen dragen,
Om dat hi was verweest bleven. ³⁴⁷⁾

Hij begon met degenen te straffen, die van den tijd der voogdij misbruik gemaakt hadden, hertrouwde spoedig en zag zijn jonger zusje,

Jonc van Brabant, ioncfrouwe Marie ³⁴⁸⁾,

„cortelinghe” gehuwd met den koning van Frankrijk; zijn eigen zoontje, pasgeboren, verloofd met een Engelsch prinsesje:

Sint Joris redt de jeugdige prinses.

Den Haag M.W. 10 F 11 fol. 8.

Zie blz. 251.

St. Eustatius' kinderen door wilde dieren geroofd.
 Den Haag K.B. 76 F 2 fol. 263. Zie blz. 257.

Dat die coninc Edewaert
Van Ingelant, inde vaert,
Sire dochter gaf te wive,
Waert dat si bleve te live,
Tshertogen sone Janne
Van Brabant, als hi wiese te manne. ³⁴⁹⁾

Men zag dus veel in den jongen hertog. Zijn begin was geheel in den stijl van zijn roemrijke regeering.

Jan III ³⁵⁰⁾, pas 12 jaar bij den dood van zijn vader, doch tevoren al gehuwd,

Doen hi was een jonc kint
Ende van verstannessen blint ³⁵¹⁾,

bovendien met dispensatie in den derden graad van bloedverwantschap ³⁵²⁾, regeerde nog slechts kort, toen Boendale voor 't eerst zijn Brabantsche Yeesten besloot ³⁵³⁾. Als deze zijn geschiedwerk kort daarna weer voortzette, was hij vol bewondering voor het flink en krijgshaftig optreden van zijn jeugdigen heer; nooit was het gebeurd,

Dat een kint soe vele liede
Ute sinen lande leide alse nu,
Omme vechten. ³⁵⁴⁾

Maar het was nog sterker, dat hij, een kind, de burgers van Maastricht tegen zijn eigen soldaten beschermde ³⁵⁵⁾.

Jan IV had Boendale's bijzondere sympathie, zooals vooral blijkt uit de klacht bij diens vroegen dood ³⁵⁶⁾. Bij de aanvaarding van het bewind was hij dertien jaar oud ³⁵⁷⁾. Hoe vaderlijk en trouw de Brabanders zich tegenover hem betoonden, zagen wij reeds. Er rezen trouwens al moeielijkheden genoeg. Ondanks zijn tranen keert zijn moeder naar haar geboorteland Luxemburg terug ³⁵⁸⁾. Jan van Bourgondië wil tegen de costuimen van Brabant de voogdij op zich nemen ³⁵⁹⁾. Hij zendt een gezantschap aan den Roomsche-koning Sigismond, en laat zich bij dezen verontschuldigen dat hij niet in persoon gekomen is: o.a. hij is nog zoo jong, zwak van

gestel, en zou dus van het natte jaargetijde te zeer lijden ³⁶⁰). Als hij veertien geworden is, wordt de begroting van zijn onderhoud door de Staten van Brabant welwillend herzien en verlooft men hem aan Jacoba van Beieren, waartoe dispensatie is aangevraagd in den tweeden graad van bloed- en in den derden graad van aanverwantschap ³⁶¹).

In den leeftijd van 24 jaren sterft de stichter der Leuvensche universiteit ³⁶²). Spoedig volgt zijn broeder Filips hem in 't graf, zoodat de hertogskroon vervalt aan Filips van Bourgondië. Diens eerste zoontje, geboren op Alderkinderdach te Brussel, leeft slechts veertien maanden, een tweede kind sterft na het doopsel ³⁶³). Dan wordt geboren Karel de Stoute, die, wanneer Boendale zijn geschiedwerk afsluit, nog een kind is, verloofd aan een Fransch prinsesje, dat samen met hem aan het hof te Brussel wordt opgevoed. Moge hij tenminste, bidt de dichter, gespaard blijven en de kinderen zijner kinderen zien ³⁶⁴).

Gelijk in Brabant, zoo zagen wij ³⁶⁵), was ook in Holland voortdurend regentschap noodig of voogdij. Melis Stoke weidt, behalve over Floris V ³⁶⁶), over die vorstenkinderen niet uit, die daar ook niet zoo jong aan de feitelijke regeering kwamen. Tragisch is telkens die vroege verweesdheid, bedroevend het vroegtijdig sterven van zooveel vorstentelgen, waarover Boendale een klacht aanhief ³⁶⁷). Niet geheel vreemd zullen daaraan geweest zijn de kinderhuwelijken of al te dichtbijge verwantschap bij huwelijk van vorsten, die plaag der politiek.

Uit het hertogdom Gelre verdient één flinke prins vermelding. Twaalf jaar oud, werd hij door de edelen van dat gewest gedwongen een huwelijk aan te gaan. Hoe sterk en verstandig zijn verzet ook was, het baatte niet. Hij raakte zijn jeugdig vrouwtje echter niet aan, en wist „met zijn broederken” te ontvluchten naar Brabant ³⁶⁸). Na deze Nederlandsche vorstenkinderen zouden wij een reeks volkskinderen moeten geven. Het beste materiaal daartoe vindt men in de hagiografie, waartoe ik ook de biografieën der volgelingen van Geert Grote reken. Zoo worden ons uitgebreide gegevens verstrekt aangaande de jonge jaren der Vrouwe van

Vreden ³⁶⁹), Kathrina van Naeldewick ³⁷⁰), Lijsebeth van Henevliet ³⁷¹), Zuster Lubbe van Zwolle ³⁷²), Truyde van Beveren ³⁷³). Over deze en andere hopen wij verderop te spreken ³⁷⁴). In de geschiedwerken komen nog vele andere kinderfiguren voor, doch zelden met eenige meer uitgebreide bijzonderheden. In de Brabant-sche Yeesten zien wij bij voorbeeld, hoe te Leuven, bij een oproer, een edelman, Die Kersmaker genaamd, met zijn twee jonge zoons, van wie de oudste vijftien jaar is, uit het venster wordt gesmeten en laag vermoord ³⁷⁵). Een andere man, die door het gepeupel gezocht wordt en weggekropen is, ziet zich verraden door „een wevers kint” ³⁷⁶). Van het wonderkind Andreas Canther te Groningen, dat in 1473 door Keizer Frederik werd uitgenoodigd naar Weenen te komen, doch daartoe te spoedig stierf ³⁷⁷), vond ik in de voor mij toegankelijke literatuur geen melding gemaakt.

ZEVENDE HOOFDSTUK

ALLEGORISCHE KINDEREN

In niet-overdrachtelijken zin heeft het woord „kind” in het middelnederlandsch ruimer omvang dan thans ¹⁾. Hildegasberch zegt van den mensch in 't algemeen:

Tot twintich jaren is hi kint. ²⁾

Zoo kon in Loyhier ende Malaert ³⁾ eerstgenoemde „Kairls kint” heeten, al was hij reeds man; het beteekent er niets anders dan zoon. In een gedicht herdenkt een minnaar de eerste ontmoeting met zijn geliefde aldus:

vernamic een kint,
Dat mijn herte so hevet versint
Dattic van minnen ben worden blind. ⁴⁾

Louter bijbelsch en verder ongewoon was de beteekenis van „knecht” ⁵⁾; dit wordt bewezen door een bijbelsche geschiedenis, waar naar aanleiding der twee p u e r i die Abraham en zijn zoon Isaäc naar den berg Moria vergezellen aangeteekend wordt:

Die hebreusche heten haer knapen haer kynderen. Ende also ist hier. ⁶⁾

Vaag is 't woord, zwevende tusschen de beteekenis van leerling en verpersoonlijking, als Artur in den Merlijn genoemd wordt:

dat kint der wetenheit,
Der eren ende der hovescheit. ⁷⁾

Evenals bij het onoverdrachtelijk, wil ik ook voor het overdrachtelijk gebruik van het woord kind de samenvatting van het Middelnederlandsch Woordenboek niet gaan herhalen ⁸⁾. Enkel zal ik eenige der daar besproken gevallen aanvullen.

In de legende van Sinte Brandaen heet een kluizenaar een Gods-

kind ⁹⁾. Des Coninx Summe voelt de kracht der metafoor nog heel goed, waar ze van duivelskinderen zegt, dat vleiers hun zoogmoeders zijn ¹⁰⁾. Minder concreet is al het bijbelsche „filii irae” in een vertaling van Ruusbroec:

Want ghi wet wel dat wi alle van natueren gheboren
sijn kindere der abolghen. ¹¹⁾

De innige betrekking die een verhouding doet ontstaan, welke aan die van vader en zoon herinnert ¹²⁾, kan aanwezig zijn bij volgelingen, zoodat Hadewijch spreekt van

Die propheten ende al hare kinder ¹³⁾,

en eerder nog bij onderdanen eens vorsten. Bij den intocht van Filips den Schoone te Gent luidt het:

Met wenenden oogen riept meerder en minder:
Vergheeft ons alle voorleden toren;
Ghi sijt ons Heere, wy sijn u kinder! ¹⁴⁾

Leeraren voelen zich op zekere hoogte vader ten opzichte hunner hoorders. Vandaar dat middeleeuwsche didactici en geestelijke schrijvers hun lezers of hoorders vaak met „kind” aanspreken. „Kinder mijn,” zegt ’n keer Dirc Potter In Der Minnen Loep ¹⁵⁾. Met „Lieve Kinder”, tracht de dichter van Sinte Lutgart zijn hoorders voor „heldecoppen ende nigen” ¹⁶⁾ te vrijwaren ¹⁷⁾. Jan de Weert doet het maar een enkele maal ¹⁸⁾, Boendale echter houdt er erg van; deze wisselt zijn „lieve kinder” ¹⁹⁾ wel eens af met „lieve vriende” ²⁰⁾. Veel inniger is de verhouding tusschen geestelijke leiders en de hun toevertrouwde zielen. Met groot recht spreekt een „prochiaen” zijn geloovigen toe als: „Kinderen!” ²¹⁾ Sint Franciscus had er behagen in, zich aldus het geestelijk vaderschap in te denken ²²⁾, ja zelfs een moederschap ²³⁾;

Als hi de zielen sach, de goede,
Verlost met Jhesus Christus bloede,
Besmit warden met enigher zonde,
So zere hem dies ontfarmen begonde
Ende bewenedse so muerewlike,

Dat hise, na der moeder gelike,
Alle daghe in onsen here
Baerde in rouwen ende in zere. ²⁴⁾

In een ascetisch tractaat wordt, uitgaande van een tekst:

O kijnt mijns herten, wie gevet my dat ick voer di sterve,

het volgende verhaald:

Den discipel sach eenre van syn geestelicke kijnder in doots noet. Ende doe hi horden dat sij sterven moest ende si hoer tegen den doot seer ontsach, Doe troesten hi se ende schreef hoer desen brief, aldus: Kijnt mijn, wie sal my gheven dat ick voer di als een getrouwe vader mach sterven. Sterve ic niet lichamelick voer di, soe sterve ick nochtant nae mynnen herten mitti. O du myn gemynde kijnt mijns herten, och mijn lieve kynt, ick byn lichamelick veer van di. Mer mijn hert steet voer dijn dootbedde mit bitteren tranen ende getrouwen beclagen.... ²⁵⁾

Doe desen geestelicken brief der stervender dochter waert gebrocht, doe wert sij vroelick ende gaf hoer willickgelicken inden doot. ²⁶⁾

De aanspreking „lieve kint, lieve kinder” komt veelvuldig in ascetische en mystieke geschriften voor, bij de Duitsche niet alleen, maar ook bij onze schrijvers ²⁷⁾. Maerlant doet zoo een ouden woestijnvader spreken ²⁸⁾. Hadewijch verzucht zeer dikwijls in haar brieven: „ay lieve kint, ay lieve minne” e.d. ²⁹⁾ Voorts vindt men het in preeken ³⁰⁾ en tractaten ³¹⁾, bijv. in „Dit is een geestelicken wagen”, die begint:

Myn kijndecken, die wagen op welken ic al zielen bekeer te brengen totten ewigen leven, hevet vier rader.... ³²⁾

Zooals wij een groep jongelui vertrouwelijk zullen aanspreken of opwekken: „Jongens!” ³³⁾, zei men toentertijde: „Kinder!” In den Roman van Limborch ontmoet de zestienjarige Heinric twee „knechte” ³⁴⁾, die hij met „Kinder!” om inlichtingen vraagt ³⁵⁾. In

een „merkwaardig en vermakelijk lied”, weergave van het drukke straatleven ³⁶⁾, komt tweemaal „kijnder!” voor ³⁷⁾, dat J. W. Muller met „vrienden” gelijkstelt ³⁸⁾. Tot deze gevoelsnuance nadert, dunkt mij, al moet men hier meer in het verhevene blijven, de in liederen herhaaldelijk gebruikte opwekking „Kinder!”. Knuttel concludeerde uit het veelvuldig voorkomen ervan in kerstliederen tot de grootte van het aandeel, dat kinderen in de viering van het Kerstfeest hadden ³⁹⁾. Deze bewering bestrijd ik niet, doch deze aanspreking rechtvaardigt ze niet. Een handschrift van het einde der 15de eeuw ⁴⁰⁾, berustend te Parijs, met meerdere liederen, bestemd voor Clarissen ⁴¹⁾, bevat er drie of vier, die zóó beginnen ⁴²⁾, en dit zijn heelemaal geen kerstliederen. Voegt men daar de voorafgaande beschouwingen bij, dan schijnt Knuttel's redeneering wel heel zwak.

In een mirakelverhaal komt een typische overdracht van het woord kind voor. Als eene non door Onze Lieve Vrouw genezen is, lezen we:

Die Abdisse vragede: waer es tquade kindt gebleven?
(meindende tgraveele). ⁴³⁾

Daartegenover worden in een merkwaardige plaats van Broeder Gheraert's Natuurkunde van het Geheel-al in zeker zeer bijzondere beteekenis duivels en derg. onpure wezens „goede kinderen” genoemd:

Duvelen die sijn in die lucht,
Ende doen den mensche dicken vrucht.
Si connen oec wel maken vier
Dat ons vlammen dinct schinen hier.
Nacht ridders heten si,
Ende sijn duvelen (ic seg di),
Haghetissen ende varende vrouwen,
Goede kinder in goeden trouwen,
Coubouten, alven, nickers, maren.... ⁴⁴⁾

Het attriboot „goede” berust misschien op bijgeloof en taboevrees, juist gelijk de Grieken hun Eumeniden hadden. De weergave

„beschermgeesten” ⁴⁵⁾ is minder juist, daar met dit woord door katholieken de echte goede engelen, en wel de engelbewaarders worden aangeduid.

Het verwondert mij, dat Verdam de uitdrukking „verloren kinderen” niet vermeldt, ⁴⁶⁾ waar de Blauwe Scute mee geladen is ⁴⁷⁾. Deze behooren tot het gilde van Sinte Reyn-uyt en dergelijke spotheiligen ⁴⁸⁾; het woord „kinderen” zou men hier kunnen vervangen door „arme drommels” of „gesjochte lui” ⁴⁹⁾.

In een battement zien we een hardlooper opkomen met bellekens:

Daer mede speel ick bim-bam-beyaert,
Ghelijc ander kinderkens;

een andere figuur, Duechdelijc Ingeven, roept dan uit:

Ey, siet men desen keyaert!
Vol kintsche seden is al sijn lijf! ⁵⁰⁾

Dom, dwaas, onnoozel, zullen de brugbeteekenissen van kind naar vastenavondzot geweest zijn. Vergelijk bij voorbeeld in een didactisch gedicht de vermaning:

Ende scuwet der werelt kinscheyt. ⁵¹⁾

Er zaten eens acht personen van allerlei staat en stand bijeen in vroolijke conversatie. Ieder moest op de beurt zijn diepste en liefste wenschen vertellen. De aanwezige Begijn verried er, gelijk men van een religieus persoon ze niet zou verwachten, en besloot met een plan van schijnheiligheid:

Mi woudic dan anteren
Alse een heilich kint ⁵²⁾,

hetwelk men 't best kan weergeven met: Daarna zou ik me voordoen als een heilig zieltje.

Hadden wij het dan toe slechts over het enkele woord „kind” als metafoor, interessanter zal het zijn, eens na te gaan, hoe kinderen, algemeen genomen, in vergelijking en allegorie voorkomen, alvorens we tot de individueele allegorische kinderfiguren overgaan. Het verzamelde materiaal veroorlooft mij, een verdeling te maken

volgens de onderscheidene tijdperken van de cultuurgeschiedenis en het geestelijk leven.

Tot de hoofdsche cultuur behoort ongetwijfeld een heiligenleven als dat van Sint Franciscus. Daarin wordt verhaald, dat na zijn dood zijn ledematen zacht en buigzaam waren,

Alst kinder leden wesen mochten. ⁵³⁾

In de hoofdsche romans geldt het kind meestal als klein en zwak, dient er om aan te geven, hoe klein een ridder in verhouding is tegenover den reus dien hij tegenkomt ⁵⁴⁾; dan scheen hij „maer een kint”. In die wereld vertoonden zich ook dwergen, bij voorbeeld een ridder zoo klein

Alse een kint van vij jaren. ⁵⁵⁾

Zooals romans van een vroeger tijdperk de zwakke kracht van een kind opriepen om een idee te geven van een getemd ros:

En hy wende dat ros dat er een kint op mocht gaen spelen sonder te mesdoen ⁵⁶⁾,

zoo voelde een hoofdsche minnaar zich niet bestand tegen zijn liefde:

Lijflic beilde, speghel claer,
Mijn cracht es jeghen dijn begaer,
Als tskints es in der wieghen.
Dijn moetic bliven al mine jaer,
Want herte en can niet lieghen. ⁵⁷⁾

Verachtelijk zegt een oude houwdegen, als hij in den Limborch door den jongen Echites wordt aangevallen:

Ben ic nu comen te kints handen? ⁵⁸⁾

Spoedig vergaat hem het spotten:

Nu spelen die kinder met mi. ⁵⁹⁾

Koning Darius wilde Alexander den Groote beleedigen met hem als geschenken te zenden een paar vrouwenborsten, een bal, zweep en tol met wat centen om appels en peren te koopen ⁶⁰⁾; wel een

sterke en ver doorgevoerde allegorie om hem aan het verstand te brengen, dat hij voor hem gold als een kind. Dichterlijker was in het abel spel van Lanceloet ende die scone Sanderijn de beeldspraak van den bloesemrijken boom:

lc sie daer op meneghe bloeme staen
Met groten hopen sonder ghetal,
Daer edel vrucht af comen sal,
Op dat God ghedoghen wille. ⁶¹⁾

Bitter, toch nog aantrekkelijk is de aan Vergilius ontleende ⁶²⁾ allegorie in de Rose, daar waar voor de vrouwen gewaarschuwd wordt ⁶³⁾:

Gi kindre die wilt bloemen lesen,
Gi moet in uwer hoeden wesen;
Hier legt int gars dat coude serpent,
Die quaetste beeste diemen vent,
Dat hem heimelic int cruut strect,
Ende sijn venijn bercht ende dect,
Tote diesmaels dat u steken mach. ⁶⁴⁾

De burgerlijke cultuur blijft bij de hoofsche niet achter. In twee kluchten, die van Tielebuys ⁶⁵⁾ en van den Luystervinck, brengt de loop van het stuk mede, dat een jongeman beschreven wordt als een zuigeling. De Luystervinck, afkijker van het eigenlijke gebeuren, spot over den voorgewenden droom van het verleide meisje:

Dat nieuw geboren kindeken is relijck lanck,
Het can hem selven wel schoeijen en cleen,
Men derft geen en hoorn geven, teet en drinckt alleen,
Tis niet gemelijck, men derft niet wiegen! ⁶⁶⁾

Bij de didactici en moralisten is de toon natuurlijk anders. Hun beeldspraak is wetenschappelijk of heeft een moreele tint. Het eerste praedicaat zou ik bij voorbeeld willen geven aan dit gedeelte van een hoofdstuk uit den Spieghel Historiael, „Bi wat redene sondaers miracelen bespotten”:

Nu merc oft eneghe gelike
Heeft gevallen in erderike:

Dat ene vrouwe draget kint,
 Ende mense in enen karker bint,
 Ende soe geneest des kints aldaer,
 Soe houdtet up ende leret daer naer,
 Alset comet te sinen sinne.
 Die moeder tellet hem daer inne
 Vander manen, vander zonnen,
 Vanden sterren, die anden troen ronnen,
 Van visscen, vogelen ende beesten,
 Van hoocheden ende van jeesten.
 Hij, die indie deemsterhede
 Gheboren was aldaer ter stede,
 Ende anders niet en hevet beseven
 Dan gevancesse ende kaerkerleven,
 Pieter! al heveti ander gehort,
 Wat sal hi gheloven der wort
 Hine hadse ondervonden?
 Also eist bi hem, die in zonden
 Gheboren sijn, in deemsterheden,
 In deser aermer erdscher steden.
 Alsemen hem seget sulke dinc,
 die haer ogen nie en bevinc,
 So twifelen sire an, alsijt horen;
 Maer daer si in sijn geboren,
 Ende si tasten mogen ende sien,
 Alleene houden si hem indien. ⁶⁷⁾

Leerende waarschuwen zij tegen kinderachtigheid, met oude schrijvers als Varro en Seneca ⁶⁸⁾, of met eigen gloedvol gezag, met citaten versterkt; ik citeer uit des Coninx Summe:

Sommighe sijn so kintsch ende soe slecht van manyeren, dat sij hem doen houden voer dwaes. Het is betaemlic een man van worden ende die in gueden staet is, dat hi wel ghescict ende matich si in sinen wercken ende woerden ende van scoonre continanciën voer allen menschen, so datter nyemant quaet exempel an en neem, ende dat hi niet voer dwaes gehouden en worde noch voer kints. Als een meester seit: „Kints van iaren, kints van sinnen, kints van seden sijns alleens”, ende die schrift seit, dat dat kint van hondert iaren sal vermaledijt weesen voer god,

ende sinte Pauwels seit: „Doe ic een kint was, dede ic als een kint; mer doe ic een man gheworden was, doe liet ic mijn kintsheit.” Want wie een out mensche hout voer een kint, die houten voer dwaes; daer om seit sinte Pauwels: „En weest niet kintsch van sinnen, mer in quaetheden weest cleyne”. ⁶⁹⁾

School ⁷⁰⁾ en kinderspel ⁷¹⁾ leveren stof ter vergelijking; meer nog de karaktereigenschappen van het kind. Dien veelwetenden geleerden en wereldhervormers leek het kind dikwijls dom:

Mensche die dies niet ghedinct,
Hi dinct mi dommer dan een kint,

zegt Jan Praet ⁷²⁾; en Boendale trekt zijn neus op voor de vrouwen:

Kijnsch sijn si ende ongheleert. ⁷³⁾

Meer gevoel en begrip voor en van de kinderziel heeft de auteur van Des Coninx Summe, waar hij bij voorbeeld den ootmoedige vergelijkt met een koningskind:

Hi is gelijc een cleyne kint datter is des conincs soen
ende erfnaem vanden conincrike, datter screyet inder
wieghen ende en weet niet van sijne hoecheit en van
sijne rijcheit ⁷⁴⁾,

of dengene, die eenvoud en armoede liefheeft en die gaarne met arme menschen omgaat, met verlegen kinderen:

Die kinder vervaren hem ende scuwen dat gheselschap
der groter menschen. ⁷⁵⁾

De Spiegel der Sonden ziet ons tegenover het schijnschoon dezer wereld als een kind bij een blinkend maar gevaarlijk zwaard ⁷⁶⁾. Hetgeen een klucht ⁷⁷⁾ en de kaderroman Vanden VII Vroeden ⁷⁸⁾ ter vergelijking aanhalen: de makkelijke paaibaarheid van het kind, daar zinspeelt ook op het leerdicht Rinclus:

God wilt dat men anders payire
Dan daer men tkint bi sweegen mochte. ⁷⁹⁾

Als de geestelijke schrijvers tot verduidelijking hunner gedachten een vergelijking behoeven, zoeken zij nog dikwijlder hun toevlucht tot de kinderwereld. Want al weten zij beter dan wie ook, dat men kinderachtigheid vluchten moet, zij beseffen en beoefenen het best het kindschap Gods en de door het Evangelie aanbevolen kindgelijkheid. Wij zullen nagaan, hoe het eerst met de ouderen, uit hoofdschen en lateren tijd, hiermede gesteld is, vervolgens met de Moderne Devotie.

Onze verhouding tot God als van kinderen tot hun Vader mag eigenlijk geen beeldspraak heeten, om de hoogere werkelijkheid. Gelijk een vader blij is wanneer zijn kind op hem lijkt, zoo is God verheugd, zegt Des Coninx Summe, als wij Zijn beeld in ons vertoonen ⁸⁰⁾. Hoe Hij ons liefheeft

Meer dan noit dede moeder kint,

zeggen ons Martijn van Thorout ⁸¹⁾ en Dirc van Munster ⁸²⁾.

Mystieken vermeien zich in het beschrijven van den groei der ziel in 't geestelijk leven als analoog met den lichamelijken groei van het kind. Wij allen toch zijn kinderen, zegt een prediker ⁸³⁾, en moeten groeien in de genade. Hadewijch wijdt een lang gedicht aan de ontwikkeling van de vrucht in den moederschoot, op de leer van het geestelijk leven toegepast ⁸⁴⁾:

Nu es dit kint volwassen gheboren
Dat bi oetmoedicheit was vercoren
Ende es volwassen in hogher minnen,
Ende .ix. maenden voldraghen binnen,
Ende elke maent hevet weken viere ⁸⁵⁾;
Elk weke es van .vij. daghen ⁸⁶⁾....

Geestelijk nog een kind voelde dezelfde hoog-mystieke vrouw zich:

Mi es als enen kinde ghesbiet
Dat na spreect dat het spreken hoert
Eert bekint heeft oft becoert.
Der minnen natuere es mi oncont,
Want hare wesen ende haren gront
Es verborghen ieghen mi. ⁸⁷⁾

Dit gevoel, nog niet tot de volwassenheid van Christus te zijn gekomen, uit zich ook in haar Vizioenen:

Daer wasic te kinsch toe ende te onghewassen. ⁸⁸⁾

Die aer die jonc was dat wasic, die comende ende beghinnende was inder minnen. ⁸⁹⁾

Maar ook anderen brengt zij tot een dergelijk besef:

Ghi sijt noch ionc ende behoeft sere te wassen. ⁹⁰⁾

Ende want ghi noch ionc sijt ende ongheproeft van allen dinghen, soe moeti sere pinen van wassen alse van niete, alse een die niet en hevet. ⁹¹⁾

Ghi sijt te weec van herten ende te kinsch in al uwen seden. Ghi sijt te saen drove ende onghetempert in al u doen: wat hulpet gherekent van allen dinghen? ⁹²⁾

Zelfs aan haar biechtvader schrijft zij:

om dattu kint waers ⁹³⁾.

Met deze idee hangt samen het herhaaldelijk bij haar terugkeerende beeld van „der minnen scole” ⁹⁴⁾:

In hogher minnen scolē
Leert men orewoet. ⁹⁵⁾

Ruusbroec heeft zich in dezelfde beeldspraak als Hadewijch ingedacht, waar hij schrijft:

Alsoe langhe als wi troest ende gherief soeken in let,
dat God niet en es, soe sijn wi noch te jonc. ⁹⁶⁾

Het hier besproken zich kind voelen verschilt dus aanmerkelijk van het zich een eigen kind van God voelen, gelijk dat in onze tijden vooral door de H. Kleine Theresia ontwikkeld is.

Hoe wij in het geestelijk leven ons veel strijd en zelfverloochening moeten getroosten, dat leert ons de poëzie en de leer van Hadewijch genoeg,

Al hebben wij dat ongheval,
Dat wij willen sijn als een kindt,
Al sonder cost in ioyen ghemint. ⁹⁷⁾

Theologen van toen en thans plegen in de deugdenleer van dochterdeugden en -ondeugden te spreken. Ongehoorzaamheid bij voorbeeld is een dochter der hoovaardij ⁹⁸⁾, en de deugd

Caritate heeft ene dochter, dat es gheoefende caritate ⁹⁹⁾.

In deze algemeen aangenomen beeldspraak is echter de gedachte aan het kind in den zin van ons onderwerp niet aanwezig.

In de Moderne Devotie treft ons de kinderlijke geest en de teere toon gelijk bij sommige Nederlandsche primitieven, maar dan met iets burgerlijks en huiselijks.

Uit het huiselijk leven en uit de kinderwereld zijn meerdere malen beelden genomen. Van een geestelijke zuster wordt verhaald, dat zij praatte met een hertogin

als ene moder myt hoer lieve kint ¹⁰⁰⁾.

Een andere zuster werd geslagen „als een kynt” ¹⁰¹⁾. Pater Brugman, die zoo heelemaal naar den geest bij de Moderne Devotie hoort, leerde in een sermoen den ootmoed beoefenen:

Wij sullen begeeren veroetmoedicht ende vernedert ende ongeacht toe wesen, recht als beslabde kynder, die in der koeken lopen, daer men niet op en acht. Onse lieve Here duet mit ons als een guet vader mit sinen kynderen. Alsoe lange als sij cleyn ende ionck sijn, soe laet men si lopen slabben in der koeken; mer als sij wat meere sijn, soe set men si aen een cleyn taefelken besyden des vaders taefel, ende als sij dan volwasschen sijn ende men si bestaden sal, sijn sij des geloeft aen des vaders taefel te sitten beneven sijnre syden. Wij sullen hier wesen recht als beslabde kynder ende ongeacht ende cleyn in ons selven. ¹⁰²⁾

Zich zelf een kind voelen in den zin van onvolkomenheid was ook hier gewoon. Brugman gebruikte zelfs het woord zuigeling ¹⁰³⁾ en zei: wi arme wichter ¹⁰⁴⁾.

Volgens hem moeten wij tot God roepen

als arme, elleyndige, bedroefde kynderen tot haren
goeden, ghetruwen, mylden vader. ¹⁰⁵⁾

Geert Grote had al gezegd, dat zij God den Heer onderdanig behoorden te wezen „als dat kynt den vader” ¹⁰⁶⁾.

Kinderlijke eenvoud en ootmoed gold als een ideaal en werd geprezen. Om ijdele glorie te ontgaan, liep een zuster in den hof „die pellen doernkens” te slaan, „recht oft een kint hadde geweest” ¹⁰⁷⁾. Een andere zuster was zoo dienstvaardig voor iedereen, „of sie een kindeken geweest hadde” ¹⁰⁸⁾. En van de broeders in den tijd van Florens Radewijns lezen we:

Als sij onderlinge toe samen colazie hadden in hoers
paters camer, soe plegen die weerdige manne neder te
sitten op die eerde, alsoftet kynder hadden geweest. ¹⁰⁹⁾

Van de geestelijke personen en schrijvers even terugkeerende naar de burger-cultuur, zien wij daar in een later tijdperk de rederijkers. In een referein, waar van den volkschen kant een gelukkig huwelijk beschreven wordt, luidt het van den man en de vrouw, dat zij zoo speelsch en gek zijn met elkander „ghelyck ionghe kinderens” ¹¹⁰⁾. Elckerlyc, op den dood goed voorbereid, voelt zich geheel gelukkig: „ic wene als een kint” ¹¹¹⁾. Een allegorie schijnt het gedicht te zijn, waar sprake is van vangen en temmen van vogels door een meisje en een knaap ¹¹²⁾.

De neiging, in de middeleeuwen zoozeer op den voorgrond gekomen, tot personificatie van eigenschappen en begrippen, heeft ook geleid tot het scheppen van allegorische kinderfiguren.

Het grootste allegorische gedicht der middeleeuwen was de Roman van de Roos, in getemperden vorm ¹¹³⁾ voor de Nederlanden bewerkt, en gewijd aan de verheerlijking der Minne ¹¹⁴⁾.

Reeds in de oudheid werd de min voorgesteld als een jeugdig persoon van het mannelijk geslacht; gewoonlijk als een „schoone gevleugelde knaap op de grens van den jongelingsleeftijd, met gouden lokken en smachtenden blik”; later als een „aanvallig kind

Sint Agnes met het lam.

Den Haag K.B. 131 H 25 fol. 85.

Zie blz. 281.

Moord op de Onnoozele Kinderen van 2 jaar en jonger.
Den Haag M.W. 10 E 3 fol. 100. Zie blz. 288.

dat met boog en pijlen gewapend rondzweeft". Die pijlen zijn in honing en gal gedoopt; sommige zijn scherp, deze veroorzaken de liefde; andere zijn stomp, die maken ongevoelig. Ook een fakkel wordt aan de niemand ontziende min in de hand gegeven; die ontsteekt ermee het vuur der liefde. De lievelingsbloem van Eros, of, zooals hij in het Latijn heet, Amor of Cupido, is de roos; zijn uitverkoren tijd de lente, zijn lievelingsvogel de duif ¹¹⁵⁾. In beide gestalten werd hij geheel naakt voorgesteld.

In den roman van de Roos treedt Amor, in het oudfransch Amors, in het middelnederlandsch Minne geheeten, in de eerstgenoemde gedaante op, als een jongeling in den puberteitsleeftijd.

Die god van minnen was oec daer,
Hine geleec niet, dat was waer,
Van gedanen enen knechte:
So overscone was hi te rechte. ¹¹⁶⁾

Hij is hier evenwel aangekleed, en wel in een weefsel van bloemen;

Ine conste volprisen niet die waerde
Der cledren met al minen sinne,
Die an hadde die God van Minnen.
Van blomen warensen menichgerande;
Men vonde en genen in desen lande,
Sine stoter inne gevisiert.
Oec waren daer in gescakiert
Van rosen menich scone blat,
Daer menich vogel neven sat. ¹¹⁷⁾

Van die bloemen waren namelijk allerlei dierfiguren gevormd ¹¹⁸⁾.

Opt hoeft stont hem een rosen hoet
Die hem wale ende scone stoet,
Daer vogelkinen ende nachtegalen
Al omme vlogen altemalen,
Beide al singende vort ende weder,
Ende slogen al vliegende die blader neder
Dat si vielen in sinen scoet. ¹¹⁹⁾

Van de gegevens der klassieken is dus ruimschoots gebruik gemaakt. Hij wordt nog met een engel vergeleken, „gevlogen ute hemel-

rike" ¹²⁰); hier hebben mogelijk de oude gevleugelde afbeeldingen aanleiding toe gegeven. Ook de twee soorten pijlen heeft hij bij zich. De dichter uit den riddertijd heeft hem echter een schildknaap terzijde gesteld, *Suete Anesien* ¹²¹), die voor hem de wapenen draagt. Twee bogen zijn het in de Rose en een tiental schichten, welke naar uiterlijk en benaming beantwoorden aan de goede en kwade eigenschappen, bijkomstigheden en gevolgen van de liefde ¹²²). Al naar gelang den wensch van zijn meester reikt Anesien hem boog en pijl ¹²³), waar deze dan zelf mee schiet ¹²⁴). In de Rose treedt ook, hoewel niet direct, *Cupido* op, die naar mijn meening als persoon van Minne moet onderscheiden worden. Als de dichter, die den allegorischen droom van Die Rose beleeft, neerligt bij een fontein, wier weerspiegeling gelijk op Guido Gezelle's Waterspiegel, is er plotseling sprake van „Cupido, Venus sone" ¹²⁵), die „in die fontaine scone" gezaaid had

dat suete saet van minnen,
Dat geen dorpre en mach gewinnen. ¹²⁶)

Ook wordt er van strikken gesproken, door denzelfde daar gelegd, en van „angiene",

daer hi met pleget
Joncfrouwen ende joncheren te vane. ¹²⁷)

Cupido's werkwijze verschilt dus van die van Minne ¹²⁸). Doch ook deze laatste is een zoon van „Venus der goddinnen", welke „vrouwe wel gedaen" voorkomt met den titel „die Gods moeder van Minnen" ¹²⁹). Daar is zij het die de fakkel voert ¹³⁰). Venus werkt mede aan de zegepraal van Minne. Als de strijd zich hevig heeft geconcentreerd rondom het kasteel van Ver Jalousie, waar *Suete Ontfaen* gevangen zit, wordt de toestand voor Minne's leger hachelijk:

Die God van Minnen hadde sorge groet,
Dat bliven souden sine liede daer doet,
Ende ontboet doe sonder beiden
Siere moeder met (lees: dore) Vriheiden
Ende met *Suete Anesiene*, dat si
Hem quame te hulpen ende stoede bi. ¹³¹)

De beide boden

seiden Venus al daffare
Van haren sone, dat hise ontboet
Ende hoe hi hadde hulpen noet. ¹³²)

Haastig komt ze in haar duivenwagen toegevlogen, en wordt door Minne met blijdschap en omhelzing verwelkomd ¹³³). Zij ¹³⁴) brengt dan door fakkel en boog de eindzege.

Is er in *Die Rose* eenige reden om onderscheid aan te nemen tusschen Amor en Cupido, in *Veldeke's Eneïd* is men daartoe zelfs gedwongen. Lavinia, de door de goden voor Eneas bestemde koningsdochter, klaagt:

Der minnen got Cupido
End Amor sin broeder
end Venus sin moeder
Die han mich onsachte gewont. ¹³⁵⁾

Nooit had ze tevoren van minne willen weten; hoe werd deze haar nu zoo lief?

Wat ich so ongerne dede,
We hat et mir nu gelievet so?
Amor end Cupido
End die godinne Venus. 136)

In dit gedicht wordt Amor met boog en pijlen, Cupido met een fakkel voorgesteld.

Der here Amor hat mich gescoten
Met den guldinen gere ¹³⁷),

voelt het meisje; en wat Aeneas betreft, als hij de Latijnsche konings-
dochter ziet.

Doe skot hen Amor saen te stont
 Met den guldinen gere
 eine wonde vele sere
 end Venus die moeder sin
 geskoep, dat hem dat megedin
 lief wart alse der lif. ¹³⁸⁾

Cupido's instrument daarentegen is bij Veldeke de fakkel; deze had hij tenminste tevoren bij Dido gebruikt:

Doe quam der here Cupido
met sinre vackeln dar toe
he hielt her spade ende fro
dat fur an die wonde. ¹³⁹⁾

Minne komt nog voor in den Ferguut. De Nederlandsche bewerker heeft zich echter het beeld van „Amors”, gelijk hij in den oud-franschen tekst heet ¹⁴⁰⁾, niet voldoende duidelijk voor oogen gesteld. Doordat het woord minne grammaticaal van 't vrouwelijk geslacht is in het Nederlandsch, maakt hij Minne ook vrouwelijk naar het natuurlijk geslacht ¹⁴¹⁾.

Die minne versiet wel ende verstaet
Dat tijt ware

om Galiëne te treffen.

Si sette een scicht in haren boge....
Die Minne is soe ghetrahijnt
Hare scichte sijn soe ghefenijnt
Wien si scietet, wijf of man,
Dat hijs genesen niet en can. ¹⁴²⁾

Aan de klassieke Amor-figuur heeft in het geheel niet meer gedacht Noydekijn, die van Minne een meisje maakt in de allegorie van koning Eere ¹⁴³⁾.

Hebben wij tot nu toe meer de eerste gestalte van Minne, als een jongeling op de grens der puberteit, als een ephebe, en bleef de figuur van Cupido als kleine jongen vaag, — in den roman van Limborch treedt zeer duidelijk de andere gedaante naar voren, in het vizioen dat Evax, een der helden, krijgt. Hij zag „Amor” ¹⁴⁴⁾ verschijnen:

Een kint dat was al naect,
Ende drouch enen brant die blaect
In dene hant, in dandre .i. spere. ¹⁴⁵⁾

Het maakte op hem den indruk

Ocht ware eens coninx kint;
Het was met beiden oegen blint;
Twee vlogele hadt oft vliegen conde. ¹⁴⁶⁾

Zóó, als het bloote ventje, al of niet met pijl en boog gewapend, hebben rederijkers en humanisten de Minne aangeroepen ¹⁴⁷⁾ en aanschouwd.

Hoe hebt ghy my, Cupido, met uwer stralen
Duer tbevel uws moeders, duerschoten soo vierich. ¹⁴⁸⁾

Anna Blijns moest er verontwaardigd tegen opkomen, dat het in haar tijd gewoonte werd,

Venus, Cupido en sulcken ghespuys
Naect in cameran te hanghen seer putertier. ¹⁴⁹⁾

De uitdrukking „Venus kint wieghen” ¹⁵⁰⁾, waarschijnlijk ontleend aan het Kerstkind wiegen, mag als symbool gelden voor den veranderden tijd. Van theocentrisch werd de wereld anthropocentrisch. Het Goddelijk Kind, tot dan toe hoogte- en middelpunt der kinderwereld, maakte plaats voor de renaissancistische belangstelling voor het menschekind, verzinnebeeld in Cupido.

Er treden in Die Rose en in den Limborch nog heel wat meer allegorische kinderen op. De dans in de Rose ¹⁵¹⁾ wordt geopend door

Ene vrouwe die Bliscap hiet.
Hare stemme si was claer ende soete,
Scone gincsi op hare voete. ¹⁵²⁾

Dan komt Deduut, de jeugdige meester van den lusthof, wiens uiterlijk uitvoerig wordt beschreven ¹⁵³⁾,

Jonc ende scone van gedanen,
An sinen bart scoten die granen
Cleine ocht ware musel haer....
Sine amie ende sine vriendinne
Haddem op gerechte minne
Gegeven enen rosen hoet
Die hem harde wale stoet. ¹⁵⁴⁾

Die vriendinne, dat was de jeugdige Bliscap:

Si hadde alse luttel alse xli jaer,
Ende hadde Dedute, dat was waer,
Met trouwen al haer herte gegeven,
Ende hi hare weder vor alle die leven. ¹⁵⁵⁾

Van scoenre varuwe si beide blosen
Alse oft waren nuwe rosen. ¹⁵⁶⁾

Bliscap als meisje is overschoon ¹⁵⁷⁾; ze heeft een gouden band om 't blonde hoofd en is bevallig gekleed ¹⁵⁸⁾.

Dese twee, die ic hier seide,
Gingen daer te gadre beide. ¹⁵⁹⁾

Vervolgens voert Minne Vrouwe Scoenheit ten dans:

Si was lanc, in middel smal,
Ende wel gescepen overal. ¹⁶⁰⁾

Daarna schakelen zich paren van allegorische figuren in de rei, aangaande welke geen leeftijds aanduidingen verstrekt worden. Doch als Minne en Dedute nauwelijks jongeling genoemd kunnen worden, dan zijn de bijbehorende meisjes zeker nog kinderen te noemen. De van haar gegeven beschrijvingen zijn hiermede niet in strijd. In ieder geval wordt de dans gesloten door een kinderpaar. De dichter ziet namelijk

Een scone kint dat Joncheit hiet,
Die int herte droech cleine verdriet.
Het hadde nauwe XII jaer,
Ende was van sinne drove no swaer,
No van gepense, no van rouwen.
Het hadde een liefleecs wijfs anescouwen.
Ten spele stoet hare herte ende sin,
Want het is der joget begin,
Want jonge lieden en geren el
Dan feeste, bliscap ende spel.
In hare hant so hilt si
Haren vrient, die hare ginc bi,
Dien si custe telken male,

Alsi woude sonder tale,
 Dat dochte hem beiden wale behagen.
 Si custen dickent, daer toesagen
 Alle die ten danse gingen,
 Diet in arge nine bevingen
 Hoe dickent dat si ondercusten.
 Bi Gode! het mochte elken lusten
 Te siene also suete spel!
 Die jonchere hi was oec wel
 Vander oude dat sceen sijn
 Joncheide sijn suete minnekin.
 Sie ondercusten hem menege stont;
 Elc dede den andren ane sinen mont,
 Alse ocht II tortelduven waren.
 God laetse alle qualike varen
 Die selke II in enegen lande
 Doet vernoy ocht enege scande. ¹⁶¹⁾

Een gewichtige rol speelt in de *Rose Suete Ontfaen dat kint* ¹⁶²⁾, de „scone jonchere” ¹⁶³⁾, allegorie voor de geneigdheid in de vrouw naar den minnaar. Hij wordt gevangen gezet door Ver Jalosie, krijgt les in de minne van een oude quene ¹⁶⁴⁾, welke hem vertelt van haar eigen jeugd, en het wenschelijk acht ook voor hem, om, hoe jong ook, al 't fijne van de liefde te weten. Eindelijk na veel strijd en hevige belegering van het kasteel, wordt hij bevrijd ¹⁶⁵⁾, en staat vervolgens den minnaar toe, de Roos te plukken.

Wel aardig is een ander allegorisch kind geteekend in de *Rose, Diefte*, het zoontje van Honger en Armoede ¹⁶⁶⁾, door zijn ouders uitgestuurd

Gaen te siene om sijn bejach
 Waer dat hijt gecrigen mach.
 Dit leert hem Honger ende Ermode mede.
 Dan geet dat kint, dien al die lede
 Beven, ende hem droemt dan al,
 Dat omme sine diefte hangen sal. ¹⁶⁷⁾

Verder ontmoet men enkele malen *Valsch Gelaet*, vermomd in allerlei gedaante, o.a. als een scholier ¹⁶⁸⁾ en een page ¹⁶⁹⁾.

In den roman van Limborch komt een lang en breed uitgesponnen vizioen voor ¹⁷⁰⁾, waar heel wat schoone vrouwen en jonkvrouwen aan te pas komen. De jonge ridder Jonet zag in zijn droom onder meer:

Ene jonfrouwe scone ende rene,
Met .II. jonfrouken clene ¹⁷¹⁾,

in een zaal, waar zich ook bevond een „verwoede vrou”, en

Vele kinder saten om hare,
Selc wel gecleedt ende selc qualike. ¹⁷²⁾

Eerstgenoemde vrouwe echter vertoont haar twee „jonfroukinen clene”, aan een binnengetreden jonchere, die „ene hare dochtrenemen” mag ¹⁷³⁾. Zij maakt zich zelf en haar dochttertjes bekend:

Gherechticheit soe heet men mi,
Mine dochtren siin beide clene;
Trouwe es gheheten dene
Ende Hope es der andre name;
Waren wi, cnape, u bequame,
Ghi sout met ons in allen hoven
Comen in eren ende in loven. ¹⁷⁴⁾

De cnape heeft echter geen lust een keuze te doen; lichtzinnig maakt hij zich van de dame en van de meisjes af:

dat ic doch
Te jonc ben te huwen noch. ¹⁷⁵⁾

Hij wendde zich van haar af en „ghinc spelen hare entare” ¹⁷⁶⁾. Nog meer dan van romandichters lag de allegorie in den aard van moralisten en sprooksprekers.

Heinrec, voortzetter van het leerdicht Rinclus, personifieert de Nidecheit tot „des duvels kint” ¹⁷⁷⁾. Een leelijken spruit heeft zij:

Nidecheit, die vrouwe fel,
Seide si soude sijn moeder wel,
Ende ginc bi haren vader slapen.
Op enen nacht hadden si haer spel,
Dat vele wends ende donders vel;
Dat weder en mochte niet sijn quader.

Si wonnen onder hen beide gader
Eenen viant, die verrader
Es altoes ende rebel.
Quade Tonghe heet hi, dat weet wel;
Hi comt vroegere ende spader
Ende doet den lieden grot gequel. ¹⁷⁸⁾

Verraden, liegen en vleien heeft hij van zijn moeder geleerd ¹⁷⁹⁾. Noydekijn vertelt in een sproke ¹⁸⁰⁾, hoe een keer „die coninc Ere” zijn wapens wil overdoen aan zijn oudsten zoon Deugd. Doch Minne zijn dochter ontraadt het hem: Deugd is nog te jong, niet sterk genoeg om wapenen te dragen. Hij was dus nog geen veertien of vijftien. Een ander sprookdichter heeft behoefte gevoeld ons een eindeloos vervelenden droom, een gewone inkleding van allegorie, na te laten ¹⁸¹⁾. Daarin wordt een lied voorgedragen ter eere van de minne ¹⁸²⁾; welnu,

Dit liedekijn dat maecte Juecht.

Het valt geweldig in den smaak van het allegorisch gezelschap; men laat de jonge dichteres ontbieden; Suverheit verzoekt haar, een verklaring van het lied aan de aanwezigen te geven.

Juechet sprac: God weet in sal,
Ic weeter of no groot no cleen.

Dat is maar een smoesje, vinden de anderen. Maar zij houdt vol:

Wat wetic anders dan ic mach horen
Hier daer segghen achter voren;
In vraechde noit om el bediet.

En zij liet de vragers met hun moeilijkheden zitten:

Joncfrou Juecht van danen sciet
Ende liep spelen in de zale;
Van haer en hadde men meer tale,
So wilt was soe in haer ghelaet.

Maar zij laten het er niet bij zitten. Melancholie en zijn broers doen hun uiterste best, den uitweg te vinden; vergeefs. De „borch-

grave" wordt er voorgespannen. Maar zij weet het nu eenmaal niet ¹⁸³⁾):

In loghens niet, ic maecte tliet.
Maer elc en weet niet al tbediet
Wat hi seit of wat hi scrijft,
Nochtan hi onversproken blijft....
Wie sal verbieden mi mine ghenuecht?

En men komt tot de overtuiging, dat zij niet veinst, dat zij haar eigen lied niet verklaren kan:

Mids dat haer lusticheit es so groot,
So en heift soe gheens lieghens noot;
Al vol vruechden es haer zin,
Ten eenen hoor uut, ten andren in;
Lettel soe up yement gloost
Wie haer vroomt of wie haer noost.
Nemmermeer en machse dwinghen Hoede,
Want soe es ontgaen der roeden,
Al haer solaes ende eel haer ruste
Leicht soe in den sanc van Luste.

De bijzonderheid, dat zij de roede ontgroeid is, behoeft niet méér te beteekenen, dan dat zij niet zoo'n héél klein kind meer is. Het feit, dat zij haar eigen lied nog niet verstaat, dat ze het allemaal maar van hooren zeggen heeft, wijst erop, dat zij den eigenlijken tijd der minne nog niet bereikt heeft. Vele namen der allegorische wezens herinneren aan die der Rose; aan dit gedicht kan ook de figuur der Juecht ontleend zijn.

In een tweede droomgedicht ¹⁸⁴⁾ verschijnen Juecht, Eere en andere jonkvrouwen in Venus' gevolg ¹⁸⁵⁾. De dichter heeft ongetwijfeld adellijke meisjes voor den geest gehad, gelijk ze ter voltooiing harer opvoeding aan bevriende dames werden toevertrouwd, en deze als kameniers dienden ¹⁸⁶⁾.

Wat de allegorie voor de Rederijkers was, behoef ik hier niet voorop te stellen. Zelfs aan niet-allegorische kinderen gaven ze in hun spelen allegorische namen soms: in een „spel van sinnen op de vraege Hoe men Christum ter werrelt meest Liefde Bewysen

mach" ¹⁸⁷⁾ ziet men een echtpaar, Sueren Arbeyt en Benaude Armoede, vluchten voor den Spanjaard,

met twee kinders, deen geheten S i m p e l, een knechtgen,
dander S l e c h t, een meijksen.

In het wonderlijcke leven van Sinte Reyn-uyt ¹⁸⁸⁾ wordt beschreven, hoe de held gewonnen en geboren werd ¹⁸⁹⁾. Uit dat van Vrou Laudate ¹⁹⁰⁾ worden bijzonderheden meegedeeld, wat zij deed toen ze tien en twaalf jaar oud was ¹⁹¹⁾. Elders komt een kindeken voor, geheeten H o e l a n g e r h o e e r g e r ¹⁹²⁾. Dit heeft nogal opgang gemaakt. Te Antwerpen werd in 1584 op straat gezongen:

D'oirloghe heeft ons een kint gesweet,
Quaede raet hiet sijnen vadere;
Hoe langer hoe erger ¹⁹³⁾ dat kindeken heet.
Den almoghenden Godt sy ons beraedere,
Want wort dat kint etende, adieu ons broot. ¹⁹⁴⁾

Nochtans, dat zijn maar zwakke en bijna doode kinderen. Gelukkiger was de auteur der Eerste Bliscap met de „vier gespeelen" welke hij de kleine Maria toevoegt ¹⁹⁵⁾, de deugden „wijsheit, oetmoedicheit, suverheit ende ghehorsamheit" als meisjes verbeeld, die met Haar de trappen des tempels beklimmen. 't Is een aardige vondst van den Nederlandschen dichter zelf. Want de door hem gebruikte bronnen bevatten dit gegeven niet ¹⁹⁶⁾.

De m a r o t, ¹⁹⁷⁾ die 't eerst verschijnt in het spel „Van Nyeuvont, Loosheit ende Practike, hoe sy Vrou Lortse verheffen", en ook voorkomt in Cornelis Everaert's „Van den nyeuwen Priestere" ¹⁹⁸⁾, is nimmer als een kind bedoeld. Bo e r d e l i c p l e g h e n en G h e n o u g h e l i c v o o r t s t e l in een ander spel van Everaert ¹⁹⁹⁾, „twee innocenten ghecleedt ligghende ten bedde", daarmee zijn geen kinderen aangeduid, maar idioten ²⁰⁰⁾.

Onzen oogst overschouwend, ontdekken wij weinig kinderlijks aan al die allegorische kinderen. De Rose heeft zijn vroege vrijster-tjes uiterlijk aantrekkelijk gemaakt en iets naïefs willen leggen in Joncheit vooral, die haar jeugdigen minnaar vrijelijk en in het openbaar mag kussen. De Juecht van dat ander allegorisch droom-

gedicht is vrij stijf en onnatuurlijk, al loopt zij dan her en der te spelen, zooals die kleine jongen in den Limborch. De rol der vier gespeelen in de Erste Bliscap is kort en zonder woorden, maar kan bij goede regie effect maken. De psychologie van al deze kinderen is zeker niet diep. Toch is uitbeelding der eene eigenschap die zij voorstellen vaak duidelijk nagestreefd en goed bereikt.

Nergens beter dan onder dit hoofdstuk brengt men de kinderen der dieren onder. De middeleeuwers hadden een betrekkelijk uitgebreide kennis van het dierenrijk. Talloos zijn de inheemsche en exotische dieren die men kende en opsomde en besprak ²⁰¹). Der Naturen Bloeme van Maerlant geeft groote catalogen ²⁰²). Geregeld is er aandacht ook voor de jongen dezer schepselen met hun eigenaardigheden. In allerlei werken trouwens vindt men bijzonderheden verspreid ²⁰³). Zoo wordt opgemerkt, dat de kleine ezeltjes mooier zijn dan de oude ²⁰⁴), dat de jeugd van het dier migale veel gelukkiger is dan zijn latere leeftijd ²⁰⁵), dat de galasta vervroegde geboorte toepast ²⁰⁶), dat oude hanen eieren leggen, waar de basiliscus uit voortkomt ²⁰⁷). Deze aandacht voor het dier bracht mede, dat men ze gaarne aanwendde als verduidelijkende en versierende vergelijking. De jonge Alexander wordt om zijn moed en mooiheid vergeleken met „eens liebaerts jonc” ²⁰⁸). Van andere personen wordt gezegd:

Si souden vlien van groten gruwe,
Als jonghe kiexken voer den wuwe. ²⁰⁹)

Annalen en kronieken toonen belangstelling voor misbaksels: een lam met twee koppen ²¹⁰), een big met een menschenhoofd ²¹¹), een kuiken op vier pooten ²¹²). Evenwel, om zulke uiterlijke wetenswaardigheden was het niet hoofdzakelijk te doen. Men wilde leeren van de dieren, men zag er geheimvolle symboliek in.

Maerlant's bestiaris ²¹³) wijst onophoudelijk op de liefde en zorg, die de dieren aan hun kroost besteden, of het ezels zijn ²¹⁴), tijgers ²¹⁵), of ganzen ²¹⁶), ooievaars ²¹⁷) of walvisschen ²¹⁸). Daar steekt het wreede gedrag der lacerta ²¹⁹) wel erg bij af. Soms

onderbreekt hij zijn wetenschappelijke les, om de toepassing op ouders ²²⁰⁾ of kinderen ²²¹⁾ te benadrukken.

Someghe kieken onbehoet
Willen node sijn ghebroet
Ende wandelen buten hare vlerken.
Alse die vogle dan dat merken,
So moeten si ter proien gaen:
Hier an machmen sin verstaen. ²²²⁾

De verhouding leeraars en leerlingen wordt bedacht bij een andere wetenswaardigheid van het kippengeslacht:

Plinius die meester onbint
Datmen erehande netle vint
Daer die kieken of bliven doet,
Eten sire of cleen of groet.
Die hennen kennen wel dit cruut:
Daer sijt vinden si treckent uut.
Werptmen den kieken spise ter noet,
Ende si hem es te groet,
Die moeder breectet hem te sticken. ²²³⁾

Dezelfde strekking hebben de in de middeleeuwen zoo geliefde en verspreide fabels ²²⁴⁾. Ook hier is de liefdevolle zorg der ouderdieren een telkens terugkerend thema ²²⁵⁾. Ook hier valt van de jongen der dieren te leeren gehoorzaamheid ²²⁶⁾ en opvoedkundige wijsheid ²²⁷⁾. Met de spreekwoorden is het al evenzoo:

De muus niet gherne te kinde en gheet,
Daer si bi die catte weet. ²²⁸⁾

Moralisten ontleenen menig bispel aan de jonge dieren ²²⁹⁾. Een werk als het beroemde Biënboec grondt zelfs al zijn beschouwingen op het leven der bijen en bijenkinderen ²³⁰⁾. Leering lag ook ten grondslag aan menige vergelijking en beeldspraak, zooals hier bij Ruusbroec:

Sijt sachter alse .i. lam,
Dat hem niet belghen en kan
Nochtan datd sterven moet;

Alsoe laetd u te wille,
Ende swijght altoes al stille,
Wat dat men u doet. ²³¹⁾

Meer dan eens wordt het gedrag van den woekeraar misprezen met verwijzing naar de handelwijze der patrijs ten opzichte van haar jongen ²³²⁾. Het schriftuurlijk beeld van den wolf in schaapskleeren past Anna Bijns op de Lutheranen toe:

Als de wolf comt in eens lams ghelycke,
De scaepkens zeer nau men wachten moet.
Gheschiet heensdaechs niet dees practycke?
Ic vraechs hen die zyn der saken vroet. ²³³⁾

Zij maakt van de schapen lammeren, de tegenstelling sterker dus. Zoo in een ander referein:

Vuytwendich gaense als lammekens bloot,

met den stock:

Wolfs herte schynt lams leven leedende. ²³⁴⁾

Bij de moderne devoten weer de teere visie, het jonge dier tot beeld genomen om zachte gevoelens te benaderen. In het klooster Diepenveen verzamelen zich de jonge zusters rond Suster Stijne „als die cuken om die henne” ²³⁵⁾. En Brugman laat den Hemelschen Vader zeggen:

Weest ierst welpkens ende crupt onder die taefel ende leest die crumen op ende veroetmoedicht u, soe suldy comen tot mijnre bekenneisse. ²³⁶⁾

De dierensymboliek strekte zich vanzelf ook tot het grappige kroost uit, in de beeldende kunst ²³⁷⁾ en de literatuur.

Niet meer dan allegorie is er in een geschiedzang op den slag van Pavia, 1525, geïnspireerd op het blazoën van Karel V:

Eenen Oosterijcschen edelen Arent vercoren,
Te Ghent geboren, heeft om zijns iongen bevrijen
Sijn ionghen uitghesonden, seer scherp van sporen,
Na den Coninc der Leliën, tot voor Pavijen
Die des Arents iongen daer wilden bestrijen. ²³⁸⁾

Hooger symboliek was er, toen Hadewijch zich zelf met een jongen arend vergeleek:

die comende ende beghinnende ende wassende was
inder minnen. ²³⁹⁾

Echte symboliek is het ook, als Ruusbroec in den Gheesteliken Tabernacule de beteekenis verklaart van de oud-testamentische kalveren ²⁴⁰⁾, lammeren ²⁴¹⁾ en jonge duiven ²⁴²⁾. Maar al veel vroeger had men dergelijke symboliek. In den roman van Lancelot ziet Bohort, een vrome held, een vogel met zijn jongen als beeld van Christus ²⁴³⁾. Treffend is de uitweiding van Maerlant bij den pelikaan, die zijn jongen voedt met eigen bloed, een beeld van Christus ²⁴⁴⁾. In den breede gaat hij in Sint Franciscus' leven door op de symboliek van het Lam, aan dien heilige zoo dierbaar ²⁴⁵⁾. In anderen, wijderen zin symbolisch was het „hondekijn”, dat de Borchgravinne van Vergi iederen keer naar buiten stuurde ten teken dat zij alleen thuis was en de minnende ridder komen kon ²⁴⁶⁾. In den Merlijn treedt een blinde zanger op, geleid door een „hondekijn” ²⁴⁷⁾. Een geheimzinnig hondje laat zich niet vangen door Keye of Lancelot ²⁴⁸⁾. Een „cattekijn”, 't is waarachtig de duivel zelf, komt een geschonden gelofte wreken ²⁴⁹⁾. Walewein had danig last van kleine serpentjes ²⁵⁰⁾, gelijk men er die meer tegenkomt ²⁵¹⁾. Hier, in de Keltische romans, voelt men toch dat er iets achter zit. Minder mysterieus kreeg in een Frankischen roman een zekere Laidoen te doen met een vreeselijken roofvogel; tijdens een tocht passeerde hij een boom met een nest,

Ende versach ende horde pipen
Die jonge van enen vogelgripen. ²⁵²⁾

Hij kon niet nalaten er bij te klimmen, maar dat bekwam hem slecht; de oude vogel rukte hem den arm van 't lijf,

Ende aisde sine jongen daer mede. ²⁵³⁾

In het weer latere Esbatement van den Schuyfman ²⁵⁴⁾ brengt men het dierenjong, in den vorm van een veulen, op het kluchtige

tooneel. Zoo vindt ten slotte het dier om zich zelf belangstelling, gelijk het die in onze streken altijd gehad heeft ²⁵⁵), en vindt in onze literatuur zijn hoogste verheerlijking in den onvolprezen Reinaert. Toch is ook hier de diepere beteekenis en een zeker symbolisme niet afwezig ²⁵⁶), waarom de Reinaert-historie in dit hoofdstuk geheel op haar plaats is.

In den Reinaert I treden veel dierekinderen op en worden met sympathie vermeld. Ysengrijn kan 't voor den koning niet onvermeld laten als hij Reinaert aanklaagt:

Ende (hevet) mine kindre so mesvoert
Dat hise beseekede daer si laghen,
Datter twee noint ne saghen
Ende si worden staer-blent. ²⁵⁷)

In zijn verdedigingsrede gedenkt Reinaert Ysengrijn's kroost; als hij met zijn „oom" samen op jacht een flinke prooi bemachtigd had,

Doe ghinc hi sitten met ghemake
Met sinen wive vrouwe Harsenden
Ende met sinen .vij. kindren:
Sone mochtic cume deene hebben
Van den alre minsten rebben,
Die sine kindre hadden ghecnaghet. ²⁵⁸)

Wie heeft geen meelij met Cantecleer ²⁵⁹):

Ic hadde jongher zonen achte
Ende jongher dochtren zevens
Dien wel luste te levende,
Die mi Roede die vroede
Hadde brocht tenen broede. ²⁶⁰)

So vele es tghetal nu mindre
Dant ghewone was te zine,
Dat die .xv. kindre mine
Sijn ghedeghen al tote vieren.
So zuver heefse die onghiere
Reynaert in sinen mont verslonden.

Noch ghistren wart hem metten honden
Ontjaghet Coppe die mare
Die hier leghet up dese bare.
Dit claghic nu met groeten zeere:
Ontfarmt hu mijns, wel soete heere! ²⁶¹⁾

De booze Reinaert zelf heeft zorg en liefde voor zijn eigen kroost.

Beede hu kindere ende hu wijf
Sullen verliesen haer lijf ²⁶²⁾,

dreigt Grimbeert de das namens koning Nobel, als de beklaagde niet voor 't gerecht verschijnt. Hier had Grimbeert een goede snaar aan het trillen gebracht ²⁶³⁾. Die had Reinaert aangetroffen met zijn vrouw Ermeline,

Die bi haren welpekijnen
Laghen in die haghedochte. ²⁶⁴⁾

Roerend is dan ook het afscheid, als Reinaert besloten heeft, zich voor het hof te presentereen:

Hoert, seit hi, vrouwe Hermeline,
Ic bevele hu die kindre mine,
Dat ghire wale pleghet nu.
Voer alle dandre bevelic hu
Minen zone Reynaerdine.
Hem staen wel de gaerneline
In zine muulkine over al.
Ic hope dat hi mi slachten sal.
Hier es Rossel, een scone dief!
Die hebbic nochtan harde lief,
Ja als yement sine kindre doet.... ²⁶⁵⁾

Ay hoe drouve bleef vrouwe Hermeline
Ende hare cleene welpekine. ²⁶⁶⁾

Als Reinaert voor 't hof het pleit gewonnen heeft, deelen zijn vrouw en kinderen in het eerherstel ²⁶⁷⁾. En als Reinaert tot boeting zijner zonden ter bedevaart gaat, is de troost, dien Cuwaert diens gezin brengen moet ²⁶⁸⁾, maar een voorwendsel, om de vosjes eens

een heerlijk maal te verschaffen ²⁶⁹). In de ballingschap neemt hij vrouw en kinderen mee:

Volghet mi: ic bem hu vader. ²⁷⁰)

Hoezeer Reinaert II bij het voorafgaande epos moge afvallen, in dit opzicht: belangstelling speciaal voor de dierejongen, gaat hij veel verder. Henric van Alcaer, of wie de auteur ook wezen mag ²⁷¹), heeft ze goed geobserveerd en zich aardig ingeleefd. Met eenig fijn gevoel spreekt hij van twee jonge duiven:

Hi (Reinaert) had gevaen twee jonge duven
Al te sinen behoef te cluven,
Daer si, tot haer eerste spronc,
Uut vliegen soudon jonc,
Ende proeven of si ter eren
Haer iet mochten generen
In der lucht; daer vielen si neder
In onmacht; haer vederen waren teder
Ende haer vluegelen veel te cort. ²⁷²)

In dit dierengedicht zien wij een merrie haar veulen verdedigen tegen den belager Ysegrijn ²⁷³). Koning Nobel wordt herinnerd aan een feit, dat voorviel toen hij was „een jongelinc van tween jaren” ²⁷⁴). Bij de verdeeling van een vet kalf krijgen Nobel's welpen de penzen, den lever, de darmen en longen ²⁷⁵). De kinderen van Rukenau de apin, Biteluus, Vuulrump en Hareneet, hoewel zij genoemd worden „volwassen van live, sterc ende coen”, daar waar ze uitvoerig beschreven en geprezen worden ²⁷⁶), zijn toch nog als „kinderen” te beschouwen, blijkens de bijzonderheden van Reinaert's en Ysegrijn's visite in het apenkasteel. Reinaert maakt namelijk de moeder een compliment over haar mooie en schrandere kinderen; de apin zeer geveleid verzoekt haar hoofschon gast, de leermeester van haar kroost te willen wezen, en geeft hem geschenken mede voor zijn echtgenoot en kinderen ²⁷⁷). De stomme en lompe Ysegrijn loopt er natuurlijk weer in; bij zijn komst laat hij zich op 't gezicht der vieze en leelijke apenjongen ²⁷⁸) tot minder gunstige uitlatingen verleiden, waarop hij door de familie het huis

wordt uitgedreven ²⁷⁹). Aangaande den leeftijd der dieren is er een zekere verwarring, in zoover hij dooreenloopt met dien der menschen. Is een wolf van vijf of zeven jaar nog een kind in 's dichters geest ²⁸⁰)? Rukenau zegt van Reinaert, zeker met de bedoeling een getuigenis te geven voor zijn vlugheid en vroegrijpheid, dat hij op zevenjarigen ouderdom kon spreken en loopen ²⁸¹). De kinderen van vos Reinaert zelf worden in het tweede Reinaert-epos veel opzettelijker naar voren gehaald. De gelukkige en trotsche vader weidt tegenover Grimbaert in den breede uit over de hoedanigheden zijner welpen, en hun oom maakt ook welgemeend zijn compliment ²⁸²). Het konijn, Lampreel, heeft volgens een beschuldiging van Reinaert, diens kinderen Rosseel en Reinaerdijn mishandeld ²⁸³). Elders toont hij zich zeer bezorgd over hun lot ²⁸⁴). Onder de drie kostbare geschenken, welke hij beweert voor den koning en de koningin in Belijn's tasch te hebben gedaan, was een spiegel, waar zijn welpen altijd zoo'n plezier mee gehad hadden ²⁸⁵). En aan het slot, als Reinaert weer gerehabiliteerd is, wordt ons de blijdschap van Hermeline en de kinderen geschilderd ²⁸⁶). De psychologie der dieren, in den Eersten Reinaert meesterlijk getroffen, is in den Tweeden, hoewel soms iets te zeer gechargeerd, eveneens goed en duidelijk. Type-ziening verstonden de middeleeuwers nu eenmaal. Typen waren eigenlijk ook de allegorische menshekinderen, in dit hoofdstuk behandeld, doordat ze één eigenschap of begrip moesten voorstellen. Thans gaan wij de kinderen der verbeelding beschouwen, mede om te zien, in hoever daar karakters geteekend zijn.

ACHTSTE HOOFDSTUK

GEFANTASEERDE KINDEREN

Het kind heeft een aanzienlijke plaats in de verbeelding der middeleeuwsche dichters, zooals ze zich in epische gedichten uitsprak, ingenomen. De Frankische romans bewonderen de heldenkracht van den onvolwassen knaap en maken veel werk van de „enfanche” ¹⁾ der helden. Er spreekt in die nog primitieve wereld een verlangen naar nakroost, om de bloedwraak uit te voeren, de oude veete bloedig voort te zetten. De Keltische romans, die de hoofdsche vorming van den man met de minne trachten te verbinden ²⁾, schatten die knapen bijzonder hoog, die zich in de hoofschheid laten vormen, al waren zij van huis uit nog zoo boersch. De Oostersche romans, decadent van oorsprong, verplaatsen de minne in de kinderwereld, en verlustigen zich in dat naïeve spel. Tamelijk gelijktijdig, althans wanneer men de Frankische romans uitzondert, welke eerder bekend waren en voor een nog onbepaald deel in de Nederlanden ontstonden ³⁾, overstroonden de verschillende soorten van hoogere tot lagere kringen ons volk, en werden min of meer naar eigen aard en inzicht bewerkt. Hier ontstonden als een bijzondere klasse de z.g. mengromans ⁴⁾. Naar de stof zijn ze een verzameling van allerlei ontleende en overgeleverde motieven en elementen; de vorm, het hoofdmotief zijn oorspronkelijk; de geest is naar den volkschen kant. Laat dringen bij ons door: de Amadisromans; de eerste Nederlandsche vertaling is van 1546 ⁵⁾. Zij zijn een herleving der hoofdsche cultuur en zoodoende een aankondiging der barok ⁶⁾; toch ook in hun dolle min en overdreven avonturen sterk fin-de-siècle. Aan het einde der middeleeuwen werd voor het volk de tafel gedekt der boekdrukkunst; gretig viel het op de verbeeldingsliteratuur aan. De oude romans werden tot volksboeken omgeschapen, beter aan den vergroofden smaak aangepast en aan de nieuwe ideeën ⁷⁾. Behalve

de pas bekend geworden Amadis-romans, trokken alleen de Frankische, Oostersche, en de klassieke van Alexander de belangstelling van het volk. Als oorzaken, waarom de Keltische niet tot volksboeken verwerkt werden, geeft Hoogstra een uitwendige en een inwendige ⁸⁾. De volksboeken ontstonden in 't Zuiden, waar strenge censuur werd toegepast ⁹⁾, die zich met de overdreven minnarij en veelvuldige tooverij niet kon vereenigen. Vervolgens waren zij minder reëel aanschouwelijk en karakteristiek. Reeds bij de opkomst immers der burgerij leek het velen onzin wat er allemaal verteld werd. Ze beantwoordden niet aan de nuchterheid en werkelijkheidszin van zelfs het lezende volk. De Frankische romans daarentegen konden onze vaders beter voldoen. Die hadden meer historischen achtergrond en nationale kleur ¹⁰⁾, deden de in de 15de eeuw reeds zoo bedrijvige Nederlanders daden zien, spraken ons ietwat ruwe en nog zoo frissche volk aan met hun voorbeelden van list en geslepenheid en groote menschelijke lichaamskracht ¹¹⁾. Wat de klassieke romans betreft, de figuur van Alexander was nu eenmaal vanouds populair ¹²⁾. Geen middeleeuwsch verhaal echter heeft zoo lang en zoo breed tal van hoorders en lezers 'geboeid als Floris ende Blanchefloer ¹³⁾, hetgeen hieraan waarschijnlijk toe te schrijven is, dat het over twee kinderen ging een weinig sentimenteel, en dat mag het volk wel. Het volksboek Genoveva van Brabant moet in zijn soort voortreffelijk zijn, vooral waar de jeugd van het kind der ongelukkige vorstin geschilderd wordt ¹⁴⁾. Opmerkelijk groot is het aantal kinderen dat in volksboeken optreedt, en veel gewicht wordt er aan de jeugd der helden gehecht ¹⁵⁾.

De „enfance” van menigen Frankischen ¹⁶⁾ held heeft ongetwijfeld ook in het Nederlandsch bestaan, als van Aiol, Doon, Karel den Groote, Roeland, Willem van Oranje, Vivien ¹⁷⁾. In het eerste, nu verloren deel der Karlmeinet-compilatie werd Karels jeugd behandeld, zijn verblijf in Spanje en kennismaking met Galiëne ¹⁸⁾. Van Roelands jeugd zijn enkele bijzonderheden bewaard gebleven. Boendale beschrijft, hoe deze „die noch maer een kint en was” vocht met den reus Ferraguut ¹⁹⁾. Calvet acht het niet onmogelijk,

dat er werkelijk zulke jonge helden bestaan hebben ²⁰⁾. Fragmenten ²¹⁾ en een volksboek ²²⁾ bleven over, om te vertellen van Madelghij's kindsheid, den Germaanschen tegenhanger van den Keltischen Merlijn.

Merlijn, die zoo geheel behoort in de wondere wereld der Keltische epiek, had een zeer bijzondere geboorte en belangrijke jeugd. Maerlant verhaalde ze als geschiedenis in den Spieghel Historiae ²³⁾, en bedoelde ze wellicht eveneens in Merlijns Boec. Merlijn werd door de hel beraamd als een tegenspeler van Christus, maar door zijn brave moeder zou het goede in hem de overhand houden ²⁴⁾. Hem verwekte de duivel bij een onschuldig meisje ²⁵⁾. Haar zwangerschap wordt bij den rechter aangeklaagd en zij wordt ter dood veroordeeld ²⁶⁾. Doch een priester verkrijgt uitstel van executie tot na de geboorte van het kind:

Dat kint en hevet gener doet verdient.

Zij wordt opgesloten

Tote dien dat zy was genesen
Ende dat kint mach allene eten.

Nog werd haar bevolen:

Geef den kinde sine kerstenhede
Ten iersten als dat geboren es.

In den breede wordt dan zijn geboorte verhaald, zijn uiterlijk, de naam hem gegeven, hoe zijn moeder hem voedt, welke begaafdheden zich spoedig vertoonen ²⁷⁾. Eens klaagde zijn moeder over haar droevig en onverdiend harde lot; plotseling begon hij wonderbaar te spreken, troostte haar en verdedigde zijn moeder tegen de praatjes der menschen. Maar de tijd is gekomen, dat Merlijn's moeder voor den rechter moet terugkomen, hij is achttien maanden oud. Tot algemeene verbazing springt hij van den arm zijner moeder, en weet met een redevoering den rechter zóó te overtuigen en te beschamen, dat absolute vrijspraak volgt. Vervolgens groeit hij op en wij zien hem terug als een jongen van zeven jaar ²⁸⁾. Koning

Vertegier bouwt namelijk een kasteel, doch hem is voorspeld dat het daarmee zal misloopen, indien niet het bloed van Merlijn in de fundamenteën gemengd wordt. Afgezanten gaan hem zoeken en vinden hem spelend en twistend met andere kinderen. Gewillig gaat hij mee naar het verre gewest, neemt afscheid van zijn moeder, die intusschen nonne geworden is, en van den priester die haar altijd had bijgestaan en die alles aangaande hem voor 't nageslacht heeft opgeteekend. Bij de aankomst in het land van Vertegier wordt juist een kind ten grave gedragen, waaromtrent Merlijn interessante mededeelingen doet, gelijk hij tevoren zijn geleiders al meermalen verstomd heeft doen staan ²⁹). Zij konden er dan ook niet toe besluiten hem te dooden en Merlijn deed den koning een andere oplossing aan de hand ³⁰). Naderhand heet hij „man” ³¹), doch nog eenmaal verschijnt hij als een kind, en wekt den lachlust der aanwezigen op ³²). Een zeldzaam verzinsel is de figuur van Merlijn ongetwijfeld, bijzonder als kind. Ondanks het wonderbare ligt er over zijn zeggen en doen, hoe bewust en beslist alles ook is, iets echt kinderlijks, in zijn omgang met de moeder en de vrienden, in zijn lachen en praten met de geleiders ³³).

Door toedoen van Merlijn werd bij Ygerne, wier leven één pleidool was voor de onschendbare heiligheid van het huwelijk ³⁴), koning Artur buitenechtelijk verwekt door Uter-Pendragoen ³⁵). De toovenaar vroeg en verkreeg het kind, dat hem na de geboorte werd afgeleverd, na verwisseling met een ander. Bij pleegouders liet hij het grootbrengen, — zoo werd Artur een zoogbroeder van Keye —, tot zijn zestiende jaar ³⁶). Zoo is het te verklaren, dat Keye later aan het hof zoo ongestraft brutaal kon optreden. Dat de koning der Tafelronde een bijzondere afkomst had, daar was in zich niets op tegen; maar 't was hier wel al te zeer: het doel heiligt de middelen!

Het gedeelte der geweldige Lancelot-compilatie, waarin de geboorte en jonge jaren van Galehoot of Lancelot behandeld werden, is helaas verloren gegaan ³⁷). Een fee sprong met den zuigeling in een meer, en zijn moeder, die hij later zou terugzien ³⁸), trad in een klooster. In het feeënverblijf genoot hij zijn opvoeding,

wist niet beter of de fee zelve was zijn moeder, wies met den dag in schoonheid en kracht. Zeer bevriend was hij met zijn neefs Lionel en Bohort ³⁹⁾, door dezelfde fee uit de handen van een verrader bevrijd. Achttien jaar oud ging hij met hen naar het hof van koning Artur, alwaar hij de schoone Ginevra zou leeren kennen. Koning Leodegan won twee dochters, de echte en de onechte G i n e v r a, beide zeer schoon, nauwkeurig op elkaar gelijkende, en gezamenlijk opgevoed. Bij haar optreden in het verhaal zijn zij huwbaar, en de echte wordt verliefd op den jeugdigen Artur ⁴⁰⁾, nadat zij tevoren al stillietjes gevrijd had met Gosegoes ⁴¹⁾.

De Heilige Graal raakt door de eigenaardige samenstelling van den Lancelot en door al het minnen en vechten wat erg in het gedrang. Toch zien of liever voelen wij het mysterieuze voorwerp vaak nabij. Kuische kinderen alleen mogen den Graal genaken, behoeden, vergezellen. A l e i n d e G r o e s ⁴²⁾, jongste der 12 zoons van Broen en Eugenie, is blijkbaar nog jong van jaren, als Jozef van Arimathea hem ontmoet. Immers, de oudste is nog niet eens getrouwd, Alein wordt voortdurend het „kint” geheeten, ofschoon hij als jongste zoon dien naam louter als titel kan hebben ⁴³⁾, en ontvangt de liefkoozingen van Jozef. Zijn kuischheid blijkt hieruit, dat hij niet gelijk zijn broeders in 't huwelijk wil treden. Juist daardoor is hij waardig, eens de vader te worden van Parcival. Later vinden wij P e l l e s' d o c h t e r t j e ⁴⁴⁾, „die noch maer en hevet seven iaer”, als hoedster van den Graal, wanneer de oude zieke koning, haar vader, aan zijn 15-jarigen zoon, die naar koning Artur's hof vertrekken wil, en zich onderweg zoo verbazend flink en dapper houden zal ⁴⁵⁾, onwetend de bestemming van dat dochtertje voorspelt:

Ende oec moet worden gewonnen een kint
Van den besten ridder dien men vint. ⁴⁶⁾

En als de reine ridder Bohort eenmaal een graalvizioen ontvangt, ziet hij het verheven kleinood vergezeld van hemelsche kinderen:

Ende hi sach uut ere cameren daer
.iijj. scone kinderen comen daer naer....

Hem ne dochte niet van desen
Dat ertsche kindere mochten wesen.
Si droghen .iiij. bernende stallichte
Op .iiij. kandelaers, ende al rechte
Vor hen was een wieroecvat daer. ⁴⁷⁾

Geen wonder, dat ook de drie ridders, aan wie het beschoren zou zijn den H. Graal te vinden, voorbeelden van kuischheid zouden moeten wesen:

Ende sy moeten suver ende rene wesen. ⁴⁸⁾

Dat waren Bohort, Percival en Galaäd.

B o h o r t werd slechts eenmaal buiten zijn schuld ⁴⁹⁾ in een minder edel avontuur betrokken ⁵⁰⁾. Hoe onschuldig hij zijn jeugd ⁵¹⁾ doorbracht en zijn verder leven, blijkt hieruit, dat hij waardig in 't gezelschap der beide anderen mocht vertoeven ⁵²⁾, en dat bij zijn generale biecht de priester zeer gesticht was ⁵³⁾.

P e r c i v a l. In de sage is hij oorspronkelijk de aangewezenen geweest om den H. Graal te ontdekken, de wondere vraag te stellen en zich te zetten op „dat vreselike sitten”. Doch allengs waren er dichters opgestaan, die ook hem niet kuisch konden houden, evenmin als Lancelot en Walewein en de anderen van de Tafelronde ⁵⁴⁾, en hem tot vader maakten van Moriaen ⁵⁵⁾. Onze Lancelot wil daar echter niet van weten, komt tegen dien laster heftig op ⁵⁶⁾. Maar toen had in de sage Galaäd zijn plaats reeds ingenomen, zoodat Percival nevenfiguur geworden was. De zoon van Alein ⁵⁷⁾ is „een herde scone kint van .xv. jaren”, wanneer zijn broer Acgloval, die volgens onzen dichter de vader is van Moriaen ⁵⁸⁾, hem overhaalt mede naar 't hof te gaan. Vergeefs tracht de moeder het „scone knapeliijn” bij zich te houden; de jongeling vlucht, laat voor zijn moeder een boodschap achter; van harteleed ⁵⁹⁾ sterft zij ⁶⁰⁾. Dat hij zijn moeder aldus verlaten heeft en haar dood veroorzaakt, dat is bij ons de reden, dat hij geen Graalkoning meer worden mag ⁶¹⁾; die zonde zal hij uitboeten door een kluizenaarsleven ⁶²⁾ en een heiligen dood ⁶³⁾. Over zijn jeugd wordt in den Lancelot niet uitgeweid ⁶⁴⁾. In het gesprek met zijn

broeder en het beramen der vlucht toont hij zich een echten ridderzoon; hij was en bleef rein en maagdelijk tot zijn dood ⁶⁵⁾, hoe sterk de bekoring eenmaal over hem kwam ⁶⁶⁾. Dapper trekt hij ter queste uit als knaap van 15 jaar. Zijn vroomheid, hem door zijn heilige moeder ingeprent ⁶⁷⁾, legt hij nimmer af; dagelijks hoort hij mis, biecht hij en bidt de getijden, steeds bezorgd om zijne kuischheid gaaf en ongeschonden te bewaren ⁶⁸⁾.

Lancelot was de vader van Galaä d (Galehoot, Lancelot), nadat men hem door list bij Pelles' dochter, de hoedster van den Graal ⁶⁹⁾, gebracht had ⁷⁰⁾. Bij gelegenheid van een hoffeest verzamelden zich veel adellijke dames

Ende des conincs dochter, daer an
Mijn her Lancelot Galaäte wan.

Een schildknaap, rijdende op zijn paard, droeg het kind. Lancelot geneerde zich voor Ginevra ⁷¹⁾, die de situatie natuurlijk doorzag ⁷²⁾. Als eindelijk in het derde boek van den Lancelot de eindqueste van den Graal beginnen gaat, wordt Galaäd, die sprekend op zijn vader gelijkt ⁷³⁾, stralend van jeugdige schoonheid, door vier kloostervrouwen binnengeleid, om uit de hand zijns vaders den ridderslag te ontvangen. Niet ouder dan 14 of 15 jaar is hij dan ⁷⁴⁾. Hij zet zich op den geheimzinnigen zetel ⁷⁵⁾, neemt voor altijd afscheid van Lancelot ⁷⁶⁾, vindt en aanschouwt den Graal, volbrengt zijn roeping ⁷⁷⁾ en sterft ⁷⁸⁾, rein als hij steeds geweest was. Doch er zijn nog meer kinde-figures in den Lancelot, welke eenigszins uitvoerige aandacht kregen. Tristoise, een koningsdochttertje, wordt na de geboorte in een ton de zee op gezet, drijft aan op vreemde kust, wordt aan een koningshof grootgebracht en zoodra zij huwbaar meisje is, door den koning tot vrouw genomen. Bij de geboorte van haar zoontje Tor ec lacht zij voor de eerste maal in haar leven. Zij voedt hem op tot een dapper en edel ridder, die haar eer zal herstellen en haar nog eenmaal een lach zal ontrukken ⁷⁹⁾. Vervolgens is daar Moriaen uit den misschien oorspronkelijk Nederlandschen ⁸⁰⁾ roman van dien naam ⁸¹⁾. Volgens den roman in zijn oorspronkelijken vorm was

Perchevael zijn vader ⁸²⁾, en had deze hem achtergelaten bij een Moorsche prinses. Als hij optreedt, is hij dertien of veertien jaar oud, op zoek naar zijn vader. Wat al schande en armoede had hij in zijn geboorteland moeten lijden! Met de grootste volharding en onder praestatie van allerlei heldendaden wist hij het doel van zijn sympathieke quest te bereiken, en zijn moeder het geluk terug te schenken door een huwelijk met haar held ⁸³⁾. Een aardig meisje is het jongere zusje der verloofde van den Ridder metter Mouwen ⁸⁴⁾. De dichter noemt haar: „die joncfrouwe metten clen en mouwen” en uit alles, uit haar praten en optreden, blijkt dat haar leeftijd op tien, twaalf jaar geschat moet worden ⁸⁵⁾. Ze is al oud genoeg om haar oudere zus te plagen met haar vrijer, en is verrukt over de daden van Walewein, dien zij verdedigt tegen den spot der andere jonkvrouwen, welke het tournooi gadeslaan. Zij weet hem te spreken te krijgen, en Walewein, de altijd hoofdsche, heeft zoo'n plezier in het sympathiek-vrijmoedige en levendige kind, dat hij graag haar ridder wil wezen in het tournool. Ze geeft hem dan haar roode mouw tot eereteeken. Hoe glorieert ze, als Walewein den minnaar van haar oudere zus van 't paard doet tuimelen. Kinderlijk-hartelijk is het afscheid. Naderhand ziet zij hem eens terug, en toont zich nog dankbaar jegens haar voortreffelijken ridder. De meeste kinderen der Keltische epiek hebben een weinig gecompliceerde psyche, zijn meestal dragers van één bepaalde eigenschap of deugd, als ridderlijke heldenmoed, ongerepte reinheid, volharding. Zoo levensecht als het hier in 't kort geschetste meisje is er geen. Het ding is wat vinnig, naijverig tegenover haar zuster, levendig en niet verlegen, een bijdehandje, in alles een meisje, dat nog geheel kind is. Haar zuster is nauwelijks tegen haar opgewassen.

Deze laatste, Thibaut's oudste dochter, had tot minnaar Meliandelijs. In den overeenkomstigen Franschen roman Richars li Biais had hij een „enfanche” ⁸⁶⁾. De Nederlandsche bewerker vlocht de bijzonderheden over zijn jeugd door het verhaal heen ⁸⁷⁾. Hij was een bastaard en vondeling, en werd bij vreemden opgevoed. Mej. v. d. Stempel trekt leerzaam

een parallel tusschen zijn geschiedenis en die van Moriaen ⁸⁸⁾. Walewein, die in Merlijn's Boek Gawein heet ⁸⁹⁾, hooren we, zestien jaar oud, met zijn jongere broers afspreken, heimelijk naar Artur's hof te vertrekken om ridderschap te ontvangen. Op een heerlijken meimorgen gaan zij vroolijk op weg, en krijgen al spoedig te doen met de vijandelijke Sennen, waar ze weinig moeite mee hebben. In den prachtigen, oorspronkelijk Nederlandschen roman van Walewein brengt de held zelf zijn kinderjaren ter sprake. Een priester was om een misdienaar verlegen:

„Wie sal mi dienen?” — „Dat salic wesen,
Sprac Walewein; ic can wel lesen,
Dies ne bem ic niet an dole;
Ic ghinc seven jaer ter scole
In mine kintscheit.” Dat was waer. ⁹⁰⁾

Wat moet de keurige ridder, dat toonbeeld van alle hoofschheid, al in zijn jonkheid een aardige jongeheer geweest zijn!

In denzelfden roman van Walewein verhaalt een in een vos omgetooverde prins, *V o s R o g e s*, aan Walewein zijn droeve jeugd; hoe hij eens gelukkig was in het bijzijn zijner goede moeder, die helaas hem door den dood ontviel; een jaar lang verbleef hij toen in den vreemde. Tehuis teruggekeerd vond hij daar een stiefmoeder, die den mooien jongen vriendelijk ontvangt, maar spoedig haren aard en hartstocht verraadt. Hij wil op haar afschuwelijke voorstellen niet ingaan, waarop zij ⁹¹⁾ hem valschelijk aanklaagt bij zijn eigen vader, die hem ter dood veroordeelt. In deze gedaante van een dier ontvluchtte hij dat lot ⁹²⁾.

Als *F e r g u u t* zijn avonturen aanvangt en ridderlijke hoofschheid gaat leeren, is hij een jongeling. Maar reeds in zijn jonge jaren moet hem het heimwee gekweld hebben bij de ossen en den ploeg en heeft zijn moeder meer in hem gezien ⁹³⁾.

Slechts in een enkelen Keltischen roman, ik denk aan den Moriaen, kon een kind hoofdpersoon genoemd worden. In de Oostersche romans is dat onder Arabischen invloed heel gewoon ⁹⁴⁾. 't Zijn er kinderparen, wier lotgevallen en minne-belevenissen behandeld worden.

Het thema van *Floris en Blancefloer* werd in allerlei literaturen bewerkt ⁹⁵⁾; herhaaldelijk in de onze ⁹⁶⁾. De bewerking door Diederic van Assenede ⁹⁷⁾ verdient in verband met ons onderwerp zeer hoogen lof. Onze dichter verzwakt zeer gelukkig het al te sentimenteele en onnatuurlijke. „Weggelaten is.... dat de kinderen uit de school komende elkander kussen en omhelzen, evenals.... dat zij met gouden en zilveren griffels op ivoeren wastafelen minneliederen schrijven. Dit alles was Diederic zeker te sterk voor zoo jonge kinderen” ⁹⁸⁾. Ook elders bekort hij, waar 't verhaal te zinnelijk wordt of al te lang bij schoonheidsbeschrijving wordt stilgestaan ⁹⁹⁾. Hij laat Blancefloer wat verder van den emir haar kamer hebben, tempert het overdreven doodsverlangen van Floris, enz. ¹⁰⁰⁾ „Hij heeft nooit vergeten, dat de hoofdpersonen kinderen waren. Het overdrevene en het al te zinnelijke heeft hij hier en daar verwijderd, en aan het geheel dat teere, idyllische laten behouden, dat er het bekoorlijke van uitmaakt.... Het geheel (heeft hij) zoo waarschijnlijk gemaakt, als met de gegeven stof mogelijk was” ¹⁰¹⁾. Wij nemen dus vrede met dit „sentimenteele romannetje” ¹⁰²⁾ en tillen het niet te zwaar, dat twee kleine kinderen Ovidius' *Ars amandi* lazen, wijl ze 't deden in hun onschuld en om Latijn te leeren ¹⁰³⁾. Ze bleven immers rein tot het einde. Karakterteekening is er weinig; de jongen is minder flink dan het meisje; de handeling is zwak ¹⁰⁴⁾. De liefde ontwikkelt zich ongemerkt en langzaam ¹⁰⁵⁾, en zij is het die tenslotte alles overwint ¹⁰⁶⁾. Een kort overzicht van het verhaal volgt hier.

Een Moorsche vorstin en een Christen vrouw, sinds kort haar slavin, krijgen op denzelfden dag een kind, resp. een jongen en een meisje. Ze worden samen opgevoed, gewennen aan elkaar in 't zelfde bad en bed, vertoonen op vijfjarigen leeftijd teekenen van verliefdheid. Beide kinderen zijn verrukkelijk mooi. Als de schooltijd aanbreekt, mogen ze op verzoek van het prinsje samen gaan studeeren. Na verloop van vijf jaar, praatten ze Latijn met elkaar,

Dattie leeke niet en mochten verstaen ¹⁰⁷⁾.

Toch werd er over gepraat, dat die twee zoo dol op elkaar waren. De koning wilde een eind aan de verhouding maken, door het dochttertje van zijn slavin te dooden; zijn gemalin beweegt hem echter, een minder wreed besluit te nemen, en Floris elders op school te doen, dat hij temidden van andere kinderen en door kennismaking met andere meisjes vooral, zijn liefde vergeten kan. Blancefloer wordt aan slavenhandelaars verkocht, die haar heenvoeren naar Babyloniën en voor een goeden prijs van de hand doen. Zij gaat over in het bezit van den „ammiraal”, die, over haar schoonheid in de wolken, besluit, haar na een jaar tot vrouw te nemen en dan meteen af te zien van de gewoonte, ieder jaar een andere te nemen en de afgedankte te dooden. Voorloopig wordt ze in een burcht bewaard, waar 27 andere jonkvrouwen hun lot afwachten en onderwijl den emir om beurten twee aan twee dienen. Zij deelt kamer en bed met Clarijs, in wie ze een trouwe vriendin krijgt. Ze is natuurlijk erg bedroefd en denkt enkel aan Floris. Deze van zijn kant heeft het er niet bij laten zitten. Eerst had hij veertien dagen gewacht op de beloofde komst van Blancefloer. Toen werd hem wijsgemaakt dat zijn beminde dood was, en er werd zelfs een prachtig grafmonument opgericht met vernuftig mechaniek en beelden der jeugdige gelieven¹⁰⁸). Bij dat „graf” gekomen doorsteekt de jongeman wanhopig met een vroeger van zijn meisje ontvangen dolk zich bijna de borst, als men hem nog juist bijtijds de waarheid vertelt. Hij gaat dan uit op zoek naar de geliefde, wier verblijfplaats hij in drie étappe's achterhaalt en bereikt. Door een list, hoogtepunt van dit bloemensprookje, laat hij zich in een mand met rozen op haar kamer brengen. Welk een weerzien, als hij daaruit opspringt in de armen van Blancefloer! Dan begint een heerlijk leven onder welwillende bescherming van Clarijs. Doch doordat Blancefloer zich in Floris' armen enkele malen verslaapt en haar dienst bij den emir verzuimt, krijgt deze kwade vermoedens. Hij stuurt een kamerling, die twee lieve meisjes meent te zien, want

Floris en hadde graen no baert. ¹⁰⁹)

De emir komt nu zelf met zijn zwaard en doet de deken lichten van de borst der kinderen. Ze ontwaken vol schrik, en liggen terstond om genade geknield, weten uitstel van executie te bedingen en een rechterlijk vonnis. Het gestelde jaar is juist verstreken; Floris, en dus ook Blancefloer, is vijftien jaar ¹¹⁰). Ter dood veroordeeld, pleiten zij nog voor elkaar en willen elk het eerste sterven, zoodat tenslotte de rechters en de emir zelf aangedaan genade schenken. Floris en Blancefloer mogen voor eeuwig elkander bezitten; de emir neemt Clarijs voor zijn leven tot vrouw.

Nu ik voor dit overzicht het dichterlijk verhaal herlas, onderging ik opnieuw er de onweerstaanbare bekoring van. Alles is daar tenslotte zoo rein en kinderlijk, zoo ideëel en sprookjesachtig, zoo geurig van rozen en leliën.

Een minder onschuldige droom uit de oostersche fantasie is het gedicht, waar de kinderen *Parthenopaeus* en *Melior* ¹¹¹) zoo vroeg het spel der minne beginnen. Maerlant wilde van *Parthenopaeus* niets weten,

Die noit gewonnen was no geboren. ¹¹²)

Reeds in den ouden roman van Doon de Mayence treedt zijn gestalte op:

Hier comt die jonge grave van Bloes....
Die Partenoples was hier te voren. ¹¹³)

In andere literaturen schijnt de kinderleeftijd niet gehandhaafd te wezen ¹¹⁴) gelijk in den Franschen tekst en de middelnederlandsche bewerking.

Onze dichter heeft bij al zijn tekortkomingen ¹¹⁵) toch ook gelukkige momenten gehad ¹¹⁶).

Als *Melior*, de oostersche keizersdochter, erfgename van een machtig rijk, alvast uitzielt naar een toekomstigen echtgenoot, dien zij zelve kiezen mag van de rijksgrooten, verneemt zij de voortreffelijkheden van een Franschen prins *Parthenopaeus*, een jongeling van dertien jaar ¹¹⁷); zij zelf is zeker niet ouder ¹¹⁸). Onmiddellijk neemt ze een besluit en treft de maatregelen die

haar bedrevenheid in de nigromancie haar veroorloven. Zij brengt hem in een tooverpaleis, om hem daar te bewaren, tot zij hem huwen kan ¹¹⁹). Kinderlijk bevreesd is de knaap, zoo eenzaam in de vreemdrijke en wonderbare omgeving. Eerst durft hij niets aanraken:

Ende emmer was hi des in vare,
Dattet bi den duvel ware. ¹²⁰)

De honger echter spoort hem aan tot gebruikmaken der heerlijke spijzen, en naar zijn edelen aard zet hij zich op de eereplaats aan tafel ¹²¹). Moe en bedroefd, beangst zit hij een tijd bij 't vuur en zoekt een legerstede, wat er ook van kome ¹²²). Hij ontkleedt zich en legt zich in bed, bevreesd en dapper tegelijk ¹²³). De lichten gaan uit, en zijn angst neemt weer toe ¹²⁴). En dan opeens weet hij iemand neven zich; zijn vrees overwinnend voelt hij en vindt een meisjesgestalte. Hij ondervindt weinig verzet en tegenweer van dien kant, en alda:

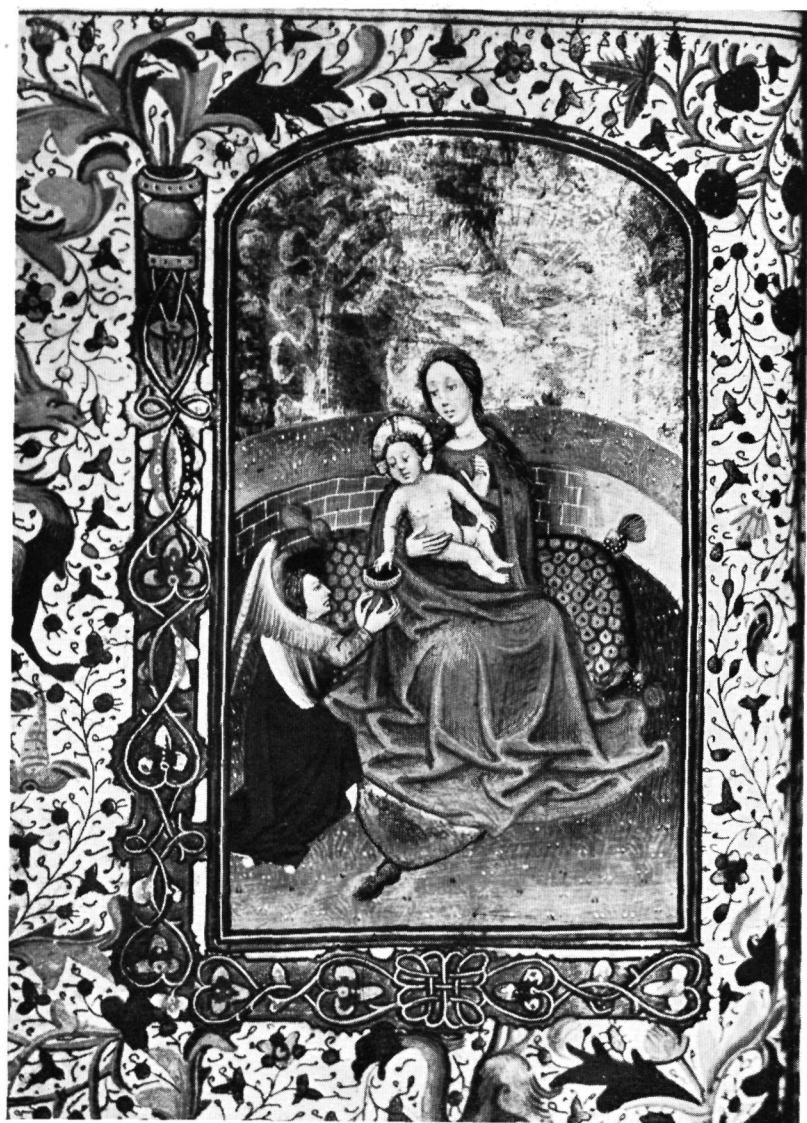
Doen speelden si alre eerste waerf
Dat spel dat si noyt ne plaghen,
No hi, no soe, in haren daghen. ¹²⁵)

't Was Melior zelf, die zulk een verloop wel niet bedoeld had, maar in haar hartstocht onvoorzichtig geweest was. Wanneer de jongen vermoeid in slaap valt, houdt zij niet op met kussen en streelen ¹²⁶). Des morgens ongemerkt verdwenen, komt ze iederen avond, als 't donker is, terug ¹²⁷).

Parthenopaeus was aldaer
Met groter bliscap wel een jaer ¹²⁸).

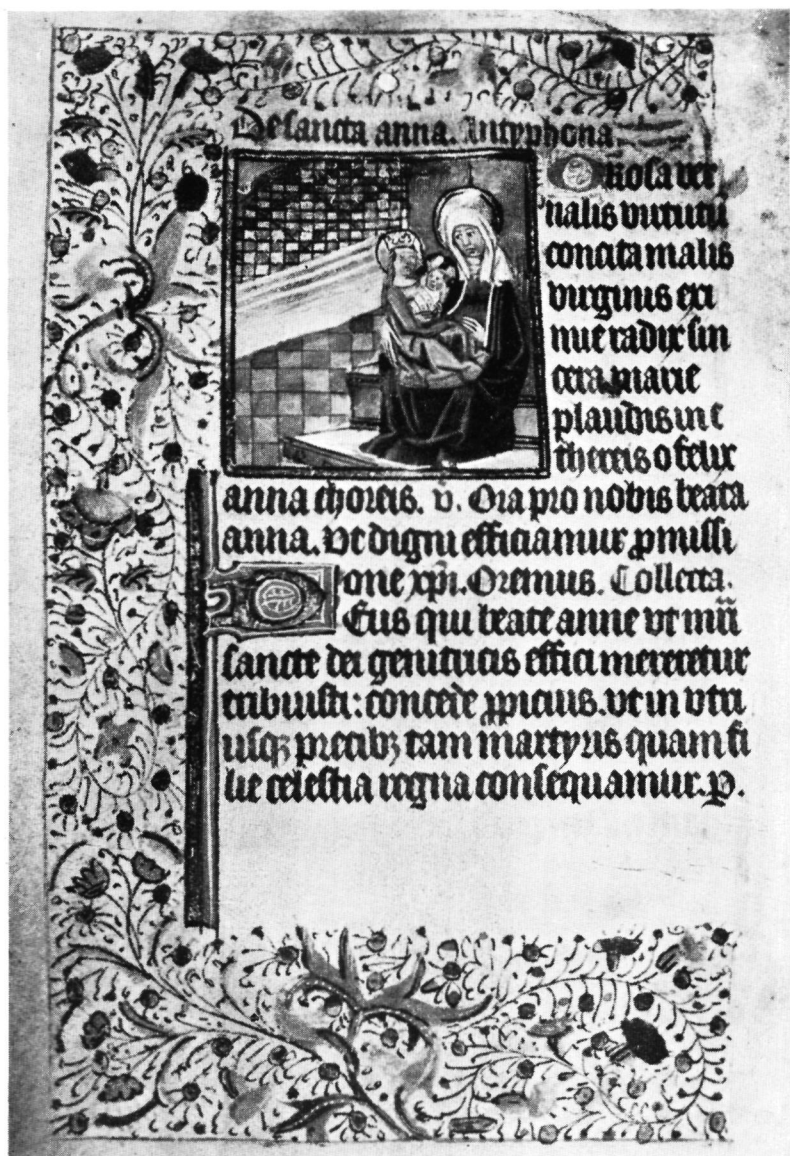
Dan wil hij wel eens graag zijn vaderland en familie terugzien, en hij krijgt er van Melior permissie voor. Te Blois teruggekeerd, ontving hem zijn moeder:

Van groter bliscap weende soe.
In haren armen nam soene doe;
Wel moederlike cusset soene,
Als soe wel sculdech was te doene.
Van groter bliscap ne sprac soe niet. ¹²⁹)

De Moeder van den kleinen Jezus.
Den Haag M.W. 10 E 2 fol. 85.

Zie blz. 292.

Zijn vader en oom zijn ondertusschen overleden, en hem wacht een oorlog met de Saracenen, waarin hij zich als een echte held gedraagt ¹³⁰). Daarna keert hij naar zijn geliefde terug en brengt op de oude wijze een half jaar in haar bijzijn door, zonder ooit haar schoonheid te zien. Dan bevangt hem wederom het verlangen naar huis; Melior laat hem zeer ongaarne gaan. Zij ducht eenigszins

Die hovesce entie scone ioncfrouwe ¹³¹),

welke men voor hem bestemd heeft, meer nog de andere gevaren voor hun verhouding. En terecht dit laatste. Want zijn moeder en biechtvader bewegen hem, wyl het misschien de duivel is die hem in zijn macht heeft, in een nieuw samenzijn met haar plotseling licht voor den dag te halen en haar te beschouwen. En zoo geschiedt. Maar al enkele jaren zijn zij geen kinderen meer, en ligt het dus buiten mijn bestek, hun verdere zeer droeve belevenissen en eindelijke hereeniging te beschrijven. Van Berkum heeft in zijn dissertatie de karakters van Melior en Parthenopaeus diepgaande en uitvoerig ontleed, en het oudfransch origineel met de middel-nederlandsche bewerking in dat opzicht voortdurend vergeleken ¹³²), waarbij hij tot de bevinding komt, dat menige trek niet zuiver is weergegeven. Zoo verviel de kleine trek, volkomen in overeenstemming met zijn leeftijd, waarbij Parthenopaeus na den eersten nacht de moole nieuwe kleeren bekijkt, welke hij vindt in de plaats van zijn eigen oude ¹³³). Het gedrag van Melior is psychologisch te verklaren en in het begin eenigszins te verontschuldigen ¹³⁴); ook den jongen held kan men beschouwen als plotseling door het nieuwe en verlokkelijke overmeesterd ¹³⁵). Dat ze zonder gewetenswroeging in hun samenzijn volharden lijkt minder aannemelijk.

Een gewichtige rol speelt in den roman Urake, een zuster ¹³⁶) van Melior, welke echter hoofdzakelijk pas later, als jonkvrouw, optreedt ¹³⁷). Een kind is nog de naïeve en onschuldige P e r s i s ¹³⁸),

Ende wiste noyt wat was minne.

So eenvoudich was soe in haren sinne

Dat soe ter minnen niet en coorde

Ende sweech daer soere af spreken hoorde. ¹³⁹)

Ze spotte dan ook met Parthenopaeus' minneverdriet, maar tenslotte werd zij zelf op hem verliefd ¹⁴⁰⁾ en jaloersch op haar vermeende mededingster Urake ¹⁴¹⁾.

Bij deze groep het best wellicht kan de geschiedenis van Amicus en Amilius ondergebracht worden, om de motieven die in hun jeugd overeenstemmen met oostersche gegevens als: gelijktijdige geboorte, voorbestemde vriendschap, sprekende onderlinge gelijkenis en bijna gelijkkluidende namen ¹⁴²⁾. De sage, van Europeesche verbreiding ¹⁴³⁾, werd bij ons als historie medegedeeld door Maerlant ¹⁴⁴⁾ en zeer uitvoerig door Boendale ¹⁴⁵⁾ en als spreekwoordelijk verondersteld ¹⁴⁶⁾. Voor ons onderwerp moeten wij zuiver onderscheiden tusschen hun eigen jeugd en het lot van Amilius' kinderen in verband met het vader-en-vriend-conflict. Als Maria, die goede Moeder, geen oplossing gebracht had, was de indruk van het verhaal niet bevredigend geweest.

Andere internationale stoffen voor ons van belang zijn de romans, novellen enz. betreffende Griseldis, Beatrijs, Barlaâm ende Josaphat, Vanden VII Vroeden.

In de wereldliteratuur is de Griseldis-sage zeer verbreid geweest ¹⁴⁷⁾. Ook in de onze vond zij herhaaldelijk bewerking, zooals bij Dirc Potter, waar zij Lympiose heet ¹⁴⁸⁾, in het Kaetspel ¹⁴⁹⁾, in het lied der koningin van elf jaren ¹⁵⁰⁾. Deze zeer jeugdige leeftijd is wel speciaal Nederlandsch, ofschoon al Boccaccio den koning die haar huwde dit later deed betreuren als een „jugendlich unüberlegten Schritt” ¹⁵¹⁾. Een 15de-eeuwsche novelle heeft Gallée gepubliceerd „mit eynre geestelike bedudenisse” ¹⁵²⁾, Westenholz een 16de-eeuwsch historielied ¹⁵³⁾, terwijl er ook een volksboek bestaan heeft ¹⁵⁴⁾. Nog mag ermede in verband gebracht worden het lied van Mooi Adelheid en koning Alewijn ¹⁵⁵⁾. De amie, welke daar den koning in zeven jaar zeven kinderen schonk, trouwde ten slotte toch nog met den vorst, daar het op den dag der bruiloft uitkwam, dat ze een bloedeigen zuster van de bruid was, die volgaarne haar plaats afstond. Hoe populair Grisellis of Griselda was, blijkt nog hieruit, dat zij met andere geliefde volksboekfiguren in processies door meisjes werd voorgesteld ¹⁵⁶⁾.

De in onze taal zoo voortreffelijk behandelde legende van Beatrijs ¹⁵⁷⁾ geeft duidelijk te kennen, waar de wortel zat van de bekoring, waaraan de jonge non bezweek:

Sint dat si out waren .xij. iaer,
Dwanc die minne dese twee,
Dat si dogheden menech wee. ¹⁵⁸⁾

Dien wortel hadden noch de jonkman, noch de kloosterzuster geheel uitgerukt:

Ghi wet, wel lieve vriendinne,
Dat wi langhe hebben ghedraghen
Minne; al onsen daghen
Wi en hadden nye soe vele rusten,
Dat wi ons eens ondercusten. ¹⁵⁹⁾

Als later de gevluchte door den minnaar trouweloos verlaten is,
Daer bleven met hare ghinder
Twee uter maten scone kinder ¹⁶⁰⁾,

die verder al de zorg en liefde zijn der moeder. Om hen geeft zij haar lichaam prijs, met hen gaat ze eindelijk terug, naar waar Maria wacht:

Si nam een kint in elke hant ¹⁶¹⁾.

Een goede weduwe schenkt haar en haar kinderen gaarne nachtverblijf:

lc mochte u qualijc verdriven,
Sprac die weduwe, met uwen kinderkijne.
Mi dunct dat si moede scinen. ¹⁶²⁾

Hoe kost het Beatrijs van hen te scheiden, maar als de stem tot drie maal roept, mag zij niet langer talmen:

Ende wille mijn kinder beide gader
Bevelen Gode onsen vader.
Hi salse wel bewaren.
Doen toech si ute al sonder sparen
Haer cleder, daer sise met decte
Heymelike, dat sise niet en wecte.

Si cussese beide aen haren mont.
Si seide: kinder, blijft ghesont.
Op den troest van onser Vrouwen
Latic u hier in goeder trouwen;
Ende hadde mi Maria niet verbeden,
Ic en hadde u niet begheven
Om alt goet, dat rome heeft binnen. ¹⁶³⁾

En nog staan haar en den dichter de kinderen voor den geest wanneer het verhaal ten einde loopt. Deze bijzondere aandacht voor de kinderen van Beatrijs is aan de middelnederlandsche bewerking specifiek eigen, wordt in geen enkele der bronnen aangetroffen ¹⁶⁴⁾. En bij de vrome hoorders der legende scheen het verlangen om 't verdere lot van de kinderen te kennen zoo groot, dat een ander dichter ¹⁶⁵⁾ aan het dichtwerk een vervolg toevoegde ¹⁶⁶⁾, waarin het verdriet der achtergelaten kinderen en hun verzorging is beschreven. Ook in het vizioen dat Beatrijs later krijgt komt een kind voor ¹⁶⁷⁾.

De roman van Barlaâm ende Josaphat moet zeer populair en verbreid zijn geweest ¹⁶⁸⁾. Deze Josaphat, een oostersche koningszoon, (de middeleeuwsche Boeddha-editie) was in verband met voorspellingen spoedig na zijn geboorte in een paleis opgesloten, waar al wat op leed en ziekte en ongeluk leek, verre van hem werd gehouden. Een jongen geworden was hij er echter niet meer in te houden, en op een rijtocht maakte hij kennis met de ellenden der menschheid. Door tusschenkomst van den heiligen kluizenaar Barlaâm omhelsde hij het christendom, en hoe zijn vader ook alles beproefde om hem daarvan terug te brengen, hij volhardde en predikte zijn God aan degenen die met hem in aanraking kwamen. Hij had een aanval te doorstaan van schoone vrouwen die ter verleiding op hem afgestuurd werden. Dat geschiedde op raad van een „gochelaer", die den koning, Josaphat's vader, een mooi verhaal gedaan had van een kind evenals Josaphat vanaf zijn geboorte in de eenzaamheid gehouden; het mocht naderhand een keuze doen uit allerlei schatten die vóór hem gebracht werden; er was ook vrouwvolk in de buurt, en toen men hem op zijn vraag wat dat voor

wezens waren voor de grap geantwoord had: duivels die de menschen verleiden, wilde hij graag zoo'n duivel hebben. Dit verhaal werd door sommigen op naam van den koningszoon zelf gezet. In ieder geval bleef Josaphat ongerept in zijn geloof en zuiverheid en bekeerde tenslotte zijn vader, regeerde na dezen slechts kort, want op zijn vijftiende jaar liet hij zijn rijk en begaf zich in de woestijn om nog vijf en dertig jaar een kluizenaarsleven te leiden. De zoo schandelijk belaagde en zoo heldhaftig zwijgende jonge held in den kaderroman Vanden VII Vroeden van binnen Rome¹⁶⁹⁾, — in een volksboek¹⁷⁰⁾ heet hij D I o c l e t i a e n, — is een intellectueel zeer begaafde jongen, vanaf zijn zevende jaar door de beroemde zeven wijzen onderwezen. Men ziet, dat langzamerhand de voortreffelijkheid van een knaap niet meer in bovenmenschenlijke lichaamskracht of zeer vroegtijdige bekwaamheid in de minne, doch meer in geestesgaven gezocht wordt. Het kind werd bij zijn opvoeding aan de tegenwoordigheid van vrouwen geheel onttrokken:

In haren rade vonden si doe:
 Lieten si tkint binnen der stat,
 Het ware quaet, twi ende omdat
 Tkint mocht sinen sin slaen
 Ane vrouwen ende ane joncfrouwen saen,
 Die hem therte ter ydelheit spoen,
 Of raet gaven om quaet te doene.¹⁷¹⁾

Al wordt het niet uitdrukkelijk vermeld, hij zal zeven jaar aan de zeven vroeden toevertrouwd zijn geweest, en was dus veertien, toen zijn koninklijke vader hem terugontbood en hij zonder schuld den hartstocht zijner stiefmoeder opwekte. Hij valsch beschuldigd, en zich niet kunnende rechtvaardigen, houden de vroeden door hun verhalen in hachelijken strijd met die der booze vrouw een doodvonnis veertien dagen tegen, tot de jonge prins mag spreken en zegeviert.

Van de Zeven Vroeden zelf wordt de afkomst en jeugd verhaald in den roman van Segheliijn. Deze jeugdige held heeft ze namelijk in zeven achtereenvolgende nachten verwekt bij zeven

Moorsche prinsessen, die, in een toren opgesloten, alle op hem verliefd geraakt waren ¹⁷³). Seghelijn's zonde, die hij gedurende vijftien jaar moest boeten, bestond daarin, dat het geen christenmeisjes geweest waren! ¹⁷³) De jeugdige vader geeft zijn minnaressen schoone lessen in de paedagogiek en laat voor elk zijner kinderen een brief achter met een op te lossen raadsel ¹⁷⁴). De zeven knapen groeiden voorspoedig op ¹⁷⁵), begaven zich, twaalf jaar geworden, naar Rome, trachtten er den kost te verdienen en zochten ijverig hun vader ¹⁷⁶). Dien vonden ze twee jaren later, pas gehuwd met de keizersdochter Florette, die, door hun verschijnen wel zeer verrast, zich heel goed houdt ¹⁷⁷). Weldra zijn zij dappere helden in 't leger van hun vader ¹⁷⁸).

Wanen we ons in de „internationale” groep nog vaak in de oostersche wereld, daarin verplaatsen ons ook de gelijktijdig ¹⁷⁹) in onze literatuur verschenen z.g. mengromans van Nederlandsch maaksel: Seghelijn van Jerusalem, en Roman van Limborch. Voor ons onderwerp is vooral Seghelijn van belang. Opmerkelijk is het, hoe het karakter van Seghelijn als kind veel beter en waarder geteekend is dan het rare en dolle beeld dat wij later van hem krijgen. Tengevolge van een Oedipus-voorspelling ¹⁸⁰) moet hij onmiddellijk na de geboorte vermoord worden; moederliefde redt hem van den dood; hij wordt opgenomen door een visschersgezin. Opgroeiend tot een mooien knaap, weet hij niet beter of de visscher is zijn vader. Op school hoort hij spreken over God, en Deze vervult zijn kinderlijk gemoed zóózeer, dat hij voortdurend over Hem spreken moet. Daarom doen de pleegouders, heidenen klaarblijkelijk, hem van school, en hij moet nu mee op vischvangst. Op zekeren keer moet hij een mand visch gaan afleveren bij 's konings kok. Om zijn armoedige kleeven, die havelooser lijken naarmate zijn figuur aristocratischer is, wordt hij geplaagd en bespot; diep ondergaat hij het kinderverdriet van gekke en leelijke kleeven. In dien toestand trekt hij de aandacht van de koningin zelve, die hem troost en een gouden „bisant” geeft om betere kleeven aan te kunnen schaffen en weer naar school te kunnen gaan. Bijna had ze hem een kus gegeven, zij voelde zich

zeer ontroerd om dien lieven, flinken jongen. Deze wordt thuis gedwongen, zijn geldstuk af te geven; daardoor vermoedt hij plotseling:

Dese man en is mijn vader niet. ¹⁸¹⁾

Kort daarop stuurt men hem weer in zijn oude plunje naar 't paleis, weer wordt hij hatelijk geplaagd, zoo hevig, dat zijn verdriet in gramschap overslaat. Hij stelt zich met groote kracht te weer. De koning zelf komt er aan te pas en stelt hem in 't gelijk, de koningin laat hem een nieuw pak aanmeten. Nu hij zoo in de gunst blijkt te staan bij die hooge beschermers, doet de visscher weer vriendelijk, doch Segheliyn vertrouwt hem niet meer. In een booze bui scheldt de visscher hem „vondelinc”; nu weet hij het, al trekt de man het gezegde terug. Van zijn pleegmoeder verneemt hij nu de waarheid, en hij wil op queste naar zijn ouders. De tranen zijner pleegouders, die hem toch op hun wijze liefhadden, weerhouden hem niet; hij is hun heel dankbaar voor alles wat ze voor hem deden; de goedheid van zijn karakter blijkt telkens opnieuw ¹⁸²⁾; 't is ook een echt verstandige jongen ¹⁸³⁾. Hij weet voorloopig geen beter heenkomen dan het hof waar hij reeds eenige malen zoo'n gunstig onthaal vond, en treedt er in dienst. Meer en meer wint hij daar de sympathie door het voortdurend opvallende van zijn edelen aard ¹⁸⁴⁾. De blik zijner oogen heeft wonderkracht; niemand kan eraan weerstaan ¹⁸⁵⁾. Eindelijk hervindt hij in de koningin zelve zijn moeder, doch om den vader die hem zeker zou dooden ¹⁸⁶⁾ moet het een zoet geheim zijn tusschen hun tweeën. Hij krijgt nu les in alle ridderkunst en -deugd, overtreft al gauw zijn leermeesters. Van zijn kant predikt hij zijn moeder de leer van Christus ¹⁸⁷⁾ en komt voor de eer van den Verlosser manmoedig op ¹⁸⁸⁾. Intusschen heeft hij zijn vijftiende levensjaar bereikt ¹⁸⁹⁾, en de hartelijkheden wederkeerig van de koningin en haar schoonen kamerdienaar wekken argwaan en booze praatjes. Hij moet op de vlucht voor den koning ¹⁹⁰⁾.

Segheliyn's jeugd, gegeven eenmaal het wonderbare en buiten-natuurlijke, is als karakterteekening zeer aannemelijk. De

dichter ¹⁹¹⁾ maakt werkelijk veel werk van de psychologie, al is natuurlijk alles eenzijdig-voortreffelijk. In zijn volgend leven toont het karakter van den held zich in een heel ander licht. Wel blijft hij geloofskampioen, maar onsympathiek, ook ten opzichte van zijn geloofstaak, is zijn gedrag tegenover de zeven heidensche meisjes in den toren ¹⁹²⁾; hij blijkt wraakzuchtig ¹⁹³⁾ en leugenachtig ¹⁹⁴⁾ te zijn, bedriegt zijn vorstelijke bruid Florette ¹⁹⁵⁾, toont wreedheid jegens kinderen van vijandige edelen, welke in geval van verraad zullen onthoofd of gehangen worden ¹⁹⁶⁾. De moord op zijn ouders was nu eenmaal door 't noodlot voorgescreven, doch dat hij tenslotte paus wordt ¹⁹⁷⁾ doet werkelijk de deur dicht.

Een sympathieke gestalte uit dezen roman is de keizersdochter Florette, al zoo groot en oud dat zij beminnen kan, maar die verklaren kon:

Noit ne wist ic wat was minne ¹⁹⁸⁾.

Maagd komt ze ten huwelijk. En ze toont haar edelen aard en de echtheid en diepte van haar liefde, als op den bruiloftsdag blijkt, dat haar man reeds kinderen heeft ¹⁹⁹⁾. Verjaagd en achtervolgd door een verrader, van Seghelijn verlaten, bevalt ze in ellende en droefenis te vroeg van een knaapje, dat sterft, maar dat zij tevoren doopt en Seghelijn noemt ²⁰⁰⁾.

Gelijk in de Keltische romans treden ook in den Seghelijn reuzen en dwergen op, die soms kwaadaardige, maar ook wel goede kinderen hebben. In den Merlijn leest men over een „wildeman”, hoe hij geboren werd en het doopsel ontving ²⁰¹⁾. Ferguut vond aan twee geroofde jonkvrouwen toevertrouwd het kind van een door hem gedooden reus; hij pakte het op en verdrong het in de slotgracht ²⁰²⁾. Was dat ook maar gebeurd met den zuigeling eener vijftienjarige reuzin in den Lancelot ²⁰³⁾, want toen die tot een jongen van vijftien was opgegroeid, versloeg hij ridders of 't kleine kinderen waren. Meer genoegen beleefde Seghelijn van Talifier, wiens vader den reus hij in eerlijken strijd gedood had. Het paleis van den verslagene binnengedrongen, trof hij daar

diens vrouw en vijfjarig zoontje. Zij smeekten om genade, die hun verleend werd op conditie dat ze christen werden, hetgeen de moeder eerst weigerde, doch tenslotte deed om haar kind. Seghelijn vatte voor dat kind, Talifier,

dat scoon was ende van talen vroet,

genegenheid op, nam hartelijk afscheid en zou later aan hem een trouwen schildknaap hebben ²⁰⁴). Eveneens maakte hij bij gelegenheid kennis met een dwerg en met diens vijf „cnapelijs kinder“;

si waren scoen te siene seer,

doch de jongste was al ouder dan vijftien ²⁰⁵). Dat had hij klaarblijkelijk tevoren niet gedacht vanwege hun kleine gestalte, waardoor zij jonger schenen. Zoo wordt in Madelghijs' kinsheit de grappige dwerg Spyet „een clene wicht“ genoemd:

Hi liep halen een clene wicht,
Van naturen esset licht,
Ende dapper up sinen spronc,
Het es ooc eens duvels jonc. ²⁰⁶)

De tweede groote roman dezer groep is die van Heinric ende Margriete van Limborch, eveneens oorspronkelijk Nederlandsch. Op dit dichtwerk zou men de woorden van Wechssler kunnen toepassen: „Echte und wahrhafte Jugend kreist um den Eros“ ²⁰⁷). 't Is een boek vol jonge mensen, meisjes en ridders ²⁰⁸). Diegene, welke nog als kinderen moeten beschouwd worden, bespreek ik hier. Van den Bergh, die den roman in 1846 uitgaf, noemt de karakterteekening gelijk in alle middeleeuwsche kunst maar zwak, „schoon hij toch eenig begrip toont te hebben van fijnere nuancing (sic) zijner kleuren“, en verschil maakt naar landaard ²⁰⁹). Sympathiek in ieder geval is de hoofdpersoon, M a r g r i e t e ²¹⁰). Wij maken kennis met haar, wanneer ze een juffertje is van dertien jaar ²¹¹), en dadelijk vernemen we, niet alleen dat zij mooi is, maar ook dat zij is vroed,

hovesch ende goedertieren,
Scamel ende niet te bout. ²¹²)

Zij raakt, mede op jacht, van het gezelschap af, en wat vrees staat het kind uit, als ze zich verlaten ziet in 't sombere woud en als een beer haar paard verscheurt. Zonder haar schuld wordt het onervaren meisje ontvoerd en geraakt aan het hof te Athene. Voortdurend komt haar karakter op zijn gunstigst uit, haar flinkheid en liefvalligheid, haar vroomheid en geest van gebed, haar vlugheid met de handen en den geest: ze borduurt heel mooi en leert gemakkelijk het Grieksch. Zedig en rein, gelijk ze vroeger al was ²¹³), bleef ze, vijftien geworden en aan de verleiding en de beproeving blootgesteld ²¹⁴). Een ander aardig meisje, bestemd om Heinrichs vrouw te worden, is Eusebia, die zoo bewonderend opziet tegen de haar als hofdame toegewezen Margriete:

Ende dat Jonfroukijn
Des keyzers dochter gecreech hare
Soe lief, dat si oppenbare
Verblijdt was alsise sach an. ²¹⁵)

Heinric van Limborch is in den aanvang al zestien jaar. Als hij uitrijdt „miere lieve zuster zoeken” ²¹⁶), komt hij spoedig in aanraking met de Milaneesche prinses Europa, allicht iets jonger dan hij. Zijn kind bij haar, de latere O l i v i e r v a n S p a e n g e n ²¹⁷), heeft een niet onbelangrijke rol. Zijn geboorte is den tiran, met wien zij intusschen heeft moeten trouwen, allesbehalve aange-naam ²¹⁸). Gelukkig komt Echites, minnaar van Margriete, moeder en kind verdedigen en redden van den dood ²¹⁹). Uitvoerig worden Echites' belangstelling in den kleine, Europa's moederliefde en angst geschilderd ²²⁰). Als inzet is het kind aanwezig bij den tweestrijd, en als Echites den wreedaard heeft verslagen, neemt hij zelf het wicht op, kust het en brengt het aan Europa terug ²²¹).

Van A r m e n i u s, den kleinen ridder, op het slagveld door een amazone neergestoken, heb ik elders al melding gemaakt ²²²). P e l i a s, „die sconinx sone van India was”, was even jong als deze, werd desniettemin evenals hij voor den strijd ridder geslagen ²²³). In den Limborch is tenslotte het Sint-Jorisverhaal verwerkt: de ridder Jonas of Jonet redt van den draak de jeugdige konings-

dochter ²²⁴); de ontleening aan de legende is onmiskenbaar; alleen heeft er hier op 't einde een verloving plaats tusschen den held en het geredde prinsesje. Dat deze hier een kind genoemd moet worden, wil ik niet beweren. Er is eenige waarschijnlijkheid van buiten af, nl. vanwege de Gulden Legende ²²⁵) en vooral vanwege het spel Van Saint Joris ²²⁶), waar men zich het „maechdeken”, de „schoone suete juecht”, voorstelt als een kind van ongeveer twaalf, hoewel ik moet bekennen, dat zij in de schilderkunst en de miniaturen iets ouder is voorgesteld, hetgeen dan ook wel met het tooneel het geval geweest zal zijn. Meer een figuurlijke draak is het, waarvan in Valentijn ende Nameloes ²²⁷) een prinsesje bevrijd wordt, dat twaalf jaar later ²²⁸) nog meisje genoemd wordt ²²⁹). De tot deze groep te rekenen roman van Valentijn ende Nameloes (of volgens een volksboek: Ourson) ²³⁰) staat in psychologische waarde bij de vorige twee ten achter. „Il y a de l'intérêt dans ce roman, je dois en convenir; mais il n'y a pas de caractères” ²³¹). Er zijn de oude motieven: een tweeling zoek geraakt, opvoeding door een wild dier, geweldige lichaamskracht, redding van koningsdochters, enz.

De groep der Amadis-romans valt grootendeels buiten ons bestek naar den tijd ²³²). Voor de jeugd van A m a d i s zelf verwijs ik naar een samenvatting elders ²³³).

Ook over de volksboeken mag ik niet anders dan kort zijn. Slechts de oudste vermeld ik. In de Historie van Malagijs zien wij den jeugdigen Aymijn liggen treuren op het graf zijner ouders ²³⁴). Bijzonder gaarne werd Floris en Blancefloer gelezen. Het volksboek, zeer getrouw naar het dichtwerk herschreven ²³⁵), heeft vele fijne trekjes door verkorting en wijziging doen verloren gaan ²³⁶). Drie of vier rederijkersverzen zijn vrijelijk toegevoegd. In plaats bijv. van deze drie verzen:

Maer Florise sere droevede
Ende weende sere al daer hi sciet
Van Blancefloere ende hise liet ²³⁷),

amplificeert het volksboek heel netjes aldus:

Hy nam deerlijck aen Blancheffleur oorlof, haer dickwils
kussende ende omhelsende daer sy by haer moeder was,
ende inde teghenwoordigheyt zijns vaders, seggende:

een Adieu in drie strophen van 10 regels, met een „envoi”, waarna de prozatekst weder voortgaat ²³⁹). In *Tijl Uilenspiegel* heeft het Nederlandsche volk zich zelf verbeeld en teruggevonden ²³⁹). Diens Jeugd viel in de veertiende eeuw ²⁴⁰), en is die van een grappigen volksjongen.

Bij het beschrijven der talrijke kinderfiguren uit de middeleeuwsche fantasie moest ik mij noodzakelijk beperken in 't citeeren. Ik meen echter voldoende den weg te hebben gewezen in het omvangrijke bewijsmateriaal. Ook heb ik, dunkt mij, aangetoond, dat men bij het scheppen van al die individueele kinderen wel degelijk streefde naar karakterteekening en psychologische uitbeelding, met meer of met minder succes. Vooral de oorspronkelijk Nederlandsche dichtwerken maakten zich in dit opzicht verdienstelijk.

NEGENDE HOOFDSTUK

IDEALE OF HEILIGE KINDEREN

Buiten de hagiografie in tamelijk wijden zin genomen en de politieke geschiedenis, is in de middeleeuwen de biografie betrekkelijk weinig beoefend; minder nog de autobiografie. Want wat Willem van Hildegarsberch over zijn eigen jeugd meedeelt, is verallergoriseerd, onder het beeld van een bedevaart:

Int beghin van minen leven
Wart mi cranck verstant ghegheven
Ende luttel wijsheit inghevoecht:
Twisschen archeit ende doecht
Dat onderscheit en wistic niet.
Als dit algader was gheschiet,
Ende ic quam tot twaelf jaren,
Doe ghinc ic mi selven openbaren,
Dat ic goet wist ende quaet;
Doe nam ic mitten priesters raet,
Hoe mijn leven soude wesen;
Ende doe verstonde ic wel in desen,
Dat ic was bedevaert ghesant. ¹⁾

Goede lessen kreeg hij voor de groote reis mede, maar helaas, natuur ging rede vaak te boven. Als andere mystieken en devoten heeft Ruusbroec ongetwijfeld veel persoonlijke ervaring in zijn geschriften verwerkt; over zijn jeugdjaren vindt men er evenwel geen enkel naspeurbaar gegeven ²⁾, zooals daarentegen wel het geval is bij een Suso ³⁾. Van Hadewijch weten wij, dat haar hooger geestelijk leven tot in haar kinderjaren terugreikt ⁴⁾:

Seder dat ic x. iaer out was ⁵⁾, soe hebbic alsoe na van herteleker minnen bedwonghen gheweest, dat ic binnen den iersten twee iaren dat ics began hadde doot gheweset, en hadde mi god niet sonderlinghen cracht ghegheven dan den ghemeynen lieden, ende mine nature weder

ghemaect met sinen wesene; ende dat hi mi saen gaf redene die een deel verlicht was met menighen sconen orconden.... Bi desen tekene die god mijn lief soe menechfuldich dede te mi inden beghinne van minen levne, soe gaf hi mi toeverlaet te hem, alsoe dat mi dicst van dien tide alsoe te moede gheweest hevet, datten nieman soe herteleke ghemint en hevet alse ic. Mer redene dede mi onder wilen wel weten dat ich die naeste niet en was.... ⁶⁾.

Later herdenkt zij in een lied de zaligheid der eerste minne⁷⁾. Welk een verschil nu en vroeger, constateert zij smartelijk-bitter⁸⁾. Want hoezeer zij fysiek onder den aandrang der minne geleden had ⁹⁾, zij had toen toch vreugde gekend en heldere dagen:

Want ons ghebreken die daghe claer
Ende andere bliscap menechfout
Die ionghe herten blide maket. ¹⁰⁾

De autobiografie van Beatrijs van Nazareth is helaas verloren gegaan ¹¹⁾, doch die is althans door een tijdgenoot in haar leven verwerkt ¹²⁾. Haar jeugd hebben wij elders beschreven ¹³⁾.

Missen wij aldus practisch de geestelijke dagboeken van heilige personen, wel hebben de middeleeuwen hun best gedaan, het leven hunner heiligen voor 't nageslacht te boek te stellen ¹⁴⁾, en de Nederlanders zijn hierin niet ten achter gebleven.

Het lijkt mij noodzakelijk, bij de beschouwing der middeleeuwsche hagiografie duidelijker onderscheid te maken dan bijv. Arnold, die over vier eeuwen Duitsche heiligenbeschrijving het jeugdig heiligentype in 't algemeen onnatuurlijk en onhistorisch ¹⁵⁾ en zoo onkinderlijk mogelijk ¹⁶⁾ noemt, of dan Pijper, die in zijn „Heiligenvereering”, wat zijn aangehaalde bronnen betreft, in het geheel geen tijds- of soortonderscheid schijnt aan te nemen. Wat den tijd aangaat maakt W. Mulder ¹⁷⁾ in de middeleeuwen verschil met als grenslijn de opkomst der scholastiek. Vóór de opkomst der scholastiek het naïeve wonderverhaal, tijdlooze behandeling, de heilige niet zoozeer als individu dan als deel der katholieke gemeenschap. Tijdens de scholastiek meer critische beschouwing,

meer het Individu, historisch. De Reformatie zou aanleiding geven tot het barok heiligenleven, waarin de menschen bovenmensche-lijk gesublimeerd worden, om ze aan den spot te onttrekken; in de jeugd zijn ze wars van spel en levensvreugd; bekoringen kennen ze niet. Deze Contra-reformatorische beschouwing kwam met de middeleeuwsche hierin overeen, dat het aardsche en vergan-ke-lijke in de schaduw gelaten werd en het volle licht op 't blijvende viel en 't hemelsche. De middeleeuwer zag de natuur niet, wijl ze in 't niet zonk bij de bovenzinnelijke waarden. De barok had de pessimistische opvatting, welke zich reeds in de Moderne Devotie openbaart: de natuur is zóó ten kwade geneigd, dat men er 't best maar geen aandacht aan schenkt. De Bollandisten zullen dan later met Mabillon de historische critiek invoeren, die in den laatsten tijd plaats maakt voor een psychologische, meer subjectieve beschouwing ¹⁸⁾). Deze tijdsonderscheiding is tot op zekere hoogte reeds een soortelijk verschil. Aan de hand van Künstle ¹⁹⁾ en Delehaye ²⁰⁾ zou ik voor mijn doel deze drie soorten willen uiteen-houden: historisch bedoelde vitae, levens niet historisch bedoeld, enkel tot stichting, tot verspreiding der vereering, eindelijk vie romancée, avonturenroman met als held of heldin een heilige, ter ontspanning om zoo te zeggen, bij voorbeeld het leven van St. Juliaan, de legende van Barlaâm en Josaphat. Bij de eerste soort zal men meer persoonlijke bijzonderheden aantreffen, bij de tweede stereotype motieven, bij de derde vreemde avonturen en vaste motieven uit wijder, wereldscher kring.

Alvorens ik nu de voornaamste kinderfiguren uit de Nederlandsche hagiografie afzonderlijk bespreek, wil ik een overzicht in tijdsorde daaraan doen voorafgaan van vitae-groepen, waarbij ik zal trachten te karakteriseeren. Natuurlijk beperk ik mij tot de kindsheid der heiligen.

Omtrent de jeugd der heiligen in de Merovingische vitae stelt Bernoulli ²¹⁾ te leur, in zoover hij daar niet uitdrukkelijk over spreekt. Bij Kronenburg, Neêrlands Heiligen in vroeger eeuwen ²²⁾, naar de oorspronkelijke bronnen bewerkt, ging ik die vitae na, waarvan ik meende dat zij tot deze groep behoorden.

Meestal hadden die heiligen brave ouders, bijv. Monulphus ²³⁾ en Gangulf ²⁴⁾. In de prille jeugd reeds blijkt dat er een heilige steekt in het kind, zooals bij Domitianus ²⁵⁾, Monulphus ²⁶⁾, Plechelmus ²⁷⁾ en Otgerus ²⁸⁾. Het maagdenthema ²⁹⁾ vond ik bij Sint Gertrudis ³⁰⁾. Mirakelen slechts bij Lambertus ³¹⁾. Aan de opvoeding viel vermelding te beurt in het leven van St. Remaclus ³²⁾ en St. Gregorius van Utrecht ³³⁾. Meer uitvoerig werden behandeld en met mededeeling van bijzondere feiten, zoodat ze meer historisch en persoonlijk voorkomen, de levens van Harlindis en Reinildis ³⁴⁾, Lambertus ³⁵⁾, Bonifatius ³⁶⁾, Marchelm ³⁷⁾. In 't algemeen maken ze wel een betrouwbare indruk. In de achtste eeuw moeten er al in het oudnederlandsch geschreven vitae bestaan hebben ³⁸⁾. Dan zullen er vele oorspronkelijke vitae al vervaagd zijn geweest door de wonderzucht ³⁹⁾.

In de Karolingische levens ontbreken de persoonlijke trekken geenszins. Aan deze groep heeft E. Spaey eene op de bronnen onmiddellijk steunende studie gewijd ⁴⁰⁾. Voor mijn doel vond ik er in voldoende aantal herschreven bij Kronenburg in zijn volgende reeks, Nêerland's Heiligen in de Middeleeuwen ⁴¹⁾. Het maagdenthema speelt een rol in het leven van Aldegundis ⁴²⁾ en Maxellindis ⁴³⁾. Van de kinderjaren af toonen godsvrucht en liefde voor Christus: Amandus ⁴⁴⁾, Harlindis en Reinildis ⁴⁵⁾, Vedastus ⁴⁶⁾. Aangaande verscheidene ook vrouwelijke heiligen wordt medegedeeld dat zij degelijk onderwijs genoten hebben ⁴⁷⁾, o.a. aangaande Austreberta en Gudula. Van een H. Frederik leest men, dat zijn jeugd zeer vroom was, dat hij niet om spelen gaf, en gaarne naar preeken luisterde ⁴⁸⁾. Niet speelsch was als kind ook de H. Odrada ⁴⁹⁾. Meer persoonlijke bijzonderheden vindt men wederom bij St. Odulphus ⁵⁰⁾, Radboud ⁵¹⁾, Frederik van Hallum ⁵²⁾, Siardus ⁵³⁾, Dodo ⁵⁴⁾.

De tijd die verloopt vóór het hier bekend worden der **Gulden Legende** was rijk aan heiligenlevens. Hoe kon het anders, waar de dertiende eeuw onze heiligeneeuw geweest is ⁵⁵⁾? Uit de kringen der mystieken hebben wij de Latijnsche vitae van Sinte Christina de Wonderbare en Lutgart, door een tijdgenoot

St. Anna onderricht de jeugdige Maria.

Den Haag K.B. 76 G 21 fol. 165.

Zie blz. 296.

De Blijde Boodschap aan de jeugdige
Maria.

Den Haag M.W. 10 F 12 fol. 24.
Zie blz. 298.

te boek gesteld, en vervolgens tot middelnederlandsche dichtwerken omgeschapen. Bleef Thomas van Cantimpré in de eerste te veel bij het uitwendige ⁵⁶⁾, verbazende, in de tweede wijdde hij aan het inwendig leven zijner heldin meer aandacht. In het klooster Eename werd bewaard een collectie in Nederlandsch dicht ⁵⁷⁾, van heiligen meest uit de oudheid. Voor ons van belang is de marteldood van Sinte Waerneer en eenigszins uit de romantische geschiedenis van Sinte Eustaesse de reeks lotgevallen zijner kinderen. Uit dezen tijd moet dateeren ⁵⁸⁾ een leven van Sinte Kunera, welks begin echter verloren gegaan is. Andere collecties en passionalia ⁵⁹⁾ leveren voor ons speciaal doel geen stof. In den Spieghele Historiae van Maerlant met zijn talrijke korte levensbeschrijvingen is heel wat van onze gading te ontdekken. Meestal zijn het individueele bijzonderheden welke ons meegedeeld worden met historische bedoeling, gelijk bij de volgenden uit de christelijke oudheid: Agnes ⁶⁰⁾, Emerentiana ⁶¹⁾, Regina ⁶²⁾, Nazarius en Celsus ⁶³⁾, en de belijders Hieronymus ⁶⁴⁾, Augustinus ⁶⁵⁾ en diens jonggestorven zoon Deodatus ⁶⁶⁾. Even individueel van karakter zijn de notities, aan middeleeuwsche heiligen gewijd, aan Martinus van Tours ⁶⁷⁾, Fermijn ⁶⁸⁾, Remigius ⁶⁹⁾, Clotildis ⁷⁰⁾, Alexis ⁷¹⁾ en Brigida ⁷²⁾. Meer in den trant van het cliché, het motief, het buitengewone zijn de gegevens omtrent St. Genoveva van Parijs ⁷³⁾, Medardus en Gildardus ⁷⁴⁾, Lievijn ⁷⁵⁾, Sinte Loy ⁷⁶⁾ en Dunstan ⁷⁷⁾. Over het algemeen behoort Maerlant dus thuis in de scholastieke richting, hetgeen hij ongetwijfeld nog accentueert met zijn Sint Franciscus. Dit leven hoort volop in de hoofdsche cultuur, gelijk het oudere van Sint Servatius, door Veldeke te boek gesteld. Er is daar overvloed van mirakelen, doch de trant blijft edel.

Decadent in dit opzicht is de in de middeleeuwen zoo ontzaglijk verbreide ⁷⁸⁾ *G u l d e n L e g e n d e*, waarvan de eerste middelnederlandsche vertaling, ongeveer 60 jaar na De Voragine's dood, in 1358 vervaardigd werd ⁷⁹⁾. Voorloopig ⁸⁰⁾ schijnt ze op de Nederlandsche kunst niet veel invloed te hebben uitgeoefend ⁸¹⁾, dus waarschijnlijk ook wel niet op onze heiligenbeschouwing. De wetenschappelijke of historische waarde is gering ⁸²⁾, de

aesthetische eveneens niet hoog ⁸⁸). In ieder geval wordt er veel aandacht aan de jeugd der heiligen geschonken en wemelt het in de mirakelen van kinderen. De wonderzucht en het verlangen naar curiosa en pikantigheden wordt ruimschoots voldaan. Een tamelijk vast en nog niet zoo onwaarschijnlijk motief is de vroomheid der ouders, bijv. bij Sint Antonius Abt ⁸⁴). Bij anderen wordt de geboorte van het heilig kind voorspeld, of door een droom aangekondigd ⁸⁵); elders krijgt de zwangere moeder een voorspelling ⁸⁶). Na de geboorte van het heilig kind onthouden sommige ouders zich van het huwelijksgebruik ⁸⁷). Meerdere kinderen hebben van den aanvang af een bijzonderen geest van versterving, weigeren of beperken op sommige dagen het moederlijk voedsel ⁸⁸). Bij de jongemeisjes-martelaressen lijkt de auteur zich in de wreedste martelingen te vermeien, welke tenslotte bij alle tamelijk overeenstemmen ⁸⁹). Aan zijn fantasie laat hij (of zijn bron) den vrijen teugel in romans als het leven van Sint Rochus ⁹⁰) en anderen ⁹¹). Minder stichtelijk zijn meisjes in jongenskleeren ⁹²). Wonderbaar, doch speciaal is de vita van Paus Clemens ⁹³). Een meer historischen indruk maken die van Sint Geertruid ⁹⁴), Martinus ⁹⁵), Ambrosius ⁹⁶) en Hieronymus ⁹⁷) en van de latere, volop middeleeuwsche heiligen Petrus Martyr ⁹⁸) en Sint Elisabeth ⁹⁹). De in de vertaling ingelaschte levens van Nederlandsche heiligen ¹⁰⁰), Willibrordus ¹⁰¹), Lebuïnus ¹⁰²), Servatius ¹⁰³), Jeroen ¹⁰⁴), bieden weinig opmerkelijks omtrent de jeugd en hebben het motiefachtige bij eerst- en derdesgenoemde.

In de heiligheidsidealen van Ruusbroec's en Geert Grote's volgelingen, voor 't gemak hier maar samengevat onder den titel *M o d e r n e D e v o t e n*, is meer zin voor de realiteit van het leven, het streven van alledag naar de volmaaktheid. Hier wordt de hagiografie trouwens meer biografie, hoewel nog altijd geestelijke biografie. Henrik Uten Bogaerde, Pomerius, volgde in zijn leven van Ruusbroec nog wel niet de historisch-critische methode, het was hem vóór alles om stichting te doen, toch is hij als geschiedschrijver volstrekt niet te versmaden ¹⁰⁵). Wat hij over Ruusbroec's jeugd jaren meedeelt is tamelijk vaag ¹⁰⁶). Aangaande de kinderjaren

van een man als Brugman is zoo goed als niets opgeteekend ¹⁰⁷). Uit de eigenlijke Moderne Devotie zijn heele collecties biografieën tot ons gekomen. Zij hebben onbestrijdbaar geschiedkundige waarde: de vorm is geïnspireerd op de oude vitae, ze zijn sterk anecdotisch ¹⁰⁸).

De Biografieën van beroemde mannen uit den Deventer kring, door Brinkerink uitgegeven ¹⁰⁹), noemt hij geen eigenlijke levensbeschrijvingen, maar meer karakterteekeningen door een zeer goed geïnformeerden tijdgenoot, met „goede Punten” ter stichting ¹¹⁰). Aan de jeugdijaren gaat de auteur in deze korte schetsen haast nimmer voorbij. Bij de eenheid van auteur en de gelijkvormigheid van leven en streven der beschrevenen is het niet te verwonderen, dat er bepaalde telkens terugkeerende trekken zijn aan te wijzen. Zoo heeft er telkens vermelding plaats van de ouders, of ze braaf zijn, dan wel wereldsch, rijk of arm, en wordt hun zorg voor de opvoeding van hun kind geprezen. Een brave moeder speciaal hebben Rudolf Dier van Muiden ¹¹¹) en Peter van Amsterdam ¹¹²). Van groot gewicht is voor een Broeder van het Gemeene Leven het gedrag op school, de ijver en andere scholierendeugden. Vlijtig leeren en zedigheid is voor den jongen wel het ideaal, zooals het werd verwezenlijkt in Florens Radewijns ¹¹³), Johannes Brinckerinck, ¹¹⁴) en Peter van Amsterdam ¹¹⁵). Voor spelen voelden „dat heilige Peterken” ¹¹⁶) en Arnold van Schoonhoven ¹¹⁷) weinig. Als algemeene trek ligt over die mannelijke jeugd dat zachte en ietwat kwijnende, dat later vooral onze Doopsgezinden zal kenmerken: Melis van Buren is een „guede jonge” ¹¹⁸), en Geert Grote sprak zijn dierbaren leerling Brinckerinck steeds aan met „Johannesken” ¹¹⁹). Dit alles neemt niet weg, dat de leventjes telkens individueele portretten geven, hetgeen vooral het geval is bij Brinckerinck ¹²⁰), Rudolf Dier ¹²¹), Peter van Amsterdam ¹²²), Zerbold van Zutphen ¹²³) en Arnold van Schoonhoven ¹²⁴).

In tegenstelling met dezen biograaf slaat Thomas à Kempis in zijn serie leventjes van Broeders ¹²⁵) de jeugdijaren over. De stijl dier Latijnsche vitae is nogal plechtig, en de aanvang is vaak een ascetisch-etymologische naamverklaring. Enkel aangaande Geert Grote

wordt iets over zijn jeugd medegedeeld, nl. dat hij deftige en rijke ouders had en „teneriter educatus” was ¹²⁶).

Een zuster van het klooster Diepenveen heeft voor de stichtende Zusters van Diepenveen een heerlijk monument gesticht. Deze meer uitgebreide biografieën verraden in hun concreetheid en gevoeligheid een vrouwelijke schrijfster. Aan de jeugdijaren besteedt zij veel aandacht. De deugd der beschreven zusters begint gewoonlijk reeds in de jonge jaren. Als kind worden zij reeds in haar aanleg en karakter geteekend. Vele zien wij al op jeugdigen leeftijd in 't klooster opgenomen ¹²⁷); daar leggen zij zich toe op de deugd, voornamelijk door verbetering van de karaktereigenaardigheden te midden van moeite en strijd; de psychologische waarde van deze verzameling lijkt mij dan ook niet gering. De verhouding tot haar eigen moeder wordt aandoenlijk geschilderd in Kathrina van Naeldewick ¹²⁸) en Lubbe ten Toerne ¹²⁹). De ontwikkeling en aanleg van het karakter in de vroegste jeugd ziet men bijv. reeds bij Lubbe van Zwolle ¹³⁰), Truyde van Beveren ¹³¹) en Griete Koetgens ¹³²). Hoe een kind edelmoedig het offer brengt van heel dierbaar speelgoed, wordt aangeduid in het leven der Vrouwe van Vreden ¹³³). De ups-and-downs in het geestelijk leven, vooral als de beslissing over de roeping nog niet genomen is, worden niet veronachtzaamd, gelijk bij Salomee Sticken ¹³⁴) en Salomee van den Wiel ¹³⁵).

Een pendant van het voorafgaande werk is dat over de Zusters van Deventer, wederom een uitmuntende collectie van een vrouw, bij welke in 't algemeen de biografie meer in de lijn schijnt te liggen ¹³⁶). De aard dezer zeer korte levens is een weinig verschillend van de zoeven besprokene; ze zijn meer samenvatting van de deugden der behandelde personen: „sommige stichtige punten van onsen oelden zusteren”. Vandaar niet zooveel melding van het jeugdverleden der zusters ¹³⁷). Dit gemis wordt echter vergoed door het feit, dat het hier wemelt van zeer jonge zusters, echte kinderen vaak nog, welke levendig en aantrekkelijk, individueel en psychologisch geteekend worden. In een vroeger hoofdstuk heb ik over deze reeds gehandeld ¹³⁸).

Eindelijk ontdekken wij laa t i n d e m i d d e l e e u w e n twee hagiografische collecties in ouden trant.

In een Londensch handschrift ¹³⁹⁾ van het jaar 1469 bevindt zich een reeks van vitae, waarvan er slechts enkele, voor zoover ik kon nagaan, in de heiligen als kind belang schijnen te stellen. Een leven van Sint Augustinus houdt zich voor dat tijdperk aan de gegevens der Confessiones ¹⁴⁰⁾. Dat van St. Bernard vermeldt den droom der moeder en haar vasthouden aan het moederlijke voorrecht, het eigen kind zelf te voeden ¹⁴¹⁾. Meer naar den trant der oude cliché's wordt van een H. Godeberta medegedeeld, dat zij brave ouders had, en vanaf de jeugd in deugden opwies ¹⁴²⁾. Huwbaar geworden, werd zij door God tot hooger staat geroepen.

In het Egmondsche handschrift, geschreven door Baldewinus de Haga Comitum ¹⁴³⁾, treft men een reeks zeer korte vitae aan, geheel in den alleroudsten trant ¹⁴⁴⁾, waarschijnlijk uit een oud handschrift overgenomen, mogelijk echter ook van jonger datum, wijl voorafgegaan door een korte samenvatting der Historia de tribus regibus ¹⁴⁵⁾, welke legende eerst tegen 1375 door Johannes de Hildesheim te boek gesteld werd ¹⁴⁶⁾. Twaalf der 23 vitae spreken over de jeugd der heiligen, meestal zeer kort en zonder specifieke bijzonderheden. Er is weer de vermelding van deftige ¹⁴⁷⁾ of gewone ¹⁴⁸⁾ afkomst. Het voorspellen voor de geboorte ¹⁴⁹⁾, het mirakelen verrichten reeds in de jeugd bij de geringste aanleiding ¹⁵⁰⁾. Bij zeer velen wordt geconstateerd, dat hun heiligheid ontkiemde en opgekweekt werd in de vroegste jeugd ¹⁵¹⁾. Liefde voor de armen komt ook nogal voor ¹⁵²⁾. De school wordt vroeg vermeld in enkele gevallen ¹⁵³⁾. Indringende psychologie is er nergens, tenzij wellicht in het leven van Sinte Gudula ¹⁵⁴⁾, waar een meer speciale en persoonlijke sfeer aangetroffen wordt, gelijk ook in dat van Trudo ¹⁵⁵⁾, hoewel dit weer meer aan den wonderbaren kant is.

Uit dit alles kan men opmaken, waarom wij de heilige kinderen niet bij de historische hebben ondergebracht. Doch producten der fantasie zijn zij evenmin. Wel zijn ze overweven door den droom van het christelijk ideaal, de gelijkvormigheid met Christus. Iets

van het enthousiasme der Franken, zooals dat in de Lex Salica ¹⁵⁶⁾ werd uitgedrukt, leefde voort in de middeleeuwen ten opzichte der heiligen. „Super eos aurum et lapides praetiosos superornaverunt”, de goudglans der verbeelding, de schittering van het ideaal. „Die Heiligen sind (in de middeleeuwen) die einzigen und wahrhaft groszen Männer, um die sich alles gruppiert” ¹⁵⁷⁾. De leek zoowel als de monnik „maten de waarde van hun gedragingen naar den afstand, waardoor ze gescheiden bleven van de toppen, waarop de heiligen rezen als levensideaal” ¹⁵⁸⁾. Maar waren de heiligen zoo de ideale menschen, dan zij ook in hun jeugd de ideale kinderen. Want haast van iederen heilige kon gezegd worden:

iam a teneris annis cepit emittere flores virtutum eminus
ut palma gloria nobilitatis atque cedrus redolens gracia
sanctitatis ¹⁵⁹⁾.

Heilige kinderen, ideale kinderen, slechts overtroffen door het Goddelijk Kind, tot hetwelk zij het dichtst naderden in het Kind Maria, de latere Moeder van het Goddelijk Kind.

De heilige kinderen, die wij om hun grootere literaire belangrikheid gaan beschouwen, zullen wij rangschikken in die richting naar Christus, en daarom eerst de middeleeuwsche heiligen behandelen, vervolgens die van den oud-christelijken tijd, eindelijk die heilige kinderen uit het Evangelie, die tot het Goddelijk Kind in een zeer bijzondere relatie gestaan hebben.

Middeleeuwsche heiligen, op de eerste plaats uit andere landen. De middeleeuwen hebben hun kind-martelaren gekend, al werd er in dit opzicht wel al te veel over de Joden gelasterd. Zoo verhaalt het Bienboec van „een maechdeken van zeven jaren, dat beide vader ende moeder verloren had”, en door „een alre quaetste out wijf” aan de Joden verkocht werd, die het dood folterden ¹⁶⁰⁾. Historisch ¹⁶¹⁾ is wel de marteldood van Sente Waerneer, geboren te Bacharach aan den Rijn, alwaar nu nog de ranke ruïne van een kapel aan hem herinnert, en door de Joden vermoord 19 April 1287 te Oberwesel. Zijn droeve jeugd en vroege dood

worden in het handschrift van Eename beschreven ¹⁶²⁾. Hij was buitenechtelijk geboren; zijn ouders wilden na zijn geboorte het huwelijk in orde maken, doch wegens al te nauwen graad van verwantschap moesten zij van elkaar af. Beiden vonden elders gelegenheid om te trouwen, doch Waerneer was van een en ander de dupe:

Ende dadent siere straten gaen;
Want men laet lief dor lievens wille. ¹⁶³⁾

Om aan den kost te komen, gaat hij in dienst bij een Jood. Eenigen tijd later, toen het Joodsche Paaschfeest voor de deur stond, werd hij den kelder ingestuurd;

Die Jueden die daer binnen stonden,
Quaet ende fel ghelijc den honden,
Ghegrepen dat kint hard onsoete
Ende veldent neder onder hare voete
Ende staken hem in, tyer selver stont,
Ene linine close in sinen mont,
Omdat hi roepen niet ne soude,
Ende ontleddene also houde;
Ende alse sine naect hadden ghedaen,
Nu hoert hoe sine aneghinghen saen,
Die vule Jueden, die stinkende honde:
Si ghaven dien kinde meenge wonde
Met kniven ende met messen bede,
Die si trocken ute haerre scede
Ende lieten hen doe aldaer tyr steden
Dat bloet algader ute sinen leeden,
Ende ontfinghent daer doe in een vat:
Dat deden si altegader om dat,
Dat siere mede, dats mi bekent,
Of maken wilde(n) haer sacrament.
Want si plaghen, dats lueghene twint,
Elcs jaers te hebbene en kerstijn kint,
Wit, blosende ende roet:
Dat kint so slasi te doet,
Omme dbloet te hebbene, alsi dit daden. ¹⁶⁴⁾

Onder de Bisschoppen en Belijders genoot ook in onze gewesten hooge vereering de H. Martinus van Tours. Wat zijn jeugd

betreft, putten Spieghel Historiael en Gulden Legende klaarblijkelijk uit dezelfde bron ¹⁶⁵); toch is er eenig verschil in de weergave. De Gulden Legende verhaalt, dat hij, twaalf jaar oud,

tot sijns vaders ende moeders ondanck ginc ter kercken
ende hy badt datmen cathecuminum maken soude ende
hi soude doen in die woestine gesaen hebben en haddet
die crancheit sijns vleisches niet belet. ¹⁶⁶)

Maerlant rijmde aldus van hem:

Want van kinde was hem God hout;
Want doe hi x. iaer was out,
Jegen moeder ende vader wille
Sloep hi henen harde stille,
Ende eeschte dat doepsel daer;
Ja, doe hi hadde xli jaer,
Wildi hermiten leven leden,
Ende hine waers niet afgesceden,
Maer dat hi was te cranc van jaren;
Nochtan was sijn gedochte twaren
Omme cloestre oft omme kerken.
Dus began hi jonc dit werken,
Dat hi daer naer, alse hijt vermochte,
In groten heiligen wille vulbrochte. ¹⁶⁷)

Deze plaats lijkt mij belangrijk, omdat zij laat zien, hoe een zelfde bron door verschillenden wordt verwerkt, en hoe hier de algemeene wet wordt vastgesteld, dat in de jeugd reeds de grondslag der latere heiligheid gelegd wordt.

Zoo beoefende een H. D o m i n i c u s, wiens toekomst aan zijn moeder door een droom voorspeld werd en bij het doopsel door een heldere ster op zijn voorhoofd aangekondigd, als kleine jongen reeds de versterving, door naast zijn bed op den grond te gaan slapen ¹⁶⁸). In het rijk der wonderzucht meenen wij aan te landen, wanneer Sint Nicolaas, wiens ouders na zijn geboorte voortaan in onthouding leefden, als zuigeling al buitengewone verstervingen begint te verrichten:

Op den iersten dage doen.... dat kint soude baden, so
stont hi al rechte op int becken, ende boven dit so en

soech hi mer eenwerven sijns liefs moeders borsten des woensdaghes ende des vridaghes. Ende doe hi een ionghelinc was, so scuwede hi al die ander ionghelingen kintsheit, ende ghinc altoes ter kercken. Ende so wat hi daer verstaen mochte vander heiliger scrifturen, dat onthielt hi. ¹⁶⁹⁾

Dergelijke bijzonderheden in den roman van S i n t R o c h u s, die door gebed verkregen was en op zijn linkerschouder „een scoone cruce” wonderbaar ingeprent droeg. Zijn moeder, „hoewel si edel ende teder was, heeft rochum selve gesoocht”. Zij vastte tweemaal in de week; op die dagen wilde ’t kind slechts eenmaal het moederlijk voedsel, en dan „was dat kint veel blider en heblijker dan op ander tijden”. Vijf jaar oud „heeft hi hem selven tot penytencie gegeven”; als knaap van twaalf „hevet hi door iesus christus minne menigerleie vaste aengenomen”. Intusschen was het kruis op zijn schouder mee grooter gegroeid. Zijn vader stierf, en de jongen moest op gemelden leeftijd den last van ’t koningschap op zich nemen ¹⁷⁰⁾.

Niet zonder psychologische waarde zijn mededeelingen omtrent S i n t B e r n a r d u s’ kindsheid. Zijn voortreffelijke en flinke moeder, die voor de geboorte van haar derde kind een droom gehad had van een blaffenden hond, voedde, hoewel een edelvrouw, hem zelf. Zijn teere zedigheid liet zich spoedig bemerken. Eens lag hij ziek met pijn in ’t hoofd; een vrouw naderde zijn bed om wat voor hem te zingen, verontwaardigd joeg hij ze weg. In een Kerstnacht verscheen hem het Goddelijk Kind; daar dankte hij later zijn diep inzicht aan in het geheim der Menschwording ¹⁷¹⁾. Hier wil ik zijn jongste broertje N i v a r d u s niet onvermeld laten. Bernardus vertrok met zijn broers en vele anderen naar de abdij van Cîteaux. Een van het gezelschap,

doen hi vynardum sinen minsten broeder die noch een kint was sach spelen opter straten metten kinderen, seyde hi: Vinaert, broeder, di blivet alleen ons goet. Mer dit kint en antwoerde niet kintschelic maer het seide: Ghy selt dus den hemel hebben ende hebt mi alleen ghe laten die aerde. Dit en is niet effene ghedeylt.

Zoodra mogelijk zou hij zijn broers in hun kloosterleven volgen ¹⁷²⁾. In tegenstelling met verreweg de meesten werd **P e t r u s M a r t y r** uit slechte ouders geboren:

als een claer licht wten roocke ende als een lelye uter hage ende als een rode rose uten doren.

Doch de godsdienstige school behoevde het zieleleven van den jongen, die zeven jaar oud reeds dapper zijn geloof beleed voor zijn ongelooovige familie. Gelukkig ging zijn vader niet in op den raad, hem van die goede school te doen, meenend hem later wel tot andere ideeën te zullen brengen. Maar Petrus vluchtte bijtijds in de veilige haven van het kloosterleven ¹⁷³⁾. Voor het geloof zou hij later zijn leven geven.

Niet ver van onze grenzen leefde de Zalige **H e r m a n J o z e f**, wiens jeugdgeschiedenis vervuld is van een wonderbaar vertrouwewelijken omgang met Jezus als Kind en Maria, maar ook van vroege deugden ¹⁷⁴⁾. Uit edele en rijke ouders geboren, legde hij zich toch van de vroegste jeugd af toe op den geest van armoede en versterving, onderdanig jegens ouders en over hem gestelden, vriendelijk en aangenaam in den omgang met zijn makkers.

Het was blide van aensicht, lieflic van oghen ende openbaerde van buten in sinen zeden dattet binnen hadde inder herten. Mit recht wart hi hermen ghenoeft, dat is een man der eeren in onser talen te segghen. ¹⁷⁵⁾

Doe dit kijnt gods seven iaer out was wart totter scolen gheset daert na sijnre maten seer in toe nam. Ende te hants overmits den heilighen gheest soe gaft hem tot wonderliker vuericheit tot gode ende keerde hem tot godliken dinghen. Want wanneer sijn mede ghesellen ende die scoel kijnder des heilighen daghes alst ghewoenlic was plaghen speelen te lopen, soe sceide ende aftoech hem dat heilighe kijnt van haren gheselschap ende ghinc staen voer dat beelt van onser liever vrouwen die haer kijndekijn in haer armen had ende stont in die kerc des cloesters.... Als nu sprac hi mit hoeren kijndekijn mit rechter oetmoedicheit. Ende wast dat hi somwijls wat in die hant hadde als een stuc broets of een appel als die kijnder pleghen dat reichte hi onser vrouwen ofden kijnde ihesu. ¹⁷⁶⁾

Hoe Maria den appel aanneemt, hoe Herman menigmaal speelt met het Kind Jezus en den Apostel Joannes, en eens over de traliën van het priesterkoor klimt, hoe Maria hem onder een steen geld aanwijst om schoenen en allerlei benoodigdheden te koopen:

Wie soude dit ymmer dorren vertellen of scriven ten
waer dat hi ons dit selver had gheseyt een luttel tijts voer
sijn doet, dat wi mit groter behendicheit van hem
creghen. ¹⁷⁷⁾

Vanaf zijn twaalfde jaar was hij kloosterling te Steynvelt. Onder de Maagden en Weduwen vermeld ik er weder slechts enkele. De moeder der H. C l a r a ontving vóór de geboorte een blijde voorspelling „ende gelijc als dit kint op wies in ouderdom, also wiest oec in doechden”. Toen reeds muntte zij uit door dien geest van versterving ¹⁷⁸⁾, dien zij later haar geestelijke dochters zoo diep zou inprenten. In een Franciscaansch handschrift der 15de eeuw ¹⁷⁹⁾ wordt haar leven ietwat langdradig en met veel ascetische parafrase, toch niet onaardig verhaald; de kinderjaren krijgen er een ruim aandeel. Vooral het vierde capittel „Van haer heilighe ende loeflijcken conversacie in haers vaders huys” is aantrekkelijk en met aandacht voor het kinderleven beschreven. In de drie daarop volgende hoofdstukken lezen we over haar liefde voor de armen, haar geest van gebed, haar besluit om maagd te blijven, als de jongens naar haar beginnen te kijken. De H. M e c h t i l d i s was vlak na de geboorte in stervensgevaar. Een priester, geroepen om haar te doopen en de H. M i s op te dragen, voorspelde haar toekomstige grootheid. Zeven jaar oud bleef zij onwrikbaar in een klooster, waar zij met haar moeder voor een bezoek was meegemogen, spoedig daar een toonbeeld van alle deugden. Aldus verhaalt een handschrift, voor het haar vizioenen gaat beschrijven ¹⁸⁰⁾. Sint Brigida's jeugd was, behalve door deugd, buitengewoon door wonderen:

Ende soe was van kintschen jaren
In allen dogeden te waren,
Ende dede miracle alle daghe
So vele, dat dinct eene zaghe. ¹⁸¹⁾

Nu, dat laatste wil voor een middeleeuwer heel wat zeggen. Maerlant maakt omtrent haar kinderjaren nog melding van haar liefde voor de armen en haar zuiverheid ¹⁸²).

Een buitengewoon sympathieke, en reeds in de middeleeuwen zeer vereerde heilige is E l i s a b e t h van Hongarije of Thüringen. Haar leven in de Gulden Legende ¹⁸³) munt in meerdere opzichten uit ¹⁸⁴). Nog beter is de door Scharpé ¹⁸⁵) uitgegeven tekst van een Leidsch handschrift ¹⁸⁶). De auteur, die zich noemt:

lc, dirc priester ende broeder vander predicaren oerde ¹⁸⁷),

is volgens de historisch-critische methode te werk gegaan; hij vermeldt zijn bronnen en geeft een uiteenzetting over zijn werkwijze ¹⁸⁸). „Meyster Clinsor” voorziet haar geboorte in de sterren en voorspelt haar huwelijk en heiligheid. Als klein kind wordt zij verloofd met den jongen kroonprins van Thüringen. Vier jaar oud werd zij naar het hof van haar toekomstige schoonouders gebracht, om samen met haar verloofde op te groeien. Weldra vertoonde zij de onmiskenbare symptomen van een bevoorrechte heilige. Zij bad voordat zij spreken kon. Spelend en huppelend en dansend met haar vriendinnetjes, vergat zij haar beminden Zaligmaker niet en de armen, Zijn beeld. Zij had ongetwijfeld een gelukkigen aanleg, maar Gods genade deed het hem toch in hoofdzaak:

Ende och waen mochte comen desen kijndekijn aldusdanighen werken dan van der hulpe des heilighen gheestes? ¹⁸⁹)

Dan verhaalt de auteur „Noch meer van horen kyntscheit”, haar groei in de godsvrucht, het echt persoonlijke en origineele van haar geestelijk leven:

Op heilighe daghen voer middach soe en woude si ghen hantschoen aen doen. Ende alle daghe onttoech si ymmer hoer wat ende pijnde hoer wille te breken inden kynder spele. Alst hoer lustede, ende si ghenoechte daer in creech als die kynderen plaghen, so liet si dat spul ende seyde: nu wantet my best lustet, nu wil ict om gods willen laten.

Ende als si te dansen plach soe ghinc si eens om, ende seide: die ander ommeganc wil ic laten om den name ihesu christi. ¹⁹⁰⁾

Een prijzenswaardige opvatting ten opzichte van het kinderspel; liever dan zich singulier eraan te onttrekken, het zich voor de liefde ten nutte maken. Uit het citaat spreekt ook haar volslagen gemis aan menschelijk opzicht. Doch de levensbeschrijver moet nog verhalen „Vander vervolghinge die si in hoer ionge iaren leet verduldich” ¹⁹¹⁾ en van haar kinderhuwelijk met Lodewijk ¹⁹²⁾.

Talrijk zijn de Nederlandsche heiligen, die de belangstelling en vereering onzer vaders genoten, zoo dat het schriftelijk tot uiting kwam. Tot de oudste gedenkstukken onzer literatuur behoort Veldeke's leven van Sint Servaes ¹⁹³⁾. Volgens de legende ontsproot hij aan de familie der H. Maagd; uit zulk een stam kon slechts een reine en heilige bloem voortkomen ¹⁹⁴⁾; aldus werd hij voor die van Armenië een spiegel, een bloem en een leidster ¹⁹⁵⁾. Aangaande zijn jeugd ¹⁹⁶⁾ wordt weinig bijzonder verhaald, maar ook hij legde den grondslag zijner heiligheid in den tijd der jonkheid, daar hij immers

Op wies in sijnre loechde
Mit mengherhande doechde.
Hij hadde tot Gode luste,
Ende keerde sich ane dat beste;....
Hi begonde seer te mynnen
God den oversten Sceppere,
Ende hadde herde onmere
Alle eertschen rijckdome.

Overwegende het oordeel, „daer wij alle moeten comen”, verliet hij het land en het huls zijns vaders, en ging naar Jerusalem ¹⁹⁷⁾. De Gulden Legende vermeldt nog deze bijzonderheid uit zijn jeugd: als kind aan de borst

heeft hi van so groter abstinencie ende soberheit geweest als dat hi nauwelic anderwerf binnen een dach heeft willen suyken die borst van sijnre liever moeder, mer menichwerf hevet hi onder die borsten sijn ogen ten hemel wert gheboert. ¹⁹⁸⁾

Een andere geloofsverkondiger onzer streken, S i n t A m a n d, heeft een Nederlandschen dichter gevonden, die aan zijn eerste jaren ruime aandacht besteedde; dit gedeelte beslaat bijna 600 verzen ¹⁹⁹), tot hij als jongeling van vijftien jaren zijn ouders om God verlaat. Zijn rijke en aanzienlijke ouders waren kinderloos, hetgeen

Hem beeden was dicken onsachte. ²⁰⁰)

Hun gebed en dat van Sinte Machuut verkreeg ten slotte een zoontje:

Het wart 't schoonste dat men vant,
Ende wies in duechden alle daghen,
Dies waren sy blyde, als syt saghen,
Vader ende moeder.... ²⁰¹)

Zeven jaar oud stond hij al bekend

Over die vroetste van sinnen daghen
Daer men af hoorde ghewaghen,
Ende daer toe vul duechden mede. ²⁰²)

Sterk is het. Gillis de Wevel vervroegt ook den tijd van zijn eerste mirakel ²⁰³). Op gemelden leeftijd zou hij een knecht genezen hebben, gebeten en „ghefenijnt van eenen diere quaet”. Hij vorderde in de wetenschap: „Het ghinc ter scole ende leerde wel”; meer nog in de deugd. Steeds dacht hij aan God, vluchtte hij ieder ijdel woord, vond hij zijn vreugde in 't weldoen, was hij liefderijk en vol ootmoed; In één woord, hij beminde God van ganscher harte en verloochende zich zelf om Christus te kunnen volgen, naar de leer van het Evangelie:

Amand hevet dit wel verstaen,
Te sinen vij. jaren, ende ane ghevaen. ²⁰⁴)

De vroege kennis der H. Schrift ²⁰⁵) was dus dadelijk vruchtbaar. Om zijn groote talenten werd hij op twaalf jaar naar Athene gezonden, „die scole van allen grooten cleerken” ²⁰⁶), alwaar hij tot het einde zijner Jeugd vertoefde. In deze studiejaren had hij een vreeselijk vizioen over de rampen die christenrijk te wachten

stonden. Altijd sterker trok hem de genade Gods; arm en boetvaardig wenschte hij te leven, en hij kon goed bidden, zoodat hij, vijftien jaar oud, het kluizenaarsleven aandurfde.

Evenals dat van Sint Servaes, werd door den Nederlandschen bewerker der Gulden Legende het leven van Sint Willibrordus ingevoegd. In den nacht zijner ontvangenis had zijn moeder een droom: er daalde in haar een maan die tot volheid wies en haar inwendig als een lamp verlichtte. Spoedig werd hij als oblaat in een klooster gedaan,

onlanghe daer nae, doen dat kint ghespeent was ende tot sinen cleinen verstandnisse gecomen was.... Aldaer ontfinc dat salighe soete kint sijn eerste cruyne ende het wort van minnen oec een monick. ²⁰⁷⁾

Gestadig nam hij in alle deugden toe.

Van Sint Bonifacius commemoereert de Spiegel der Sonden ²⁰⁸⁾ zijn mildheid en goedheid ten opzichte der armen en hoe hij eens door zijn moeder werd mishandeld. De Gulden Legende vermeldt dit niet ²⁰⁹⁾. Geheel cliché is weer wat aangaande Sint Lebuïnus in de Gulden Legende werd ingelascht, dat hij, „die welc seer leerich geweest is van verstandnisse, sachte van moede”, zich al als kind met ijver op de studie der H. Schrift toelegde, waarnaar hij zijn onschuldig leven inrichtte, aldus met de kindsche jaren „den eerwaardighen outheyt” verbindende ²¹⁰⁾. De Dietsche Gulden Legende gaf een plaats aan „Die Passie des heylighen martelaers Sinte Jeroen, wes lichaem rustende is tot Egmont inden lande van Hollant” ²¹¹⁾. In zijn jeugd ²¹²⁾ zien wij den strijd dien ouders uit verkeerde liefde leveren kunnen tegen de roepstem van God. 't Was ook wel hard: hun eenig kind! Als zij hem zoo vroom zagen bidden in de kerk, gingen zij probeeren hem van het godvruchtig leven af te trekken. Doch al lang

so leyde hijt over in sijn ionghe hert ende moet, dat hi den bosen viant der hellen ende die hoverdie deser werelt versaken woude,

en hij bleef getrouw.

Een Nederlandsche Belijder uit het Zuiden was T r u d o. 't Eerste deel van het Spel van Sint Trudo ²¹³⁾ is aan den strijd gewijd, welken hij als kind vanwege de hel te verduren kreeg. Zijn geboorte al verwekte in die verblijfplaats onrust, en toen de ceremonies van het doopsel een aanvang namen en „d'een pate metten kinde opden erm" de vont naderde, boden de duivels Leviathan en Baalberith verwoeden tegenstand, maar zonder dat zij den doop konden beletten. Zij gaven het echter nog niet op, en vielen hem als knaap en scholier voortdurend lastig. Maar hij liet zich niet intimideeren. Er moet reeds in de achtste eeuw een Nederlandsche vita van dezen heilige bestaan hebben ²¹⁴⁾. Een Latijnsche trof ik aan in het Leidsche handschrift van Baldewinus ²¹⁵⁾, waar zijn kinderlijke deugd hoog wordt geprezen ²¹⁶⁾, o.a. zijn verregaande liefde voor de armen ²¹⁷⁾, en, evenals in het spel, een bijzonder feit verhaald wordt ²¹⁸⁾. Hij kwam eens langs een landgoed en bouwde van steenen die er lagen een soort kapelletje:

puerilitatis sue structuram . . . et toto corpusculo se in oratione ibidem prosternit.

Hij doet daarbij de gelofte op die plaats eenmaal een kerk te bouwen en deze rijk te begiftigen. Een en ander staat den duivel niets aan, die een vrouwspersoon op hem afstuurt, dat hem bespot en zijn bouwwerk intrapt; de hemel echter weet haar wel te straffen. Enkele kenmerkende feiten uit de jeugdjaren van sommige volgelingen van Geert Grote voeg ik hier in. J o h a n n e s B r i n c k e r i n c k, hoewel van rijke ouders geboren, werd, doordat hij te vroeg kwam en men zoo gauw niets beters bij de hand had, in een ruwen zak gewikkeld; bij dien aanblik was zijn moeder pijnlijk getroffen. Vroegtijdig openbaarde zich zijn aanleg tot devotie. Zoo zedig was hij, dat hij niet eens tusschen zijn moeder en zuster door wilde gaan ²¹⁹⁾. Het wonderbare ontbrak niet geheel in dezen kring; want toen R u d o l f D i e r v a n M u i d e n, 14 jaar oud, onder de kinderen van Heer Florens wilde geteld worden, leed hij onderweg schipbreuk en werd miraculeus gered ²²⁰⁾. P e t e r v a n A m s t e r d a m, als een voorlooper van het „heilig Peerke"

(den Eerbiedwaardigen Petrus Donders) door zijn makkers „dat heilige Peterken” genoemd, was erg vreesachtig van aard, gelijk hij zelf later bekende. Als „jongesken” van tien of elf jaren deed hij, na een preek over de maagdelijkheid gehoord te hebben, gelofte van zuiverheid. Hij was altijd erg verlegen in tegenwoordigheid van vrouwen en meisjes. Tijdens de schooljaren hield hij niet van spelen, trachtte zelfs de andere jongens daar van af te brengen ²²¹). Gerard Zerbolt van Zutphen had zulk een ijver bij het leeren, dat hij schreide, als de klassen wegvielen; iederen dag overwoog hij een goed punt ²²²). Arnold van Schoonhoven, die ook al niet van spelen hield en liever naar de kerk liep, had desondanks veel invloed ten goede op zijn makkers ²²³). Welk een strijd het jongemeisje Lijsebeth van Henevliet doorstond om haar roeping te volgen, wordt wijd en breed in „Van den doechden der vuriger ende stichtiger Susteren van Diepen Veen” verhaald ²²⁴). Blind geboren verkreeg zij van God en Maria op 't gebed van haar moeder na drie dagen het gebruik der oogen. Als kind van zeven of acht jaar voorspelde zij, haar familie te zullen overleven, hetgeen ook uitkwam. Zij was anders maar een zwak poppetje tot haar dertiende jaar; door 't gebed van haar vrome moeder werd dat allengs beter:

Want dat kint waert toe male bequame van lichaam
ende scharp ende suptijl van synne, ende abel van
handen. ²²⁵)

Van haar tiende jaar begon zij zich tot God getrokken te voelen en stelde zich onder de leiding van een devoten priester. Haar ouders vreesden, dat zij kloosterplannen had, legden haar op een anderen biechtvader te nemen, die het haar uit het hoofd zou moeten praten, en toen zij zich hierdoor niet liet verschalken, werden haar nichtjes en vriendinnetjes ervoor gespannen om er achter te komen wat zij eigenlijk voorhad. Op een goeden dag ontvluchtte zij 't ouderlijk huis om ergens in een klooster de wereld te ontkomen; zij werd achterhaald; God bestemde een betere verblijfplaats voor haar. Toen Kathrina van Naeldewick

haar professie zou doen te Diepenveen, noodigden haar ouders Lijsken, haar nichtje, bij de plechtigheid uit. Eerst kreeg ze geen permissie:

Want die vader hadde hoer seer lief, want sie zijn enyge dochter was, ende was te male een levendich, vroelic, byweselick kint ende hij en mochte hore niet lange ontberen van sijnre tegenwoerdicheit. ²²⁶⁾

Onderweg werd zij zwaar ziek, bij aankomst te Diepenveen ging 't echter weer beter. Daar vroeg zij om opname, hetgeen haar werd toegestaan, al was zij eigenlijk nog te jong, elf jaar, en erg zwak, omdat haar ouders zulke vrome menschen waren, aan wie de prior van Windesheim veel verplichtingen had. Het kind hield zich maanden lang ziek, om maar te kunnen blijven. Zij sneed zich zelf de haren af. Op deze tijding kwam haar moeder met smeeken en dreigen, dat zij mee naar huis zou gaan om haar vader goeden dag te zeggen; daarna zou ze terug mogen. Maar, hoe ze ook van haar vader hield, zij vond beter van niet. Een bevriend edelman maakte toen het plan, haar heimelijk te ontvoeren en met haar te trouwen, waarop zij in de kloostergemeenschap werd toegelaten. Toen deden de ouders een beroep op het kapittel van Windesheim:

Daer gebeerde die vrouwe als ene lewynne, — want sie conde spreken, alst hoer ten herten genck, als een man — Also datmen dat capittel op schorte, ende pater van windesem ende al die vaders toegen myt hoer ten diepenveen om hoer te helpen an hoer dochter. ²²⁷⁾

Lijsken stal den sleutel van het klooster bij de priorin en vluchtte den kerkzolder op, de ladder optrekkende en met een voorraad steenen en zand om zich desnoods te verweren. Daar kwamen de belegeraars. Maar de priorin kon den sleutel niet vinden om open te doen, zoodat „die moeder ende hoer volck” „myt groter druusticheit” de deur van het slot opensloegen. Alles drong naar binnen. Slechts drie paters bleven buiten en wilden er niet toe medewerken om 't kind uit het klooster te sleepen. Opkijkende

naar den toren, ontwaarden zij een witte gestalte, dat de engel van 't kind moet geweest zijn. Intusschen was de schuilplaats ontdekt, maar ondanks voetengestamp en geschreeuw kon men er niet bij. Johannes Brinckerinck, rector der zusters, werd met het zwaard bedreigd, maar hij zou zich liever laten dooden en het klooster in brand zien steken, dan „een lemmeken van sijns heren cudde" te leveren „in der wolven hande". Daar komt een kerel met een ladder aandragen, maar de eerste sport waar hij zijn voet op zet breekt, zoodat hem de schrik om 't hart slaat.

Ende als ionfer lijken sach dat sij begonden op te clymmen to hoer, soe riep sie tot hem ende segede: „Warde gy soe coene dat gy hijr op clymmet, ic sal u soe smijten op u hovet mytten stenen, dat gy wal van hijr sult blijven. Ende en late gy niet of, ic sal mynen here vader dat oer van mynen hovet senden". ²²⁸⁾

En zij begon de daad bij het woord te voegen, waarop haar moeder zich gewonnen gaf, maar het meisje vertrouwde 't nog niet, en kwam eerst naar beneden op bevel van den prior van Windesheim en Brinckerinck. Het kind verkeerde in erbarmelijken toestand; het had van den vroegen morgen tot 's avonds negen of tien uur zonder eten op den heeten zolder doorgebracht. Nog dreigde het zijn moeder, zich neus en mond af te snijden.

Ende dit seggende sat sie dat mes op hoer nese. Als die moder dat blodige ansichte hoers kindes sach ende sine grote stantachticheit wiel sie ter erden ende segede: „lieve kint, laet af, ic wil u hijr laten", ende sie beswoegede al stijf. Ende lijken van henevliet versprack sommyge van den paters, om dat sie merkede dat sie horen olders in deser saeken gunstich weren; dat hem niet toe en behoerde als hoer dochte. ²²⁹⁾

Bedroefd en beangst keerde de vrouwe van Henevliet naar haar man terug, die gedreigd had haar te zullen vermoorden als ze zonder zijn dochter terugkwam. Haar medestanders wisten hem ervan te overtuigen, dat zij werkelijk haar uiterste best gedaan had, zoodat hij alleen maar kwaad bleef op vrouw en dochter. Lijsebeth

volhardde. 't Was anders geen makkelijke, gelijk uit het verhaalde en uit het karakter al van haar ouders blijkt. En zij zou zich zeer te versterven hebben;

Want si was seer levendich ende mochte quellike na kinder wijse langhe sitten, welck hijr doe al seer strenge was. ²³⁰⁾

Op zekeren nacht moest zij overgeven;

Ende sie en moste geen duusch spreken, ende dat latijn en conde sie niet wal. Doe riep dat kint: „soror, spybus beckelus”, ende maeckte latijn als sie best conde, op dat sie niet ongehoersam en weer. ²³¹⁾

Zij was Onzen Lieven Heer heel dankbaar voor de hulp die Hij haar in de vreeselijke belegering geboden had, en legde zich zeer toe op de liefde tot Maria. In haar veertiende jaar ontving zij 't kloosterkleed. Zij werd een toonbeeld van ootmoed, gehoorzaamheid, liefde, vooral voor de armen, en zij arbeidde boven haar krachten.

Welk een wilskracht in zoo'n kind! En hoe scherp geteekend staat haar beeld, naar de ziel, voor onze oogen. Zoo zijn er onder de Zusters van Geert Grote allerlei persoonlijkeden. Doch ik moet mij zooveel mogelijk beperken. Ik moet daarenboven van andere Nederlandsche meisjes, die heiligen werden, nog melding maken. Laat ik Genoveva van Brabant ²³²⁾, Kunera van Rhenen ²³³⁾, Gudula ²³⁴⁾ en zooveel andere maar voorbijgaan. „Lof heylich maechdeken, in Brabant gebooren”, heft Anna Bijns aan ter eere van Sinte Geertruid, Pepijns dochter, en zij bezingt haar brave jeugd, en hoe, zij nog een meisje van veertien, haar vader stierf ²³⁵⁾. De Gulden Legende verhaalt, dat zij al onderricht ontving, toen zij nog „een clein teer ionck maechdeken” was. Men vroeg het kind eens, of ze een bepaalden jongeman later tot echtgenoot zou willen, maar zij had haar hart al aan den Hemelschen Bruidegom der maagden weggeschonken:

lc en wil noch ic en begeer desen edelen iongelinc niet
noch geen ander sterflic man.

Na den dood van haar vader werd zij zeer ernstig van leven, en speelde niet meer met de andere meisjes ²³⁶⁾.

Sint Christina de Wonderbare was de jongste van drie ouderlooze zusters. Elk dezer nam een deel der huishoudelijke taak op zich;

Ende van Kerstinen vuechdensi ende wouden,
Dat si dat quec ter weiden soud leiden
Ende oec soud hueden. ²³⁷⁾

Spoedig echter moet men ze daar als een volwassen meisje beschouwen. Van haar inwendig leven heeft Thomas van Cantimpré ons weinig weten mede te deelen ²³⁸⁾. Hij is voor middeleeuwschen doen zeer critisch te werk gegaan ²³⁹⁾. Aangaande haar herderinneschap zegt hij volgens een prozavertaling:

Ende als si aldus ten nederste dienste ghevoecht was soe was hair gracie der inreliker sueticheyt: ende visitierse mit hemelscher heimeliker verborgenheit. Sy bleeft nochtan onbekent van allen menschen ende gode soe vele mer bekend als si of ghesceydendre was vanden menschen. ²⁴⁰⁾

De jeugdijaren van Sinte Lutgardis ²⁴¹⁾ kennen wij zeer uitvoerig uit de vita van Thomas van Cantimpré ²⁴²⁾. Hoe diep te betreuren is het, dat in beide berijmde Dietsche vertalingen juist dat gedeelte verloren moest gaan! Voor de vertaling van Broeder Gheraert ²⁴³⁾ is dat niet zoo erg, daar hij aan zijn voorliggenden tekst niets toegevoegd heeft ²⁴⁴⁾. Doch waarom moeten wij heel het eerste boek missen der uitbreidende bewerking van Willem van Afflighem of wie dan ook de dichter is! ²⁴⁵⁾ Heel haar kinderleven en jeugd tot het 24ste jaar, de enkele samenvattende verzen in den aanvang van het tweede boek ²⁴⁶⁾ kunnen het ons niet vergoeden. Hoe meeslepend zou de tred zijner verzen geweest zijn bij 't vertellen en overwegen van haar lieve en rijke meisjesjaren! Hoe zij als kind verloofd werd en als klein idealistje verlangend naar het huwelijk uitzag en zich gaarne mooi maakte. En toch zoo flink, onder moeders invloed, niet willende weten van wat

een grootere jongen somtijds liefs tegen het mooie kind zei, of van de gewichtige beuzelingen der meises. Op den leeftijd van twaalf jaar wordt zij ter verdere opvoeding in een nonnenklooster gedaan. Op de wandeling trekt de nieuwe pensionnaire de aandacht van een jongen, die zich in 't geheim den weg naar 't argelooze meisjeshart weet te banen. Een afspraakje wordt gemaakt, 'en zij vinden elkander des nachts onder den eglantier, terwijl de sterren heimelijk huiveren. Deze prille liefde was zoo zoet, dat Christus naijverig tusschenbeide kwam, wijl zij anders voor Hem zou verloren gegaan zijn. Zij deed dan de beste keuze tusschen goddelijken en menschelijken minnaar. En wanneer zich korten tijd erna een ander vrijertje opdoet, weerstaat zij moedig en overtuigd. De jongen overvalt haar op reis. Maar zij springt van haar paard, rukt zich uit zijn handen los en vlucht.

Per idem fere tempus, cum adhuc et corpore et aetate
esset tenerrima,

legt zij zich meer en meer op alle deugden toe ²⁴⁷⁾ en legt den grondslag voor de ranke, wondere kathedraal van haar volmaaktheid. Een echt Nederlandsch meisje was L i d w i n a van Schiedam, over wier jeugdigen leeftijd wij door Gerlacus ²⁴⁸⁾, Brugman ²⁴⁹⁾ en Thomas van Kempen ²⁵⁰⁾ goed zijn ingelicht. Eenig dochtertje in een groot en behoeftig gezin, toont ze als kind van zeven, acht jaar bijzondere devotie tot haar hemelsche Moeder Maria, bezoekt Dezer beeld in de kerk wanneer ze de oudere broers het eten op school brengt, en bidt er lang en vurig. Mooi en lief meisje van twaalf, vraagt men haar al ten huwelijk. Vader heeft er niets op tegen, moeder vindt ze toch nog te jong, Lidwina zelf heeft haar hart al aan een hooger en Minnaar verpand, en vraagt Hem om voor de wereld ongeschikt te mogen worden. Meisje van Holland, veertien jaar oud, gaat ze, met verlof van vader, schaatsen. Te midden der vriendinnen valt zij. Het vreeselijke lijden is begonnen, in 't donkere, sombere kamertje. Buiten hoort zij de kinderen joelen en zingen; „door smart overmand” vliegt ze met een uiterste

krachtsinspanning het bed uit, haar vader om den hals. Het arme kind moest van Jezus het lijden nog leeren.

Zoo hebben de middeleeuwers het heilige kind van de middel-eeuwen gezien en het eerbiedig in de ziel gekeken. Maar zij ver-eerden ook de ideale kinderen der christelijke oudheid, heel bijzonder die, welke hun leven voor Christus prijsgaven door den marteldood ²⁵¹).

Onder de groote bisschoppen en belijders kies ik Augustinus en Hieronymus ²⁵²). Ik besprak reeds een Augustinus-leven van een Londensch handschrift ²⁵³). De Gulden Legende vermeldt aangaande zijn jeugd enkel zijn vlug verstand en krachtig vorderen in de vrije consten ²⁵⁴). De Spieghel Historiae ²⁵⁵) weet van zijn jongensvoorkeur ten opzichte der Latijnsche letteren boven de Grieksche, en beschrijft den strijd der ouders over de opvoeding, gevolg van het gemengde huwelijk:

Maer die vader ontriet die dinghe,
Die sere sette sinen moet,
Hoe die zone worde vroet,
Niet dat hi hem soude keren
Enechsins ten dienste ons Heren.

Met de puberteit komt de strijd in het jongenshart:

Alse hem begonsten uut te gane
Van sinen baerde deerste grane,
Wart hem wederstromech sere
Sijn vleesch, ende wilde zijn here.

De bron voor al dergelijke bijzonderheden waren de Confessiones, of gelijk de Gulden Legende minder gelukkig vertaalt: „boec der biechten” ²⁵⁶).

Men was zoo gewend, den grondslag der latere praestaties op het gebied van heiligheid en wetenschap in de jeugd te zien gelegd, dat Hieronymus' verbazende geleerdheid niet anders dan toen hij een kind was moest verworven zijn; daarheen werd zelfs zijn Hebreeuwsche studie verwezen. Zeker ter eere der schoolkinderen

werd er bijgevoegd, dat Donatus zijn leermeester in „gramariën” geweest was ²⁵⁷⁾.

In het tijdperk der vervolgingen is menige edele knaap voor Christus gestorven. **P a n c r a t i u s**

was omtrent xliij. iaer out. ende dyoclesiaen den keyser seide hem. kindeken ic rade u dattu ghenen quaden doot en sterves.

Doch dapper luidde het antwoord:

Al ben ic een kint van lichaem, nochtans draghe ic een out herte. ²⁵⁸⁾

Uit deze citaten blijkt duidelijk, dat men een jongen van veertien in de middeleeuwen nog echt als een kind beschouwde. Pancrati^{us} had niet heel veel te verduren, hij werd zonder meer onthoofd. Een lange reeks van folteringen moest **V i t u s** ondergaan, „een kint van xij. iaren” ²⁵⁹⁾. Hij kreeg van zijn vader al vaak slaag, omdat hij de afgoden niet wilde vereeren. Dezelfde trachtte hem ook op andere manieren tot rede te brengen:

mit alrehande instrumenten van soeten gelude ende met speele van maechdekijns ende mit alle weelden.

Het hielp allemaal niets. Na veel avontuur en pijniging zou hij zijn jong leven voor Christus geven. Zeer jong was **Q u i r i c u s**, drie jaren slechts ²⁶⁰⁾. Misschien om zijn moeder tot afval te bewegen, misschien uit natuurlijke goedaardigheid en om de aanvalligheid van het knaapje, wilde de strenge rechter het kind liefkoozen. Maar Quiricus was daar niet van gediend, en wilde liever deelen in de pijnen, zijn moeder aangedaan. De rechter werd boos en smet het kind de trappen af, zoodat het schedeltje openspatte ²⁶¹⁾. Een klein ventje was ook **C e l s u s**, door zijn moeder, „een edel vrouwe van goeder mare” ²⁶²⁾ ter leering toevertrouwd aan **N a z a r i u s**. Deze laatste was, negen ²⁶³⁾, of volgens Maerlant ²⁶⁴⁾ en anderen ²⁶⁵⁾ twaalf jaar, toen hij zich naar 't voorbeeld zijner moeder had laten doopen:

Nasarius was eens joden sone....
Als hi was van .xij. jaren,
Wonderdem herde sere twaren
Dat zijn vader die joetsche doctrine
Helt, ende sijne moeder kerstine. ²⁶⁶⁾

Het verdroot den vader zeer, „diene minde sere” ²⁶⁷⁾. Nazarius en Celsus, samen voor den rechter gebracht, werden om hun jonkheid vrijgelaten. Later, toen de eerste al grooter geworden, Celsus echter nog een kind was, werd Nazarius wederom gevangen genomen. Schreiend liep de kleine zijn vriend achterna; ende doen hem een van den riddersen sloech aen zijn wanghe, soe beruspten nazarijs. ²⁶⁸⁾

Ten slotte werden beiden onthoofd en in zee geworpen. Over het algemeen hebben de verhalen over de martelaars en martelaressen der eerste tijden weinig psychologische waarde. Voornamelijk wordt de standvastigheid der slachtoffers aangetoond. Het verre verleden geeft aanleiding tot romantizeering, zooals in de legende der op achttienjarigen leeftijd gemartelde Katharina ²⁶⁹⁾. De folteringen werken op de volksverbeelding. Vooral is dit het geval, waar van jonge meisjes sprake is; dan worden, bijzonder in de Gulden Legende, de pijnigingen onmenschelijk wreed, tot sadistisch toe: ontkleeding, afsnijden der borsten, zengen van het lichaam met fakkels, enz. Alle zijn zij nauwelijks huwbaar, de vijftienjarige Regine ²⁷⁰⁾, de veertien- à vijftienjarige Margriete ²⁷¹⁾, zeer waarschijnlijk ook Barbara ²⁷²⁾. Vreeselijk heeft de dertienjarige P r i s c a moeten lijden. Zij onderging de schande der ontkleeding, werd gegeeseld, met brandend vet bestreken; het haar werd haar afgeschoren, met ijzeren krauwels 't vleesch van haar leden en lichaam gerukt. Nog zong zij in den nacht, in den kerker. Tenslotte werd zij onthoofd ²⁷³⁾. Sinte C h r i s t i n a, die soortgelijke folteringen onderging, werd doorschoten ²⁷⁴⁾. Dapper droeg de H. E u l a l i a haar lijden, zij eveneens maar dertien jaar ²⁷⁵⁾. De beroemdste van alle meisjes-martelaressen en de meest vereerde is de H. A g n e s. Of zij bij ons, evenals in

Frankrijk, als patrones gold van de kleine meisjes ²⁷⁶) weet ik niet. Haar feest ging in ieder geval voor deze niet onopgemerkt voorbij ²⁷⁷). Met de andere maagden-martelaressen verschijnt zij voortdurend, maar zij toch vooral, in gebedenboeken ²⁷⁸), miniatuur- ²⁷⁹) en schilderkunst ²⁸⁰). In Maerlant's Spieghel Historiae kreeg zij een ruime plaats ²⁸¹). De Gulden Legende verbreidde haar vereering zeker nog meer ²⁸²). Zij werd bezongen in liederen ²⁸³), vooral door Thomas van Kempen ²⁸⁴), die op den Sint-Agnietenberg over haar sermones ad novicios ²⁸⁵) hield. In processies liep een kleine Sint Agnes mee ²⁸⁶). Rederijkers kozen haar tot patrones hunner kamer ²⁸⁷), en Anna Bijns bezong haar:

O bloeyende roosken, schoone figure,
 Agnes, reyn witte lelye puere..... ²⁸⁸)

De middeleeuwen kenden slechts haar geschiedenis, gelijk ze in den loop der eeuwen misvormd was. Volgens de authentieke gegevens was Agnes bij haar marteldood elf jaar ²⁸⁹); gedreven door liefde tot Christus, wien zij haar maagdelijkheid gewijd had, vertoonde zij zich uit eigen beweging voor den praetor ²⁹⁰), die haar met allerlei folteringen bedreigde alleen om haar aan 't wankelen te brengen ²⁹¹), en die gaarne, om haar te kunnen vrijlaten, het middel begroette der huwelijksaanzoeken, tijdens de zitting door jonge Romeinen om haar te redden gedaan ²⁹²). Hiertegen was haar gelofte van maagdelijkheid het groote bezwaar, en haar toestemming zou tevens afval van het geloof beteekend hebben. Zij weigerde dus, waarop de rechter niets anders kon doen dan de doodstraf uitspreken. Hij bepaalde echter den zachtsten vorm van executie, de iugulatio ²⁹³). Om deze te ondergaan, moest het slachtoffer den hals ontblooten. Na den zwaardsteek bedekte Agnes uit maagdelijke zedigheid haar hals met de haren en viel zoo zedig mogelijk neer ²⁹⁴). De authentieke gegevens van Ambrosius en Paus Damasus werden in de 5de eeuw door een dichtelijk auteur met andere elementen, vooral een Grieksche passie eener andere Agnes, versmolten ²⁹⁵). Deze pseudo-ambrosiaansche Gesta S. Agnetis stellen den leeftijd een jaar hooger ²⁹⁶), voeren de folteringen in van het vuur, het

bordeel en de ontkleeding, vervangen het fijn-maagdelijke in het sterven door een wonderbaren haargroei, die haar ontbloote lichaam voor de oogen der heidenen komt bedekken, en offeren haar spontaan élan op voor een gevalletje van verliefdheid ²⁹⁷⁾. Het beste gedeelte van zijn werk is de redevoering in klassieken trant, waarmede de martelares den wereldschen minnaar voor den hemelschen verloofde afwijst ²⁹⁸⁾. Deze Gesta kregen pas gezag in de 7de eeuw ²⁹⁹⁾ en dienen in de middeleeuwen als bron. Het sprak de middeleeuwers aan, dat zij nog een schoolkind was, toen het meisje, „schoen van aensicht” ³⁰⁰⁾ de liefde wekte van een jongen:

Doe si van der scole quam so wort si gemint van des
rechters sone vander poert,

zegt de Gulden Legende ³⁰¹⁾, en Maerlant drukt het aldus uit:

Eens, doe soe van scolēn quam,
Des baillius sone, diese vernam,
Wartse minnende sere onsochte. ³⁰²⁾

Daar kon zij natuurlijk niet op ingaan, want, zoo zegt een gebed:

Want dyn herte hadde ihesum ghetrouwet in dinen
kyntschen daghen. ³⁰³⁾

Maerlant en Gulden Legende halen dan in den breede haar mooie rede aan. De door haar versmade liefde is dan de aanleiding dat zij voor den rechter gebracht wordt. Zij wordt gefolterd, in 't vuur geworpen, de vlammen deren haar niet, enz. Tenslotte wordt zij veroordeeld tot den dood door het zwaard. Anna Bijns vermeldt, dat de rechter haar wilde vrijspreken, maar

Der afgoden papen maecten groot gheschal. ³⁰⁴⁾

Allen zien op de juiste wijze haar marteldood: het zwaard haar in de keel gestoken ³⁰⁵⁾. Brugman maakt wel heel duidelijk het onderscheid, wanneer hij, in den hemel „voer dat alreoverste kemmerkijn” gekomen en „doer een retken” ziende, Agnes hoorde verklaren:

lc heb mijn kele of laten steken om mijn reynicheit te behalden; ende die anderen seyden: lc heb minen hals of laten houwen.... ³⁰⁶⁾

In de gedachte der middeleeuwers is zij dus voornamelijk om haar maagdelijkheid gemarteld. Bij geen enkele andere martelares zijn zij zoo diep in de ziel doorgedrongen, al werd hun blik ook hier door de uiterlijkheden beneveld.

De H. Agnes heeft ons zoo dicht bij Christus gebracht, dat wij Diens jeugd verlangen te gaan beschouwen. Tevoren echter blijft ons de taak, die kinderen uit het Evangelie te behandelen, welke in hun leven in zeer nauw verband met Hem gestaan hebben: Zijn Voorlooper de H. Joannes de Dooper, de voor Hem gestorven Onnoozele Kinderen van Bethlehem, de Allerheiligste Maagd en Moeder Gods Maria.

's Heeren Voorlooper, Sint Jan de Dooper, werd in de middeleeuwen vanouds ten zeerste vereerd ³⁰⁷⁾. In de literatuur werd aan de gegevens van Lucas' Evangelie betrekkelijk weinig toegevoegd ³⁰⁸⁾.

Een Engel verscheen aan Zacharias en kondigde hem den zoon aan.

Maer Zacharias die ne woude
Dies niet gheloven dor sine oude,
Ende omme dat sijn wijf was out van dagen,
Ende soe noit kint hadde ghedragen. ³⁰⁹⁾

Elisabeth ontving.

Soe decte hare der maende vive,
Na die voere van goeden wive. ³¹⁰⁾

Ietwat vreemd verklaart een bijbelhandschrift dit terugtrekken van de moeder:

Sente Elisabeth pijnde haer te verbergene dat sy kindt droech so sij lancste mochte, om dat nyemant waenen en soude dat sy haer in haren ouden daghen tot oncuyseden hadde gegeven ³¹¹⁾,

alsof de menschen zouden gedacht hebben dat 'zij zich met een anderen man had afgegeven. Na een half jaar bracht Maria, die Gods Zoon in Haar maagdelijken schoot droeg, het zegenrijk bezoek aan de woning van Joannes' ouders.

Ende al daer ter selver stede
Verroerde tkint, dat soe droech twijf,
Jeghen den Gods Sone in hare lijf. ³¹²⁾

Mooi beschrijft dit geheim een rederijkersvers:

Maria brochte Elizabeth mare
Ende Christus tot Johannes quam.
Elizabeth hoorde der stemmen snare,
Mer Johannes eerst die gracie vernam.
Sy voelde Marien, hy themelsche lam.
Doen was die minste den meeste lofsam,
Johannes Christuse, die spelende clam
Int buyxken besloten niet meer en mochte.
Lof moeder daer God meest wonder in wrochte. ³¹³⁾

In een handschrift wordt overwogen, hoe het Kind Jezus vanuit den schoot zijner Moeder zegenend het handje ophief naar Johannes, en dezen in den schoot van Elisabeth zuiverde van de erfzonde, heiligde en met genade vervulde ³¹⁴⁾. Deze opvatting, welke geheel op het Evangelie steunt, dat Johannes op dat oogenblik der Visitatie van de erfzonde bevrijd werd, drukt Augustijnken van Dordt wat ongelukkig uit; hij zal tenminste wel de bedoeling niet hebben, voor 's Heeren Voorlooper een onbevleete ontvangingis aan te nemen:

Om dat hi clare dan een ghelas
Ghewonnen was als ghi mocht horen,
Bi mirakel, hier te voren,
Sonder sonde; ende hi dede
Nie sonde in sijn menschelijchede. ³¹⁵⁾

Juister of althans duidelijker luidt het in een gebedenboek over het leven van Jezus:

O Heere Jesu Christe, die Johannem Baptistam verlichtes
ende heijlichdes eer hij ghebooren was.... ³¹⁶⁾

en in een lied over Johannes' leven:

In dynre moeder lichame
Waerstu ghehelicht. ³¹⁷⁾

Een goed beslagen theoloog als Ruusbroec getuigt:

Hi was heilech eer hi was gheboren. ³¹⁸⁾

Johannes' geboorte en naamgeving werd in de schilderkunst ³¹⁹⁾ en op het rederijkerstooneel ³²⁰⁾, in de literatuur zonder nadere bijzonderheden behandeld ³²¹⁾. Het door de exegeten omstreden punt, of Maria de geboorte van Johannes heeft afgewacht alvorens te vertrekken, wordt door degenen die erover spreken in bevestigenden zin uitgemaakt. Maerlant drukt zich uit als volgt:

Ende diende hare, sijt seker das,
Totien dat soe vanden kinde ghenesen was.
Doe keerde Maria te Nazareth. ³²²⁾

Ruusbroec is ook niet anders op te vatten:

tote dier tijd dat sente Jan gheboren was. ³²³⁾

En in een lateren tekst bleef de Moeder Gods

tot dat Iohannes gheboren wert. Doe nam maria oerlof
.... ende benedide dat kijnt Iohannes ende klerde weder
mit hoeren bruedegom Ioseph toe nasareth. ³²⁴⁾

Opmerkelijk is de voorstelling bij Dirc van Delf, waar hij een tekst van Jeremias, die ook door de H. Kerk op Johannes wordt toegepast ³²⁵⁾, inlascht:

Maria was die eerste die den heilighen propheet Johannes vander aerden opnam ende stac haer vingher in sinen monde doe hi eerst roepens begonde. Als die propheet Jheremias van hem te voren las: A A A mijn heer, mijn god, ic en can niet spreken, want ic ben noch een kint. Glosa: .A. vader .A. soon .A. heilige gheest. Ick en can noch niet seggen hoe dese drie personen sijn een waerachtich god, want ic ben noch een kint. ³²⁶⁾

Was echter Maria vertrokken vóór de besnijdenis? Uit de behandeling van dit feit bij Maerlant zou men dit misschien kunnen

opmaken; hij plaatst het na het vertrek der Moeder Gods, zonder zich echter positief daaromtrent uit te drukken. Een schildering van Rogier vander Weyden drukt de tegengestelde opvatting uit ³²⁷). Het evangelieverhaal geeft aanleiding om het dagenverloop tusschen geboorte en besnijdenis met naamgeving te vergeten. Als in de literatuur de H. Maagschap of de stamboom der H. Maagd werd opgesteld ³²⁸), hadden de dichters en schrijvers ongetwijfeld tafereelen voor den geest, gelijk de schilders er zoovele en zoo aantrekkelijke gegeven hebben. Bij dezen is Johannes de Dooper als kind gezeten op den arm zijner moeder, met zijn attriboot, het lam, of levendig wijzende op den kleinen Jezus ³²⁹). Het liefste van alle zie ik die van Quinten Metsys. Deze voorstellingen zijn ook van groot belang voor het kind in deze middeleeuwsche schilderkunst, vanwege de talrijke kinderen, daar alleraardigst op afgebeeld, de met Christus verwante Apostelen, een keer Sint Servatius als kind. Aangaande zijn jeugd bood de H. Schrift geen verdere gegevens meer. In hoever hebben legenden en apocryphen dit gemis aangevuld? Het Kind Jezus spelend met Sint Janneken komt eerst laat in de schilderkunst, onder Italiaanschen invloed, op ³³⁰). Of men dus het bekende lied van Poirters ³³¹) middeleeuwsch moet noemen en niet eerder renaissancistisch, is dus de vraag ³³²). Men stelde zich voor, dat Johannes zich reeds als kind zoodra mogelijk in de woestijn begaf als kluizenaar ³³³), naar een canticum van Thomas van Kempen:

Annis adhuc sub teneris
 cunctis relictis civibus
 instinctu sancti Spiritus
 fit eremita strenuus. ³³⁴)

Maar tevoren treft men dit al bij Ruusbroec aan:

Hi was heilech eer hi was gheboren. Nochtan, in sinen jonghen daghen liet hi vader ende moeder, eere ende rijcdoem der werelt. Ende om te scuvene ocsuun van sonden, soe ghing hi in die wustine. Hi was onnoesel ghelijc eenen inghel in reinecheiden. ³³⁵)

Zoo kwam het, dat er tusschen Jezus en Zijn vriend Johannes, toen zij zeven jaar oud waren, een ontmoeting plaats had in de woestijn, bij den terugkeer van onzen Verlosser uit Egypte. Aldus beschrijft dit Dirc van Delf:

In desen wege weder thuus vant dat kindekijn ihesus sinen neve Johannem baptistam ghevloegen van zijn ouders inder woestinen penitencie te doen. Ende wat spraeck ende raet dat dese twee kindekijn hadden en is ons niet bescreven, mer innichlick te dencken, hoe die lange coninc tot sinen hofmeester mochte spreken. ³³⁶⁾

Aantrekkelijk is ook een Leidsch handschrift:

Ende als si quamen totten eynde vander woestinen soe ist te vermoden dat si vonden iohannes baptisten die te hants daer begonste penitencie te doen ende nochtans nie sunde en hadde ghedaen.... Dencke hoe datse iohannes blidelic ontfcnc ende bi hem een luttel blivende aten mit hem die rawe spise der woestinen.... Want dit kint was die eerste heremite ende een beghin ende een wech alle der gheenre die gheestelike leven willen. ³³⁷⁾

De Onnoozele Kinderen, om wille van den kleinen Jezus wreed vermoord, werden in verband met het Kerstfeest veel vereerd.

Dese kyndere heetmen onnosel martelare niet om dat sy christum orconscappe gaven, mer om dat sij om christus wille gedoot waren. Want al belyeden sy niet sprekende sije dedent stervende ³³⁸⁾. Ende hier om hout die kercke feeste van hem al wast dat sy ter hellen voeren ³³⁹⁾. Ende hier om laetmen op haren dach die sanghe van blysscappen achter. Dats te weten Te Deum laudamus, Gloria in excelsis ende oever alleluya seggen somige: laus tibi christe ende andere singen Cantemus eya. ³⁴⁰⁾

Welken indruk de liturgie van den dag maakte, blijkt ook uit de reminiscenties aan den tekst van Jeremias aangaande Rachel, door het evangelie van dien dag vermeld ³⁴¹⁾. Een rederijker past den tekst op een contemporain geval toe:

Geboorte van Christus, met de ster, de herders en de dieren.
Den Haag K.B. 74 G 9 fol. 25.

Zie blz. 305.

Kind Jezus met het Kruis.
Den Haag K.B. 131 G 5 fol. 70.

Zie blz. 316.

In Rama wordt een huylende stemme gehoord;
Rachel weent in disperacien verstoort,
Omdatse haer kint derft, laetse haer niet troosten. ³⁴²⁾

Reliquieën werden eerbiedig bewaard, al lijken ze ons onwaarschijnlijk. De heilige overblijfselen van drie der Onnoozele Kinderen verwekten eens twintig krijgers van Pepijn uit den dood ³⁴³⁾. Een pelgrim teekende in 1433 o.a. aan:

Te guldinen domme te Coelne.... Item een gheheel
Innocent in goude ende selver beslegghen. ³⁴⁴⁾

Wat de herdenkingsdag jaarlijks voor de middeleeuwsche kinderen beteekende, zagen wij vroeger ³⁴⁵⁾. Er ligt daarom wellicht een zekere nuance van verteedering in, wanneer vermeld wordt, dat een kind op Alrekinderdach geboren wordt ³⁴⁶⁾ of „daags na Alre kinder dach” sterft ³⁴⁷⁾. Onder de kwesties, die meerdere auteurs onder het verhaal van den Bethlehemschen kindermoord bezighielden, was er deze: hoe kwam het toch, dat er eerst twee jaren verliepen. Men trachtte een verklaring te vinden voor het „a bimatu et infra”. Men vond ze in politieke moeilijkheden, die zijn eigen zoons koning Herodes berokkend hadden en die hij door een reis naar Rome in 't reine moest brengen ³⁴⁸⁾. Gedeeltelijk zoekt de Haagsche Bijbel de oorzaak ergens anders:

Doe herodes sach dat hem die coninghe niet weder en quamen so waende hy dat hy bedrogen had gheweest mitter sterren ende dat sij daer om hem scaemden weder te hem te comen. Ende hier om liet hy after tkynt te zoekene. Mer doe hy verhoerde dattie herden gheseyt hadden ende sonderlinghe symeons prophecien ende annen, so wart hy gheware dat hy bespot was. Ende hy begonste raet te hebbene om die kyndere van Bethlehem te doeden op dattet kynt dat hij niet en kende mit hem ghedoot soude werden. ³⁴⁹⁾

Toch beidde hij nog een jaar, vanwege de gemelde moeilijkheden; daarna voerde hij zijn moordplan uit.
Een ander vraagstuk was: waar liggen de lijkjes begraven? Volgens

Maerlant 3 mijlen ³⁵⁰), volgens het reeds aangehaalde Haagsche handschrift anderhalve mijl ten zuiden van Bethlehem ³⁵¹). In dezen bijbel leest men bovendien, dat naar de meening van sommigen alleen kinderen boven de twee jaar tot vijf jaar zouden gedood zijn ³⁵²).

Van meer belang zijn de getallen, waarop de menigte der vermoorde kinderen begroot wordt. Een klein stadje met omgeving kon slechts een beperkt aantal kinderen van het mannelijk geslacht bezitten beneden de twee jaar ³⁵³). Vanden Levene ons Heren echter geeft een getal op van 140.000 ³⁵⁴), hetwelk men ook bij Dirc Potter vindt aangegeven ³⁵⁵), alsmede in een kerstlied ³⁵⁶), waar het er 144.000 zijn. Dit hooge cijfer moet geïnspireerd zijn door teksten der Apocalyps ³⁵⁷), waar 144.000 gezaligden een bijzondere groep vormen. Immers, deze plaatsen uit het boek der Openbaring worden op het feest van Onnoozele Kinderen in het Officie en de H. Mis gelezen; Van den Levene ons Heren verwijst onmiskenbaar naar deze bron ³⁵⁸); blijkens late rederijkersspelen was het verband, gelegd tusschen de zaligen in blanke kleederen der Apocalyps ³⁵⁹) en de Onnoozele Kinderen, een bij het volk begrepen motief. Een drama, in 1548 te Gouda gespeeld, vereischte

Noch 2 oft 3 jonggetgens int widtte gecleet met palm-
tackxkens in de hant en cranskens op hoofd. ³⁶⁰)

En bij het „spel van sinnen genaempt den hoecksteen” behooren „overwinners” ³⁶¹), „veel kinderzens tot goetduncken, staende met de Ouders (ouderlingen) rond het Lam” ³⁶²), of gelijk het nog eenmaal herhaald wordt:

ende veel kinderzens, te weten de verwinners, staende omtrent den stoel met palmen in de hant ende godt sal drogen de tranen van haer oogen ende hy salse cleden met witten zijde. ³⁶³)

Het buitensporig lijkende getal van 144.000 is hiermede redelijk verklaard; het moet symbolisch worden opgevat. Evenals het getal 11.000, dat in een ander lied genoemd wordt ³⁶⁴). Dit kan namelijk zijn aanleiding hebben in het getal der 11.000 maagden-

martelaressen, gezellinnen der H. Ursula. Want de teksten der Apocalyps ³⁶⁵), op de Onnoozele Kinderen toegepast, worden eigenlijk van de maagden gezegd.

Een Leidsch handschrift, dat de letterlijke beteekenis dier getallen wat zwaar vond en de symbolische bedoeling niet doorzag, zegt in een gebed tot Christus:

Mer du ledeste mede den doet in dinen kleinen onnoselen
kinderen, der welker herodes veel durent onder den
borsten der moderen dede doden. ³⁶⁶)

Hier komt het gevoel naar voren, waarmee de middeleeuwers de tragiek van den kindermoord overwogen hebben. De kerstliederen, uiteraard meer beschrijvend dan lyrisch ³⁶⁷), zijn in de opsomming der episoden sober. In een lied, dat als normaal type beschouwd kan worden ³⁶⁸), worden de Kinderen aldus herdacht:

Herodes gheboot den riddersen sijn
Te doden al die kinderkijn,
Die inden lande waren.
Sijn herte dat was in groote pijn,
Hi en woude niemant sparen. ³⁶⁹)

De eindredactie van het epische gedicht Vanden levene ons Heren toont bij dit verhaal de laat-middeleeuwsche gevoeligheid ³⁷⁰):

Si namen haer sweert, haer scerpe knijf,
Si namen hen haer ionghe lijf;
Daer tkint soech siere moeder borst,
Doerden hongher dorden dorst,
Si trockense af onsuverlike,
Si doeddense vele iammerlike.
Alse sijn swert trac herodes die fel,
Tkint loech ende waende dat waer spel;
Daer tkint sach blicken tscarpe swert,
Tkint loech ten mordenare wert.
Sie versloegen der kinder in derre wijs;
Ach aerme! hoe lettelt es die prijs,
Daer starc man toghet selken sin
Op tkint van .ij. jaren ofte min. ³⁷¹)

Meer didactisch was de behandeling van het verhaal in preek ³⁷²⁾ en tractaat ³⁷³⁾. Gevoelig is echter Brugman:

Mer doch hier en tusschen is goet overdacht die yamerlike ende deerlike doot der cleyne ende onnoselre kinderens, die die tyran Herodes dede doden om des sueten kindeken Ihesus wille. Och het is te vermoeden dat Maria uut ingeven des Heilighen Gheestes wal wiste, hoet mitten kinderen ende mitten moederen der kinderen ghelegen was. Och hoe vol medelidens was hoer moederlike herte ende hoer meechdelike gront! Doch si mochte wal denken, dat die Godessoen ghebenedijt ende hoer weerde kindeken comen was in die werlt om bloemen te plucken, als lelyen der reynicheit, fioletten der oetmoedicheit ende rosen der minnen, in dat moerden der onnoselre wichterens, die Herodes gemoerdet hevet. ³⁷⁴⁾

De door alle geslachten zalig te prijzen Onbevleete Maagd en Moeder Gods MARIA, door onze vaderen zoozeer verheven en vereerd ³⁷⁵⁾, is van Haar Goddelijk Kind onafscheidbaar, vormt met Jezus om zoo te zeggen een twee-eenheid ³⁷⁶⁾. Ook onze middeleeuwsche literatuur „vond het Kind met Zijne Moeder” ³⁷⁷⁾. Het vijfde deel van 't voortreffelijk werk Maria's Heerlijkheid in Nederland door J. Kronenburg, van welk deel de helft aan de Maria-vereering onzer middeleeuwsche kunst gewijd is, maakt mij een vluchtig overzicht over de literatuur dier tijden gemakkelijk. Het tijdperk van Maria's geboorte, jeugd en jongemeisjesjaren vormt in de ascetische geschriften een dankbaar en zeer gezocht onderwerp van beschouwingen. Kronenburg bespreekt eerst den invloed en de waarde der apocriefen, die daartoe veel stof moesten leveren ³⁷⁸⁾. Het Protevangeliem Jacobi, de voornaamste bron, door Maerlant herhaaldelijk genoemd ³⁷⁹⁾, is historisch tamelijk betrouwbaar en steekt in meerdere opzichten gunstig af bij de overige apocriefen ³⁸⁰⁾. Intusschen hield men 't onderscheid met de Evangeliën goed in het oog ³⁸¹⁾. Juist het genoemde geschrift genoot ook toen het meeste vertrouwen, werd door Maerlant, Boendale, „honderden stichtelijke tractaten en verhalen” en door de Gulden Legende, „een der meest gelezen huisboeken”, vlijtig

benut ³⁸²). Maria's geboorte en jeugd worden o.a. overwogen in de volgende werken: Leven onser liever Vrouwen also alst die gloriosen Leerren S. Ambrosius ende S. Jheronimus ende sommige ander Leerres ghescreven hebben ³⁸³), Enen boke dat hetet Gabriël ³⁸⁴), Onser liever Vrouwen Mantel ³⁸⁵), Hier beghinnen devote ghebeden ³⁸⁶), Vander toecomst onser liever Vrouwen tot haer hemelvaart ³⁸⁷), de Latijnsche „Marias" van Cornelius Aurelius ³⁸⁸), Dat leven ons lieven Heren Jhesu Christi ³⁸⁹), Een alte devoeten, sueten ende mynliken oeffeningen ³⁹⁰). Ook Brugman verkondigde den lof van „dat alre suverlicste Meechdeken", van „dat suete geboren Kynt, glorie der heiliger Drievoldicheit, blytscap der heiliger Engelen, vroude der patriarchen ende der propheten, eer hoerre ouders" ³⁹¹). Onder de meest gelezen werken behoorde een Dietsche bewerking van Ludolphus van Saksen's Jezus-leven, waarin met voorliefde Maria's jeugd en deugd behandeld wordt ³⁹²). Dit doet ook een ander Boec vanden leven ons Heren Jhesu Christi ³⁹³). Eindelijk valt nog te vermelden het handschrift 133 B 19 der Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, samengesteld door Jacob de Groot Willemsz., barbier te Dordrecht, een leven van Maria en Jezus ³⁹⁴).

Mystieke geschriften zijn uiteraard zeldzamer en houden zich minder uitvoerig met de Moeder Gods bezig ³⁹⁵). Bij Kronenburg vind ik aangaande Haar kindsheid maar twee citaten, een over Haar omgang met de Engelen in den Tempel ³⁹⁶), en een uit een Latijnsch werk van Dionysius den Karthuizer van Roermond over Haar met de jaren en deugden groeiende vlekkelooze schoonheid van lichaam ³⁹⁷).

De feesten van het kind Maria, van Haar ontvangenis, Geboorte en Praesentatie ³⁹⁸) brachten vanzelf preeken mede. Hoewel uitgegeven in het Latijn, waren toch in de volkstaal gehouden die van den Zaligen Dionysius over genoemde feesten van Maria ³⁹⁹). Hoe men bij zulke gelegenheden predikte, kan men opmaken uit een citaat, genomen uit een Haagsch handschrift ⁴⁰⁰).

In onze episch-didactische dichtkunst bezitten wij geen zelfstandig Maria-leven, doch Maerlant neemt er een op in zijn Spieghel Histo-

riael ⁴⁰¹). In den Rijmbijbel had hij niets uit apocriefen opgenomen ⁴⁰²), doch het was te verwachten, dat deze vurige Maria-vereerder ⁴⁰³), die in een tijd van burgerlijke vrouwen-verachting „den vrouwen houd” was om wille van „die Vrouwe hoghe” ⁴⁰⁴), Haar een grootsch monument in zijn werken wilde stichten. Boendale wordt dichterlijk, als hij het heeft over Hare jeugd ⁴⁰⁵).

De dramatiek biedt voor ons onderwerp de Erste Bliscap aan ⁴⁰⁶). In de liederen echter, waar trouwens de H. Maagd om zich zelve haast niet optreedt ⁴⁰⁷), en waar de apocriefen geen vat op hadden ⁴⁰⁸), vindt men zoo goed als niets over Haar geboorte en kinderjaren ⁴⁰⁹). In de beeldende kunst worden ontvangenis en geboorte al vroeg ⁴¹⁰), jeugd, opdracht, tempelverblijf en verloving pas laat behandeld ⁴¹¹).

In verband met de afkomst der H. Maagd uit het koninklijk geslacht van David, stelde men gaarne, naar analogie der H. Schrift, Haar stamboom op, den boom van Jesse ⁴¹²). Of men plaatste op grootsch opgezette paneelen de H. Maagschap bijeen, Haar en Christus' naaste bloedverwanten ⁴¹³). In sommige Sint-Anna-te-drieën's, — de H. Anna werd om haar Dochter vooral in de late middeleeuwen buitengewoon vereerd ⁴¹⁴) — deden al te naïeve schilders een poging, om Haar tegelijk als kind en als moeder voor te stellen ⁴¹⁵). Jammer is het zeker, dat enkele genealogieën Haar niet weten te handhaven als eenig kind der H. Anna. Van Onser Vrouwen Geslacht zegt:

Ver Annen erste kint, dat was Marie. ⁴¹⁶)

Zij zou namelijk bij haar twee volgende echtgenooten nog twee dochters gehad hebben, Maria Cleophae ⁴¹⁷) en Maria Salome ⁴¹⁸). Ook Maerlant zit hier met zijn apocriefe wetenschap te houden ⁴¹⁹). Evenals de menschwording van Christus en de ontvangenis van Diens Voorlooper door een Engel werd geboodschapt, leek het niet vermetel aan te nemen, dat ook bij Maria's komst een wonderbare aankondiging had plaats gehad. De Erste Bliscap voert ons voor oogen, hoe Joachim en Anna, het kinderloos oud echtpaar,

In den tempel verwijt voor troost ontvangt. Een engel verschijnt Joachim, en blij is de ontmoeting „ter guldender porten” ⁴²⁰⁾. Welke meening hield onze literatuur ⁴²¹⁾ aangaande de onbevleete ontvangenis? Enkele getuigen verklaren er zich tegen, vele zijn onduidelijk, andere zijn positief ervoor. De Erste Bliscap houdt ze zeker niet ⁴²²⁾. Een soort votiefgetijde ter eere van Maria's Conceptie schijnt ontvangenis en heiliging te onderscheiden ⁴²³⁾ als verschillende privileges; men kan hier altijd nog zijn toevlucht nemen tot de latere instorting der ziel nadat het lichaam eerst daarvoor ontvankelijk is geworden ⁴²⁴⁾. Dikwijls wordt er enkel over heiliging in den moederschoot gesproken. Klaar en duidelijk is een Sermoen van unser leven vrouwen ghebuerte in een Leidsch handschrift ⁴²⁵⁾:

Want Anna heeft se ghewonnen, de alsoe vele te segghen is als gracie, ende alsoe is de volheit der gracen voert ghegaen vander gracen.... ⁴²⁶⁾

Het noemen van Sint Bernardus moet op een vergissing berusten, maar voor de meening van den prediker is deze tekst genoeg:

Als sancte bernardus secht: Dat de here niet allene en hillichde hoer ontfanghenysse, meer voert an behoede he sie van vlecken der sonden. ⁴²⁷⁾

Een Gaesdoncksch handschrift heeft in een Leven ende passie van Jesus en Maria deze zinsnede:

Onbesmet vanden nevel der ersunden ende ongheprekelt vanden doernen der eyghenre sonden gheheilicht in hoerre moeder lichaem. ⁴²⁸⁾

Niet alleen blijkt hier duidelijk de houding van den schrijver tegenover de leer, maar er volgt meteen uit, dat men de uitdrukking „geheiligd in het lichaam der moeder” niet alleen van na de conceptie kan verstaan worden. Verder zijn rederijkers, in tegenstelling met hun collega der Eerste Bliscap, voor de Onbevleete Ontvangenis ⁴²⁹⁾. In ieder geval waren allen het erover eens, dat

men Maria, nog rustende in den schoot Harer moeder, als heilig mocht vereeren ⁴³⁰).

Het jaarlijksche feest der Geboorte van Maria gaf aanleiding tot preeken ⁴³¹) en beschouwingen ⁴³²), waarin de nadruk werd gelegd op de heiligheid van dat Kind vanaf den beginne. Welk een vreugde was die komst voor Anna en Joachim geweest ⁴³³):

Want Anna, mijn wijf, soet God begeerde,
Die heeft, also mi es verclaert,
Een suete dochter nu gebaert.
Soe edel, soe reyn, soe scoen van live
En was ter werelt noyt van wive
Geboren! lof hebt dies, hemelsce vader! ⁴³⁴)

Welk een vreugde was het voor heel de menschheid:

Die enghel seide tot iacob: stant op want die dagheraet comet. Alsoe mochte die hemelsche vader wel segghen tot sinen sone doe maria gheboren wert. Want eer si geboren wert wanderden die menschen al in duysternissen. Daer of seit David: den rechtverdighen van herten is een licht op ghegaen. Maria woert beteykent bi der dagheraet in vijf punten.... ⁴³⁵)

Blijde moest men haar dus begroeten:

Weest ghegruet, o blenckende wtvercoren rose van ihericho Maria inder bliscap daer hem die heilige drie-voldicheit in verblide doe du, o claer spiegel alre puerheit gheboren wordeste. Wanttu quameste voert als een schone dagheraet ende als een blenckende morghen-steerne. Du biste voert gecomen als ene suverlike somer-sprute ende als een welrukende lelie die noch niet op gheloken en was wtter wortel van iesse ende die heilige drie-voldicheit visitierde ende bewaerde daghelix die knoppen dijns heilighen lichaems die vol doechden besloten was dat si niet besmit en worden vander onreynicheit deser werlt. O hoe salich is die dach in welken die edele balsam blome, die mynlike ioncfrouwe gheboren wert.... ⁴³⁶)

Haar werd van Godswege door een Engel de zoete naam Maria gegeven ⁴³⁷). En toen zij den leeftijd van drie jaar bereikt had ⁴³⁸),

schonken de ouders Haar aan God, om in het heiligdom op te groeien. Het heilig Kind,

Seer wijs van sinne, suptijl en vroet,
Scoen, bequame, vol der oetmoet ⁴³⁹⁾,

wil gaarne aan 't verlangen der ouders voldoen. Zij bestijgt de vijftien trappen des tempels heel alleen ⁴⁴⁰⁾. De Praesentatie was geschied. Maria's leven in den tempel ging voorbij met vrouwelijken arbeid, toelig op de geboden Gods, studie der H. Schrift ⁴⁴¹⁾. Haar dagindeeling was aldus:

Alle morghen te tercie tide in haren gebede. Van tercie tide tot sexte in lessen der schrifturen ende der prophecien. Van deser sexte went toe der noen toe arbeide si mit breiden ende nayen. Te noen tide ontfenc si troest vanden enghelen. ⁴⁴²⁾

Hetzelfde vertelt Maerlant op zijn wijze als volgt:

Van smarghens toter tierche tide
Was soe vaste int gebede.
Voert toter noenen was soe mede
In haer ambacht ende waf,
Ende te noenen, alsoet begaf,
Was soe weder int gebede,
Ende ne quam niet vander stede,
Eerse dinghel brochte daer af
Ende hi hare tetene gaf. ⁴⁴³⁾

Zij overtrof de andere meisjes in alles, ook in den vrouwelijken handenarbeid verre. Deze noemden Haar dan ook hun koningin ⁴⁴⁵⁾:

Si seiden waer, diet wel besiet,
Al en wisten zijs zelve niet. ⁴⁴⁶⁾

Ook Boendale spreekt van den Engel, die Haar dagelijks te eten bracht

Ende themelsche broot presenteerde. ⁴⁴⁷⁾

Alle deugden bloeiden heerlijk op in die heiligste der maagden: ootmoed, liefde voor de eenzaamheid en het gebed, arbeidzaamheid en gehoorzaamheid, beleefdheid en zachtmoedigheid, zedigheid en zuiverheid ⁴⁴⁸). Bovenal de lelie van zuiverheid:

Ende si was die eerste die dat costelike yuweel der suverheit God offerde ⁴⁴⁹);

Haar hope was „ewelic suver te sine” ⁴⁵⁰). Onafscheidelijk van Haar zuiverheid en deugd was de lichamelijke schoonheid van Maria, welke beschouwd en overwogen tot reinheid en alle deugd opwekte ⁴⁵¹). Als Maerlant Haar uitwendige schoonheden dichterlijk bezingt, komt hij telkens tot beschouwing van Haar deugden en tot beden om Haar hulp ⁴⁵²). Zoo was hij geheel in overeenstemming met een H. Epiphanius ⁴⁵³) en een Dionysius Karthuizer ⁴⁵⁴). Met het gezag van genoemden Epiphanius kwam Dirc van Delf tegen de minder ideale schoonheid op, welke in de *Historia de tribus regibus* voorgestaan werd ⁴⁵⁵):

Maria erat carnosa ⁴⁵⁶) et aliquantulum fusca ⁴⁵⁷),

of gelijk het vertaald werd:

Ende als men oec vint in anderen boeken so was maria sijn moeder wat lijflic van live ende was oec een wenich bruun. ⁴⁵⁸)

Dirc van Delf nu beschrijft haar aldus, zooals men meende dat het werkelijk geweest was:

Dese (Epiphanius) heeftet conterfeyt. Maria en was niet grof noch vleyschachtich, mer also tzart smal zwanck van live ghemaect. Si was van middel maet der staturen, vol van synnen, ryp van ouder, bloeskede van verwen, wit van hude, glymmende van haer, blenckende ogen, scarp van gesichte als een aern, simpel van opslaen als een duve, een recht aensicht ende zwarte wijnbraeuwen, wel ghescapen hande, langhe vingheren sonder hoevel. . . . Si was alre gedaent een schoen forme, alre suverliche

een beelde, alre doechsamicheit een duerbaer gemme,
also die conincklike maghet mit inwendigher ende uut-
wendigher cierheit was bekant inder ewicheit. ⁴⁵⁹⁾

Als de Eerste Bliscap Maria ten tweeden male op het tooneel doet
verschijnen, „dan sal ons Vrouwe groot sijn” ⁴⁶⁰⁾. Een priester
had reeds opgemerkt:

Si es seer nakende hueren jaren. ⁴⁶¹⁾

En Dirc van Delf verhaalt:

Doe si out was .xiiij. iaer ⁴⁶²⁾, gaf hoer die bisscop vanden
tempel oorlof mitten ioncfrouwen thuus te trecken ende
inder echtscap te treden. ⁴⁶³⁾

Tot groote ontsteltenis der priesters deelt Maria hun mede, dat
zij verlangt altijd maagd te blijven ter liefde Gods ⁴⁶⁴⁾. Zoo iets
was ongehoord in de oude wet:

Een enighe, een reyne maecht vol vramen,
Daer de lootsche wet es bi gheplaecht. ⁴⁶⁵⁾

Gebed en een engelverschijning brengen oplossing ⁴⁶⁶⁾. Haar
maagdelijkheid zal in een rein huwelijk veilig wezen, en op aan-
wijzing van boven vertrouwt men Haar aan den braven jongeling ⁴⁶⁷⁾
Jozef toe. Spoedig verschijnt Haar de Engel Gabriel met de Blijde
Boodschap; Boendale zag de veertienjarige daarbij nog echt als
een kind ⁴⁶⁸⁾. En vijftien jaar oud ⁴⁶⁹⁾, is Maria Gods Moeder. „Die
kyntelike maghet”, zegt een handschrift ⁴⁷⁰⁾, baarde „hoer lieve
kijnt” ⁴⁷¹⁾. Zoo zag Haar Thomas van Kempen:

O quam pulchra puella parvula,
Quam suavis, quam sine macula! ⁴⁷²⁾

Juist zooals Toorop veel eeuwen later in zijn Kerst-triptiek. Hendrik
Mande zag in een vizioen de Moeder Gods „als een ionc maechdekijn
van dertien iaren of dair omtrent” ⁴⁷³⁾.

Met eerbied en heilig-kinderlijke liefde hebben de middeleeuwers

naar het Ideale Meisje Maria opgezien. Hebben zij iets van Haar zieleleven als kind begrepen? Wonderen zagen zij geschieden rond Haar heen bij Haar ontvanging en geboorte. Haar zelve lieten zij geen wonderen doen in de jeugd; stil en teruggetrokken deed Zij Haar kinderplichten; op alle deugden legde Zij zich toe; Zij werd een ideaal van heiligheid:

So vol dogeden was noyt engene. ⁴⁷⁴⁾

Maar wie zal de geheimen van dat maagdezieltje ooit achterhalen? Ook deze dingen bewaarde Zij in Haar hart ⁴⁷⁵⁾.

TIENDE HOOFDSTUK

HET GODDELIJK KIND

Den top genaderd, zien wij, voor wij dien beklimmen, even terug op den weg, die achter ons ligt. De voorafgegane hoofdstukken hebben, dunkt mij, in voldoende mate aangetoond, hoe voorzichtig men de uitspraken moet opvatten, dat het kind in onze middeleeuwsche literatuur niet voorkomt, dat men er het kind niet zag, dat het dogma den geloovige in zekeren zin in den weg stond. Alle gebieden der literatuur hebben ons materiaal verschaft. Waar het verzamelde er recht toe scheen te geven, heb ik de ontwikkeling van mijn thema naar tijdsorde en opeenvolging van cultuurstroomingen trachten te schetsen. Meermalen wees ik op specifiek Nederlandsche uitingen en blijken van belangstelling voor het kind, niet alleen bij oorspronkelijke werken, maar ook bij vertaalde. Hoezeer ik meen te hebben aangetoond, dat werkelijk niet alleen het Goddelijk Kind in onze middeleeuwsche literatuur bezongen, beschreven, gezien en gehoord is, blijft het een onomstootelijke waarheid, dat het Kind Jezus onder alle kinderen het middel- en hoogtepunt was. De Godmensch Jezus Christus, centrale figuur van het Katholicisme, Hoofd van het mystieke Lichaam der Kerk, trok den geest en de harten van de gewone geloovigen zoo goed als van mystieken en asceten. Werd aanvankelijk de nadruk meer op Zijn godheid gelegd, in de latere middeleeuwen richtte de liefdevolle aandacht zich meer op den Mensch. Bovenal in de geheimen van Zijn geboorte en lijden werd Christus overwogen, bezongen en door de beeldende kunsten voorgesteld. De middeleeuwer had een synthetische wereld- en levensbeschouwing; zijn kind en het kind konden hem belangrijk lijken, niet zoozeer om zich zelf, als om zijn toekomstige levenstaak en eeuwig einddoel, en als geschaard om het Kind van Bethlehem en Nazareth. Ook in de literatuur en de andere uitingen van den geest is dit na te

gaan. Zoo sterk voerde daar het Kind Jezus heerschappij, dat men er de andere kinderen over het hoofd heeft kunnen zien ¹⁾).

Het Evangelieverhaal van Jezus' jeugd werd hervoerteld in vele bijbelvertalingen ²⁾), in de talrijke levens van Jezus en Maria ³⁾), in geschiedwerken ⁴⁾). Hetzelfde deden didactische en encyclopaedische werken op theologisch ⁵⁾ en maatschappelijk ⁶⁾ gebied. In preeken ⁷⁾), tractaten ⁸⁾), sproken ⁹⁾ geschiedde het om er directe leering voor het leven uit te trekken. In de menigte intieme getijden- en gebedenboeken ¹⁰⁾ werden al de bijzonderheden van Jezus' kindsheid meegeleefd. Aan particuliere en gemeenschappelijke devotie voldeden schilderkunst ¹¹⁾), miniatuur- ¹²⁾ en beeldhouwkunst ¹³⁾). De poëzie, waaronder ik niet enkel de lyriek versta, was, wat betreft de epiek, na den wellicht oudnederlandschen Heliand ¹⁴⁾), goed vertegenwoordigd met het herhaaldelijk omgewerkte ¹⁵⁾ Vanden Levene ons Heren. Wat de dramatiek ¹⁶⁾ betreft, zijn de kerstspelen ¹⁷⁾ verloren gegaan; enkele rederijkersspelen liggen in oude archieven ¹⁸⁾). De lyriek leverde vele kerstliederen ¹⁹⁾), waar kunstliederen in het Latijn neven ontstonden ²⁰⁾). Eindelijk zijn er de legenden, die vol zijn van het Jezuskind ²¹⁾). De opvallende godsvrucht van het Nederlandsche volk ²²⁾ heeft zich dus ten opzichte van het Goddelijk Kind in de literatuur goed betuigd. Wij zullen dan achtereenvolgens de jeugd-gebeurtenissen van Christus' leven ²³⁾ voor onze oogen laten voorbijgaan.

Menschwording. Hoe van Godswege de Engel Gabriël nederkwam tot de Maagd Maria „ende knyelde voer der maghet als een ionc ridder” ²⁴⁾), en Haar „consent” ²⁵⁾ vroeg, is in drama ²⁶⁾), miniatuur- ²⁷⁾ en schilderkunst ²⁸⁾), meditatie ²⁹⁾ en lied ³⁰⁾ en preek ³¹⁾), ontelbare malen beschreven. Het Woord vleesch geworden ³²⁾), geboren uit de Maagd Maria ³³⁾), dat was het begin onzer Verlossing, door profeten voorschouwd en voorspeld. Vooral werd gaarne Isaias' beroemde profetie aangehaald; de Engel, zoo stelde men het voor,

spreide voer haer voeten ysayas des propheten rolle daer
in gescreven stont ende si selve las: Siet een ioncfrou

sel ontfangen ende baren enen soen ende sijn naem sel
heten emanuel. ³⁴⁾

Ten overvloede schreef men denzelfde een vizioen toe, dat hij
bij die woorden zou gehad hebben. In de lucht verscheen hem een
heerlijk vat, waar zonlicht, hemeldauw, zuidewind en een witte
duif in vielen, alsmede zeven adelaars nederdaalden;

ende thant daer na so rechte hem wten vate een alte
suverliken kint dat had een cruus op sijn scouderen
ende dat seide aldus: Ic bin des groten conincs zoon....
Dit visioen schrijft die lerar Moyses op die voorseide
prophetie van Christus ontfanckenisse. ³⁵⁾

Dat gulden vat was Maria ³⁶⁾, want Haar ootmoed „haelde Gode
neder in Marien”, zegt Hadewijch ³⁷⁾. Een mysticus als Ruusbroec
zag het geheim in een ander beeld:

Maer doet Gode tijt dochte, ende hem dies doghens
sire gheminder ontfaermde, doen sandt hi sinen eenghe-
bornen sone in eertrijcke in eene rijckelijcke sale ende
in eenen gloriosen tempel, dat was die lichame der glo-
rioser maghet marien. ³⁸⁾

Want Haar zoo nederig geschonken Fiat,

Dat woord bequam der minnen Gods so wale,
Dat si ons sand den gods-sone in mariën sale,
Die ons verloest heeft van alre quale. ³⁹⁾

Jezus Christus is waarlijk Haar Zoon,

want hi van haren eigenen bloede gescapen ende geboren
es na den vleesche. ⁴⁰⁾

Allerlei mooie beeldspraak wordt te hulp geroepen, om het geheim
der Menschwording uit te drukken:

Die enighe soen gods uut bornender mynnen doer voer
alle hemelen ende daelde neder in dat suete tabernakel
hoers meechdeliken lichaems, in welken hi mit groter
ghenoechten neghen maenden verweendelic syn rust
nam. ⁴¹⁾

Een ode aan Maria in het Gruythuyse-handschrift ⁴²⁾ zegt:

Die rayen endende in eenen pas
Bescenen die roze, die zuver ras
Ontfijnc dat zaet om ons beclijf. ⁴³⁾

Schriftuurlijk zijn de beelden in een mooi Van die Seven Vrucheden onser liever Vrouwen ⁴⁴⁾.

In tegenstelling met andere menschenkinderen ⁴⁵⁾ was Christus in Zijn ontvangenis geheel volmaakt van lichaam en werd Zijn menschelijke ziel daar terstond mede vereenigd ⁴⁶⁾. Een theoloog zegt: Uit Maria's hartebloed

so wert in een ogenblick vander kunstigher hant gods mitten heiligen gheests zueticheit gheformt ende ghe-wracht al vol sceppenis ende gestalte eens mans lichaam ende lydmate daer niet een artikel aen en brack. Nochtan wasset also cleyn ende also tzaert ende subtyl dat menschelike ogen soudē mit kennisse niet dat beelde hebben connen ondersceyden. ⁴⁷⁾

Een vrome beschouwing is verwonderd:

Grotelic ist te verwonderen hoe dat soe clijnen lichaem alsulken edelen gheest der sielen mochte ontfanghen daer in was al der werlde wijsheit ende alder godheit scat ghelegent in so clijnen vat. ⁴⁸⁾

En de Scolastica Historia eener bijbelvertaling teekent aan:

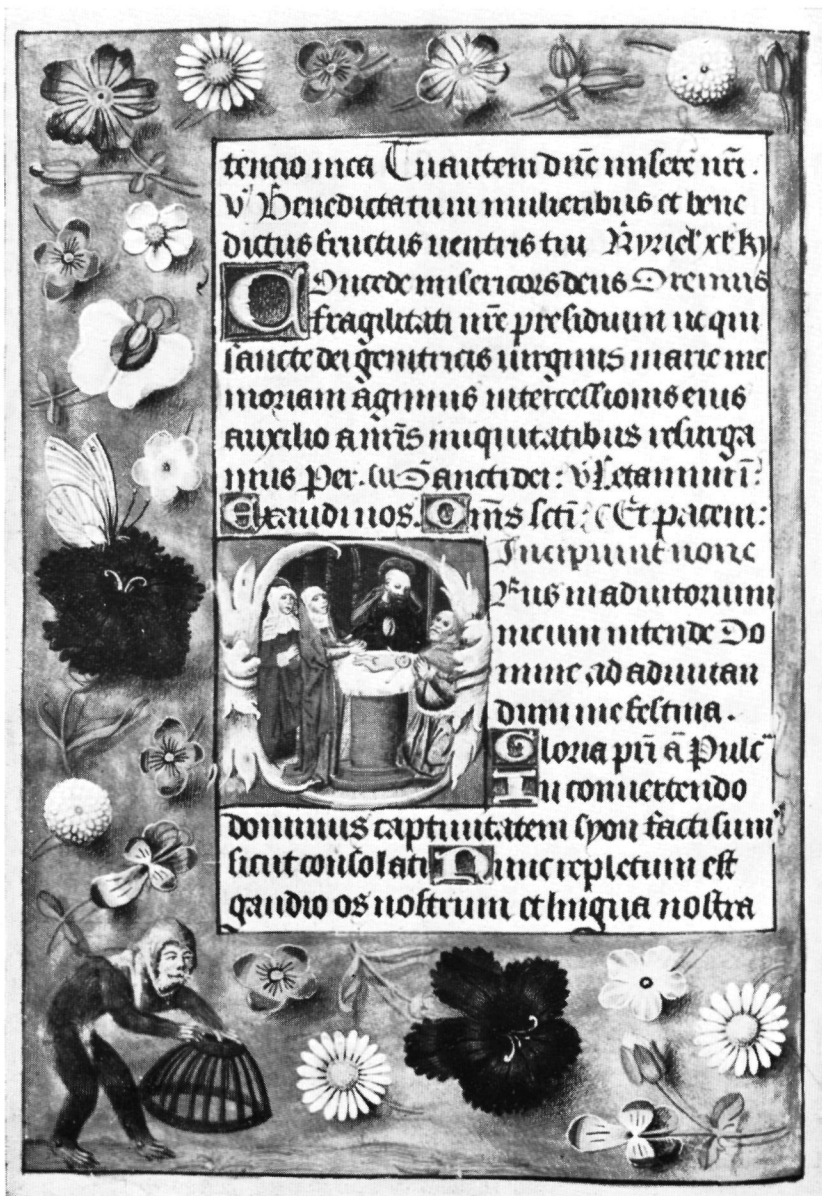
Na Marien woerden wart Christus in haer ontfanghen bijden heijlighen gheest, volmaect mensche inder zielen ende den vleesch, also nochtan dat men tscepsele ende dat wassen van sinen lichame ende sinen leden niet ondersceiden en mochte. Men hout dat hij van marien ontfæen wart opten xxvsten dach in meerte, ende dat hij oever xxxiiij iaren dair na opten selven dach ghecruyst wart. ⁴⁹⁾

Negen maanden ⁵⁰⁾ bracht het Kind Jezus door in den gezegenden schoot van de Maagd. Eerbiedig vereerde men Hem daar in Zijn verborgenheid ⁵¹⁾:

De Besnijdenis van Jezus.
Den Haag M.W. 10 E 2 fol. 50.

Zie blz. 317.

Opdracht van Jezus in den Tempel.

Den Haag M.W. 10 F 14 fol. 28.

Zie blz. 323.

Aenscouwe oec mit pueren oghen die glorie des hemels
ende die vroechede der enghelen legghende besloten in
dat enghe camerken des ioncferliken lichaems ende hem
vermeyende in dat suete prieelken hoers mijnende (sic)
herten onder die bloeyende roesen ende blinckende
lelien des bloeyenden suveren meechdoms. ⁵²⁾

Minnende harten zochten Hem in die eenzaamheid, waar Hij aan
Zijn toekomstig lijden dacht ⁵³⁾, bezig te houden. Daaraan danken
wij de allegorie Vanden gheesteliken boemgaerde ⁵⁴⁾:

In eenen advent, dies willic lyen,
Doe dochtic in dat herte mijn,
Dat Jhesus in der maghet Marien
IX maent woude besloten zijn.
Doe docht mi goet dat ic zochte
Eenen boemgaert na mijn verstaen,
Daer hem dat kindekin in mochte
Vroylic in vermerghen gaen.

Den boemgaert willic hier beginnen
Met VII boemen, dat dinct mi goet.
Dat icse in mi moet ghewinnen,
Dies ionne mi God dor zine oemoet.
Van VII bloumen, die wi vinden,
So moet bi elken boeme een staen.
Hoe ic haer duechden wille ontbinden,
Dat suldi hoeren harde zaen.
Up elken boem so moet oec rusten
Een voghel, lieflic ende fijn,
Sal Jhesus oec des boemghaerts lusten,
Ende willen daerin ghevanghen zijn. ⁵⁵⁾

G e b o o r t e. Jezus, „God en mensche in een kindeken cleyn” ⁵⁶⁾,
werd „sonder pine” ⁵⁷⁾ en „beslotens lichaams der maghet sijne
moeder” ⁵⁸⁾ als Haar eerste en eenig Kind ⁵⁹⁾ geboren. Hij werd
geboren in den nacht ⁶⁰⁾:

Want in die ure van der nacht
U moeder u ter werelt bracht. ⁶¹⁾

Wat de beschouwingen en beschrijvingen van dien heiligen Kerstnacht aangaat, zou ik onderscheid willen maken, zonder de grenzen al te straf en scherp te trekken, in drie soorten: het kerstgebeuren gezien door de eenvoudigen, de mystieken, de geleerden.

Hoe de eenvoudige geloovigen Kerstmis hebben gezien, dat leeren op de eerste plaats de kerstliederen. Deze toch, meer beschrijvend dan lyrisch, zijn eenvoudig, innig, plastisch ⁶²⁾. „De schildering van de omstandigheden der geboorte biedt weinig overeenkomst met die der Vlaamsche primitieven, veeleer met het naïef, detailleerend realisme van Pieter Breughel. Geen decoratief tafereel.... Neen, de felle realiteit van een Vlaamsch dorp in den winter.... Een zelfde realisme, rijk aan individueele trekjes in de liederen” ⁶³⁾. Het normale type behandelt heel de reeks gebeurtenissen met en rond den kleinen Verlosser tot aan de vlucht naar Egypte ⁶⁴⁾. De armoede en koude van dien nacht wekten medelijden ⁶⁵⁾; men verdiept zich in de tegenstellingen van Zijn goddelijke heerlijkheid en menschelijken ootmoed ⁶⁶⁾; men ziet de schaduw van het kruis reeds over de kribbe vallen ⁶⁷⁾. Maar dan raakt de dichter weer in verrukking over het geluk van de Moeder met het Kind, en deelt hij in de vreugde der engelen, der herders, enz. ⁶⁸⁾. Eenzelfde geest spreekt uit de eerste drie der vijf prozaverhalen, door De Vooy's gepubliceerd en overgenomen uit het Bonaventura-Ludolphiaansche en een ander leven van Christus, alsmede uit een handschrift met Die Seven Blyscapen van Maria ⁶⁹⁾. Vanden Levene ons Heren is eveneens in dien populairen geest opgevat, gelijk ook de miniaturen over het algemeen, al ontbreken daar de „mystieke” elementen niet geheel, zooals de hemelstralen.

De mystieken schouwen en leeren. Want evenals het den H. Bernardus gegeven was, de geboorte des Heeren in een vizioen te aanschouwen ⁷⁰⁾, mochten dit ook, zij het dan minder wonderbaar, onze mystieken en devoten. Hun beschrijvingen van het Kerstgeheim vertoonen wel overeenkomst met die der vorige groep, doch gaan breder en dieper op de gedachten in, die erdoor gewekt worden en zijn veel gevoeliger nog. Ze zijn in tegenstelling met de kerstliederen meer lyrisch dan beschrijvend. Ruusbroec

brengh ons by het „Domine, labia mea aperies” den Kerstnacht in herinnering, alvorens hij ons leert, onder de getijden 's Heeren lijden te overwegen ⁷¹⁾). Het fijne verhaal van Suster Bertken ⁷²⁾ is de edelste beschrijving in onze taal van Jezus' geboorte uit de vlekkelooze Maagd Maria en de teerste aanvoeling van de stemmingen der Moeder Gods. De beide „lyedekens” van Suster Bertken op het Kerstgeheim verheffen zich van beschrijving tot beschouwing. Een leven van Christus in gebeden richt zich tot den Hemelschen Vader:

Ic dancke u ende loove u hondert duysent fout, o hemelsche vader, dat u eenighe soon door liefde ws heijlighen gheestes is gebooren, ghewarich Godt ende mensche, van Maria sijn onbesmette moeder inder doncker nacht, in vreemden landen, in een onbequaem stede, inder coutster tijt in grooter armoeden. ⁷³⁾

Elders wendt de biddende ziel zich tot Maria:

O moeder ons behouders soe ghedenck ic tot dijnre eeren die blyscap die du hadste als doe du baerste dinen een gheboren zoen. Dien du inder selver stont aenschouwende waerst in den throen der godheit mit die cracht synre moghentheit, die selver waerstu inder selver stont aenbedende in der aerden. Een arm onnosel kyndekyn screyende in menscheliker natueren ende die onghevallicheit deser werelt al rede bevoellende. O bermhertighe moeder maria, hoe moederlike wort ghi op hem beroert doe ghi syn teder cleyne ledekyns saghet bedwonghen van die coutheit des wijnters. O maria, ghi naemt hem mit uwen ghebenediden handen op daer alle die enghelsche scaren by waren, daer hi lach opter aerden ende leyden in uwen ghebenediden scoet. Ende doe leydestu hem inder cribben op dat hoy, ghewonden in snoden doecken, ende een steen onder syn teder hoofdekyn.... ⁷⁴⁾

Men wilde tegenwoordig zijn en alles tot in de kleinste bijzonderheden zien en medevoelen wat Jezus en Maria toen gevoelden:

Blijft bi die longhe teder maghet die so langhe daer ende inden stinckenden stal blijft vor die grove beesten. Merct ende onthout al hoer hantieringhe, ende hoe si mitten ionghen kydekyn grote coude ende ghebrec der armoeden is lidende. ⁷⁵⁾

De talrijke sermoenen op Kerstmis en in den Kersttijd zijn uiteraard meer op leering berekend en practische consequenties voor het leven ⁷⁶⁾. Een 15de-eeuwsche kerstpreek voor onder de eerste Mis ⁷⁷⁾ gaat uit van den tekst: Pannis eum involvit....

lc heb een woirt gesproken int latijn ende dat spreekt aldus vele te dietsche: Sy wanten in eenen wollen doeck.

De redenaar vertelt dan den inhoud van het kerstevangelie, zooals dat onder de eerste en tweede Mis van dien dag gelezen wordt en stelt zich naar aanleiding daarvan drie punten voor te behandelen: 1. hoe die Gods sone geboren wort, ende wat hem gesciede, 2. hoe dat syn gheboorte den herderen gheboetscapt wort ende wat hem gheschiede, 3. hoe die herderkyns dat kindekyn vonden. 1) Gods Zoon werd geboren in ellende, opdat wij nederig zouden zijn; in armoede, getuige de wollen doek, opdat wij de armoede zouden leeren liefhebben:

Ghy sult weten dat hy gheen bonte mantels en hadde als nu die hovaerdighe dwasen doen die haren hope setten in tytlicker ghenoechten ende an waerlyker eeren.

Hij werd in een kribbe gelegd, om ons den geest van penitencie te leeren, en omringde zich van een klein gevolg, uit liefde tot ons, om ons rijk te maken, ons vreugde te brengen. 2) De boodschap aan de herders geschiedde „in vier manieren”: aan nederigen (revelasti ea parvulis), daarom moeten vooral de priesters nederig zijn, zij de herders van Gods volk; met klaarheid, zoo moet onze ziel op dezen feestdag van licht en blijdschap overstromen; met blijdschap en vreeze; met exempelen, een teeken werd hun gegeven, dat weer op ootmoed wijst. 3) Het vinden gebeurde eveneens op vier manieren: haastelijk, zoo moeten wij heden zeer ijverig wezen

in het gebed; zij vonden de Moeder met het Kind tezamen, dat doet ons eerbiedig zijn in de kerk, want de Kerk is onze Moeder; zij gaven getuigenis, terwijl Maria al de woorden in Haar hart bewaarde, wij moeten Gods woord hooren en bewaren, doch tevens ervoor getuigen door woord en voorbeeld; eindelijk keerden zij met blijdschap naar de kudden terug, zoo behooren wij van dit feest naar de armen en lijdenden te gaan om hun goed te doen. Na dezen uitleg van het feestevangelie, weidt de redenaar nog over den aanvangstekst uit zijner preek. „Zij wikkelde Hem in doeken, en legde Hem in een kribbe”. Dat arme gewaad beteekent Zijn sterfelijke natuur en duidt op den ootmoed van Hem,

die hem selven mit eenen woerden met bont ende mit grau gescepen mocht hebben.

Een klein kindje werd Hij, om zoo Zijn rechtvaardigheid door Zijn barmhartigheid als het ware te vervangen. Zij legde Hem in een kribbe, gemakkelijk voor iedere ziel te vinden. Een kribbe, dat is ieder ootmoedig hart. Zoekt Hem dan gelijk de herders, dringt de peroratie aan, maar zoekt Hem in uw hart.

Een mooie predicatie is ook de 16de-eeuwsche in een ander Leidsch handschrift ⁷⁸⁾. Na voorlezing van het evangelie der eerste Mis, amplificeert de gewijde redenaar het „Annuntio vobis gaudium magnum” met verschillende blijde feiten uit het Oude Testament, en komt zoo tot Noë's blijdschap, toen na den zondvloed een duif hem den olijftak bracht. Als het duifken van Noë is de komst van Christus, vol barmhartigheid de eerste komst, vol genade Zijn tweede komst in onze ziel, met getrouwheid Zijn komst bij onzen dood, vol gerechtigheid en zaligheid Zijn laatste komst ten oordeel. Dan wordt een psalmtekst ⁷⁹⁾ mooi op Christus toegepast: *posteriora dorsi ejus in pallore auri*, dat goudgeglans van achteren is de schuilgaande godheid; de *pennae deargentatae* beteekenen Zijn menschelijke natuur, zoo zuiver, zoo schitterend. De „roode voetkens” der duif zijn de H. Wonden. Zoo brengt Hij ons den vrede. Noë die de duif uitzendt is God de Vader. En de duif wordt gezonden tot Maria, die Hem kroont als moeder met de kroon der hyposta-

tische vereeniging. Waarheen keerde de Duif terug? Naar Noë, naar den Hemelschen Vader. Vervolgens begint de prediker te spreken over den evangelietekst zelf. Exiit edictum. Ook wij moeten nederig onzen naam opgeven: kinderen van Adam. Jozef ging naar Bethlehem.

Al hier is gebooren onse gebenedijden Salichmaker, welke den propheet veel iaren te vooren al inden geest bekent heeft, seggende: Och of mijn eimant gave een dronck waters, uut den putte die te Bedlehem is bijde poorte, wenschende dat hij mocht genieten vanden gratie die in toecomende tijden soude medegedeelt worden van onsen gebenedijden Salichmaker, inden stal van Bedlehem.

Dan wordt de aandacht gevestigd op Christus' ootmoed en armoede, op de koude en duisternis en daaruit te trekken lessen, de betekenis van os en ezel en van de kribbe, en hoe Hij, onze Spijs, zich zelve spijst met den Wil Zijns Vaders. De Engelen zongen:

Ende inde aerde vrede den menschen die van goede wille sijn ⁸⁰);

dat zijn degenen die hun wil vereenigen met dien van het Goddelijk Kind.

Ik wil niet beweren, dat alle laat-middeleeuwsche preeken zich zoo van nabij aan het kerstverhaal aansluiten, doch ik vind de aangehaalde voorbeelden kenschetsend voor den tijd. Stelt men daartegenover de eene preek, die in de Limburgsche Sermoenen aan het betreffende geheim besteed wordt, dan valt het op, hoe daar veel minder concreet op het gebeuren van den kerstnacht wordt gewezen ⁸¹). Verbum caro factum est, is de tekst. Hier voelt men onmiddellijk het hiëratistische, het nadruk leggen op de godheid. Zoo, zegt hij, is de profetie van Isaias en het verlangen der patriarchen en profeten vervuld. Vervolgens worden de acht redenen ontwikkeld, waarom God mensch wilde worden: om Zijn belofte aan Abraham gedaan te vervullen, om de hoogmoedigen te vernederen, Zijn dienaren te verlossen, Zijn vrienden de Eucharistische Spijze dagelijks te kunnen schenken, verder om Zijn overgroote liefde

te toonen, de menschelijke natuur boven de koren der engelen te verheffen, ons met den Hemelschen Vader te verzoenen, en eindelijk den mensch volkomen te heiligen.

In geleerde, wetenschappelijke verhandelingen, waartoe men bijv. de dogmatisch-historisch-ascetische der Gulden Legende kan rekenen ⁸²⁾, het verhaal bij Maerlant in Rijmbijbel ⁸³⁾ en Spieghel Historiael ⁸⁴⁾, bij Boendale in Der Leken Spieghel ⁸⁵⁾, treft men allerlei archaeologische bijzonderheden aan, welke van de gangbare volksvoorstelling vaak aanmerkelijk afwijken. Men ziet ze dan binnendringen tot in vizioenen, zooals in die van Hendrik Mande ⁸⁶⁾. Dirc van Delf weet het best geleerdheid en poëzie te verbinden, zooals hier:

So ghingen si in een open huus dat op posten stont sonder wande ⁸⁷⁾, daer die lantlude haer beesten plagen in te setten, als si ter marct waren gecomen.... In die midder nacht vanden sondage wart maria bevangen mitten heiligen geest die haer als in een tente besceemde ende rechtse op daer si nam den scat der godheit, Gods ende der maghets soon in haren scoet. Recht als inden morgen dauwe een rose wtbrecht ende als een glanse doer den glase trect. ⁸⁸⁾

Het diversorium van het Evangelie wordt met den stal verward in een mediteerend leven:

Doe ioseph geen herberghe vinden en conde doe moste hi van node ghaen in dat ghemene huseken dat een stal was sonder wanden. ⁸⁹⁾

Eigenaardig is reeds bij Maerlant de beschrijving der geboorteplek als een „doorganc” ⁹⁰⁾

Tusschen .ij. huzen, te maten lanc,
Daer een decsel boven was,
Ende daer poorters in plaghen, alsict las,
Dor hitte of dor dachcortinghe
Comen spreken onderlinghe. ⁹¹⁾

Het Haagsche bijbelhandschrift ⁹²⁾ spreekt „Vanden azement huze dair Maria Christum in gebaerde”:

Maria leide haren zoen in doekelkyn ghewonden in een cribbe. Want hem en was geen ander stat dan inden gemenen huze; om dat grote volc dat om deze sake totter hoeftstat wart toech, so mochten die mate luden qualicken vynden ydele herberge. Ende inden ghemenen wech wast tusschen twee huze een pleyen overdect datmen in latyn hiet diversorium ende in duutsche heet ict een azement huys. Ende also men seit so toghen joseph ende maria hier in. Ende in ledigen dagen of alst regende so plagen die poerters hier in te vergaderen om couten ende callen.

Door de legende der drie Koningen zal vanaf het einde der 14de eeuw ⁹⁹⁾ die opvatting nog verder verspreid geworden zijn ⁹⁴⁾, zoodat ze tot in gebedenboeken doordrong ⁹⁵⁾.

Wel heel sterk gevolg van al die apocriefe ⁹⁶⁾ geleerdheid is het loslaten der kerstnachtkoude:

Ende het was daer niet alte colt so dat die hierden
dach ende nacht waren inden velde bi horen beesten. ⁹⁷⁾

De straat is immers overdekt tegen de zon! Er is een lastdieren-verhuurderij gevestigd, en het huis daarbij, het huis van Jesse ⁹⁸⁾, heeft in den loop der eeuwen heel wat meegemaakt ⁹⁹⁾.

Een grot als geboorteplek is zeldzaam ¹⁰⁰⁾. De „haghedochte” bij Maerlant in den Spleghel Historiael ¹⁰¹⁾ moet wel als een grot gezien worden. Merkwaardig is de mededeeling bij hem,

Dat Maria die haghedochte
Des derds dages rumde, ende brochte
Haren sone ende leide
In die crebbe, daer alle beide
Die osse ende desel an was gebonden,
Diet kint anebedden tien stonden. ¹⁰²⁾

Volgens Boendale was de geboorteplek een combinatie van „crochte” en huis ¹⁰³⁾.

In de legende der drie Koningen wordt ook een grot aangetroffen, maar daar als tweede verblijf, na het vertrek der Wijzen, als schuilplaats uit vrees voor de Joden ¹⁰⁴⁾.

Genoemde legende propageert de meening, dat de kribbe van steen was ¹⁰⁵). Dit is in strijd met wat over het algemeen gehouden werd, nl. dat ze van hout was ¹⁰⁶). Dirc van Delf vermeldt nog onder de wonderen van Kerstnacht:

Op deser nacht sachmen een sterre daer in sat een ionc-
frou die een kindekijn had inden scoet. ¹⁰⁷)

Dit is geen verwarring met de ster der Drie Koningen. Want in een kerstlied luidt het:

Ons ghenaket die avontstar
Die ons verlichtet also claer. ¹⁰⁸)

En volgens Die Bedienisse vander Missen beteekenen de twee kaarsen van het altaar de twee sterren die er, de eene op Kerstmis, de andere op Driekoningen, verschenen ¹⁰⁹).

Gelijk vooral uit de door ons geanalyseerde preeken al gebleken is, was het kerstgebeuren rijk aan lessen voor het leven van den christen.

Hetgeen op het eerste gezicht bij Christus' geboorte het meest opviel, was de armoede. De ontlediging van zich zelve door Gods Zoon, het afleggen van den glans Zijner godheid, werd verzinne-lijkt in de door het Evangelie aangeduide armoede. In oude tijden, toen men ook den gekruisten Christus triomfeerend, in feest-gewaad en met een gouden kroon voorstelde, lag er glans en rijkdom ook over Zijn geboorte. In dien geest had de Heliand den kleinen Verlosser bezongen:

Tho was it all giwarod so,
so it er spaha man,
gisprokan habdun....
Thuo ina thi u moder nam,
biwand ina mid wadi.
wibo sconiosta,
fagaron frato hon.
endi ina mid iru folmon twem,
legda lioflico,
lutilna mann,

Toen was het al waarheid ge-
worden,
zooals het voorheen wijze man-
nen gesproken hadden....
Toen nam hem de moeder,
omwond hem met lijnwaad,
zij, schoonste der vrouwen,
met fijn goed.
En met haar handen beide
legde zij liefderijk
den kleinen man,

that kind an ena cribbiun.
thoh hie habdi craft godes,

manno drohtin.
thar sat thiu muoder biforan,
wib wacogeande.
wardoda selbo.
held that helaga barn. ¹¹⁰⁾

het kind, in een kribbe,
hoewel hij de kracht Gods in
zich had,

hij, der mannen heerscher.
Daar zat de moeder vóór hem,
de vrouwe, wakende,
bewaarde zelve,
hoedde den heiligen zoon.

Doch reeds in de kerstliederen, waarvan er meerdere zeer oud zijn ¹¹¹⁾, zijn het armoe, gebrek en koude, die bij voorkeur beschreven worden ¹¹²⁾. De doeken waar Hij ingewonden werd ¹¹³⁾ zijn nog niet arm genoeg: onder invloed ongetwijfeld van bekende relieken ¹¹⁴⁾ moesten Jozefs kousen dienst doen ¹¹⁵⁾. En zoo blijft het heel de middeleeuwen door:

Want daer en was bedde noch vuer noch legherstede
daer si in rusten mochten mer si mosten hem doe legghen
op dat herde stroe der beesten inder cribben. Ende
leide hem mit groter bitterheit hoers herten een steen
onder si hoeft ende machschien wat hoeys daer tus-
schen. ¹¹⁶⁾

Op die armoede wees Sinte anclmus prekel ¹¹⁷⁾; uitvoerig weidde de Spiegel der Sonden erover uit ¹¹⁸⁾:

Dat hem die armen bestaen naer,
Toghede hi te sijnre geborten claer ¹¹⁹⁾;

les voor allen die rijkdommen begeeren, om zich daarvan te onthechten en de armen als broeders van Christus te hulp te komen. Dat de Moderne Devoten de les ter harte namen, getuigen beschouwingen van Brugman ¹²⁰⁾ en Thomas a Kempis ¹²¹⁾. Aller eerste kreet was het:

O edel God, in welc armoede
Liet ghi u eerst ter wereld vinden! ¹²²⁾

Met die armoede hing Jezus' ootmoed innig samen, waarop dan ook gelijktijdig gewezen werd ¹²³⁾. Het feit alleen reeds dat Hij te

middernacht geboren wilde worden werd in deze richting uitgelegd ¹²⁴). Vanden Levene ons Heren, ziende hoe Jezus zich vóór de Koningen aan de herders openbaarde, wijst ons op de daarin vervatte les:

Merct hier grote oetmoedichede,
Die onse here in siere gheborten dede,
Dat hi den herden openbaerde wel
Sine gheboorte eer yemen el. ¹²⁵)

Welk een troost die armoede en deemoed voor die arm zijn en achteruitgezet:

Verblijt u, verblijt u, ghi die in den stubbe der eerden
ende der armoeden opgevoet wort. Want god is mit u
inder armoeden ¹²⁶).

Maar welk een ernstige vermaning ook voor de rijken der aarde:

Selen wy dragen bont ende grau? ¹²⁷)

Deze gedachte uit Vanden Levene ons Heren, dat de armoede en ootmoed van Christus' geboorte zoozeer benadrukt ¹²⁸), kwam meermalen bij het beschouwen van Kerstnacht op, zooals bij Jan Praet en in een door ons aangehaalde preek ¹²⁹). Ik kan mij niet weerhouden den dichter Jan Praet uitvoerig te citeeren, temeer wijl ik elders zoo weinig gelegenheid vind hem aan te halen. Hij voert Christus sprekend op:

Want als ic van der zuvere maghet
gheboren was van cleenen kinde,
daer ne was bont no graeu bejaghet,
daer men mi in soude winden;

het waren doeken ende luderkine,
daer men mijn lijf in bewant,
die, puur van allen sonden venine,
eerst de medicine vant.

In eene cribbe was ic gheleit,
die daer stoet an eene zide;
pine, vernoy ende menich arbeit
begonstic hebben vroe betide;

baervoet ghinc ic al mijn leven,
bont no graeu ne droech ic an,
te omoeden wildic mi gheven,
daer ic hoverden mede verwan. ¹³⁰⁾

In het vroeger vermelde vizioen, dat Isaias zou gehad hebben ¹³¹⁾,
verscheen Jezus als Kind met een kruis; hetzelfde treft men op
miniaturen der Boodschap aan ¹³²⁾. Dit duidt op het lijden dat Hij
kwam verduren en vanaf Zijn prille jeugd proeven wilde.

Want wat dat wij hoeren van der Heliger Scrift of van der
menscheit of van der kynsheit ons lieven Heren of van
der wijsheit Gods, dat sal altoes gemenget wesen mytten
bloede, dat is dat lyden Christi. ¹³³⁾

Daarom zong Suster Bertken:

Wie soude hier begeren eer, scat of groeticheit,
Daer ihesum onsen here wert in een cribbe gheleit?
Armoede, rou ende lyden groot
Heeft hi gedaen tot inder doot
Van sinen ionghen daghen.
Tis scande, dat wi in cleynre noot ons selven seer
beclaghen. ¹³⁴⁾

Tot liefde en eendracht spoort het geboortegeheim ons aan:

In een kindekijn is guetlicheit ende vrientlicheit,

zegt Dirc van Delf ¹³⁵⁾. En Willem van Hildegasberch:

Hier om soudwy alle voert
Eendrachtich bliven ende doen
Dat hi ons leerde, die kempe coen,
Die voer ons allen zeghe vacht, ¹³⁶⁾
Die maken wilde eendracht
Die vader entes menschen slacht. ¹³⁷⁾

Niet zonder grond immers was het

In Jhesus geboerten van Nazarene,
Dat die enghelen songhen ghemene:
Glorie te Gode in hemelrike,
Ende vrede den menschen in erdrike! ¹³⁸⁾

Wat was de beteekenis anders van het vizioen, dat keizer Augustus ontvangen had? De tempel des vredes te Rome viel ¹³⁹), om plaats te maken voor den waren vrede.

Wel recht hadden onze vadersen dus, blijde het Kerstfeest te vieren:

Met vruechden willen wi singen
In desen bliden tijt. ¹⁴⁰)

En lofprijzing moest aan het Goddelijk Kind gebracht worden:

Tis nu tijt, dat elck het kindeken loven zal,
Dat te Bethleem leyt inden groven stal. ¹⁴¹)

B e s n i j d e n i s.

Opten achtsten dach nae dien
Wort hij besneden inden tempel. ¹⁴²)

De Besnijdenis onzes Heeren ¹⁴³) schijnt eerst in de latere middel-eeuwen meer bijzonder de aandacht getrokken te hebben der vromen, in verband met de meer algemeene overweging van Christus' menschheid en de uitbreiding der vereering van den Zoeten Naam ¹⁴⁴). De levens van Jezus ¹⁴⁵) en de beschouwingen der devoten ¹⁴⁶) zijn vol medelijden met het Jezuskind, om de pijn, die Het bij de eerste Zijner bloedstortingen ¹⁴⁷) moest ondergaan. Doordat allengs met het feest der Besnijdenis het burgerlijk nieuwjaar samenviel ¹⁴⁸), werd dit geheim herhaaldelijk genoemd in nieuwjaarsgedichten ¹⁴⁹), met name in die van Anna Bijns ¹⁵⁰). In het aangehaalde citaat denkt Hildegarsberch zich de plechtigheid der Besnijdenis in den tempel. Deze vergissing begaan meerderen, althans in de schilderkunst ¹⁵¹), waarschijnlijk door het onderscheid met de Purificatie der H. Maagd niet duidelijk in 't oog te houden.

Te deser feesten was Jhesus, Maria ende Joseph, die Joden
ende Marien maghe.... ¹⁵²)

Doe leverde Maria haren Sone ende oppenbaerde sinen
Name, dien si ghehoort hadde ende ontfæen van Gode,
overmids den inghel Gabriel. Doen wort dat Kint besneden
ende storte zyn bloet voer onse sonden; ende sinen Name
wort gheheeten Jhesus. ¹⁵³)

Die Name es soe edel ende soe groot, dat hi vervult
hevet den hemel ende alle die werelt met nuwer bliscap,
die nemmermeer vergaen en sal. ¹⁶⁴⁾

Wel is uwen naeme die ghebenedytsste,
Eerst ghevonden byder heyligher triniteyt.
Als Maria worden was dalder blytsste,
Heeft haer denghel uwen soeten naem gheseyt.
Ende sy heeft hem voert minlyken wt gespreijt
Inder hogher besnydenissen sacrament. ¹⁶⁵⁾

Drie k o n i n g e n. Meer nog dan in de voorafgaande hoofdstukken moet ik mij wegens den overvloed van stof en literatuur in dit over het Goddelijk Kind beperken. Zoo heb ik bij de geboorte omstandigheden als os en ezel ¹⁶⁶⁾ niet eens vermeld, ben ik op de daar zoo gaarne ontdekte tegenstellingen ¹⁶⁷⁾ niet ingegaan. Ik had over de gevoelens der herders kunnen spreken. De drie Wijzen uit het Oosten mag ik echter niet zonder meer voorbijgaan. Hun komst maakte indruk op de verbeelding der schilders ¹⁶⁸⁾, maar ook op die van het volk, wegens den rijkdom en de praal waarmede men ze vergezeld zag ¹⁶⁹⁾, maar ook door het jaarlijksche groote feest der Epiphanie:

Dits dertiendach, ic segghe u waer,
Tvolc es blide, des seker sijt,
Ende spellec in desen tijt.
Die heleghe kercke hout grote feeste. ¹⁶⁰⁾

Die aparte viering kan eenigszins het feit meeverklaren ¹⁶¹⁾, dat de Drie Koningen zoo veelvuldig in de kerstliederen herdacht worden:

Het quamen drij Coninghen uut verre landen,
Nu wieghen, nu wieghen wij,
Om Gode te doen een offerande,
Des waren sij vro. ¹⁶²⁾

Van het verhaal hunner komste ¹⁶³⁾ maakten ook de „geleerden” zich meester, die de banaalste nieuwsgierigheid ruimschoots konden voldoen met apocriefe bijzonderheden. Nederlanders blijven

voorloopig verstandig. De vaak door ons opengeslagen Haagsche Bijbel verklaart eerst den hun geschonken verzamelnaam:

Ende hier by lande heiten wy se coninge, mer in latyn heten sy magi, dat beduut selve Dats philozophen. Dat syn wyse lude, grote clercke die wysheit mynnen. ¹⁶⁴⁾

Dirc van Delf kent hun Hebreeuwsche, Grieksche en Latijnsche eigennamen en kan hun uiterlijk beschrijven ¹⁶⁵⁾. Beiden leggen uit, hoe de Koningen van zoover in dertien dagen te Bethlehem konden wezen. Er was niet eens een mirakel voor noodig. Ze reden

op dromedarise dat alte snelle beesten syn ende loepen meer in enen dage dan een peert in drien dagen. ¹⁶⁶⁾

Want in den geboortenacht zelve was hun de wonderbare ster verschenen, welke in het Egmondsche handschrift van Baldewinus, naar Johannes van Hildesheim aldus geteekend wordt:

In die autem nativitatis Domini apparuit stella habens formam infantuli et desuper signum crucis et vox facta est: hodie natus est rex iudeorum qui est expectatio gentium et desideratus eorum. ite ad inquirendum eum et adorandum. ¹⁶⁷⁾

De bijbelvertaling weet daar nog van:

Ende doe die sterre haren dienst ghedaen hadde so ginc sy te niet inder materien dair sy af genomen was. Mer sommighe seggen dat beda seget dat sy viel inden put van bethleem. ¹⁶⁸⁾

Met veel vertoon van geleerdheid en zonder eenig idealisme ¹⁶⁹⁾ heeft Johannes van Hildesheim ¹⁷⁰⁾ de legende „van den heilighen drien coninghen” te boek gesteld. Wij reflecteeren slechts op hetgeen met het Goddelijk Kind onmiddellijk verband houdt. De ster door hen gezien ¹⁷¹⁾ zou de Apostel Thomas naderhand in alle afgodstempels van Indië afgebeeld aantreffen. Hij zag er namelijk

een sterne ghemaect of ghemaelt mit enen kinde ende mit enen teyken des heilighen cruces dar boven ¹⁷²⁾.

Op wonderbare wijze werd hun de weg verkort ¹⁷³). De Herders van Bethlehem wezen hun gaarne verder den weg ¹⁷⁴). En eindelijk:

si vonden marien.... op die stat daer dat kint ihesus geboren waert, ligghende in die cribbe. ¹⁷⁵)

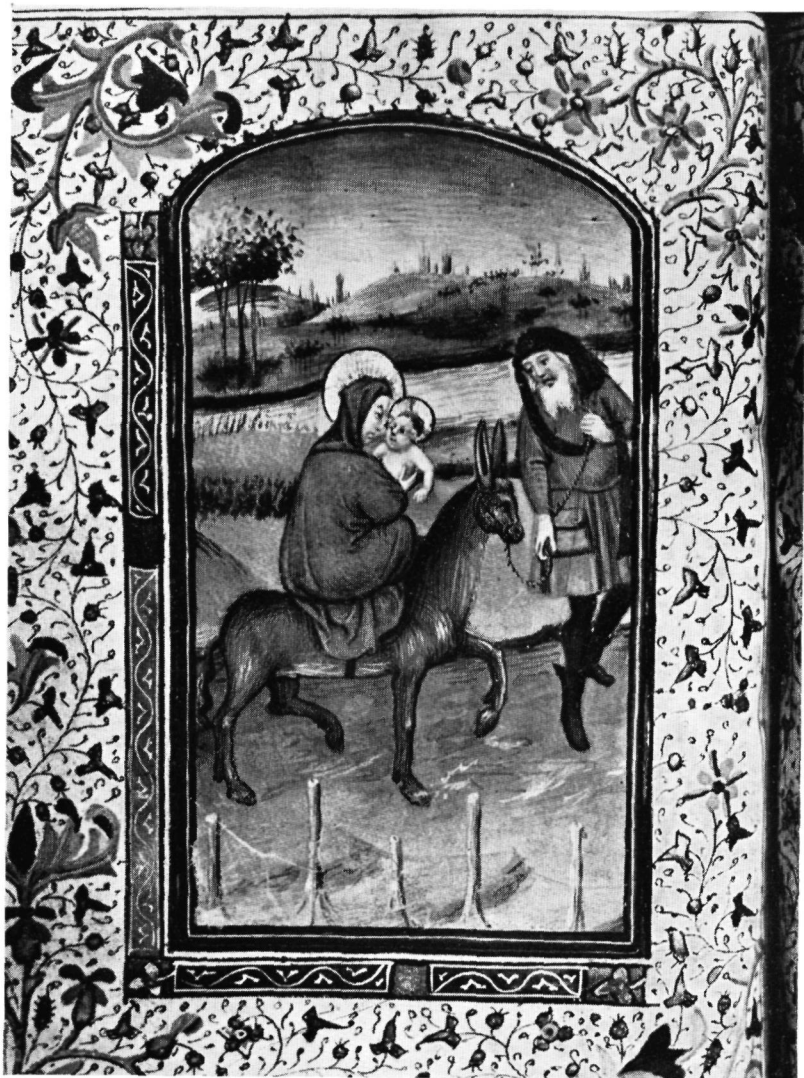
Hoe vonden zij Hem daar liggen?

In dien daghe.... doe was onse here ihesus een kint na sijnre menscheit ende was xliij dach olt ende na sinen older was hi een wenich vet ende lach ghewonden in snoden doeken in een cribbe daer hoy in was. Mer die armen waren hem bloet ende als men oec vint in anderen boeken so was maria sijn moeder wat lijflic van live ende oec een wenich bruun.. ¹⁷⁶)

Groote schatten hadden zij meegebracht; maar toen zij het Kind zoo arm zagen liggen in Zijn kribbe, namen zij maar wat hun het eerst in de hand kwam ¹⁷⁷). Merkwaardige geschenken waren dat, o.a. de 30 penningen, waarmee ruim dertig jaren later Judas zou uitbetaald worden. Dat geld, in een doek geknoopt, zouden Jozef en Maria onderweg naar Egypte verliezen ¹⁷⁸).

Dieper en schooner beteekenis hadden de in het Evangelie genoemde geschenken voor den Dietschen Lucidarius ¹⁷⁹) en voor een dichter der zeven vreugden van Maria, wien zij beduidden: hoogepriester, sterveling en koning ¹⁸⁰). Ernstiger zin ook had het geheim der Epiphanie voor predikers ¹⁸¹). En sympathieker dan de ziekelijke legende beschouwde een 14de-eeuwsch Leven van Jezus het groot geloof der Wijzen, en hoe zij daar kwamen als eerstelingen der Katholieke Kerk ¹⁸²).

Omgang van Maria met het kleine Kind Jezus. De teedere verhouding van de moeder en het kind werd door de middeleeuwsche dichters en schilders en vromen geconcretiseerd en geïdealiseerd in den omgang van de maagdelijke Moeder met Haar Goddelijk Kind. Gewoonlijk denkt men hierbij enkel aan de kerstliederen en hun teedere beschouwing van het liefdespel. Dit brengt mij ertoe, na de liederen de epiek, de didactische lyriek,

De Vlucht naar Egypte.
Den Haag M.W. 10 E 2 fol. 63.

Zie blz. 324.

Kind Jezus met invloed van apocriefen (?).
Den Haag K.B. 76 F 2 fol. 167. Zie blz. 329.

vervolgens de meditaties en levens kort na te gaan. Doch tevens tracht ik variatie in de onderwerpen te brengen. In de liederen wijkt de dichter hier het eerst van het traditioneele af⁸³⁾. Hoe zoet waren de kussen die Zij mocht drukken op „sijn mondeken root”¹⁸⁴⁾. Haar liefde riep den lach wakker van het Kind:

Dat kindekijn speelde der moeder toe
met sinen cleinen armkens,
het lachede hoer also suetelike toe
mit bliden blenkenden oochkens.¹⁸⁵⁾

Vanden Levene ons Heren komt in geest met de liederen overeen, ondanks den meer didactischen inslag:

Daer sijt inden weghe leidde ofte nam,
Soe lanc soe meer tkint haer bequam.
Alst kint weende, haer was onsachte,
Sie sweghet minlike, soete ende sachte;
Alst kint hadde hongher ofte dorst,
Sie gaf hem haer ghebenedide borst.¹⁸⁶⁾
Maria herde wel dies wachte,
Dat sine wieghe was scone ende sachte;
At sie, dranc sie, al dat sie dede,
Haer oghen volgden den kinde mede.¹⁸⁷⁾

Maria verzorgt Zijn kleertjes, doet Hem in 't bad¹⁸⁸⁾, enz. Over de kussen die Jezus van Maria ontving dichtte ook Hildegarsberch:

Maria die custen menichwerf,
Want si minneden boven al.
Daer om en screefmen gheen ghetal
Weder in boecke noch in brieve,
Hoe veel si en custe uut rechter lieve,
Wanttet stont hoer wel te doen.¹⁸⁹⁾

Later aan het kruis zou Jezus zich dat alles met weemoed herinneren¹⁹⁰⁾, en de moederliefde gedenken van

Hare die mi, maget, droech
In hare suvere lanke,
Ende mi baedde ende mi dwoech,
Ende moederlike up mi loech....¹⁹¹⁾

Thomas van Kempen hield een teedere beschouwing „de lactatione esurientis Jesu”¹⁹³⁾. Hoe Zij Hem legt aan Haar maagdelijke borst, dat is het hoogtepunt in deze beschouwingen. Een lied schildert het zacht en fijn:

Ghy naempten in uwen arme,
Ende gaeft hem, in uwen scoot,
U meechdelike borsten
Al in zijn mundeken root.¹⁹³⁾

Een vrouw als Suster bertken moest dat met innigheid aanschouwen:

Dat suete kint voechde hem also suetelic an dye borst
sijnre weder moeder ende omvincse met sinen heylighen
armen, ende Jhesus dye dructe hem selven so minlijc
aen sijn lieve moeder, dat si daer doer groote iubilacie
gevoelde.¹⁹⁴⁾

Verwonderlijk teer zijn de stille meditaties van een 14de-eeuwsch leven van Jezus:

Mit hoe groter blyscapen, betrouwen ende moederliker
minnen plach si hem te helsen, te kussen ende suetelic
an hoer te drucken. Ende verblide hoer in dien dat si
hem sach te wesen horen soen. Hoe dicke, hoe ernstelic
sach si hem aen in sijn aensicht ende in allen leden sijns
lichaems. Hoe sorchvoudelic ende wijslic plach si sine
cleine ledekijn te legghen als si hem want.... Och hoe
gheerne soekede si hem, ende cume mochtet wesen si
en bevoelde inden suken alsulkes kindes een grote sueti-
cheit die anderen wiven onbekent is. Ende die leraer
sinte bernaert vertellet vanden heilighen ouden ioseph
dat hi dat kint plach te setten op sine knien ende hem
dicwile plach to te lachen.¹⁹⁵⁾

In een Maria-leven wordt overwogen, hoe Maria, wanneer Zij het Kind verzorgde, voortdurend aan Zijn toekomstige passie dacht:

Want si hem began te handelen ende sijn leden mit doecken
bewant, soe mercte si in hoer herte mit hoe groten
scerpen slaghen dat sijn ghebenedide lichaem solde werden
ghereten ende ghescoert. Ende als sie sijn handekijs
ende sine voetkijs bewant, soe dochte si hoe dat si doer
houwen solden werden ende doer slagen.¹⁹⁶⁾

Geven de schilders bij de geboorte en het bezoek der Koningen, alsook in de Maria-voorstellingen met het Kind op schoot of aan de borst het kleine Jezuskind gewoonlijk naakt ¹⁹⁷⁾, in de literatuur is er altijd van windsels en doeken sprake.

Bij het besluiten dezer beschouwing van de zalige Moedermaagd Haar Kindje verzorgende, moeten wij met een in dit verband door ons nog niet aangehaald handschrift nog even gedenken, hoe

dat tot hoer eerst ghesproken wort mit kijntliker stemmen
uten monde hoers sceppers ende hoers soens dat suete
woert moeder, ende si haer daer bi bekende een suver
maghet. ¹⁹⁸⁾

Opdracht. Van Driekoningen is, in de liederen althans, de Vlucht naar Egypte bijna niet te scheiden ¹⁹⁹⁾; van het eene gaat men gemakkelijk tot het andere over. Daardoor komen de tusschenliggende gebeurtenissen soms in het gedrang. Ik heb de scheiding dier beide samenhangende gebeurtenissen toch al sterk gemaakt, door Maria's omgang met het Kindje Jezus wijdloopig te beschrijven. Die kon chronologisch hier het best ingelascht worden; Vanden Levene ons Heren maakt het onderscheid van Jezus als klein en grooter kind ook nogal scherp ²⁰⁰⁾. Een moeilijkheid in die volgorde is de rust, welke over vele der huiselijke tafereeltjes ligt. Deze is slechts te verklaren door de sympathie, waarmede men zich daar als tegenover een genrestukje zette, waarin men het vaak in 't eigen huisgezin gadeslagene sublimeerde, zonder aan een boozen Herodes te denken.

Vindt men de Opdracht van Jezus in den Tempel, den veertigsten dag na Zijn geboorte, betrekkelijk zelden in verhaal en lied ²⁰¹⁾, Purificatie was een populair feest ²⁰²⁾. En 't verband van feit en feest ligt uitgedrukt in een versregel van een gedicht op de zeven Vreugden van Maria:

Si begonden daer eerst dat vrolick lichtmisse. ²⁰³⁾

Het feit scheen zich tot dramatische uitbeelding bijzonder te leenen ²⁰⁴⁾, zooals men weerspiegeld vindt in een Leven van Christus:

Daer na nam die moeder dat kint weder ende ghinghen totten altaer een processie makende. ²⁰⁵⁾

Vrome schrijvers hebben de deugden, door Jezus en Maria bij die gelegenheid beoefend, ruimschoots overdacht ²⁰⁶⁾.

Vlucht naar Egypte. In een Amsterdamsch handschrift leest men in een beschouwing van Sint Anselmus:

O Christe, dine ionghe teder kyntsheit en was oec vanden swaerde der vervolghers niet vri. Want doe du noch an die soete borsten dynre liever moeder hengeste ende soekeste, openbaerde die enghel ioseph in sinen slaep ende seide: Stant op ende neemt kynt ende syn moeder ende vlich in egipten thent ic dy seggen sal. Want het is toecomende dat herodes dat kynt sel zoeken om te verderven. ²⁰⁷⁾

Dit feit, de Vlucht naar Egypte, in de miniaturen zoo veelvuldig en aantrekkelijk uitgebeeld ²⁰⁸⁾, had ook veel belangstelling in de literatuur ²⁰⁹⁾. Men overwoog de ontberingen van die lange en moeilijke en gevaarvolle reis,

enen harden swaren wech. Want si onabel waren te gaen, onse vrouwe om hoerre ioncheit, ioseph om sijnre ouderdoem ende si oec onder hem beiden dat kint te draghen hadden dat binae twe maenden out was. ²¹⁰⁾

Ook Jezus leed, niet alleen Zijn eigen pijn, maar ook om de Onnoozele Kinderen, die om Hem gedood werden ²¹¹⁾. Een aardige beschrijving van den tocht geeft Dirc van Delf:

Doe Maria sat op horen ezef ende hadde dat kindekijn ihesum in haren scoet, vraechde haer Joseph, hoor hoeder, of haer yet gebrack. Doe antwoorde si dus: Ic hebt al. Want dat was waer, si had den ghenen die al in al werct ende al is. Daer togen si drie heen, een oudt man, een ionge maecht, een cleyn soghelinck, doer die wilde woeste heide. Datsi die enghel gods geleide. Daer sceen die sonne, ende daer en was gheen schym van boemen. Daer was dorre zant ende ghien fonteyn. Daer waren lange dach-

vaerd ende ghien herberch. In desen weghe verscaelde haren dranck, verharde haer broet, onbreket hem voeder. Den ouden man dorstede, die longe maecht hongherde, dat cleyne kindekijn wart ghemoyet, die eselinne is traech. Dese wech en mach ghien guet loper lopen of reysen in vijftien dagen; merc dan hoe menige weeck datsi daer over waren. ²¹²⁾

Daarop verhaalt Dirc van Delf, hoe het heilig gezelschap in handen van roovers viel, onder wie de toekomstige Goede Moordenaar, die zich hoffelijk gedroeg tegenover het Kind en Zijn Moeder. Hier geraken wij weer in het land der apocriefen. Eigenaardige verhalen waren in omloop. Zelfs de liederen van Jesus' jeugd, die toch over 't algemeen van apocriefe smetten vrij zijn ²¹³⁾, hebben hier vaak minder fraaie motieven ²¹⁴⁾. Maerlant hecht waarde aan het verhaal over den vijeboom die neerboog om het uitgehongerde gezelschap te spijzigen ²¹⁵⁾. De Historia de tribus regibus noemt uitdrukkelijk de bron van al dergelijke vertelsels:

Ende ho Maria quam mit horen kinde ihesum in egipten ende weder daer wt, dat vint men volcomelic inden boeken vander kinsheit ons heren. ²¹⁶⁾

Daar wordt ook vermeld, dat er langs heel den afgelegden weg „dorre rosen” wiesen,

„ende die heiten rosen van ierho. Ende die vrouwen daer inden lande hebben si gherne bi hem als si in arbeide sijn van kinde. ²¹⁷⁾

Zinrijker motief is het nedervallen der afgodsbeelden bij Jezus' nadering ²¹⁸⁾, waarvoor men steunde op den profeet Isaias ²¹⁹⁾. Boendale citeert koning David ²²⁰⁾. Een uitzondering vormt ook de Haagsche bijbel, die een tekst van Mozes ²²¹⁾ aanhaalt:

Doe ihesus onse heer binnen egipten quam so vielen alle afgode van egipten also moyses voirseit hadde: Die heere sal sitten op een lichte wolken. Dat was syn vleysch dat sonder zonde van marien geboren was. Ende hy sal in egipten comen ende die afgode van egipten sullen werden

beruert. Ende men seit gelyc dat optien dach doe die kyndere van ysrael uut egipten togen negheen huus dair binnen en was dair en lach een dode in, also en was nu negheen tempel in egipten dair en waren die afgode gevallen. ²²²⁾

Deze verwijzing naar de eerstgeborenen vond ik ook in een ander handschrift ²²³⁾.

V e r b l i j f i n E g y p t e. Het verblijf in Egypte, „dat allendighe lant” ²²⁴⁾, wordt voorgesteld als een tijd van bittere armoede en weinig loonnenden arbeid. Te Hermopolis

daer huerden si een huuskijn, daer si seven iaer in woenden als vreemde pelgherem ende arme lude.... (Maria) si neyede ende span om lone, die vrouwe der werlt overmits minne der armoede. ... Ende of dit kijnt bi wilen alst hongher hadde na ghewoenten der kindere broet eyschede ende die moeder ghene broet en hadde dat si hem gheven mochte, en mosten niet al hoer bynnensten daer of bedruet warden? ²²⁵⁾

Dirc van Delf, die van Jozef meedeelt dat hij manden maakte, weet hen zonder wonderen niet in 't leven te houden ²²⁶⁾. Want het was niet genoeg, dat Maria het eten uit Haar eigen mond spaarde, om het Haar Kind te kunnen geven ²²⁷⁾. En hoe moet het dan met meubels en ander comfort gesteld geweest zijn ²²⁸⁾! Eens had Maria dorst en niets te drinken.

Dit vernam dat cleyne kindekijn ende sinen vingherkijn poeterde in die aerde ende te hant ontsprongen vijf scone fonteijnen, claer, coel ende suet. Want die gheen in sinen lichaem vijff vloede ende fonteyne woude ondoen toe coelinge alre sonden ende lavinge alre duecht, woude dat in sijnre kintscheit inder aerden beghinnen. ²²⁹⁾

T e r u g k e e r u i t E g y p t e. Evenmin als in de beeldende kunst ²³⁰⁾, had de terugkeer uit de ballingschap in de literatuur veel belangstelling. Zelfs de Legende der drie Koningen weet hier aan het Evangelie-gegeven niets toe te voegen ²³¹⁾. Jezus was toen-

tertijde al zeven jaar, want meestal wordt van een zevenjarig verblijf in Egypte gesproken ²³²). Alleen Vanden Levene ons Heren schijnt dan nog een klein kindje voor oogen te hebben:

Maria reet met haren kinde
In haren aerm, dat si seere minde. ²³³)

Mooi stelt dit gedicht tegenover de angsten en pijnen der heen-, de vreugde en gerustheid der terugreis. Bij de vlucht was het middernacht, hadden zij allerlei zijwegjes moeten nemen, waren zij voortdurend bevreesd ²³⁴). Maar nu,

Si porden van egypten sachte,
Met claren daghe ende niet met nachte.
Si namen orlof an hare vrient,
Diese gegroet hadden ende ghedient. ²³⁵)

Den wech, dien si hadden crompt gegaen,
Dien lieten si nu al stille staen.
Met verden ende al ongevaen
Quamen sie te Nazareth saen. ²³⁶)

Een gebedenboek, dat telkens droefheden en vreugden van Maria's leven tegenover elkaar stelt, maakt de terugreis een beetje somber, om de blijdschap der aankomst beter te doen uitkomen:

Mer si hadde droefheit in den arbeide des wegghes want si vanden arbeide des wegghes verwonnen waren ende vermoeijt ende dach ende nacht luttel rusten hadden. Daer nae had si blijscap doe si quamen over die iordane inden huse elisabethten daer hem ghemaect was een groet ende ghenoechlic feest. ²³⁷)

Onderweg, in de woestijn, hadden zij Johannes den Dooper ontmoet ²³⁸).

Leven te Nazareth. Vanaf den terugkeer uit Egypte tot aan de gebeurtenis te Jerusalem vermeldt het Evangelie geen enkel feit, zooals in bijbelvertalingen ²³⁹) en dergelijke ²⁴⁰) meermalen geconstateerd wordt. Tot dan toe had men inspiratie genoeg aan den gewijden tekst gehad. Hoeveel apocriefs de levens van Jezus

mogen bevatten ²⁴¹⁾, Jezus' jeugd was er vrij van gebleven ²⁴²⁾. Vanden Levene ons Heren, dat later in de beschrijving der Hellevaart van apocriefe boeken gebruik maakt, heeft dit niet gedaan voor wat de jeugd aangaat. Natuurlijk moet men daar, evenals in de mediteerende levens, apocrief onderscheiden van wat een vrome en frissche verbeelding zich in détails concretiseert. Door de uitdrukkelijk bijgevoegde uitspraak, dat er anders niets over Jezus' jeugd in de Evangeliën te vinden is, schijnen de schrijvers tegen de apocriefen stelling te nemen; zij kenden immers het bestaan daarvan zeer goed. Maar, anders dan het boek over de jeugd van Maria, waren de gegevens over die van Jezus verdacht.

In dewangelie ne vint men niet
Wat in die kintscheid es gheschied
Van onsen Behoudere Jhesus,
Maer dat Lucas beschrijft al dus. ²⁴³⁾

In die prozalevens van Jezus en Maria, welke ik in tegenstelling met de louter verhalende en slechts weinig moraliseerende levens de mediteerende of beschouwende noem, denken godvruchtige zielen zich in, hoe de jeugd van Jezus van Zijn zevende tot Zijn twaalfde jaar verliep. Gelijk het geval was bij den omgang van Maria met Haar heel kleine Kindje, is ook hier de inspiratie geheel huiselijk georiënteerd, en daardoor echt Nederlandsch.

Mit hoe groter devocien ende reverencien si hoerde alle syn kyntelike voerdeken, ende aensach ende onthielt alle syn onnosel werken die hi aen kynteliker wisen te handen toech, bekennende mit diepen verstande syn bedecte godlike moghentheit. ²⁴⁴⁾

Och hoe vriendelic most die suete moeder dat lieflike kijndekijn dicwil drucken aen hoer borst. ²⁴⁵⁾

Arm was hun leven, doch tevreden en godvruchtig. En de schrijver vergeet Sint Jozef niet en diens zorg „om sinen costeliken scat” ²⁴⁶⁾. Met deze mediteerende levens komt het dichtwerk Vanden Levene ons Heren in dit opzicht overeen: Jezus speelde met de andere

kinderen, hielp Zijn Moeder en bewees Haar alle kleine huishoudelijke diensten, haalde water bij de bron, bezorgde Haar hout voor 't vuur, nederig en gehoorzaam, zoodat Hij zonder Haar verlof zelfs 't huis niet verliet, een toonbeeld van alle deugd ²⁴⁷), een voorbeeld vooral voor de kinderen:

Hier ane souden kinder leeren,
Si souden vader ende moeder eeren. ²⁴⁸)

Het water halen voor Zijn Moeder aan de bron vindt men tot in bijbelvertalingen ²⁴⁹) en waar men zich tegen de apocriefen kant:

Men selt nochtan ende het is provelic dat noch in nasareth
een cleyn fonteyn is daer dat kynt ihesus water plach
wt te putten ende sijnre moeder te dienen. ²⁵⁰)

Onder al de vroegere en latere dichters en schrijvers, en geheel in strijd met de lessen van zijn vereerden meester Maerlant, neemt Boendale ten opzichte van Jezus' jeugd een absoluut afzonderlijke plaats in, door aan de apocriefen toegang te verleen tot zijn Lekenspieghel. Een overmatige ruimte zelfs deelt hij ze toe ²⁵¹), al vindt hij 't zelf noodig zich te verdedigen met het gezag van Sint Hieronymus, op wiens naam het boek van Jezus' jeugd gezet was ²⁵²). Kinderachtig en den Godmensch in Zijn kindsheid geheel onwaardig zijn de laffe fabeltjes ²⁵³). Te Nazareth verricht het wonderbaarlijke wezen met mond en macht de raarste toeren. Hij kan een waterwerk van zand en water maken, dat geen kind hem nadoet ²⁵⁴), fabriceert van modder vogeltjes, die hij levend doet wegvliegen ²⁵⁵), een en ander per se op Sabbath. Makkers die hem plagen vervloekt hij en ze vallen meteen dood ²⁵⁶); niet eens altijd verwekt hij ze weer ²⁵⁷). Geen wonder, dat er soms een volksoproer ontstaat ²⁵⁸). De onaangename Jozef krijgt een wenk van den overste Zacharias, om zijn zoon onderhand naar school te sturen; deze verklaart dat heelemaal niet noodig, daar hij immers god is ²⁵⁹), maar tenslotte, op verzoek van de ouders, doet hij het maar ²⁶⁰). Hij gedraagt er zich brutaal en ongehoorzaam en be-

schaamt zijn leeraars ²⁶¹). Als hij zes jaar is, gaat het huisgezin te Jericho wonen ²⁶²), alwaar hij een reeks verbazingwekkende wonderen doet, die de aandacht sterk op hem vestigen ²⁶³). Weer stout op school, krijgt hij een klap van den meester: dood is die ²⁶⁴). Op een andere school gedaan, neemt hij den meester boek en taak uit de hand, en de sufferd vindt het nog goed ook ²⁶⁵). Mee verhuisd naar Capharnaum ²⁶⁶), geneest hij er een zekeren Joseph ²⁶⁷). Ze zijn er weer lang genoeg geweest en trekken naar Bethlehem ²⁶⁸), alwaar we kennis maken met de naaste familie. Jezus geneest er Jozefs oudsten zoon Jacob van een giftigen slangenbeet en de arme slang is er geweest ²⁶⁹). In den familiekring worden het mirakelsche ventje alle mogelijke égard's bewezen ²⁷⁰). En daarmee is het mooie boek uit ²⁷¹), en ziet Boendale weer naar andere apocriefen om ²⁷²), na van de in de Schriftuur opgeteekende wonderen van Christus een overzicht gegeven te hebben ²⁷³); voor het overige van Diens leven kan men bij Maerlant terecht ²⁷⁴). Heeft onze Boendale zijn leeken geen bijzonder grooten dienst bewezen, ons althans in zooverre, dat in de daar zich vertoonende kinderwereld weder de bewering gelogenstraft wordt, dat men in de middeleeuwen het kind niet zag ²⁷⁵).

Laten we dit intermezzo weer vergeten, en ons de vraag stellen: hoe dachten zich onze middeleeuwers de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling van Christus als kind? Meer dan bij andere kinderen is het bij het Goddelijk Kind zeer moeilijk, de ontplooiing der psychische vermogens na te speuren, eerbiediger ook en bescheidener voelt men er zich tegenover staan. Men moet aannemen, dat lichaam en ziel rijpten, zonder wonderen of buitengewone verlichtingen, om de inwonende volheid van het goddelijk wezen altijd dieper te bevatten en klaarder af te spiegelen ²⁷⁶), dat Zijn kennis als verworven wetenschap toenam, dat de ingestorte kennis en de hypostatische vereeniging Hem niet beletten, naar buiten een kind te zijn gelijk andere kinderen, zonder nochtans de gebreken en hinderlijke hebbelijkheden ²⁷⁷). Zoo wekte Hij, bij 't vermeerderen Zijner deugd-acten meer en meer het welgevalen op van God en de menschen ²⁷⁸).

Middeleeuwsche theologen ²⁷⁹⁾ hebben er een goed idee van. Ik citeer den Nederlander Dirc van Delf: Jezus wies op

aen ouder ende nam toe mit genaden, mit wijsheit, mit duechden, voor gode ende den menschen. Dat is aldus te verstaen, dat onse here god christus hadde inder eerster ure synre ontfangenisse ander menscheit volheit des geeste gods, daer in was lichaemliken alle den scat gods, rijcdoem van wijsheit, consten, genaden ende duecht, alsoe veel als doe hi out was ende also veel als hi nu heeft inder glorien. Mer doe hi mitter tijt lijfliken wyes, so toochde hij wijsheit ende genade die den oudere betaemde, ende dat voorbaerlick dacht scheen grootliken toenemen. Of aldus. Hi wies op ende nam toe mit sinliker bekantenis ende lijfliker bevindinge ende leerde mit menscheliken leven versueken dat der godheit was onmogelick. Hi wist alle dinc bider naturen, mer hi en haddet niet versocht mitten leven. Ghelijc als hi wel wist wat die doot was doe hi seide: Vader ist mogelick so doe den kelc van mi dat icse niet en drinck. Mer hi smaecten inden cruus ende leerden daer mit versueken recht of hijs niet en conde. Op dese gelijc so machmen alle ander dingen sijs toe nemens verstaen ende merken mit ondersceide. Drier leye volheit godliker rijcdoem waren in christus wasdoem: als volheit der genaden die wyes in sijnre begheerten, ende volheit der wijsheit die wies op in sijnre verstaen, ende volheit duechdeliker verdienste die wies in gueden wercken. Aldus seit sinte Johan ewangelist: Wi hebben sijn glorie gesien als des eengeboren soons vol der genaden ende waerheit vanden hemelschen vader. ²⁸⁰⁾

Deze drie volheden legt hij dan verder nog wijder uit ²⁸¹⁾.

Vanden Levene ons Heren veronderstelt in zijn beschrijving van Jezus' jeugd eenzelfde leer. De verzen, welke de eindredactor ²⁸²⁾ invoegde:

Hi conste fransoey, dietsch ende latijn,
Ende alle talen die nu sijn ²⁸³⁾,

behoeven niet te beteekenen, dat Hij die kennis naar buiten zou getoond hebben, of dat Hij ze als mensch verstond en spreken kon.

Alst kint groet was, dat mochte gaen,
Het en was niet wonder, het wies seer saen,
Het ginc spelen, het dede kinschede.
Maria was hem emmer mede.
Daert metten kindren spelen ginc,
Ne gheen soe scone was inden rinc. ²⁸⁴⁾

Schoon moet Hij als opgroeiende jongen geweest zijn, „schoen boven alle die kynderen der menschen” ²⁸⁵⁾. Hij geleeck immers op Maria! ²⁸⁶⁾ Maar Zijn lichaam was teerder en gevoeliger dan dat van andere kinderen, wijl hij het alleredelste Kind was en om te lijden gekomen ²⁸⁷⁾.

Jezus in den Tempel. Vanden Levene ons Heren vergat het door de H. Schrift meegedeelde feit „van dat dat kint drie daghen verloren was ende Jhesus wart ghevonden inden tempel in dat middel der doctoren” ²⁸⁸⁾. En toch verlangden onze vaders, evenals het meisje eener legende, te mogen zien „den heer ihesum hoe lieffelic ende hoe scoen hi was in sijn XII iaren” ²⁸⁹⁾. Wellicht is, als in het Maastrichter Paaschspel ²⁹⁰⁾, het verhaal ten tooneele gebracht, of zou pas Macropedius ²⁹¹⁾ op dat idee gekomen zijn? Zonder bijbeschouwing en met schoone beknoptheid ²⁹²⁾ doet Maerlant het verhaal in den Rijmbijbel:

Maer upten wech word sijs gheware
Dat Jhesus niet was in die scare;
Dies maecte die moeder grote claghe.
Soe sochtene onder vriende ende maghe,
Ende Joseph mede: sine vondens niet. ²⁹³⁾

In één handschrift wordt de vraag gesteld en beantwoord:

Mer wat mochte onse here inden drien daghen doen?
Sich dat ende merct mit eernste hoe dat hi des nachtes
hem keerde tot enighen hospitael der armer ende mit
scaemten daer herberghe bat ende daer at ende
herberghede mitten armen die arme ihesus. ²⁹⁴⁾

Met welgevallen zag men Hem zitten onder de grijze geleerden:

Siet den ionghen doctoer ihesum out sijnde xij iaer sittende inden tempel onder die docteurs mit enen rijpen eersamighen vriendeliken aensichte, wijslijc horende ende vraghende, ende nochtans alle dinc wetende.²⁹⁵⁾

Daar antwoordde Hij om Zijn godheid, daar vroeg Hij om Zijn menschheid te toonen ²⁹⁶⁾. En Hij leerde ons daar door Zijn gedrag ootmoed ²⁹⁷⁾. Dit heeft Boendale niet begrepen, die Hem in den stijl der pas afgehandelde apocriefe jeugdgeschiedenis den tempel in laat gaan om te leeraren,

Ende jeghen die Joden disputeren,
Die meestre vander wet waren;
Die hi so verwan, te waren,
Datsi en wisten zegghen wat:
Haer boeken en holpen hem niet een blat. ²⁹⁸⁾

Zijn geest was heel anders. Maria en Jozef,

si vonden hem inden tempel als een fonteyn der wijsheit onder die leraers sittende, mer als een exemplaer der oetmoedicheit, eerst horende ende vraghende eer dan hi leerde. ²⁹⁹⁾

Den derden dag immers vonden zij Hem:

Die moeder quam al daer ter stede,
Ende seide: Sone, wat hevestu
Ons lieden leids ghedaen al nu?
Ic ende dijn vader, wel lieve minne,
Hebben di ghesocht met droeven sinne.
Jhesus sprac: Wat sochti mi?
Int goed, dat mijns Vaders si,
Wistijs niet? so moet ic wesen.
Met hem ghinc hi wech met desen,
Ende was hem onderdanech wel. ³⁰⁰⁾

Ende nam weder sijn cleyne kintsche wijsse an, als hi voer hadde gedaen. ³⁰¹⁾

Verdere Jeugdijaren. Voor de enkele nu volgende jaren dat Christus nog een kind kon genoemd worden, verstrekte

het Evangelie weder geen gegevens, tenzij dat Hij hun onderdanig was en steeds groeide in wijsheid, genade en welbehagen bij God en de menschen ³⁰²). En men wilde ook nu den sluier eerbiedigen, dien God in Zijn wijsheid over het verborgen leven van den Zaligmaker gelegd heeft.

Hi en leerde niet, hi en dede oec ghene miraculen. ³⁰³)

Ende inder scrifturen en vintmen niet dat hi in alle dese tijt ijet dede dat seer wonderlic schinet te wesen.... (Hi) begonste van sijner ioncheit doechdelike werken te werken, mer in wonderliker ende onbecander manieren die in voerleden tiden onghehoert was, als hem te toenen inden aenschine der menschen onnutte, verworpen ende onwijs, soe als men devotelic sonder enighe vermetel valscheit der redene denken mach. Ende mit deser
• manieren so veste ic di alle dinghe die ic mitter heiligher scrift noch mitten heilighen leraers niet proeven en mach ghelike als ic di inden beginne gheseit heb. ³⁰⁴)

Hij onttrok zich aan de gezelschappen, men zag hem veel in de synagoge, waar Hij zich tevreden stelde met de laagste plaats ³⁰⁵). Tehuis bewees Hij de nederigste diensten, en stil verliep het leven in die arme woning, waar de heilige personen samen spraken en baden ³⁰⁶). Daar vooral kon men Zijn deugden bewonderen ³⁰⁷). Daarbuiten kende men Hem slecht,

ende was versmaet ende ongheacht van allen menschen. ³⁰⁸)

Toch kon Hij niet geheel onopgemerkt blijven:

Alle menschen die den schonen ionghelinc saghen niet doen dat lovelic scheen, verwonderden hem ende verwachten dat hi noch grote ende manlike werke soude doen. ³⁰⁹)

Want in die statuer sijns lichaems was hi zeer edel, volmaect ende mynlyc. Ende rechtelyc int ghesichte, sacht ende soet, in syn medespraeck ghenoechlyck, ende gracioselyck in syn by wesen. ³¹⁰)

De legende van den H. Christophorus ³¹¹) was den middeleeuwer lief ³¹²). Zelf hebben zij door de strooming en branding hunner tijden sterk en trouw het Goddelijk Kind gedragen. Het was voor hen niet iets vers uit een wazig verleden. Zij zagen het geboren worden in hun eigen huis, in de eigen landstreek, het eigen milieu. Het Goddelijk Kind was l e v e n d e w e r k e l i j k h e i d.

De gedachtenis aan den kleinen Zaligmaker werd levendig gehouden door de kruistochten, door de jaarlijks terugkeerende plechtige viering van het Kerstfeest, door woord en voorbeeld van heiligen als Franciscus ³¹³), door talrijke meer of minder onwaarschijnlijke reliquieën ³¹⁴), door de te Rome bewaarde kribbe des Heeren vooral ³¹⁵), verder door paneelen, glasramen en miniaturen, door de getijden- en gebedenboeken. Doch dit alles diende ter herinnering.

Tastbaar werd hun de kleine Jezus om zoo te zeggen in de legenden ³¹⁶). Het zijn de kinderen niet alleen, aan wie het Goddelijk Kind er verschijnt, met wie het speelt en eet. Ook aan de ouderen vertoont Het zich, als een jongen ³¹⁷), meest echter als een klein kind. Het deed zich meerdere malen voor als een gewoon menschekind ³¹⁸), nam zelfs, gelijk Maria tegenover Beatrijs, de plaats in van een ander kind ³¹⁹), waardoor men het verlangen kan uitgedrukt zien, in ieder kind het beeld van het Goddelijk Kind te bezitten. Soms lachte dat Kind ³²⁰), dan weer leek Het bedroefd, om de zondige verstoktheid van een mensch ³²¹). Een enkele maal waagde Het zich uit de armen Zijner Moeder in die van devote personen ³²²). Met Haar Kind immers was altijd Maria. Zij luisterde naar de bede van het Salve Regina: toon ons de gezegende vrucht van Uw schoot ³²³). Op Haar arm gezeten wrochtte Jezus wonderen ³²⁴). Zij zegende met de kleine almachtige hand van Haar Kind ³²⁵). Zoo ook in de levens onzer Heiligen. Aan Sinte Lidwina verscheen Hij als een gekruiste knaap met de vijf Wonden ³²⁶). En meer als een aardsche moeder zou kunnen, kon het maagdelijk gemoed eener H. Lutgart de moedereer en het moedergeluk van Maria zich indenken ³²⁷). In de verschijning welke Lidwina kreeg zag zij de gestalte van den gekruisten knaap

overgaan in die der sacramenteele hostie, welke in de lucht bleef zweven ³²⁸). Hier vinden wij het herhaaldelijk gelegd verband van Jezus' kindsheid met de Mis en Eucharistie. 't Was billijk, dat op Kerstdag te Rome de Pausmis bij de echte kribbe van Bethlehem werd opgedragen ³²⁹), en dat men voor iedere Mis werd aangespoord, onder het Gloria den nacht van 's Heeren geboorte en het lied der Engelen te gedenken ³³⁰) en in de kaarsenvlammen beide de ster van Kerstnacht en die van Driekoningen te zien ³³¹). Doch hoe dikwijls gebeurde het niet in legenden, dat de H. Hostie in of buiten de H. Mis met het Jezuskind van gestalte verwisselde, om een wankelend geloovige te versterken ³³²). Zulks lezen wij ook in biografieën ³³³) der Moderne Devotie ³³⁴).

De mystieke Hadewijch aanschouwde in haar zevende vizioen iets dergelijks:

Doe quam hi vanden outare hem selven toenende alse een kint; ende dat kint was van dier selver ghedane dat hi was in sinen yersten drien jaren; ende hi keerde hem te mi waert.... ³³⁵)

Bij die gelegenheid leerde zij begrijpen, dat iedere ziel een Maria moet worden, een moeder van God in geestelijken zin, en dat Christus in haar moet voldragen worden ³³⁶). Minder diep, maar meer toegankelijk voor alle vromen, waren de lessen, door de schrijvers der Moderne Devotie gegeven, „hoe men mit desen kinde leven zal” ³³⁷).

Een kenmerk der latere middeleeuwsche godsvrucht: het persoonlijk inleven, het subjectief aanvoelen en imaginatief reproduceeren van Christus' geboorte ³³⁸), moest bij de naar de aarde reeds getrokken ³³⁹) Moderne Devoten ³⁴⁰) nog sterker ontwikkeld worden. Het Goddelijk Kind werd niet alleen te Bethlehem, doch ook in het eigen hart geboren; men moest van zijn hart een stalletje, een kribbetje maken, namelijk van deugden ³⁴¹). Thomas a Kempis geeft in een serie sermoenen methode's aan, om in den Kerstnacht Jezus te gaan zoeken ³⁴²), Hem te bezoeken ³⁴³), zich bij de kribbe een verblijf in te richten ³⁴⁴), blijde en devoot Hem alle diensten

Jezus te Nazareth en Jeruzalem.

Den Haag M.W. 10 F 14 fol. 88.

Zie blz. 327 en 332.

De twaalfjarige Jezus in den Tempel.
Den Haag K.B. 76 F 31 fol. 51.

Zie blz. 332.

te bewijzen ³⁴⁵). Zulke oefeningen treft men in tal van gebedenboeken aan ³⁴⁶). In preeken wordt aan de vromen geleerd, hoe zij het Goddelijk Kind moeten bakeren, een papje klaar maken, enz. ³⁴⁷), of, gelijk elders: te

syngen ende bieden den heer uwen armen cleynen dienste. ³⁴⁸)

Overeenkomst met een geschrift van Brugman ³⁴⁹) vertoont eene „Collacie. Hier beghint een devote materie vanden leven ende vanden liden ons heren ihesus” ³⁵⁰), waarin een broeder zijn broeder leert, hoe hij geestelijk moet leven met Jezus en Maria, en daartoe zijn eigen methode vertelt en uiteenzet. Zeer concreet is een ander handschrift:

Wes nu dan bi hoer ende hebbe mede doghen mit hore armode ende helpt ioseph dat huseken bewerken op dat daer des nachtes die honden ende die verken niet in en hlopen.... ³⁵¹)

Weer een ander tractaat ³⁵²) spoort aan, het Kindje te kussen, in de armen te nemen, het liefdevol-eerbiedig aan te zien, het voorzichtig aan de Moeder terug te geven ³⁵³). En als Jezus in den tempel opgedragen is en Maria naar Nazareth wederkeert:

Ganc du mit hoer ende helpt hoer dat kint ihesum draghen. ³⁵⁴)

Zoo werd in zekeren zin „de gheestelike kintscheyt Jhesu ghemorraliseeret” ³⁵⁵).

In het voorafgaande hebben wij als een geliefd gegeven leeren kennen het meeleven met Jezus' kindsheid te Bethlehem en Nazareth; het leven zoogezegd in den stal, de woning zelf, om te bidden en te dienen. Dat gegeven is door een monnik met het pelgrimage-motief ³⁵⁶) verbonden tot een allegorie, een reis naar Bethlehem: „Een suverlic gedichtenisse eens monincs van Sint Beernardus orden. Daer af dat hi ghijnc te bethleem te sien den gebaeren heeren” ³⁵⁷):

Ic, seecht die moenyck, doe gelesen wart dat ewangelium:
„Die hierden spraken onderlingen laet ons gaen te beth-
leem ende laet ons sien dat woert dat daer ghemact is,
dat ons die heer ghetoeft heeft”, als benydende desen
herden byn ic na gegaen wten huse mijns vaders mit
vuerigher begheerten volgende nae als ic best mocht den
haestenden heerden, op dat ic oec een weer vanden
pelgrym te bethleem den geboren here te sien. ³⁵⁸⁾

Spoedig reeds bereikt hij een stad, waar heer is: Vreeze Gods ³⁵⁹⁾;
en nadat de Minne zich als reisgezel bij hem gevoegd heeft, maakt
hij kennis met Vrouwe Philosophia of „myn der wysheit”, hetgeen
den monnik tot Minne doet zeggen:

Dat heb ic gelesen te wesen die overste philozophia ende
wysheit te weten ende te bekennen dat suetste kyndekyn
Jhesus ende in synre sueticheit te vervrouwen. ³⁶⁰⁾

Hij wordt binnengenood in het huis van Sterkte, en ontvangt er
wapenen, want anders komt hij het heir van de Philistijnen niet
langs ³⁶¹⁾. Daar eindelijk ziet hij met Minne Bethlehem vóór zich.
Engelenzang weerklinkt. Rondom de kribbe staan tenten opge-
slagen ³⁶²⁾. Hiermede hebben zich een groot aantal jonkvrouwen
verdienstelijk gemaakt, d.w.z. de deugden, waaronder vooral
„ontfarmherticheit ende waerheit”, gerechtigheid en vrede hem
opvallen ³⁶³⁾.

Doe wysden si my een stat daer en sach ic anders niet
dan een geboegen muer daer onder docht my een cribbe
wesen. Ende daer sat een olt eersam man ende een alre
suverlicste ioncfrouwe ende hoeden een kijndekyn geleget
in die cribbe. ³⁶⁴⁾

Nadat nu zijn oogen door de Minne gezalfd zijn, aanschouwt hij
ter zelfder plaatse

die alre schoenste tenten ende daer in die voerseecht
syn. ³⁶⁵⁾

De deugden voeren hem daar binnen.

Ten lesten quam ock die overganck des herten, die wonderlike openbaringhe die sach sonder verdriet die hemelsche gheboert. ³⁶⁶⁾

De pelgrim wendde zich eerst met eerbied tot Maria.

Doe icse aldus devotelick gegroet had, noeden my die Myn te sien dat suete kyndekyn Jhesus in der cribben ³⁶⁷⁾;

en na een half uur beschouwing:

Daer wart myn gesicht weder slaghen dat ic niet sien en mocht van den schijn des ontelliken liches ende en dorst niet meer sien teghen den heer. Mer mit gelakenen oghen blidelick omhelsede ic die wiege, die gesiert was mitten alre suverlicsten ghestente ende mit menigherhande sierheide ende overdeckt mit alte costeliken clederen. Ende mit alsoe ynweyndighen aenschouwen aenbeden ic mit alre ynnicheit mijns herten dat suete kyndekyn. ³⁶⁸⁾

Werd hier de queeste van het hart naar Jezus als een pelgrims-tocht naar het Kindje van Bethlehem voorgesteld, onstuimiger beeld had Hadewijch al gevonden, het beeld van den Geliefde die vlucht, achtervolgd en nagejaagd door het minnende hart:

Lief, dat ghi mi te verre sijt
ende ane u steet al mijn dellijt,
Dat sijn ghestade rouwen.
Dat es wel recht:
Miere herten licht
Daer ic bi soude leven
Doelt na u al.
Siet wat ic sal:
Mi en es een twint niet bleven. ³⁶⁹⁾

In een wiegedruk bleef de beschrijving bewaard „Vander iacht der minnen tusschen die devote innighe ziele ende dat dierken Jhesus” ³⁷⁰⁾. Daar wordt de al iets oudere Jezus, alhoewel nog een „kindeken cleyne”, voorgesteld als een dierken, een hert, dat achterna gezeten wordt in het wilde woud van de wereld door het

„iagerken fijn”, de godvruchtige ziel, met haar vijf zinnen als „hondekens” ³⁷¹).

Het liefste echter van alle is het beeld der Soudaensdochter, op zoek naar den Beminde, van het donkere meisje, een kind nog, naar den jeugdigen Jezus. Het verhaal was in de late middeleeuwen zeer geliefd; in proza bevatten het handschriften ³⁷²) en vroege drukken ³⁷³) met verschillende redacties ³⁷⁴); in poëzie bezitten wij in meerdere lezingen ³⁷⁵) „de wonderbare, mystieke ballade van het sultans-dochtertje, dat getroffen wordt door de zoetheid der liefde van Jezus” ³⁷⁶). Saraceensche kinderen en sultansdochters waren sedert de kruistochten ³⁷⁷) in onze literatuur geen zeldzaamheid. Van een jongen moriaen is er al sprake in Sinte Brandaen ³⁷⁸), waar de duivel zich in die gedaante vermomd heeft. Sympathiek is in den roman van Moriaen de dertienjarige Saraceensche held ³⁷⁹). Talrijk zijn de Moorsche prinsessen: de geliefde van Gloriant, in Madelghijs’ kinsheit Beafloer, met wie Vivien huwde na als kind aan een Moorschen koning te zijn verkocht ³⁸⁰), Mirabel, de wreed beproefde jonge vrouw van Aiol ³⁸¹), de jeugdige Damiette in Esmoreit, enz. ³⁸²). Vurig zijn ze en trouw, en laten zich doopen, verlaten de afgoden voor Christus. Van een geheel andere zijde kwam, onder invloed van den H. Bernardus, in de Moderne Devotie, met name bij Brugman ³⁸³) het beeld op van de menschelijke natuur als een moorinnetje, dat door Jezus gevonden en bemind wordt, „dat morinneken, dat swerte moriaenken, dat oetmoedighe brunelken, die menschelike nature” ³⁸⁴) door „die suete ihesus, den iongen coninc” ³⁸⁵). Deze beeldspraak der Moderne Devotie zou ik in verband willen brengen met de legende ³⁸⁶) en het lied der Soudaensdochter. Deze laatste toch hebben hun ontstaan voor het einde der 15de eeuw ³⁸⁷); kunnen de beeldspraak van den volksredenaar gekend en ondergaan hebben. Bovendien had zich in de Moderne Devotie de beeldspraak in de richting van wat men een sultansdochtertje noemde ontwikkeld. Had Sint Bernard het beeld ontleend aan de Aethiopissa, Mozes’ vrouw in het boek Numeri ³⁸⁸), Brugman verwees naar de boven alle andere beminde echtgenoot van Salomon, de Egyptische koningsdochter ³⁸⁹) en dus meteen

naar het Hooglied, waar de Geliefde zwart en door de zon gebruind is ³⁹⁰). Waar hij op zijn wijze den tekst van Sint Bernard weergeeft ³⁹¹), doet hij den Zoon van God gaan zoeken in „babelonyen”, dus in een land, waar een sultan heerscht:

Lieve vader, sprac die soen, ic heb daer een bruyt versien,
ende die heeft mi gescoten, ende ic bin van haer gewont.
ende myn oge is op haer gevallen, ende het is een swert
moerinneken, een bruynnetken.

Als men de voorstelling bij Brugman en die van de legende in haar heerlijksten vorm, het lied, vergelijkt, ziet men ongetwijfeld nog aanzienlijke verschillen. Bij Brugman is de bruid leelijk, in het lied en 'de volksboeken schoon; bij Brugman is het beeld en de voorstelling burgerlijk en voor ons gevoel zonder poëzie; daarbij was hij een man, en het lied werd waarschijnlijk door een vrouw gedicht ³⁹²). Maar dit zijn geen bezwaren tegen het aannemen van mogelijke beïnvloeding. De gegeven stof kon zelfstandig verwerkt en gesublimeerd worden. In het lied beteekent het soudaensdochtertje niet de menschelijke natuur, 't is een beeld van de Jezus beminnende en zoekende ziel. Doch dien overgang vindt men ook reeds bij Brugman ³⁹³), Bernardus ³⁹⁴) en in de toepassing vanouds van het Hooglied.

In het lied van het Soudaensdochterkyn moet men zich Jezus, althans volgens de prozateksten ³⁹⁵), „linder ghedaente van xv iaren” voorstellen. Het meisje zelf denkt men zich dan vanzelf iets jonger nog. Haar argeloosheid en eenvoud, haar kinderlijke liefvalligheid en overgave stemmen daarmee overeen.

Het jonge Soudaensdochterkyn lijkt mij tenslotte een beeld van de middeleeuwsche menschheid zelf, zooals zij tegenover het Goddelijk Kind, voor haar de hoogste openbaring van Het Kind, gestaan heeft. Dat Kind en Het Kind had het liefgehad als wichtje, in zijn opgroeï, op de eindgrens der kinderjaren. Hier aan het einde der middeleeuwen stond Jezus als jongeling; ook het middeleeuwsche tijdperk aan zijn einde wilde het kinderlijke afleggen en den mensch in zijn natuurlijke voltooiing zien. Door den geest

van de Renaissance zou de blik van het Goddelijk Kind verdwalen naar Cupido, zinnebeeld van het menschenkind. Door de Reformatie werd half Europa in zekeren zin van „het kind Jesus van Nazareene” gescheiden:

Mijn alderliefste Jonghelinck schoon,
Moet ick nu van u scheyden,
Noyt en hoorde ick droevigher woort,
Van rou soo moet ick sterven. ³⁹⁶⁾

Mocht nu, na zoo lange scheiding, de kind geworden Heer komen;
mocht Hij heel de menschheid als één getrouwe, kinderlijke bruid
wedervinden en in Zijns Vaders rijk geleiden:

Hy heeftse vriendelicken ontfaen
Met soete melodye,
Hy brochtse in syns vaders rijck,
Doen was die maghet blye. ³⁹⁷⁾

A d v e n t 1935.

AANTEKENINGEN

AANTEKENINGEN

N.B. Voor de volledige beschrijving der aangehaalde werken enz., zie de Lijsten achterin.

INLEIDING

- ¹⁾ Bijv. W. VAN LEEUWEN Korte schets van de ontwikkeling der Nederl. Letterkunde (Groningen 1928) 229; J. GRESHOFF-J. DE VRIES Nederl. Letterkunde (Arnhem 1925) 155; MEYER DREES Stroomingen en Hoofdpersonen § 411.
- ²⁾ Zie o.a. De Gemeenschap VII ('31) 338-339, 362; Dietsche Warande en Belfort XXXI ('31) 751; Roeping X ('31-32) 732; De Kath. Vrouw XIII ('32) 449; Onze Kinderen XIII-XV ('31-33).
- ³⁾ Dr. P. Ritter eens voor de AVRO; Leo Fens voor de KRO; de laatste ook gedrukt onder den titel Dichters en Kinderen in Onze Kinderen XIV ('32) 179 vlg.
- ⁴⁾ Tentoonstelling Moeder en Kind, Amsterdam in 1932, later elders; zie ANON. Vrouwengids, Ons uitzicht, (Roermond 1932) 116 vlg.
- ⁵⁾ INA BOUDIER-BAKKER De kloep op de deur (A'dam⁹ 1931) 654.
- ⁶⁾ HERMAN MIDDENDORP in De Nieuwe Gids XLVII ('32) 552.
- ⁷⁾ Aldus ANTON VAN DUINKERKEN in De Gids XCIX², ('35) 107.
Een korte verhandeling over de verhouding ouders en kinderen gaf, voor een enkel tijdperk, Mevr. J. VAN AMMERS-KÜLLER in Drie Essays, Amsterdam 1935 p. 69 vlg.
- ⁸⁾ DIRK COSTER, Het kind in de poëzie, Arnhem 1935.
- ⁹⁾ MARTIN BRUYNS, „Kinderland” Hilversum 1935.
- ¹⁰⁾ E. WECHSSLER, Die Generation als Jugendreihe und ihr Kampf um die Denkform, p. 105; AD. VON GROLMAN, Kind und junger Mensch in der Dichtung der Gegenwart, Berlin 1930; VAN OLDENBURG ERMKE in Roeping XII ('33-34) 716-717.
- ¹¹⁾ G. Kalff in De Gids 1887 II 426-427.
- ¹²⁾ J. CALVET L'enfant dans la littérature française, 2 dln Paris z.j.; J. DE BOER Victor Hugo et l'enfant, Wassenaar 1933; F. FELLINGER Das Kind in der altfranzösischen Literatur, Göttingen 1908; AGNES GEERING Die Figur des Kindes in der mhd. Dichtung, diss. Zürich 1899; F. C. ARNOLD Das Kind in der deutschen Literatur des 11.-15. Jahrhunderts, diss. Greifswald 1905; AD. VON GROLMAN Kind und junger Mensch in der Dichtung der Gegenwart, Berlin 1930; G. BÄUMER und L. DROESCHER Von der Kinderseele. Beiträge zur Kinderpsychologie aus Dichtung und Biographie, Leipzig z.j. [1916]; TH. HEROLD Das Lied vom Kinde, Berlin-Leipzig z.j. H. SCHMIDT Das Kind in der englischen Lyrik, diss. Freiburg i. Br. z.j. [1915]; zie nog J. BERLAGE in Hermeneus V ('32-33) 101-104: Familieleven der Homerische helden, de kinderen.
- ¹³⁾ F. J. VAN DER MOLEN Het kind in de literatuur 2 dln Zwolle z.j.
- ¹⁴⁾ B. J. DOUWES Kinderkennis uit de letterkunde, Arnhem 1921.
- ¹⁵⁾ O. BARENDSEN De levensbeschouwing van het kind, Zeist 1921.
- ¹⁶⁾ C. VETH De humor in de moderne literatuur, Amsterdam 1929 p. 59 vlg. Het kind in de humor; VAN OLDENBURG ERMKE in Boekenschouw XXIX ('35-36) 151 vlg. Van echte en litteraire jongetjes.

Inleiding

- ¹⁷⁾ G. KALFF Het kind in de letterkunde, in De Gids LI, 1887, II p. 426-473; Zestiende eeuw, Literatuur en Tooneel, Gesch. der Ned. Lett. passim.
- ¹⁸⁾ G. KALFF in De Gids l.c. 430.
- ¹⁹⁾ DEZ. Gesch. der Ned. Lett. II 241.
- ²⁰⁾ J. HUIZINGA Herfsttij der middeleeuwen, p. 253.
- ²¹⁾ l.c. 254.
- ²²⁾ MEYER DREES o.c. § 411.
- ²³⁾ LEO FENS in Onze Kinderen XV ('33) 483.
- ²⁴⁾ in Onze Kinderen XV ('33) 483.
- ²⁵⁾ J. VAN MIERLO Beknopte gesch. van de oud- en middelned. letterk. § 150.
- ²⁶⁾ DIRK COSTER De Nederl. Poëzie in honderd verzen, p. XXII.
- ²⁷⁾ DEZ. Het kind in de poëzie p. 10.
- ²⁸⁾ l.c. II.
- ²⁹⁾ In De Gids l.c. 107-111.
- ³⁰⁾ J. VAN GINNEKEN Handboek der Ned. Taal¹ I (Nijmegen 1913) 485.
- ³¹⁾ Woordenboek der Ned. Taal, VII afl. 23 i. v. Kind kol. 2961-2975: I) Voor, tijdens of onlangs na de geboorte, II) Op en aan moeders schoot en in de eerste levensjaren, III) Jongen, meisje, in de jaren der ontwikkeling; de jaren van leeren en schoolgaan, IV) Mensch in den kinderlijken leeftijd; mensch in zijn kinderjaren in het alg.
- ³²⁾ VERWIJS en VERDAM Mnl. Wb. III i. v. Kint kol. 1436. „De beteekenis van k i n t is in het Mnl. ruimer dan thans; de leeftijd, waarop iemand „kind” genoemd wordt, is ruimer dan nu: vandaar opvattingen in het Mnl., die het tegenwoordige woord niet meer toelaat”. Dat echter zakelijk de opvatting overeenkwam met de tegenwoordige, blijkt uit de indeeling van het menschelijk leven in tijdperken; zie Eerste Hst.
- ³³⁾ Over middeleeuwsche afschrijvers en vertalers, zie P. LEENDERTZ Jr. in Tijdschr. XXXVIII ('19) 178 vlg.
- ³⁴⁾ TE WINKEL Ontwikkelingsgang Iste uitg. I p. VII; verg. 2de uitg. I p. X-XI.
- ³⁵⁾ W. JONCKBLOET Gesch. der Ned. Lett. Gron.⁴ I 463-464.
- Vergel. VAN GINNEKEN in Onze Taaltuin IV ('35-36) 15-16: „En dat de vrome literatuur van grooten stijl niet onder de letterkunde zou vallen, is een verouderd wereldsch vooroordeel, dat door het grootsche oeuvre van Abbé Bremond, althans voor ons geslacht, voor goed met den vloek der bekrompenheid ligt geslagen”.
- ³⁶⁾ K. SMITS Iconografie van de Nederlandsche Primitieven, Nijm. diss. Amsterdam 1933.
- ³⁷⁾ A. GEERING deelde haar stof in naar de drie idealen van de middeleeuwen: heerdienst, minne, ascese, en stelde ons zoo drie typen voor: jeugdige helden, minnaars en heiligen. ARNOLD, die enkel het heel jonge kind neemt, wijdde vijf hoofdstukken aan Physiologie, twee aan Opvoeding, een aan Psychologie, twee aan de verhouding tot den godsdienst. Zie Arnold o.c. 2 en Inhoud. CALVET o.c. ging chronologisch te werk en individueel. De verdeeling van D. COSTER in zijn bloemlezing en die van M. BRUYNS beantwoordt eenigszins aan mijn eerste helft.
- ³⁸⁾ Niet altijd plaatsen wij daarbij latere of eigen opvattingen. Het is er ons voornamelijk om te doen, middeleeuwsche opvattingen weer te geven.

EERSTE HOOFDSTUK

- ¹⁾ H. NAUMANN-G. MÜLLER Höfische Kultur p. 30-31.
- ²⁾ B. M. VAN DER STEMPEL De vrouw in onze Britsche romans p. 143-146.
- ³⁾ Dirc Potter Der minnen loep I v. 203-204.
- ⁴⁾ NAUMANN-MÜLLER o.c. 117-118.
- ⁵⁾ Anna Bijns Onuitgeg. ged. in Leuv. Bijdr. IV (1900-02) 199 vlg. p. 263 Ref. XVII stroof C.
N.B. mutse = verliefdheid; zie Groot Woordenboek IX 1280.
- ⁶⁾ Rose v. 12769-'80.
N.B. saen = terstond, stoeden = stonden, streefden.
- ⁷⁾ NAUMAN-MÜLLER o.c. 30.
- ⁸⁾ Maerlant Torec v. 2532-'93.
- ⁹⁾ I.c. 2575.
N.B. gile = bedrog.
- ¹⁰⁾ Boendale Der Leken Sp. I c. 25.
- ¹¹⁾ A. ROESSINGH De vrouw bij de Dietsche moralisten p. 30 vlg.
- ¹²⁾ Hilg b. n. LXXVII v. 49 vlg.
- ¹³⁾ I.c. 137-143.
- ¹⁴⁾ „beter huwen dan branden”: S. Paulus I Cor. 7, 9.
- ¹⁵⁾ S. Bern. Super Missus I, MPL 183 kol. 59.
- ¹⁶⁾ S. Paulus I.c. v. 32-34.
- ¹⁷⁾ „Dit is die gheestelike apteke”, zie ROESSINGH o.c. 104.
- ¹⁸⁾ ROESSINGH o.c. 106.
- ¹⁹⁾ Boec der Voirsienicheit p. 218-219; Volksboek Soudaensdochter p. 10-11.
- ²⁰⁾ Hadewijch Stroph. Ged. n. 2 v. 12.
- ²¹⁾ De zelfde I.c. v. 20-22; zie bijv. ook Mengeldichten n. 15.
N.B. verhoghet = verheugt.
- ²²⁾ Jan van Ruusbroec's Werken I 103.
- ²³⁾ VAN VLOTEN Prozastukken p. 367-368; Nieuw Archief v. kerkel. gesch. II (1854) 306-307.
- ²⁴⁾ Dirc van Delf Somerstuc cap. XXXVII.
- ²⁵⁾ RUELENS I p. 21 n. V.
- ²⁶⁾ Styevoort I p. 170 n. LXXXVIII, p. 175 n. XC, p. 179 n. XCII, p. 183 n. XCIV, p. 187 n. XCVI, p. 192 n. XCVIII; II p. 149 n. CCVI.
- ²⁷⁾ RUELENS I p. 5 n. II.
- ²⁸⁾ RUELENS I p. 55 n. XIII.
- ²⁹⁾ Boendale Jans Teesteye v. 2790 vlg; Maerlant Spieghel Hist. I. V. c. 3 v. 35-56.
- ³⁰⁾ Boendale Jans Teesteye v. 2790-'91.
- ³¹⁾ Van Vrouwen ende van Minnen, n. I Van der Feesten v. 661 vlg.
N.B. versch = frisch.
- ³²⁾ I.c.
- ³³⁾ Verg. Der Vrouwen Heim. v. 84-95.
- ³⁴⁾ Der Vrouwen Heim. Inl. van BLOMMAERT p. I.
- ³⁵⁾ N. DE PAUW Mnl. Gedichten en Fragmenten, 2 dln. Gent 1903-'04. I 191 vlg.
- ³⁶⁾ o.c. I 121 vlg.
- ³⁷⁾ PH. BLOMMAERT Der Vrouwen Heimeleicheit, Gent z.j. [1860].
- ³⁸⁾ Of is dit enkel een fictie, voor de afwisseling en veraangenaming van den vorm, naar een mode?

Hst. I

- ³⁹⁾ Der Vrouwen Heim. v. 265.
- ⁴⁰⁾ Der Vrouwen Heim. v. 946-950.
N.B. den langhen ween = de eeuwige hellestraf; hal = verborg.
- ⁴¹⁾ Ruusbroec III 76.
- ⁴²⁾ Boeck der Voirs. 178.
- ⁴³⁾ o.c. 180.
- ⁴⁴⁾ hs. Den Haag K.B. 78 D 38 I fol. 37d.
- ⁴⁵⁾ Der Vrouwen Heim. 774-781.
- ⁴⁶⁾ Der Vrouwen Heim. 782-784.
N.B. „Toch heb ik er wat over medegedeeld, opdat niemand durve beweren, dat ik er niets van begrijp of weet.”
- ⁴⁷⁾ F. DANIELS O.P. Meester Dirc van Delf, zijn persoon en zijn werk, p. 181, 182.
- ⁴⁸⁾ Over 't verwisselen van rangnummer, voornamelijk tusschen het 6de en 7de gebod, zie J. H. JACOBS Jan de Weert's Nieuwe Doctrinael of Spieghel van Sonden, p. 107-109 en de daar geciteerde literatuur.
- ⁴⁹⁾ Cancellierboek p. 169, cfr. 168, 175 vlg.
N.B. derde = durf.
- ⁵⁰⁾ W. MOLL in Kerkgesch. voor de Herv. II 4 p. 212 getuigt: „Tot het ideaal eener non behoorde, dat zij niet het minste denkbeeld had van hetgeen eene vrouw tot eene gehuwde of eene weduwe maakte”. En hij citeert ten bewijze, in noot 4, de proza-redactie der Soudaensdochter (zie onze noot 19). Dat Geert Grote de zusters verbood, kinderen te bakeren en kraamvrouwen bij te staan (o.c. II 2 p. 178), behoeft geen preutschheid te heeten. N.B. Andere voorbeelden van kieschheid: a) aangaande huwelijksgebruik: Physiologus v. 77, Der Mannen ende der Vr. Heim. v. 2327-'35; b) over kind in moederschoot: Boendale, Leken spieghel I v. 19 v. 39-40; c) over kinderen uit overspel: Jan de Weert Nieuwe Doctr. of Sp. d. Sonden v. 1153; d) over bestialiteit: Dirc Potter Minnen loop I 1385 vlg:

Met oerlove van allen gueden wiven.
Nochtan so waer my tswighen sochter.

e) over anti-conceptioneele middelen e.d., uit vrees: Der M.e. Vr. Heim. v. 969-989, uit voorzichtigheid, om geen ergernis te geven: Jan de Weert o.c. hs. L na v. 1877 (zie JACOBS o.c. p. 262); f) over sodomie e.d. Spiegel der Sonden v. 855 vlg, 14500 vlg.
- ⁵¹⁾ HS van 1475, Brit. Mus. hs n. 20698; zie K. DE FLOU-E. GAILLIARD Beschrijving van mnl hss die in Engeland bewaard worden p. 150.
- ⁵²⁾ Veldeke Eneit v. 2192-'93.
- ⁵³⁾ Der Vrouwen Heim. 1237-1348.
- ⁵⁴⁾ Boendale Leken spieghel II cap. 3. Ook koning Artur's gemalin Genevra was kinderloos, zie VAN DER STEMPEL o.c. 193.
- ⁵⁵⁾ Der Mannen ende der Vr. Heim. 935-968; Tielebuys v. 446-447:

Ick en heb eenen tant nau in mijnen mont,
Hoe soudick een kint draghen soo gheraije?

N.B. gheraije = gauw.
- ⁵⁶⁾ Spiegel der Sonden v. 1865-'84.
- ⁵⁷⁾ D. Potter o.c. IV 723-724.
- ⁵⁸⁾ Boendale Brab. Yeesten V 4759-'66:

Gheen kint en liet hi van hare,
Dat was Brabant sere contrare.

- ⁵⁹) Der Vrouwen Heim. 1353 vlg.
- ⁶⁰) Der Mannen e. der Vr. Heim. 969-989.
- ⁶¹) o.c. 2228-2326.
- ⁶²) Maerlant Der naturen bloeme II 1161-'63, 2620-'23, XII 926.
- ⁶³) C. DE VOOYS Marialegenden II p. LIII: „Dat die souter doet verschrieken kinderen van onvruchtbareghen ouderen.”
- ⁶⁴) Bijv. Sint Alexis, Maerlant Sp. Hist. III. III c. 22 v. 13-26; Sint Amand, Gillis de Wevel Leven van St. Amand I 60-89.
- ⁶⁵) Eerste Bliscap 1483 vlg.
- ⁶⁶) Zusters van Diepenveen p. 203.
- ⁶⁷) Tielebuys v. 123-129.
- ⁶⁸) W. MOLL Johannes Brugman I 198 vlg § 19.
- ⁶⁹) Zusters van Diepenveen p. 112: Ende daerna songen sie suetelick dit respons: „Die ontelliche scharen der ionferen hebben versmaet dat geslechte der kinderen.”
- ⁷⁰) Merlijn 8895, Seghelijs 8776 vlg, Floris ende Blanchefloer 215 vlg.
- ⁷¹) Maerlant Sp. Hist. I. VII c. 59.
- ⁷²) C. DE VOOYS Marialegenden I p. 202, II p. 9, 25.
- ⁷³) Dirc Potter Der Minnen loop, passim. Enz.
- ⁷⁴) W. L. DE VREESE Mnl. Geneesk. Recepten en Tractaten, Zegeningen en Tooverformules, Iste afl. p. 115; Der Vr. Heim. 1087-1125.
- ⁷⁵) Der Vrouwen heim. I.c. Verg. het exempel v. 1379-1426.
- ⁷⁶) RUELENS I p. 101 n. XXIII.
N.B. ryve = graag.
- ⁷⁷) Corn. Everaert Vant Wesen v. 163-166.
N.B. Wonderlic verstant = verwonderlijk (om te begrijpen); met kynde beghort = zwanger; gheport = geprikkeld.
- ⁷⁸) Jan de Weert Nieuwe Doctr. 2317-'39.
- ⁷⁹) Maerlant Merlijn 3586-'91.
- ⁸⁰) De plaats in het hs is nagenoeg onleesbaar; zie Physiol. Eerste fragment v. 40-67.
- ⁸¹) Der Vrouwen Heim. 235-282.
- ⁸²) Den Haag K.B. 78 D 38 I fol. 37d
N.B. dierste = de eerste; xiiij = veertien; verwandelen = veranderen; wertet = wordt het.
- ⁸³) Ruysbroec IV 67.
- ⁸⁴) Gulden Legende Winterstuc fol. 158d.
N.B. waerbi = waarom.
- ⁸⁵) Der Vrouwen Heim. 323-327.
- ⁸⁶) Maerlant Rijmbijbel v. 2114-'21.
- ⁸⁷) DANIELS o.c. 171.
- ⁸⁸) Aug. van Dordt Dit is St. Jans Evang. (BLOMMAERT Oudvl. Ged. p. 131) v. 378-383.
N.B. craft = kracht, doet = dood, senden = zendt hem, bloet = bloot, blijkbaar, onghedraghen = onvoldragen.
- ⁸⁹) Der Vrouwen Heim. 1131-1229; W. L. DE VREESE o.c.n. 465, 466, 467.
- ⁹⁰) Hadewijch Mengeldichten n. XIV v. 46-einde.
- ⁹¹) RUELENS III p. 175 n. CXXX.
- ⁹²) Maerlant Sp. Hist. I. V. c. 25 v. 48 vlg.

Hst. I

- ⁹³⁾ Maerlant Sp. Hist. III. IV c. 49 v. 30-46.
- ⁹⁴⁾ Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 12 v. 57-61.
- ⁹⁵⁾ DANIELS o.c. 163.
- ⁹⁶⁾ Der Mannen ende der Vrouwen Heim. v. 191-222; Br. Gheraert Natuurlunde van het Geheel-al v. 1205-'14, 1253-'86; Ruusbroec IV 157-158; Boendale Der Leken Sp. I c. 10 v. 51; Die Cracht der Mane bij N. DE PAUW o.c. p. 205 vlg. Verg. een andere vertaling van hetzelfde Lat. werk I.c. 219 vlg. alsmede Heinric van Hollant Die Cr. der M.
- ⁹⁷⁾ Zie hst. V.
- ⁹⁸⁾ Der Vrouwen Heim. 1005-'79.
- ⁹⁹⁾ Der Vrouwen Heim. 365-389.
- ¹⁰⁰⁾ Der Vrouwen Heim. 361-364.
N.B. trouwen = voorwaar, ontfeit = ontvangt.
- ¹⁰¹⁾ Der Vrouwen Heim. 390-449.
- ¹⁰²⁾ Der Vrouwen Heim. 450-575.
- ¹⁰³⁾ In een hs. van 1462 te Leiden U.B. lett. 272.
- ¹⁰⁴⁾ aldaar fol. 8v.
N.B. sake = oorzaak.
- ¹⁰⁵⁾ aldaar fol. 11v.
- ¹⁰⁶⁾ aldaar fol. 12r.
N.B. bequeemelijcke = gunstig.
- ¹⁰⁷⁾ C. DE VOOYS in Ned. Archief voor Kerkgesch. Nieuwe Serie I ('02) 367.
N.B. aexterminen = astronomen.
- ¹⁰⁸⁾ Jacobus a Voragine Legenda Aurea n. CX, A. De Ned. vertaling heeft de inleiding op Die legende van sinte donatus den heiligen martelaar weggelaten; zie Gulden Legende, Somerstuc fol. CXVII.
N.B. Vertaling: Het kind streeft naar geboorte, om te verkrijgen meer ruimte tot verblijven, overvloediger spijs om te eten, vrije lucht om adem te halen, en licht om te kunnen zien.
- ¹⁰⁹⁾ Hadewijch Mengeldichten n. XIV.
- ¹¹⁰⁾ Der Vr. Heim. 708-725.
- ¹¹¹⁾ Der Vr. Heim. 729-732.
N.B. te live = in leven.
- ¹¹²⁾ W. L. DE VREESE o. c. n. 115, 116, 533; Der Vr. Heim. 790-945; zie ook Tijdschr. VII (1887) 265.
- ¹¹³⁾ RUELENS I p. 63 n. XV, 5.
N.B. memme = min, vrouwwaerster = baker.
- ¹¹⁴⁾ Tielebuys v. 123-126.
- ¹¹⁵⁾ DANIELS o.c. 186.
- ¹¹⁶⁾ C. DE VOOYS Marialegenden II p. 9 n. CCIX.
- ¹¹⁷⁾ RUELENS I p. 87 n. XX.
N.B. doren = dooier
- ¹¹⁸⁾ Boendale Leken Spieghel I c. 23 v. 65.
- ¹¹⁹⁾ Boendale o.c. I c. 23 v. 81 vlg.
- ¹²⁰⁾ Boendale o.c. I c. 26 v. 1-42.
- ¹²¹⁾ I.c. v. 4.
- ¹²²⁾ N. DE PAUW Mnl. Ged. en Fragm. II p. 320.
N.B. su = sij.
- ¹²³⁾ Anna Bijns in Leuv. Bijdr. IV (1900-02) p. 258 Ref. XV „Den roep van ey ey is menigherhande” str. G. *N.B. verseeeren = verergeren.*

- ¹²⁴⁾ hs Würzburg U.B. hs Ch. 9. 144 fol. 10v.
¹²⁵⁾ hs cit. fol. 15v.
N.B. ziende = ziedend, kokend.
¹²⁶⁾ Leven van S. Kerstine v. 428, 790, 1227.
N.B. geet = gaat, in arbeide van kinde gaen = beginnen te bevallen.
¹²⁷⁾ J. VAN MIERLO „Hadewijch” p. 67.
¹²⁸⁾ Hadewijch Vizioenen dl I p. 182 regel 64-67.
N.B. ochte = of.
¹²⁹⁾ Maerlant Rijmbijbel 2729-'32 (Rachel); Loyhier ende Malaert, in 't begin (Sormarinde); Lod. van Velthem 5de partie van den Sp. Hist. II 1735-1736; Lydekijn van Sinte Elysabets dochter die hertochin van Enghelant (VAN DER GRAFT Historieliederen p. 45 vlg.).
¹³⁰⁾ Der Mannen ende der Vrouwen Heim. 2085-2129.
¹³¹⁾ Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 76 v. 52; Lod. v. Velthem o.c. II 1745-'62; de Annales Egmundenses (Mon. Germ. Hist. Scriptores XVI 451) vermelden ad annum 1122: in villa Honela natus est puer in modum piscis nec brachia habens nec coxas (vert. op het landgoed... werd een jongen geboren als een visch zonder armen of heupen); 't werd als een slecht voorteecken beschouwd, evenals de geboorte van 2 misvormden in Maerlant Sp. Hist. III. VII c. 7 v. 17-24. Het Evang. van de Spinrocken (cfr. Jan van Ghelen's Veelderhande etc. p. 213) heeft 't over kinderen met den helm geboren, e.d.
¹³²⁾ Maerlant Sint Franciscus v. 10295-10346; DEZ. Sp. Hist. III. VII c. 7 v. 17-24.
¹³³⁾ Maerlant Sint Franciscus v. 9433-'48, 9459-'96; W. L. DE VREESE o.c.n. 113, 114, 117, 119, 469.
¹³⁴⁾ Boendale Leken Sp. I c. 39 v. 22-23.
N.B. dickent = dikwijls.
¹³⁵⁾ Maerlant Sp. Hist. III. II c. 15 v. 1-20; Lod. v. Velthem 5de partie III c. 39 v. 1-24.
¹³⁶⁾ Maerlant St. Franciscus 9497-9504.
¹³⁷⁾ Maerlant Sp. Hist. III. VI c. 55.
¹³⁸⁾ ARNOLD o.c. 33.
¹³⁹⁾ C. R. HERMANS Bijdragen tot de gesch. enz. der prov. N. Brab. I 188.
¹⁴⁰⁾ l.c.
N.B. schoffierlicke = smadelijke.
¹⁴¹⁾ Deze bekkens vond Hermans nog hangen in de kerk te Loosduinen, alwaar ze ook thans nog te zien zijn, gelijk de Weleerw. Heer K. E. Vosskühler pr. zoo vriendelijk was mij te melden.
¹⁴²⁾ Dit alles te lezen in genoemde kerk.
¹⁴³⁾ J. W. WOLFF Niederländische Sagen, n. 45.
¹⁴⁴⁾ VERWIJS EN VERDAM Mnl. Wb. I 1175.
¹⁴⁵⁾ HERMANS o.c. 189.
¹⁴⁶⁾ VAN MIERLO Bekn. Gesch. Oude en Mnl. lett. § 214.
¹⁴⁷⁾ WOLFF o.c. p. 57.
¹⁴⁸⁾ VAN MIERLO l.c.
¹⁴⁹⁾ VAN MIERLO o.c. § 146.
¹⁵⁰⁾ H. GROTEFEND Taschenbuch der Zeitrechnung, p. 13.
¹⁵¹⁾ Vijflingen worden vermeld: Maerlant Alex. Geesten VII 976, Der Nat. Bloeme I 282-284, Ist. van Troyen 28473-'76:

Hst. I

Ander lude wonen daernaer
Die V kynder draghen te samen,
Dit is alsoe waer als amen,
Mer viij jaer en moghen sy niet leven.

N.B. moghen = kunnen.

¹⁵²⁾ Den Haag K.B. 78 D 38 I fol. 37cd; Verg. Der Vrouwen Heim. 576-642.

¹⁵³⁾ Maerlant Sp. Hist. III. I c. 19 v. 43-64, III. V c. 42 v. 15-34.

¹⁵⁴⁾ Gulden Leg. Winterstuc fol. 54 cd.

¹⁵⁵⁾ Boendale Leken Sp. I c. 23 v. 87-92; verg. d e z. Boek vander Wraken III 2273-2306.

N.B. moet = moet het, messe = mest, of dwaen = afwasschen, dies quite, daarvan vrij.

¹⁵⁶⁾ Anna Bijns in Leuv. Bijdr. IV (1900-02) p. 319 Ref. XXXII.

N.B. verwijft = met een vrouw getrouwd, schiere = gauw, creyieren = roepen, poelen = pissen, tuyten = haren, balch = galgebrok of blaag.

¹⁵⁷⁾ In romans komen kindermisjes enkele malen voor: Limborch IV 1666, 1689. Een ongunstige rol speelt Phylamyna in Valentijn ende Nameloës (KALFF Ep. Fr. p. 205-208), door een booze schoonmoeder behulpzaam te zijn bij vermoording van een wicht. In een legende valt op een kindermisje zelf de beschuldiging van kindermoord: C. DE VOOYS Marialeg. II p. 118 n. CCCVII.

¹⁵⁸⁾ RUELENS I p. 63 n. XV n. 7 en 8.

N.B. maerte = dienstmeid.

¹⁵⁹⁾ ARNOLD o.c. 50.

¹⁶⁰⁾ Zie hiervoor noot 112.

¹⁶¹⁾ Jan van Heelu v. 654.

¹⁶²⁾ Limb. Sermoenen p. 557.

¹⁶³⁾ Over borstvoeding biologisch beschouwd, zie: Der Mannen ende der Vrouwen Heim. 900-931; Der Vrouwen Heim. na v. 1600; dit werk bespreekt ook, hoe het ongeboren kind door 't bloed der moeder wordt gevoed, v. 180 vlg., 290-318; Physiologus, 2de fragm. Een fopspeen, zuighoren wordt genoemd: Jan van Heelu v. 653; Esbatement vanden Luystervinck v. 577.

¹⁶⁴⁾ RUELENS III p. 19 Ref. XCIII.

¹⁶⁵⁾ Boendale Der Leken Sp. III c. 10 v. 11-20.

N.B. mer = men er.

¹⁶⁶⁾ Spiegel der Sonden 6519-30.

¹⁶⁷⁾ G. KALFF Epische Fragmenten XI p. 205-208, inhoud van Valentijn ende Nameloës.

¹⁶⁸⁾ Maerlant Sp. Hist. I. II c. 9.

¹⁶⁹⁾ E. VERWIJS Dit zijn .X. goede boerden, n. 3.

¹⁷⁰⁾ Aiol, bij KALFF Ep. Fragm. p. 74 v. 495; cfr. den tekst in Dietsche Warande VII (1866) p. 449 vlg v. 211-212;

Die scone kinder si untwant;
Si rurden vute ende hande.

¹⁷¹⁾ Maerlant Rijmbijbel 573-576.

N.B. faelgiert = mist, nemmermee = nooit.

¹⁷²⁾ Roman van Limborch III 791 vlg.

¹⁷³⁾ Seghelijn 263-290.

¹⁷⁴⁾ G. KALFF Gesch. der Ned. Lett. in de 16de eeuw, II 201-202.

- 175) Gulden Leg. Som. fol. 130b.
- 176) Maerlant Der Nat. Bloeme Proloog v. 118. Den opgroei van het kind tot 't 15de jaar beschrijft hij boek I 4-32.
- 177) Physiologus, 2de fragm. v. 3-24.
- 178) I.c.; Boendale Der Leken Sp. III c. 10 v. 21-23 laat 't kind tot zijn 4de jaar van melk leven.
- 179) Physiologus I.c.
- 180) I.c.v. 36-37.
- 181) Phys. I.c.; Dietsche Lucidarius 1057-'60: Als Adam eens niet gezondigd had wordt daar gezegd,
 Alse tkint waer comen van der moeder
 Sout hebben gehat sine tale
 Ende ghesproken also wale
 Alse nu doen die van .XXX. jaer.
- 182) Hadewijch Mengeld. n. I v. 8-10:
 Mi es als enen kinde ghesiet
 Dat na sprekt dat het spreken hoert
 Eert bekint heeft oft becoert.
N.B. Eer 't begrepen of onderzocht heeft.
- 183) Limb. Sermoenen p. 360.
- 184) Des Coninx Summe § 240.
- 185) Roman van Lancelot III 90 vlg.; verg. II 30500 vlg., 32594 vlg.
- 186) Maerlant Merlijn 17959-18057.
- 187) P. LEENDERTZ Jr. Floris ende Blancefloer, p. XLVIII-XLIX.
- 188) DEZELFDE I.c.; verg. Floris ende Blancefloer v. 2295.
- 189) Zie bijv. Maerlant St. Franc. 9705 vlg, 9772 vlg, 9801 vlg.; E. SPAEY in Ons Geestelijk Erf III ('29) 299; AASS Vita S. Gudulae n. 5.
- 190) Annales Egmondenses (MGH Scr. XVI p. 451 vlg) ad annum 1185; Boendale Brab. Yeesten VI 3971-'82 zegt, dat God sommigen doet blind geboren worden, opdat ouders met ziende kinderen Hem des te dankbaarder zouden wezen.
- 191) Maerlant S. Franc. 9645 vlg; Der Vrouwen Heim. 567-570; Yperman Cyrurgie p. 173 Van den pocken ende van den maselen.
- 192) Der Vrouwen Heim. 567-570:
 Hilde men oec een jonc kint
 Langhe in die raie van der manen,
 Die iechte soude hem comen ane
 In alle die leden zijn.
N.B. raie = schijnsel, iechte = jicht.
- 193) Yperman Cyrurgie p. 48, 173, 208; W. L. DE VREESE o.c.n. 61; DANIELS o.c. 170-171; MOLTZER Levens p. 45: De geneesheer St. Panthalioen geneest een kind van slangenbeet.
- 194) Heinrich van Holland Die Cracht der Mane 351-352 N.B. Kennis der planeten en hun eigenschappen was dus van belang voor de geneeskunde: Br. Gheraert Natuurkunde van het Geheel-al 1253-'86.
- 195) Bijv. Maerlant St. Franc. 8521-8884.
- 196) Ik teekende ongeveer 25 plaatsen aan.
- 197) Maerlant Sp. Hist. III. IV c. 19 v. 1-16.
- 198) Gulden Leg. Somerstuc fol. 185c.
- 199) Maerlant St. Franc. 8853-'84.

Hst. I

- ²⁰⁰⁾ Maerlant St. Franc. 8563-8602, 8777-8820; Gillis de Wevel St. Amand II 2909 vlg; Gulden Leg. Somerstuc fol. 85a, Winterstuc fol. 22d; Delftsch Mirakelboek in Ons Geestelijk Erf IV ('30) 220 vlg; Van de 9 mirakelen gaan er 6 over kinderen, van die 6 zijn er 4 verdrinken.
- ²⁰¹⁾ Horae Belg. IX Altniederl. Sprichwörter n. 15.
- ²⁰²⁾ W. MOLL Kerkg. voor de Herv. II 4 p. 119 noot 2.
- ²⁰³⁾ Maerlant St. Franc. 8521-'62, 6683-'98, 6709-'14, 6719-'32; de z. Sp. Hist. III. III c. 10 v. 27-43, 44-64, IV. I c. 9 v. 4-20; Lod. v. Velthem 5de partie II 2115-'59; cfr. A. MEISTER Die Fragmente der libri VIII Miraculorum des Caesarius von Heisterbach, p. 162.
- ²⁰⁴⁾ Zusters van Diepenveen p. 40.
- ²⁰⁵⁾ In de doodendansen ontmoet men zelden 't kind. In het spel van Leffinghe van 1539 op 't landjuweel te Gent was de eerste „tooch”: „Hier thoont men een naect kindeken hebbende een rolle”. Zie J. VANDERHEIJDEN Het thema en de uitbeelding van den dood, p. 321 vlg en 335.
- ²⁰⁶⁾ Dietsce Lucid. 4468-'71.
N.B. dode = soorten van dood, gedogen = ondergaan.
- ²⁰⁷⁾ Vander rijcheit ende vanden doot v. 33-40 (BLOMMAERT Oudvl. Ged. p. 146 vlg).
N.B. in vrouwen spoet = in vreugde voordeel, laghen = streven.
- ²⁰⁸⁾ Dit sijn Seneka leeren v. 125-153.
N.B. wel gheraect = bevallig.
- ²⁰⁹⁾ aldaar 504-506, 508-509.
- ²¹⁰⁾ aldaar 528-531.
- ²¹¹⁾ Rijmkroniek van Vlaanderen (KAUSLER I) v. 10549-'51; J. VAN VLOTEN Nederl. Geschiedz. I p. 81 Daer wasser. .; KRONENBURG Neerlands heiligen in de Middeleeuwen III 158.
- ²¹²⁾ Maerlant Sp. Hist. I. VII c. 65 v. 105-142.
- ²¹³⁾ Maerlant Sp. Hist. I. VII c. 66, 70.
- ²¹⁴⁾ Maerlant St. Franc. 9401-'14, 9459-'96, 9505-'14, 9537-'74, 9497-9504.
- ²¹⁵⁾ Maerlant Sp. Hist. I. VII c. 59-60, 70; Gulden Leg. Somerstuc fol. 90b.
- ²¹⁶⁾ Maerlant St. Franc. 9433-'58.
- ²¹⁷⁾ Maerlant St. Franc. 10295-'346; Gulden Leg. Winterstuc f. 134c.
- ²¹⁸⁾ Maerlant Sp. Hist. IV. VIII c. 43 v. 51-58; St. Franc. 9645.
- ²¹⁹⁾ Maerlant St. Franc. 9801 vlg.
- ²²⁰⁾ Sint Lutgart II 10047-'338; MOLTZER Levens en Leg. van heiligen p. 68.
- ²²¹⁾ MOLTZER o.c. 45.
- ²²²⁾ Gulden Leg. Somerstuc f. 209d, Winterstuc f. 26d; MAERLANT St. Franc. 9705 vlg.
- ²²³⁾ Maerlant Sp. Hist. IV. III c. 32 v. 47-53.
- ²²⁴⁾ Maerlant Sp. Hist. III. VI c. 14 v. 15-24.
- ²²⁵⁾ Gulden Leg. Winterstuc f. 129b vlg.
- ²²⁶⁾ Gulden Leg. Winterstuc f. 30a.
- ²²⁷⁾ Gulden Leg. Somerstuc f. 185a,c; Maerlant Sp. Hist. III. VI c. 42 v. 45-62, III. II c. 40 v. 11-34, III. IV c. 19 v. 21-30.
- ²²⁸⁾ Dat Scaecspel p. 147; Antwerpsch Liedboek, Hor. Belg. XI n. XX.
- ²²⁹⁾ Veldeke Leg. van St. Servaes II 1651-1759.
- ²³⁰⁾ Lod. v. Velthem 5de partie II 2115-'59; Maerlant Sp. Hist. I. VII c. 59, 60, 61, 65, 66, 70, 71, 86, 89; Maria-mirakelen ten gunste van kinderen.

- ²³¹⁾ Gulden Leg. Winterstuc f. 22d vlg. Van de 19 mirakelen daar vermeld zijn er 4 voor kinderen.
- ²³²⁾ Gulden Leg. Winterstuc f. 92bc: 3 voor kinderen.
- ²³³⁾ Maerlant St. Franc. Ongeveer 20 mirakelen aan kinderen.
- ²³⁴⁾ L. WIRTH Het H. Kruis en de Denensage te Breda Groningen 1893, zie p. 43 vlg de toegevoegde mir. in proza; zie het gedicht zelf v. 564-598.
- ²³⁵⁾ In Ons Geestelijk Erf V ('31) 230 vlg.
- ²³⁶⁾ I.c. 237-238.
N.B. item = insgelijks, ghesonde = gezondheid, loofden = deden geloften, bevaert = bedevaart, inden haghe = in den Haag, thant(s) = terstond.
- ²³⁷⁾ S meken Vanden Sacramente vander Niewwervaert, ongeveer de helft van de in dit spel her en der verhaalde wonderen.
- ²³⁸⁾ Vergelijk het verhaalde, o.c., in v. 881-900.
- ²³⁹⁾ S meken o.c.v. 901-908.
N.B. verlost = bij de bevalling geholpen, costuyme = gewoonte.
- ²⁴⁰⁾ In Ons Geestelijk Erf V ('31) 217 vlg.
- ²⁴¹⁾ Bijv. Dirc Potter. Der Minnen Loep I v. 855-875, II 983-1036, IV 542-556.
- ²⁴²⁾ Maerlant Sp. Hist. III. II c. 5 v. 18, III. VIII c. 55 v. 34.
- ²⁴³⁾ Maerlant Sp. Hist. III. IV c. 5 v. 38, IV. VII c. 34 v. 10, c. 40 v. 6-28; VAN VLOTEN Ned. Geschiedz. I p. 228, 229, 234.
- ²⁴⁴⁾ Vergilius Aeneis VII 518.
- ²⁴⁵⁾ Maerlant Sp. Hist. IV. I c. 19 v. 124.
- ²⁴⁶⁾ Maerlant Istorie van Troyen I 2621-'22.
- ²⁴⁷⁾ Maerlant o.c. I 2629-'30.
- ²⁴⁸⁾ Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 8 v. 15-20; VEDEL Ridderromantiek 31.
- ²⁴⁹⁾ Boendale Brab. Yeesten VII 15188.
- ²⁵⁰⁾ Grimbergsche Oorlog II 1112.
- ²⁵¹⁾ Grimb. Oorlog II 4010.
- ²⁵²⁾ ARNOLD o.c. 4.
- ²⁵³⁾ ARNOLD o.c. 5.
- ²⁵⁴⁾ W. WACKERNAGEL Abhandlung über die Lebensalter, in Kleinere Schriften, 3 dln Leipzig 1872-'74, gecit. door ARNOLD I.c.
- ²⁵⁵⁾ SIMÓN-PRADO Praelectiones Biblicae Nov. Test. II no. 960.
- ²⁵⁶⁾ LANGLOIS Moralistes p. 205 vlg.
- ²⁵⁷⁾ FRANKLIN L'Enfant Aanghansel p. 283-293. Zie ook p. 291 het citaat uit St. Isidorus van Sevilla lib. VII over (zes) aetates hominis.
- ²⁵⁸⁾ LAMPEN in Ons Geestelijk Erf I ('27) 56-60; verg. DEZ. I.c. II ('28) 214 vlg.
- ²⁵⁹⁾ Dirc van Delfhs Den Haag K.B. 73 E 26 fol. 14ab.
N.B. zukelinc = zuigeling, properliken = geëigend, hent = totaal, broecachtich = misdadig.
- ²⁶⁰⁾ Hildg b. n. XLIX.
- ²⁶¹⁾ G. C. VAN 'T HOOG Anthonis de Roovere p. 145-146.
- ²⁶²⁾ Hildg b. n. XLIX v. 24-35.
N.B. consent = toestemming, oncuwscheden = vuiligheid, Loumaent = Januari.
- ²⁶³⁾ Hildg b. n. XLIX v. 38-43.
N.B. overliden = doorschrijden, luttic = weinig, neder = gering.
- ²⁶⁴⁾ VAN 'T HOOG o.c. 145.
- ²⁶⁵⁾ Maerlant Der Naturen Bloeme I 4-32.

- 266) l.c. 17-18.
N.B. etaet = tijdperk.
- 267) l.c. 23-24.
- 268) Der Mannen ende der Vrouwen Heim. 452-455; verg. Hildg b. n. XXXII v. 214-231.
- 269) BLOMMAERT Oudvl. Ged. p. 124 vlg.
- 270) o.c. v. 35-48.
N.B. selverijn = zilver (bijv. nmw.), luter = louter, maghetoghen = opvoeders.
- 271) Zie bijv. v. 48 in dezen tekst:
 Hebben sy goede macht ghetoghen....
- 272) Brit. Mus. hs add. 10286; zie DE FLOU-E. GAILLIARD o.c.p. 163 (v. 37-50).
- 273) DE FLOU-GAILLIARD o.c. 170.
- 274) ARNOLD o.c. 5-7.
- 275) Aiol in Dietsche Warande l.c.v. 211.
- 276) Beatris v. 432.
- 277) Segher Dieregot gaf Prieel van Troyen 2272-'89.
- 278) Maerlant Istorle van Troyen I 5047-'54.
N.B. stoet = stond, gelu = geel, kerps = krullend, doe = toen.
- 279) HOOGSTRA Proza-bewerkingen van het leven van Alex. d. Gr. In het mnl., 2de tekst p. 44. Ongeveer eender is de beschrijving in het Haagsche bijbelhandschrift K.B. 78 D 38 II fol. 69d, doch zonder vermelding van 't haar.
N.B. lufter = linker.
- 280) Op de beide in noot 279 aangehaalde plaatsen.
- 281) Die Rose 1199 vlg.
- 282) Die Rose 782 vlg.
- 283) Die Rose 797-806.
N.B. slecht = argeloos, nese = neus, stede = stand, kersp = krullend, er of maken cont = ervan vertellen.
- 284) Die Rose 753-763.
N.B. bat = beter, luttelkin = een beetje, gepingeert = geschilderd.
- 285) Floris ende Blancefloer 704-708 de schoonheid van Blancefloer, verg. echter v. 3329 vlg zinspeling.
- 286) Maerlant Clausule vander Biblen str. 41.
- 287) Het Pelgrimsblad VII ('33) 53-54, 59; verg. KRONENBURG Maria's Heerlijkheid II 327-328.
- 288) VAN 'T HOOG o.c. 146-147.
N.B. huere = uur, zijs = zoo, zus (?).
- 289) Voorbeeld: Maerlant Merlijn 35579 vlg.
- 290) Voorbeeld: Maerlant Merlijn 17959 vlg.
- 291) Die Rose 768-769.
N.B. granen = knevelharen, musel haer = muizenhaar.
- 292) Floris ende Blancefloer 3279 vlg.
- 293) Maerlant Istorle van Troyen III 38175-'78.
- 294) FRANKLIN o.c. 291 vlg cit. Barth. Angl.
- 295) Floris ende Blancefloer 3329 vlg. De gewone uitdrukking voor meisjes schijnt te zijn: „tot haar jaren gekomen”; zie Eerste Bliscap 1718; Rulman Meerswin Dat Boeck vanden Oorspronck, in De Vrije Fries XV (1881) 189; DE FLOU-GAILLIARD o.c. 71, S. Godebert.
- 296) Aangehaald in Der Mannen ende der Vrouwen Heim. 452-455.
N.B. fleuma = een der vier hoofdvochten.

- ²⁹⁷⁾ Physiologus, 2de fragm. 70-80.
N.B. mach = kan, bat = beter.
- ²⁹⁸⁾ Maerlant Der Nat. Bloeme I 33-36.
- ²⁹⁹⁾ Dirc van Delf in hs. K.B. 73 E 26 f. 14b.
- ³⁰⁰⁾ Der Vrouwen Heim. 96-97 noemt voor het meisje het 12de-13de jaar.
- ³⁰¹⁾ Der Mannen ende der Vrouwen Heim. 1082-'88.
- ³⁰²⁾ J. VAN GINNEKEN in Onze Taaltuin III ('34-35) 131.
- ³⁰³⁾ Maerlant Der Nat. Bloeme I 42-48.
N.B. sparen = uitstellen, been = beenderen, bede = beide, plagemens = had men die gewoonte, vromen = goeddoen.
- ³⁰⁴⁾ H. PEEPERKORN in Tijdschrift voor Zielkunde en Opvoedingsleer XXV ('33) 161-162.
- ³⁰⁵⁾ Styevoort II p. 202 vlg Ref. 236.
- ³⁰⁶⁾ Styevoort I p. 157 Ref. 82.
N.B. dubbel vellekijn van Venusharen = bijdehandje onder Venus' vriendinnetjes, me = mee.
- ³⁰⁷⁾ SCHOTEL Letter- en oudheidk. Avondstonden 210.
- ³¹¹⁾ VERWIJS Van Vrouwen ende van Minne XI v. 143-147.
- ³⁰⁹⁾ J. BREEVOORT Vader Cats en de Vrouw, Kampen 1915 p. 165.
- ³¹⁰⁾ B(uitenrust) H(ettema) in Taal en Letteren XI ('01) 223 noot 2.
- ³¹¹⁾ KRONENBURG Neerlands Heiligen in vroeger eeuwen I 117.
- ³¹²⁾ Thomas a Kempis Vita Lidewygis cap. 3.
- ³¹³⁾ Zoo bijv. bij St. Lidwina en St. Lutgart; zie Thomas Cantimp. Vita S. Lutgardis Virginis, bij SURIUS dl. VI 409 vlg § 2 en 3.
- ³¹⁴⁾ Parthenopeus ende Melior 2810 vlg. 3398 vlg.
- ³¹⁵⁾ Van enen jonghen kinde ende van haren scoelmeester, in Belg. Museum I 326 vlg v. II en 52-53:
 Dat kint en hadde maer xij jaer.
 Ghewaghdijns mi meer, ic blive thuus,
 Ende wille nemmeer ter scole gaen.
- ³¹⁶⁾ Roman van Limborch IX 791 vlg; Maerlant Merlijn 16355 vlg; enz.; nog wel 25 andere plaatsen.
- ³¹⁷⁾ Boendale Brab. Yeesten V 1086 vlg, 1258 vlg, 1303 vlg; Jan III; S. A. WALLER ZEPER Jan van Henegouwen, heer van Beaumont p. 59.
- ³¹⁸⁾ Van Vrouwen ende van Minne p. XVII, Een saluut van minnen str. 2:
 vernamic een kint,
 Dat mlyn herte so hevet versint
 Dattic van minnen bem worden blint.
 De verkleinwoorden en de kleiner-benamingen kunnen ook uit liefde voortkomen. Zoo wordt Tmeisken metten brunen vlechtken (E. VERWIJS Dit zijn X goede boerden) nu eens „wechtken“, dan weer „kindekijn“ geheeten.
N.B. vernamic = werd ik gewaar, bem = ben.
- ³¹⁹⁾ Lancelot II 35831 vlg wordt Percival „een herde scone kint van .xv. jaren“, verderop „dat scone knapeliyn“ genoemd.
- ³²⁰⁾ VERWIJS EN VERDAM Mnl. Wb. in voce.
- ³²¹⁾ Limborch III 342-345: Zal een kind mij dooden? Segheliyn, kort voor hij als strijdbare held de wereld intrekt, klaagt v. 1807-'08:
 So helpt mi, Jhesus van Nazarene,
 Ic ben mer een kint allene.

Hst. I

- ³²²⁾ Limborch III 781.
- ³²³⁾ E. SPIRGATIS Verlobung und Vermählung im altfranzösischen volkstümlichen Epos, Berlin 1894.
- ³²⁴⁾ HOOPS Reallexikon der germanischen Altertumskunde i.v. Heiratsalter citeert Walthari-lied.
- ³²⁵⁾ B. M. VAN DER STEMPEL o.c. 179; Lancelot II 13863-'75.
- ³²⁶⁾ O.a. onze stadhouder Willem II en Maria Stuart.
- ³²⁷⁾ O. CHRISMAN The historical Child, p. 281-283.
- ³²⁸⁾ Boendale Brab. Yeesten V 4736, VI 377-403, VII 18117 vlg.
- ³²⁹⁾ Melis Stoke p. 110, Jan I, p. 261-262, Willem III.
- ³³⁰⁾ Jan van Heelu v. 945-950.
- ³³¹⁾ In het museum Meermanno-Westreenianum te Den Haag; zie Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudheidk. 3de reeks II (1885) 123.
- ³³²⁾ J. DIEFFENBACHER Deutsches Leben im 12. und 13. Jahrhundert, II p. 101-102.
- ³³³⁾ hs Leiden U.B. lett. 271 fol. 6v-7r.
N.B. soec = zoog.
- ³³⁴⁾ VARII Ruusbroec, Leven, Werken, p. 143.
- ³³⁵⁾ VAN VLOTEN Geschiedz. I. p. 133, 138; VAN DER GRAFT Historie-liederen 115.
- ³³⁶⁾ VAN VLOTEN o.c. 138.
N.B. vieleynicheit = laagheid, na mijn vermeten = zoo durf ik vragen, door = om wille van.
- ³³⁷⁾ VAN VLOTEN o.c. 133.
- ³³⁸⁾ VAN VLOTEN o.c. 141.
- ³³⁹⁾ Rijmkroniek van Vlaanderen 6092-'96.
N.B. hi ne.... = met haastig te ontbieden, feytijs = bevallig, inecht = jonkvrouw.
- ³⁴⁰⁾ Rijmkroniek van Vlaanderen, 6140.
- ³⁴¹⁾ Thom. Cantimpr. Vita S. Lutg. § 1.
- ³⁴²⁾ Gulden Leg. Winterstuc f. 143d.
- ³⁴³⁾ MONTALAMBERT p. 31-32.
- ³⁴⁴⁾ Zie hst. IX.
- ³⁴⁵⁾ Montalambert p. 47.
- ³⁴⁶⁾ VARII Ruusbroec 143.
- ³⁴⁷⁾ VAN DER STEMPEL Vrouw p. 179-182; Maerlant Merlijn 11724 vlg; Lancelot II 16948 vlg.
- ³⁴⁸⁾ VAN DER STEMPEL l.c.; Lancelot II 6611 vlg. cfr 6564.
- ³⁴⁹⁾ Maerlant Merlijn 11724-'31.
N.B. wet = weet.
- ³⁵⁰⁾ O. CHRISMAN o.c. 281.
- ³⁵¹⁾ Froissart I 482-498.
N.B. zuverlijke = aardige, mooie, bi aventuere = misschien, te passe = juist, sicht = ziet.
- ³⁵²⁾ Mnl. Wb. III 1618, 1622 i.v. cnecht en cnechtkljn.
- ³⁵³⁾ Oud Vaderl. Recht I.238.
- ³⁵⁴⁾ o.c. I. 239.
- ³⁵⁵⁾ o.c. I. 239.
- ³⁵⁶⁾ Mnl. Wb. III 1622: O(ude) K(eur ?) van Delft I, 5, 14.
- ³⁵⁷⁾ Boendale Brab. Yeesten V 851 vlg.

- ³⁶⁸⁾ o.c. V 4636 vlg.
³⁶⁹⁾ o.c. VI 457 vlg.
³⁷⁰⁾ o.c. VI 572 vlg.
³⁷¹⁾ o.c. VII 7225 vlg.
³⁷²⁾ Melis Stoke p. 145 vlg. Dat hij nog zeer jong was, blijkt hieruit, dat hij, geruimen tijd later (zie p. 174), nog geen 16 jaar oud zijnde, een voogd krijgt.
³⁷³⁾ Boendale Brab. Yeesten V 4636 vlg.
³⁷⁴⁾ VAN VLOTEN Geschiedz. I p. 114.
³⁷⁵⁾ VARII Ruusbroec 146.
³⁷⁶⁾ Ann. Egm. in MGH SS XVI p. 453 ad annum 1132, twee maal.
³⁷⁷⁾ Zusters van Diepenveen 264.
³⁷⁸⁾ FL. VAN DUYSE Het oude Ned. Lied I 89; G. KALFF Het Lied in de Middeleeuwen p. 139.
³⁷⁹⁾ FR. VON WESTENHOLZ Die Griseldis-Sage in der Literaturgeschichte, Heidelberg 1888.
³⁸⁰⁾ Thomas a Kempis o.c. cap. III.
³⁸¹⁾ Anna Blijns (Bogaers-v. Helten) 2de boek, n. XV str. f
³⁸²⁾ VAN MIERIS gecit. Mnl. Wb. IV 1347 i. v. meisen, nl. Mieris 2, 160. *N.B. joff = of, verbooren = verbeuren.*
³⁸³⁾ Aiol in Dietsche War. VII (1866) 449 vlg.
³⁸⁴⁾ Boudewijn van der Lore Dits Tijtverlies v. 88-89. (BLOMMAERT Oudvl. Ged. p. 109 vlg).
³⁸⁵⁾ Boendale Brab. Yeesten V 851-859; cf. VI 11854-'58.

TWEEDE HOOFDSTUK

- 1) VEDEL o.c. 95.
- 2) WECHSSLER o.c. p. 153 geeft als een der kenmerken van den mystieken denkvorm: „Mutter mit Kind als Sinnbild des durch Geburt und Nahrung sich stetig erneuernden Lebens“, en van den materialistischen: „Hausfrau oder Liebchen, instrument de plaisir et d'enfantement“.
- 3) Maerlant Merlijn 1437.
N.B. entie = en de.
- 4) Gloriant v. 48-49, 60-61, 104-105.
- 5) Lanceloet van Denemarken v. 514-515.
N.B. op dat = indien.
- 6) Des Coninx Summe § 504.
- 7) Maerlant Sp. Hist. I. V c. 3 v. 35-56.
- 8) Boendale Jans Teesteye 2790 vlg.
- 9) Boendale Der Leken Sp. I c. 25, III c. 9.
- 10) Boendale o.c. I c. 25 v. 11-12; Vergl. Hildg b. n. XLVIII.
N.B. vollen = vullen.
- 11) Styevoort I p. 192 Ref. 98 v. 19-24.
- 12) I.c. 3de strofe.
N.B. doorden = de orde, memmeken teyteken = mammi en pappie, moyrken = moedertje, iolijs = plezier.
- 13) I.c. Prinche, v. 49 vlg.
N.B. mer = maar, te vertyene = na te laten.
- 14) HOOGSTRA o.c. 150.
- 15) Des Coninx Summe § 504-507.
- 16) Boendale Der Leken Sp. III c. 9 v. 8-18, 23-26.
N.B. Docsuin = de reden (tot gebruik), dien = opgroeien, lien = verklaren.
- 17) Jan de Weert 1243, verg. 577-580.
- 18) Augustijnken van Dordt Dit is Sint Jans Evang. 468-472; Dboec van den houte v. 25-34.
- 19) Gulden Leg. Winterstuc fol. 89d.
- 20) Gulden Leg. Somerstuc fol. 52d.
- 21) Dat Scaecspel p. 142; Spiegel der Sonden 1935-'66; Hildg b. n. XLVIII.
- 22) Anna Bijns Nieuwe Ref. (Jonckbl.-v. Helten) n. XXVII.
- 23) Der goeder leiken Reghel v. 145-150 (N. DE PAUW Mnl. Ged. en Fr. I p. 234 vlg.).
- 24) Boendale Boec vander Wraken 1390 vlg.
N.B. guetlijc = goedig, wet = weet, versien = voorzien.
- 25) CHRISMAN o.c. 284: „children were clothed in about the same manner and the same styles as their elders, their being no great distinguishing marks...“; DIEFFENBACHER o.c. I 80; voor onze late middeleeuwen heeft men de miniaturen als bron voor de kennis der kinderkleeding.
- 26) Jan de Weert 2267-'77.
- 27) Boendale Jans Teesteye 2796 vlg.
- 28) Limborch I 198-199, 2715 vlg.
- 29) Boendale Brab. Yeesten VII 16433-'34.
- 30) W. SURINGAR Mnl. Rijmspreuken n. 81.
- 31) ROESSINGH o.c. cit. uit Dit is die gheestelike apteke, p. 104. Vander Taverne, in Vaderl. Museum I p. 86 v. 49-52:

Ach leider, hoe es hi dan ghesint,
 Die arme dwaes, die thuuswert geet,
 Daer hi wijf ende kinder vint
 Ende hi cruus no munt en weet!

N. VAN DER LAAN Rederijkersspelen p. 151 Kyck inde krijch v. 390.

- ³²⁾ Spiegel der Sonden 1865-'94; Anna Bijn's Ref. (Bog.-v.H.) 2de boek n. VII str. h:

En dat wijf en kindren wel souden behoeven,
 Hanghen sij aen hoeren.

- ³³⁾ Spiegel der Sonden 5779-'82; De studie in den bijbel bij ketters oorzaak: Anna Bijn's Ref (B.-v. H.) 1ste boek R. XII str. e:

Sy studeren som, datse haer werc vergeten,
 De kinder souden eten, ja haddense broot.

- ³⁴⁾ Jan de Weert 1231-'35.

- ³⁵⁾ Boendale Der Leken Sp. III c. 19 v. 81-88.

- ³⁶⁾ Van den VII vroeden binnen Romen 428-429.

- ³⁷⁾ Gulden Leg. Winterstuc f. 30a.

- ³⁸⁾ Dirc Potter Dat Bouck der Bloemen p. 14.

- ³⁹⁾ Esmoreit 376-377.

- ⁴⁰⁾ VAN DER STEMPPEL De Vrouw 174. Zij citeert Merlijn 19717-'35, 19746, Ferguut 383-434 (401-434).

- ⁴¹⁾ Dirc Potter Der Minnen Loep I 2193-'94, III 999-1036.

- ⁴²⁾ Limborch IV 1666-1750.

- ⁴³⁾ Aiol (VERDAM) fragm. II, v. 802-837, 1164 vlg.

- ⁴⁴⁾ Seghelijn. Het proces in de ziel der moeder wordt psychologisch in zijn ontwikkeling geschetst: 1014 vlg, 1116-'19, 1150-'53, 1172-'74, 1179-1221.

- ⁴⁵⁾ Esmoreit 646-661.

- ⁴⁶⁾ Des Coninx Summe § 240; Boendale Der Leken Sp. I. c. 19 v. 63-68; Lancelot II 32518 vlg.

- ⁴⁷⁾ Zusters van Diepenveen 40.

- ⁴⁸⁾ Maerlant Sp. Hist. III. IV c. 42 v. 45-62.

- ⁴⁹⁾ Maerlant Sp. Hist. III. I c. 44 v. 9-16.

- ⁵⁰⁾ Van den VII Vroeden 770, 1028, 4094.

- ⁵¹⁾ Van den VII Vroeden 15.

- ⁵²⁾ Limborch XII 434 vlg; HOOGSTRA p. 136.

- ⁵³⁾ Dit zijn Seneca leren, zie hst. I.

- ⁵⁴⁾ Dit zijn Seneca leren 502-541.

- ⁵⁵⁾ Maerlant Sp. Hist. III. VI c. 6 v. 41-46.

N.B. jonste = gunde.

- ⁵⁶⁾ Gulden Leg. Somerstuc fol. 180a.

- ⁵⁷⁾ Gulden Leg. Winterstuc fol. 174cd.

- ⁵⁸⁾ Beatris 776-785.

- ⁵⁹⁾ Zusters van Diepenveen 206-207, 211.

- ⁶⁰⁾ Zusters van Diepenveen 214.

- ⁶¹⁾ CHRISMAN o.c. 289.

- ⁶²⁾ LAMPEN In Ons Geestelijk Erf III ('29) 334.

- ⁶³⁾ M. ENGLISH in Liturg. Parochieblad XIV ('32) 421, geciteerd in Ons Liturgisch Tijdschrift XVIII ('33) 186.

- ⁶⁴⁾ Rijksmuseum Amsterdam n. 949.

- ⁶⁵⁾ Lancelot II 30500-30600.

Hst. II

- ⁶⁶⁾ Seghelijn 2368-'73.
⁶⁷⁾ Froissart l.c.; Gulden Leg. Winterstuc fol. 79d.
⁶⁸⁾ Lorreinen (MATTHES) 3de fragm. 599-601, cf. 685-691.
⁶⁹⁾ Renout van Montalbaen; ondanks zijn vroegere dreigementen uit Haymijn v. 165-199 het verlangen, kinderen te bezitten, die het land tegen den vijand zullen verdedigen (Frankisch motief). Aye, die zijne hem onbekende kinderen verborgen gehouden heeft, informeert nu voorzichtig:
 Soudise doden? sprac die vrouwe.
 Nenic, seiti, bi mire trouwe!
 Ic soudse wel houden allegader,
 Also sculdich es die vader
 Te houdene sin lieve kint,
 Dat hi vor al de werelt mint. (v. 191-196).
⁷⁰⁾ MATTHES Renout van Montalbaen p. XXXIII.
⁷¹⁾ MATTHES o.c.p. XXXIX-XL.
⁷²⁾ Renout van Montalbaen v. 985-987.
⁷³⁾ Lorreinen 2de boek, 2de partie, fragm. VI v. 45, 53.
⁷⁴⁾ Aiol 375-381.
⁷⁵⁾ Limborch 1825 vlg.
⁷⁶⁾ Limborch 1666 vlg.
⁷⁷⁾ Seghelijn 578 vlg.
⁷⁸⁾ Maerlant Merlijn 19704.
⁷⁹⁾ Esmoreit 654.
⁸⁰⁾ Lorreinen Iste fragm. 396-397, 420, 465.
⁸¹⁾ Zie bijv. Melis Stoke p. 31, 42, 75, 95, 96, 135, 137, 174.
⁸²⁾ Boendale Brab. Yeesten VII 6523-6615; Melis Stoke p. 95.
⁸³⁾ Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 23 v. 65-71.
⁸⁴⁾ Aiol Iste fragm. 602-800; Seghelijn 219 vlg; Lancelot II 37132 vlg; Maerlant Merlijn 9100-9346.
⁸⁵⁾ Walewein 1847-'53; Dietsce Lucid. 3252 en '54:
 Die weduwen ende wesen gesterken,
 Dat sijn Gods knechte.
⁸⁶⁾ Grimb. Oorlog I 4338-'39:
 Daer wert geslagen menigen slach,
 Ende gemaect weduwen, wesen.
⁸⁷⁾ Maerlant Sp. Hist. III. VI c. 49 v. 37-90.
⁸⁸⁾ Dietsce Lucid. 3237-'54.
⁸⁹⁾ Dietsce Lucid. 3237, 3241-'42.
N.B. vercauseren, verkeerde lezing voor: vertanseren of vertasseren = afpersen, uitzuigen. Cfr. Mnl. Wb. i.v.
⁹⁰⁾ Dit sijn die x Plaghen 2025-'43.
⁹¹⁾ Spiegel der Sonden 14495-'98.
⁹²⁾ Dirc van Delf bij DANIELS o.c. 186.
⁹³⁾ Maerlant Merlijn 2363.
⁹⁴⁾ Rinclus str. 103 v. 1221-'22.
N.B. ongeduer = ondragelijke toestand.
⁹⁵⁾ Jan de Weert Disputacie van Rogiere ende van Janne 1741-'53.
⁹⁶⁾ Jan de Weert Nieuwe Doctrinael 1231-'35, 2276 vlg.
⁹⁷⁾ Verg. Griseldis-sage, Lied van de koningin van 11 jaren.

- ⁹⁸⁾ Limborch I 1975-'79.
N.B. twi = waarom.
- ⁹⁹⁾ Maerlant Heimelicheit der Heimelicheden 725-730:
In steden dire mogenthede
Mac scolen, ende doe leren mede
Die kinder van dinen lande.
Sijn si arem, vul hem die hande,
Doe hem hovescheit ende ere,
Dat elc te williker lere.
Indien de laatste twee verzen niet enkel op de arme kinderen slaan, gaat mijn redeneering toch nog op.
- ¹⁰⁰⁾ KNUTTEL Het geestelijk Lied 95-98.
- ¹⁰¹⁾ Veelderhande geneuchl. Dichten, Tafelspelen ende Refereynen p. 104 vlg.
- ¹⁰²⁾ o.c. 110, 114 vlg.
- ¹⁰³⁾ o.c. 115, 117 vlg.
- ¹⁰⁴⁾ Lancelot II 14807 vlg.
- ¹⁰⁵⁾ Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 6 v. 8-24.
- ¹⁰⁶⁾ B r. Gheraert St. Christina de Wonderb. v. 172-174.
N.B. quec = vee.
- ¹⁰⁷⁾ C. DE VOOYS Marialegenden I p. 231 n. CXIV, II p. XLVI fol. IIId.
- ¹⁰⁸⁾ Zusters van Deventer p. 216.
- ¹⁰⁹⁾ Antw. Liedboek, Horae Belg. XI n. CCXVIII str. 11.
- ¹¹⁰⁾ De oorlogen brachten voor de vrouwen en meisjes in dit opzicht groote gevaren mee; zie bijv. Maerlant Alexanders Geesten III 492 vlg.
- ¹¹¹⁾ Antw. Liedboek, Horae Belg. XI c. XXXI str. I; Esbatement vanden Luystervinck; en hetzelfde feit als daar behandeld in Antw. Liedboek, l.c.n. CXCII.
- ¹¹²⁾ Antw. Liedb. l.c. n. XV, XXVII, XXIX, XXXI, XXXIV, XLV, CXXIX, CLXXI, CXCII, CCIX, CCXVIII; CARTON Oudvl. Liederen p. 116 n. LIV.
- ¹¹³⁾ Rubben, Katmaecker, Corn. Everaert Vanden Visscher; enz.
- ¹¹⁴⁾ Voorbeelden: Dirc Potter Der Minnen Loep I 855-875, Perna; Maerlant Sp. Hist. IV. III c. 63 v. 34-80, de moeder van Willem den Veroveraar; Limborch III 563-791, Europa; Lancelot II 42547 vlg, moeder van Moriaen; VAN DER STEMPEL De Vrouw 155 vlg; KALFF Het Lied in de ME 169.
- ¹¹⁵⁾ Lancelot III 3330 vlg.
- ¹¹⁶⁾ Lancelot III 6177-'95, 6510-'16; cf. III, inhoud van het Iste boek, p. CXXXVI.
- ¹¹⁷⁾ Lancelot II 42547 vlg, 46198 vlg, 47172 vlg.
- ¹¹⁸⁾ Walewein 11165-'72.
- ¹¹⁹⁾ Lancelot III 2874 vlg.
- ¹²⁰⁾ Hildg b. n. IV 432-499; Jan de Weert Nieuwe Doctr. 1150-'55; Cancellierboec p. 169, 175 vlg; Spiegel der Sonden 1865 vlg, 1935 vlg; Ruusbroec II 211-213; Rulman Meerswin 177 vlg; Boeck van der Voirsienicheit p. 178; Des Coninx Summe § III; Dirc van Delf Winterstuc cap. XXV; A. de Roovere Quiconque vult salvus esse 627-630.
- ¹²¹⁾ Hildg b. n. IV 437.
- ¹²²⁾ l.c. 527-616.
- ¹²³⁾ l.c. 438-439.

Hst. II

- ¹³⁴⁾ Hier beghint den AB recht ende everecht v. 14 (BLOMMAERT Oudvl. Ged. p. 143); Den ABCDE v. 14 in Tijdschr. XIX ('01) 291.
- ¹³⁵⁾ Spiegel der Sonden 1885-'93.
- ¹³⁶⁾ Jan de Weert N. Doctr. 1323-'40.
- ¹³⁷⁾ Des Coninx Summe § 77.
- ¹³⁸⁾ Lancelot IV 12468 vlg.
- ¹³⁹⁾ Lancelot IV 12715 vlg, 12805 vlg.
- ¹⁴⁰⁾ Lancelot IV 12900 vlg.
- ¹⁴¹⁾ Lancelot II 14783-15250; Maerlant Merlijn 33416 vlg.
- ¹⁴²⁾ Karel de Groote en zijn XII pairs (Lorreinen) 2115-'53; cf. Madocs droom in Tijdschr. III (1883) 28, 43.
- ¹⁴³⁾ Maerlant Merlijn 26405 vlg; Dirc Potter Der Minnen Loep I 1415 vlg.
- ¹⁴⁴⁾ ARNOLD o.c. 17.
- ¹⁴⁵⁾ Boendale Boec vander Wraken III 1552-'97; JACOBS Jan de Weert's N. Doctr. p. 168; C. DE VOOYS Leg. en Exemp. 246; VAN DER VET Het Biënboec 242; Maerlant Sp. Hist. I. I c. 42, I. VII c. 66; C. DE VOOYS Marialeg. I p. 341, 372.
- ¹⁴⁶⁾ Maerlant Merlijn 12485-'504; Dirc Potter Der Minnen Loep III 999-1000:
 So langhe speelde si mitten broeder,
 Dat si wert eens kindes moeder.
 Anna Bijns Ref. (Bog.-v.H.) 2de boek n. XVIII d:
 Tmach wel passeren naer Luters secte,
 Dat susterkens bruerkens malcanderen gherieven.
- ¹⁴⁷⁾ Dirc Potter o.c. III 754-776, 944.
- ¹⁴⁸⁾ C. DE VOOYS Marialeg. I p. 280 n. CXXXII; N. DE PAUW Mnl. Ged. en Fr. I 487; Tijdschr. XIII (1894) 248; GUIETTE Lég. de la Sacristine 136.
- ¹⁴⁹⁾ GUIETTE o.c. 139.
- ¹⁵⁰⁾ Hetgeen MOLL Kerkgesch. v. Ned. voor de Herv. II 4, p. 138 meedeelt over 't ontdekken van kinderkerkhoven bij nonnenkloosters, is zeker geen algemeen verschijnsel geweest!
- ¹⁵¹⁾ Maerlant Sp. Hist. I. VII c. 60; C. DE VOOYS Marialeg. I 51 n. XII.
- ¹⁵²⁾ Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 14 v. 72-74.
- ¹⁵³⁾ Van enen jonghen kinde ende van horen scoelmeester 185 vlg.
- ¹⁵⁴⁾ VAN DER VET o.c. 192.
- ¹⁵⁵⁾ Anna Bijns Ref. (B.-v.H.) 2de boek Ref. XVI f.
- ¹⁵⁶⁾ Anna Bijns in Leuv. Bijdr. IV p. 243 Ref. IX.
- ¹⁵⁷⁾ Maerlant Sp. Hist. III. VI c. 8 v. 8-42.
- ¹⁵⁸⁾ Reinaert I 1172, 1237.
- ¹⁵⁹⁾ Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 70 v. 60-64.
- ¹⁶⁰⁾ JACOBS o.c. 189-190.
- ¹⁶¹⁾ hs L, een vijftig verzen in plaats van 1880-'85; cf JACOBS p. 262-'3.
- ¹⁶²⁾ Hildg b. n. LVIII 170-173.
- ¹⁶³⁾ Hildg b. n. LXXXV.
- ¹⁶⁴⁾ Bij N. DE PAUW Mnl. Ged. en Fragm. II p. 334.
- ¹⁶⁵⁾ Anth. de Roovere Quiconque 635-641.
N.B. Ze dalden geen jongemeisjes in hun huis, maar enkel oude wijfjes!
pijnderkins = wreedaards.
- ¹⁶⁶⁾ Maerlant Sp. Hist. III. IV c. 49 v. 30-46.

- 157) C. DE VOOYS Leg. en Ex. 185-186.
 158) VAN DER VET o.c. p. 168 vlg.
 159) Maerlant Merlijn 3015-4446.
 160) Dezelfde geschiedenis in Antw. Liedboek, Horae Belg. XI n. CXCII.
 161) Luystervinck v. 303.
 162) Luystervinck 311-314.
 163) Maerlant Sp. Hist. IV. I c. 42 v. 47-72.
 164) Bijv. Lancelot II 15233; Mnl. Wb. IX 1443 cit. Lapid. fr. 336.
 165) Boendale Der Leken Sp. I c. 19 v. 39.
 166) Boendale Der Leken Sp. III 754-776.
 167) Bijv. Rubben, Tielebuys, Veelderhande gen. Dichten, Tafelsp. 114.
 168) Boendale Boec vander Wraken II 969 vlg.
 169) Seghelijn 9250 vlg.
 170) Zie Achtste Hst.
 171) Jan de Weert N. Doctr. 1867-'68.
 172) Jan de Weert o.c. 1846-'66.
 173) Cancellierboek p. 168.
 174) Der Vrouwen Heim. 752-767.
 175) Der Vrouwen Heim. 768-773.
 176) Der Vrouwen Heim. 774-784.
 177) JACOBS o.c. 35.
 178) Maerlant Sp. Hist. III. VII c. 9 v. 3-16, 49-77; Boendale Brab. Yeesten VI 9083, 9096. Ruusbroec IV 199 stelt in geestelijken zin bastaarden tegenover wettige zonen.
 179) Maerlant Merlijn 26405 vlg; Dirc Potter Der Minnen Loep IV 405-'8.
 180) Bijv. Artur, Merlijn 8536 vlg; Alexander, HOOGSTRA p. XVI, XXI, I-3, 38-43; SCHOTEL Vaderl. Volksboeken en Volkssprookjes 68; Maerlant Merlijn 19545 vlg, Sp. Hist. II. VII c. 9; J. H. JUNIUS Heraldiek (A'dam 1894) p. 63-64.
 181) Antw. Liedb. Horae Belg. XI n. XXVII str. 4.
 182) Jan de Weert N. Doctr. 1072-'77.
N.B. plien = plegen, cume = nauwelijs.
 183) Styevoort I p. 80 Ref. 42; Antw. Liedb. I. c. n. CXXIX str. II, CCXVIII str. 4.
N.B. en de = deed 't niet, kwam er niet bij...
 184) Styevoort II p. 179 R. 222.
 185) Styevoort II l.c. v. 26-29.
 186) Rijmkroniek van Vlaanderen 2246-'56.
N.B. viel soe = viel zij, soet = zij het, soes = zij daarvan.
 187) Seghelijn I vlg; Dirc Potter Der Minnen Loep I 1907-'84.
 188) Jan de Weert N. Doctr. 1872-'77.
 189) B. H. in Taal en Letteren XI ('01) 225.
 190) Lancelot III 23259 vlg.
 191) Dirc Potter Der Minnen Loep III 983-1036.
 192) Vanden VII Vroeden 4094 vlg.
 193) Dirc Potter Der Minnen Loep I 1907-'84.
 194) BOEKENOOGEN in Tijdschrift voor Boek en Bibliotheekwezen III ('05) 134.
N.B. dangier = gevaar, compassie = medelijden.

Hst. II

- 185) O. BÖCKEL Psychologie der Volksdichtung p. 211-212.
- 186) C. DE VOOYS Marialegenden I p. 372 n. CLXX.
- 187) Dirc Potter Der Minnen Loep I 855-875.
- 188) Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 45 v. 20-128; Seghelijn I vlg; D. Potter Der Minnen Loep I 1907-'84.
- 189) Reis van Ste Brandaen 546-548 (BLOMMAERT I p. 10 vlg); Van Ste Brandaen 563-566 (BLOMMAERT II p. 3 vlg).
N.B. ru = ruig, mere = zee.
- 200) Aiol 602-800.
- 201) Esmoreit 27 vlg, 142 vlg.
- 202) Madelghijs' kinsheit (N. DE PAUW Gent 1889) p. 27 vlg; cf. aldaar inhoud van een volksboek p. XLVIII.
- 203) KALFF Epische Fragm. n. XI; inhoud p. 205-208.
- 204) Limborch IV 1359 vlg.
- 205) KALFF Gesch. Ned. Lett. der 16de eeuw II 201-202: Een schoone historie van den Ridder met dat Kruyce, genaamt Prins Meliadus (vertaalde roman).
- 206) P. LEENDERTZ Jr. Mnl. Dram. Poëzie p. CXLIV vlg, CL.
- 207) Maerlant Sp. Hist. IIIde Partie: I. c. 19 v. 43-64, II c. 5 v. 18, III c. I v. 36-72, V c. 38 v. 1-33, VI c. 18 v. 90, c. 30 v. 86, c. 38 v. 52, c. 20, c. 48.
- 208) Boendale Brab. Yeesten VI 7185-'90.
- 209) Boendale Brab. Yeesten II 1602-'12.
- 210) C. DE VOOYS Marialegenden I n. XCV, verg. II n. LXXIII; II n. LXXXII, verg. I n. CLXXVII; II n. XC; C. DE VOOYS Mnl. Leg. en Exemp. p. 209, 216; VAN DER VET o.c. 220, 223.
- 211) Als motief zie K. KROHN Die folkloristische Arbeitsmethode p. 161-162.
- 212) Lod. v. Velthem 5de Partie II 2981-'96.
- 213) FL. VAN DUYSE Het oude Ned. Lied I 221 vlg, 230.
- 214) KALFF Het Lied in de ME 225-226.
- 215) KALFF Het Lied in de ME 226; W. LINCKE Das Stiefmuttermotiv im Märchen der germanischen Völker (cf. Museum XLII n. I).
- 216) KALFF Epische Fragm. n. VI.
- 217) Walewein 5328-5755, de geschiedenis van Vos Roges.
- 218) Vanden VII Vroeden 451 vlg.
- 219) Maerlant Sp. Hist. III. VI c. 14 v. 34-40.
- 220) DANIELS Dirc van Delf p. 128.
- 221) Die bouc van Seden v. 477.
- 222) Seghelijn 628 vlg.
- 223) Seghelijn 719.
- 224) Limborch I 2260.
- 225) Spiegel der Sonden 16024-'28.
- 226) Jan de Weert N. Doctr. 442-453.
- 227) Limborch I 790 vlg.
- 228) Opgenomen o.a. in VERWIJS Bloemlezing III p. 140; Vergel. KALFF Het Lied 64-73.
- 229) KALFF Het Lied 71.
- 230) Dirc Potter Dat Bouck der Bloemen p. 48.
- 231) SPAEY in Ons Geestelijk Erf I ('27) 348-349: Als klein meisje bleef de H. Maxellendis van feesten weg om de onzedige liederen en de vuile zetten der narren.
CARTON Oudvl. Lieder en p. 425 vlg; onder allerlei personen die er

een kort versje zeggen is een „joncste ghespele”, die tot een oudere zegt:

Ghespele, ic ziene die ic minne
 Der vrouwen nemen bi den kinne
 Ende ooc in talen staen bi eyne;
 Verhandert werden mi de zinne,
 Heift hire eniche aerceit inne,
 Des ne weit ic groot no cleyn;
 Maer mijn ghelove zeighet neyn.

N.B. Heift hire.... = Bedoelt hij er iets kwaads mee?

- ²³³⁾ Dirc van Delfhs Den Haag K.B. 73 E 26 fol. 14b zegt aangaande den leeftijd Pueritia:

Si verwildert van quader gheselschap.

- ²³⁴⁾ Jan de Weert N. Doctr. 1192-1205; Anna Bijns Ref. (B.-v. H.) Iste boek n. XV f v. 11-13; in de verbeelding der dichters konden op walgelijk groote schaal zulke dingen plaats vinden: Floris ende Blancefloer 718 vlg; Seghelijn 4016 vlg; Lancelot II 4385 vlg.

- ²³⁵⁾ Des Coninx Summe § 112.

- ²³⁶⁾ Spiegel der Sonden 855 vlg.

- ²³⁷⁾ Spiegel der Sonden 14500 vlg; Jan de Weert o.c. 1167 vlg; Des Coninx Summe § 114; onduidelijk Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 13 v. 64-65.

- ²³⁸⁾ FRANTZEN Over MEsche school- en volkspoëzie p. 16.

- ²³⁹⁾ Zie Eerste Hst.

- ²⁴⁰⁾ Het meisje was nog slechts 13 jaar. Ander soort slechte schoolmeesters, zie Derde Hst.

DERDE HOOFDSTUK

- 1) S. ROMBOUTS Historiese Pedagogiek I 9-148 (-194); KRONENBURG Maria's Heerlijkheid in Nederland IV 252 vlg; CHRISMAN o.c. 264-312; SCHOENGES Gesch. van het Onderwijs in Nederland; FR. CRAMER Geschichte der Erziehung und des Unterrichtes in den Niederlanden während des Mittelalters, Stralsund 1843; enz.
- 2) Voor Maerlant en Boendale zie KALFF Gesch. der Ned. Lett. I 433; voorts Spiegel der Sonden 12059-'128.
- 3) Spiegel der Sonden 12078-'81.
N.B. vri = edel.
- 4) Rinclus str. 79.
N.B. herde = herder, van hoger aert gespleten = van hoogen komaf, voet geterde = drukke weg, coric = zou ik verkiezen, geere = geen, edel herde = zeer edel, scherde = schrede.
- 5) Spiegel der Sonden 5019-'20.
- 6) Dietsche Lucid. 3065-'98.
- 7) Altniederl. Sprichw. Horae Belg. IX n. 421; cf. Scaecspel p. 140-142.
- 8) Aldus zal men „buren” wel moeten lezen.
- 9) Esopet n. VII.
N.B. verbornt = verbrandt, of = indien, sone = dan.... geen.
- 10) Parthenopaeus ende Melior 179 vlg.
- 11) Parthenopaeus ende Melior 189-191.
N.B. nien = in geen geval, scalc = slecht, sluw.
- 12) Gulden Leg. Somerstuc fol. 81d.
- 13) Altn. Sprichw. Horae Belg. IX n. 718.
- 14) Dit zijn die .x. plaghen ende die .x. gheboden 688-703.
- 15) Altn. Sprichw. l.c. n. 226.
- 16) Spiegel der Sonden 9399-9428.
- 17) Spiegel der Sonden 9631-'48.
- 18) Esopet n. LXIII.
N.B. en ware = het zou.... zijn.
- 19) Altn. Sprichw. l.c. n. 698.
- 20) HERMANS 2de stuk p. 296-297.
- 21) Altn. Sprichw. l.c. n. 129.
- 22) Spiegel der Sonden 9167-'74.
- 23) Altn. Sprichw. l.c. n. 442.
- 24) Zedelessen v. 185-191.
- 25) Zedelessen v. 511-513.
N.B. ghecustomere = gewoonte van krijgt.
- 26) Tondalus' vizioen, 2de vreugde.
- 27) Van twe broeders die een molderinne vraechden, in Cod. Paris néerl. 37 fol. 190v; cf. LAMPEN Eucharistica II 39-42.
- 28) HERMANS 2de stuk p. 296 Een referein: „Hoe schadelick en duchdelick d'exempel der ouders haren kinderen is.”
- 29) Anna Bijn s (B.-v. H.) 2de boek n. II d.
- 30) Jan de Weert N. Doctr. 1800-'06.
N.B. decke = dikwijls, casteyen = tuchtigen, smekenter = lachen er.
- 31) Altn. Sprichw. l.c. n. 178 en 179:
Den enen kinde ghevet men broot, dat ander let men gaen.
Den lieven kinde gheeft men menighen name.

- ³²⁾ Dat Scaecspel, exempel n. 54 (zie Bijlage).
- ³³⁾ Walewein 4803-'37.
- ³⁴⁾ Macropedius Rebelles, de figuur van Philotecnium.
- ³⁵⁾ Styevoort II p. 96 Ref. 180, str. 2:
 Datmen jonghers seer weekelic op wilt quicken
 Ende vroich stercken dranck te smaken geeft.
 Sdrancs smaec cracht doit natuer weken,
 Mate doit out wercken der jongherheijden.
- ³⁶⁾ Des Coninx Summe hs. fol. 97 (zie TINBERGEN p. 180).
- ³⁷⁾ Zusters van Diepenveen 285.
- ³⁸⁾ Dat Scaecspel, exempel II, p. 25.
- ³⁹⁾ Spiegel der Sonden 4165-'76; een derg. geval 6121-6200.
- ⁴⁰⁾ Walewein l.c.
- ⁴⁰⁾ Walewein 4838-'45.
- ⁴²⁾ JONCKBLOET Walewein II p. 178.
- ⁴³⁾ VAN DUYSE Het oude Ned. Lied I 25 vlg. geeft de aangehaalde strofe niet, waarvan ik de herkomst niet meer kan achterhalen.
- ⁴⁴⁾ verg. ARNOLD o.c. 118, 121.
- ⁴⁵⁾ HASLINGHUIS Het lied van de hel, Tijdschr. XXX ('11) 241-244.
- ⁴⁶⁾ Boeck vander Voirsienicheit p. 114.
- ⁴⁷⁾ Boeck vander Voirsienicheit p. 152. De wensch, in den moederschoot gestorven te zijn, bij ANNA BIJNS (B.-v. H.) 3de boek n. III str. e:
 Wanneer sij sien comen den sone des menschen
 In sijnder glorien met grooter cracht,
 Dan sullen de booze sondaers wenschen
 Dat sij in haers moeders buyc waren versmacht.
- N.B. Nije = nooit, arbeit = barendsnood, ghetoghen = afgetrokken, leider = helaas.*
- ⁴⁸⁾ HAERYNCK „Jan Boendale” 105.
- ⁴⁹⁾ Anna Bijns Ref. (B.-v. H.) Iste boek n. XIV e, 2de boek n. II de, XV f, 3de boek n. LV e; Nieuwe Ref. (Jonckbl.-v. H.) n. XXVII.
- ⁵⁰⁾ Rekeningen Illustre L. Vr. Broederschap jaar 1537-'38.
N.B. want = omdat, gateren = gaten, vuyten gelasen = uit de ramen, v½ sts. = 5½ stuiver.
- ⁶¹⁾ WINKLER p. 83, 99; DURRIEU pl. LXVIII; Hortulus animae 473.
- ⁵²⁾ Reinaert I 1585-1603.
- ⁵³⁾ Aiol Iste fragm. v. 123-124.
- ⁵⁴⁾ Limborch VI 253-254.
- ⁵⁵⁾ ROMBOUTS I 144.
- ⁵⁶⁾ Lexikon der Pädagogik III i. v. Mittelalter.
- ⁵⁷⁾ J. WERNER Lateinische Sprichwörter, n. A 81, cf 79, 80, C 163, D 174, E 45, 94, 95, G 10, I 83, 113, P 44, 114, Q 207, 221, S 95, 197, V 6.
- ⁵⁸⁾ SURINGAR Mnl. Rijmspreuken n. 59, 78, 79, 81; Altniederl. Sprichw. Horae Belg. IX (met Latijnsche vertaling erbij) n. 129, 142, 147, 178, 179, 226, 421, 435, 442, 546, 601, 647, 698, 718, 724.
- ⁵⁹⁾ Dirc Potter Bouck der Bloemen p. 124.
- ⁶⁰⁾ Brugman, zie WYBRANDS in Archief voor Ned. Kerkgesch. I (1885) 217.
- ⁶¹⁾ Veelderhande Geneuchlijke.... p. 127, 133.

Hst. III

- ⁶³⁾ VEDEL 325: romans in de ME beschouwd als beste opvoeding voor de jeugd.
- ⁶⁴⁾ Lexikon der Pädagogik l.c.
- ⁶⁵⁾ Over Parcival als opvoedk. roman: VEDEL 305, 308-309.
- ⁶⁶⁾ Walewein 4838-'45.
- ⁶⁷⁾ Seghelijn 5314-5410.
- ⁶⁸⁾ Vanden VII Vroeden 1-300.
- ⁶⁹⁾ KALFF Gesch. Ned. Lett. I 423 vlg.
- ⁷⁰⁾ Boendale Der Leken Sp. III c. 10, 19; Spiegel der Sonden, passim; Dit zijn die .x. plaghen, 4de gebod; Die Bouc van Seden 435-452; Dat Scaecspel p. 23-27, 140-142; Dirc van Delf, zie KRONENBURG Maria's Heerlijkheid in Nederland IV 258, cf III 271, en C. DE VOOYS In Tijdschr. XXII ('03) 33; Dirc van Munster Der Kersten Spieghel cap. 40, en Anon. Die Tafel des kersteliken levens, zie KRONENBURG o.c. IV 248, 258. Enz.
- ⁷¹⁾ KALFF o.c. I 424; VERDAM Spiegel der Sonden II p. XLV.
- ⁷²⁾ Verg. Seneca leren, Disticha Catonis; Maerlant citeert o.a. Socrates Sp. Hist. I. III c. 29 v. 70-72, Seneca l. VIII c. 52 v. 1-6, Quintilianus II. I c. 87 v. 11-14.
- ⁷³⁾ KALFF l.c.
- ⁷⁴⁾ KRONENBURG o.c. IV 275 vlg. Volgens Brugman (gecit. door WYBRANDS in Ned. Arch. v. Kerkg. I (1885) 216) zou Geert Grote nog veel betere resultaten bereikt hebben, als hij zich eerder aan het werk onder de jeugd gegeven had.
- ⁷⁵⁾ NIJHOFF-KRONENBERG Nederl. Bibliographie van 1500-1540 p. 914 vlg.
- ⁷⁶⁾ KRONENBURG o.c. IV 292-296.
- ⁷⁷⁾ KRONENBURG o.c. IV 302.
- ⁷⁸⁾ Kempo Thess. Carmen scholare, Alkmaar ongeveer 1515.
- ⁷⁹⁾ Boendale Der Leken Sp. III c. 10 v. 115-230.
- ⁸⁰⁾ CHRISMAN o.c. 268.
- ⁸¹⁾ Esopet n. XXXIII.
- ⁸²⁾ Der goeder leiken Reghel v. 7-24.
- ⁸³⁾ Dit zijn die .x. plaghen.. 701-703.
- ⁸⁴⁾ Godschalk Rosemond van Eindhoven bij TINBERGEN Des Con. Summe p. 103.
- ⁸⁵⁾ Dirc van Delf in Tijdschr. XXII ('03) 33.
- ⁸⁶⁾ Erasmus De civilitate morum puerilium ad Adolphum principem Veriensem, Antwerpen 1530, Praefatio, cap. I, III, IV, Conclusio.
- ⁸⁷⁾ Des Coninx Summe § 500; Spiegel der Sonden 9291-9313.
- ⁸⁸⁾ TROELSTRA Toestand der Catechese.
- ⁸⁹⁾ Anon. Boeckken hoemen die kinderen leren sal inden rechten ghelove, Antw. z.j.; Anon. Catechismus dat is de groote kinderleere, Antwerpen (?) 1538.
- ⁹⁰⁾ Boendale Der Leken Sp. III c. 10 v. 41-46; Lamb. Goetman p. 16-18.
- ⁹¹⁾ FL. BAUDET Maaltijd en keuken in de ME p. 43-44.
- ⁹²⁾ TE WINKEL Het Ridderwezen p. 80-86; CHRISMAN o.c. 268-270.
- ⁹³⁾ W. DE VREESE in Tijdschr. LII ('33) 85 vlg. Zie vooral den tekst vanaf 92 over opstaan, morgengebed, aankleeden, groeten, boodschappen doen, bezoeken, gedrag in de kerk, orde in huis, enz. Zie verder Boec

van Seden 600-680; Van Zeden n. 56-81, 110 vlg.; Boendale Der Leken Sp. III c. 10 v. 41-46.

- 93) FL. BAUDET o.c. Zij citeert Erasmus slechts (p. 53) naar een boekje van 1693 (cf l.c. noot 1). Voor gedrag aan tafel, zie Erasmus o.c. cap. IV.
- 94) W. DE VREESE l.c. 86.
- 95) Boendale Der Leken Sp. III c. 10 v. 47-94.
- 96) Dat Scaecspel p. 24.
- 97) Boendale l.c. 84-86.
- 98) Disticha Catonis (BEETS) l n. 28; Der goeder Leiken Reghel 151-156.
- 99) MARTIN ST. LÉON Les corporations 87; Chrisman o.c. 290.
- 100) CHRISMAN o.c. 290.
- 101) Die Boec van Seden 409-412.
N.B. aet = haat, bluwet = ranselt.
- 102) Boendale Der Leken Sp. III c. 10 v. 35-40.
N.B. bescedenheden = redelijkheid, seecht dit waert = zegt dit woord.
- 103) Jan de Weert N. Doctr. 1805.
- 104) Dit sijn die .x. plaghen 692-698; Dietsce Lucid. 3079-'94.
- 105) JACOBS Jan de Weert's Nieuwe Doctr. p. 317, aantek. bij v. 1800-'06
- 106) Anna Bijn's Ref. (B.-v. H.) 2de boek n. XV f.
- 107) VAN 'T HOOG A. de Roovere p. 165-166.
- 108) Veldke Lied XI v. 8.
N.B. des vorhte ich sie = daarom ducht ik haar.
- 109) KRONENBURG Neerlands Heiligen in de ME, IV 32.
- 110) v. DUYSE III 2609.
- 111) MAERLANT Sp. Hist. III. VIII c. 55 v. 34; III. VI c. 16 v. 144-145.
- 112) Dat Scaecspel, exempel 7 (p. 13); hetzelfde verhaal bij Jan Matthij-sen van Den Briel, uitg. FRUIN-POLS p. 27, geciteerd VAN SCHAIK-AYELINGH Dat Scaecspel p. LXXVI.
- 113) Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 24 v. 73-88.
- 114) Maerlant Hist. van Troyen (VERDAM Gron. 1873) 10155-'72.
- 115) Dat Kaetspel ghemoralizeert p. 87.
- 116) Van Zeden n. 49:

Hebstu kindre, castijse wel
 Te maten, maer sij hem niet te fel.
- 117) Zusters van Diepenveen p. 4.
- 118) Maerlant Sp. Hist. III. IV c. 28 v. 9-64.
N.B. si hem verwaenden = zij zich verhoovaardigden, teblouwen = afgeranseld.
- 119) KRONENBURG Maria's Heerlijkheid in Ned. IV 266-276.
- 120) CHRISMAN o.c. 290.
- 121) Zie Vijfde Hst.
- 122) LANGLOIS Moralistes 215.
- 123) Belg. Museum I (1837) 21 vlg. Het charter wordt ook aangehaald bij TE WINKEL Maerlants werken als spiegel 324-325.
- 124) REYPPENS-VAN MIERLO Beatrijs van Nazareth p. 35*.
- 125) VEDEL o.c. 172-195.
- 126) Floris ende Blancefloer 313-314, 429-441, verg. 453-454.
- 127) ROMBOUTS o.c. I 210.
- 128) KRONENBURG Maria's Heerlijkheid in Ned. IV 277.
- 129) Boendale Brab. Yeesten III 201-210.

Hst. III

- ¹⁸⁰⁾ Melis Stoke p. 96.
- ¹⁸¹⁾ Boendale Brab. Yeesten VI 11830-'42.
- ¹⁸²⁾ J. VAN GINNEKEN in Onze Taaltuin II ('32-33) 235.
- ¹⁸³⁾ Zusters van Diepenveen p. 360-361.
N.B. reventer = eetzaal, verwaert = de zorg gehad had over, yoe = vooral, in elk geval, tenminste, lijves = lichaam, fut in d'r lijf, mater = de overste, of genamen = ingepeperd, waerden = bewaakten, en wech = weg, wt den anxe godes = uit vreeze Gods.
- ¹⁸⁴⁾ o.c. 362.
N.B. bet = beter.
- ¹⁸⁵⁾ o.c. 364-365.
N.B. laeflijc = loffelijk, wt weghe = uitwegen.
- ¹⁸⁶⁾ GAUTIER L'enfance d'un baron; CHRISMAN 268 vlg; DIEFFENBACHER o.c. I 50-54; BUDDINGH Gesch. van Opv. en Onderw. I 35 vlg.
- ¹⁸⁷⁾ J. TE WINKEL De bewoners van een kasteel; DEZ. Het ridderwezen.
- ¹⁸⁸⁾ TE WINKEL Ridderwezen 70.
- ¹⁸⁹⁾ Limborch, eerste boeken; Walewein 5333-'56; Seghelijn 1389-1408; Torec 206.
- ¹⁴⁰⁾ TE WINKEL Ridderwezen 75.
- ¹⁴¹⁾ GAUTIER L'enfance 413; LANGLOIS Moralistes 213; CHRISMAN 268 vlg.
- ¹⁴²⁾ TE WINKEL Ridderwezen 80-86.
- ¹⁴³⁾ TE WINKEL Bewoners 279; DEZ. Ridderwezen 75; zie verder bijv. Lancelot II 19383 vlg; Lod. v. Velthem 5de partie II 321.
- ¹⁴⁴⁾ Limborch I 90 vlg.
- ¹⁴⁵⁾ TE WINKEL Ridderwezen 75-76; CHRISMAN 290.
- ¹⁴⁶⁾ CHRISMAN o.c. 270.
- ¹⁴⁷⁾ Melis Stoke p. 100.
- ¹⁴⁸⁾ Seghelijn 1615 vlg, cf 927-928.
- ¹⁴⁹⁾ Lancelot II 35831 vlg, 35957 vlg.
- ¹⁵⁰⁾ Maerlant Merlijn 16120 vlg.
- ¹⁵¹⁾ Maerlant Merlijn 16136.
- ¹⁵²⁾ Lancelot II 43208, 43319, 43321, 44266.
- ¹⁵³⁾ WECHSSLER o.c. 102.
- ¹⁵⁴⁾ Maerlant Istorie van Troyen III 38175-78:
Eurialus was sijn gheselle.
Nie en was scoenre Jonghelinc
Tien tyde dat hem uyt ghinc
Die granen van synen baerde.
- ¹⁵⁵⁾ Limborch IX 781 vlg.
- ¹⁵⁶⁾ Limborch XII 362 vlg.
- ¹⁵⁷⁾ WATTEZ in Versl. en Meded. Kon. VI. Acad. 1923 p. 524.
- ¹⁵⁸⁾ Borchgrave van Couchy 787-789.
- ¹⁵⁹⁾ Boudewijn vander Lore Dits Tijtverlies 85-87, 90.
N.B. niet = niets, ochte = of, beleet = bestuurders.
- ¹⁶⁰⁾ HERMANS o.c. I p. 28-29.
- ¹⁶¹⁾ S. A. WALLER ZEPER Jan van Henegouwen, Heer van Beaumont 56-57.
- ¹⁶²⁾ W. LAMPEN in Ons Geestelijk Erf III ('29) 96-97.
- ¹⁶³⁾ Lexikon der Pädagogik III i. v. Mittelalter; LANGLOIS La conaissance de la nature p. 71-121 Le Secret des Secrets.
- ¹⁶⁴⁾ Spiegel der Sonden 4996-5016.

- ¹⁶⁵) Altn. Sprichw. in Horae Belg. IX n. 762
N.B. Vae etc. = Wee het land van een kind, want vaak ontstaan er oorlogen.
- ¹⁶⁶) Boendale Der Leken Sp. III c. 12 v. 67-68; d e z. Dietsche Doctrinael I 1176-'79.
- ¹⁶⁷) Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 47 v. 75-87.
- ¹⁶⁸) Rijmkroniek van Vlaanderen 3902-'09.
N.B. haude = leeftijd, hi ne = tenzij hij...
- ¹⁶⁹) Dirc van Delf, zie DANIELS 157 en het citaat 157-158.
- ¹⁷⁰) WALLER ZEPER o.c. 57-58.
- ¹⁷¹) WALLER ZEPER o.c. 58.
- ¹⁷²) Boendale Brab. Yeesten VI 377-403, 457-462, enz.
- ¹⁷³) Melis Stoke p. 96.
- ¹⁷⁴) Die Rose 12297-'468.
- ¹⁷⁵) TE WINKEL Bewoners 274-278; DEZ. Ridderwezen 68; DIEFFENBACHER II 100-101.
- ¹⁷⁶) Karel de Groote en zijn XII pairs (Lorreinen) 1670 vlg.
N.B. cusce smale = kuische schoone.
- ¹⁷⁷) Lorreinen, zie PENON I p. 45 vlg.
- ¹⁷⁸) Limborch I 58, 90 vlg, 987 vlg.
- ¹⁷⁹) Parthenop. ende Melior 2183-'84.
- ¹⁸⁰) DIEFFENBACHER II 102; VEDEL 101; deze zegt p. 100, dat in de baronnenwereld de vrouw slavin was of als een jongen werd opgevoed; in de hoofdsche cultuur werden de meisjes op den achtergrond gehouden, zelden vertoond, en dan nooit alleen, en waren ze gereserveerd. De praktijk in de romans lijkt hiermede min of meer in strijd.
- ¹⁸¹) LANGLOIS Moralistes 214.
- ¹⁸²) TE WINKEL Maerlant's werken als spiegel p. 324-325.
- ¹⁸³) TE WINKEL Bewoners 274.
- ¹⁸⁴) Dat Scaecspel p. 26-27; CHRISMAN o.c. 301.
- ¹⁸⁵) Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 83 v. 21-26, IV. III c. 36 v. 9-12.
- ¹⁸⁶) Aiol, zie Dietsche Warande VII (1866) 458; volksboek der Verduldige Helena, zie Tijdschr. V (1885) 74-76.
- ¹⁸⁷) Maerlant Sp. Hist. I. VII c. 60.
- ¹⁸⁸) REYPENS-VAN MIERLO Beatrijs van Nazareth p. 34*.
- ¹⁸⁹) VAN MIERLO Bekn. Gesch. oud- en mnl. lett. § 56.
- ¹⁹⁰) Hadewijch Stroph. Gedichten n. XXVII str. 5.
N.B. Deze stroof vat van Mierlo aldus samen: „Heil den jongen die in weelde van minne leven, terwijl de ouden nog slechts den lastigen dienst hebben”.
- ¹⁹¹) Baghijnken van Parijs p. 8 str. I.
- ¹⁹²) VAN MIERLO Bekn. Gesch. der oud- en mnl. lett. § 68.
- ¹⁹³) Maerlant Sp. Hist. III. IV c. 28 v. 9 vlg, III. VIII c. 26 v. 36-40, IV. II c. 81 v. 11 vlg.
- ¹⁹⁴) Thomas van Cantimpré Vita s. Lutgardis § 2.
- ¹⁹⁵) Kard. RAMPOLLA S. Melania de Jongere, Leiden 1911, p. 48.
- ¹⁹⁶) Gulden Leg. Winterstuc f. 10d.
N.B. over leet = doorleefde.
- ¹⁹⁷) (J. VOLA) in De Volksmissionaris XXVI ('05); Lexikon der Pädagogik III 971-974; J. N. SEIDL Die Gott-Verlobung von Kindern in Mönchs- und Nonnenklöstern oder de pueris oblati, 1872; DANIELS o.c. 8-9; zie Thomas van Aquine Summa Theologica 2-2, qu. 189, art. I, qu.

Hst. III

- 100, art. 3 ad 4; DEZ. Quaestiones Quodlibetales, quodlibet IV, qu. 12, art. 23; S. Basilii MPG 31, k. 951-956; Regula S. Benedicti cap. 30, 37, 59.
- 198) Jan de Weert Disputacie 638-669.
- 199) VAN DER VET Biënboec p. 368.
- 200) VAN DER VET Biënboec p. 329; DANIELS o.c. 8-9.
- 201) Conc. Trid. sessio XXV c. 15 en cap. 17 de Reg.
- 202) Codex Iuris Canonici, canon 555 § 1 en can. 573. Voor de eeuwige professie is de leeftijd van 21 vereischt.
- 203) Zusters van Diepenveen p. 143 noot a.
- 204) l.c.
- 205) Maerlant Sint Franc. 8853-'84.
- 206) Maerlant Sp. Hist. III. VI c. 38 v. 61-72; Willem van Afflighem? (Zie VAN MIERLO in: Ons Geestelijk Erf IX ('35) 330). Sint Lutgart II 8545-'55.
- 207) Dat zij kloosterlinge of begijn was, maak ik op uit de vermelding: „doe die susteren slapen”.
- 208) Zie Tijdschr. XXV ('06) 127.
- 209) ROESSINGH o.c. 98 vermeldt een klooster, waar slechts meisjes van 7 of jonger werden opgenomen, als pensionnaires; zij citeert Caes. van Heisterbach, Dial. Mirac. dist. VI, 37, en SCHOTEL, De abdij van Rijnsburg p. 257.
- 210) Zusters van Diepenveen p. 59.
- 211) o.c. 143.
- 212) o.c. 144 noot a, 150.
- 213) o.c. 165.
- 214) o.c. 168.
- 215) o.c. 169.
- 216) o.c. 297.
- 217) D. DE MAN Sommige stichtige punten. . (gecit. Zusters van Deventer).
- 218) Zusters van Deventer p. 101.
- 219) o.c. 121.
- 220) o.c. 130.
- 221) o.c. 147.
- 222) POUKENS in Ons Geestelijk Erf VIII ('34) 260-261; zie het fragment gedrukt in De Katholiek LXXXVI (1884) 56-57 en in Dietsche Warande Nieuwe Reeks V (1892) 345-347; verder KÜHLER Joh. Brinckerinck p. 160 vlg. 310-311.
- 223) Biographieën in Archief van het Aartsbisdom Utrecht XXVII ('01) 416.
- 224) Archief Aartsb. XXVIII ('02) 28; verg. l.c. 30.
- 225) Zusters van Deventer 25-26, verg. 31; cf Archief Aartsb. XXVII ('01) 416-417.
- 226) Jan van Heelu v. 514-590 maakt melding van een Brabantschen prins, die om zijn achterlijkheid in een klooster opgeborgen werd, evenwel niet als monnik.
- 227) DANIELS o.c. 122; verg. VARII Ruusbroec p. 144, 145, 146.
- 228) Spiegel der Sonden 4795-'96.
- 229) Spiegel der Sonden 4780-4832.
- 230) KÜHLER Joh. Brinckerinck 137 vlg.
- 231) Leg. Van onser Vrouwen hoet in hs Würzburg U.B. ch 9. 144 f. 98r.

- 232) Zusters van Diepenveen 101.
N.B. laven = loven.
- 233) Leven van S. Mechtildis in hs Gaesdonck 62 fol. 152c.
- 234) KRONENBURG Neerlands Heiligen in vroeger eeuwen III 44-47.
- 235) Archief Aartsb. XXVIII ('02) 22-24.
- 236) Archief Aartsb. l.c. 225-226.
- 237) Zusters van Deventer 17.
N.B. laefde = beloofde.
- 238) Zusters van Diepenveen 140-148.
- 239) Zusters van Deventer 106-107.
- 240) ROESSINGH o.c. 101; Archief Aartsb. II (1875) 178.
- 241) KÜHLER o.c. 138-156.
- 242) Zusters van Diepenveen 140.
- 243) VAN MIERLO „Hadewijch” 66.
- 244) Dirc van Delf hs K.B. 73 E 26 fol. 78c; ook „Die Materie van den Sonden, een geschrift, welks bespreking Vv. de Vreese nog niet voltooid, heeft een hoofdstuk: „Van die olders om gode te laten”; zie Ons Geestelijk Erf I ('27) 197-198.
N.B. bederven = behoeven, leit = ligt.
- 245) Spiegel der Sonden 4798-4800; zie de heele passage 4780-4832.
- 246) o.c. 4963-'96.
- 247) o.c. 4963-'74.
N.B. ten snevene = ten ondergang, tontsiene = te duchten.
- 248) o.c. 4983-'86.
N.B. tijtlike = vroegtijdig, bi dat = doordat.
- 249) HOFFMANN Der mittelalterliche Mensch 125.
- 250) MOLL Kerkg. II 2, 178; KÜHLER o.c. 138.
- 251) Zie Ons Geestelijk Erf I ('27) 187-189.
- 252) Zusters van Diepenveen 246.
- 253) KÜHLER o.c. 138; ROESSINGH o.c. 107-108.
- 254) Zusters van Deventer 192-196.
- 255) M. LEKEUX Maggy, vertal. Wetteren 1926 p. 261-262; verg. Fransche uitg. Paris z.j. [1925] p. 252.
- 256) Zusters van Deventer 192.
N.B. want = daar, oeren werliken vrenden = haar vrienden uit de wereld, segeden = zeiden.
- 257) Spiegel der Sonden 11739-'72; verg. Gulden Leg. Wint. fol. 47d
- 258) MOLL Kerkg. II 4, 212; verg. noot 4 aldaar.
- 259) Spiegel der Sonden 9150-'52.
- 260) Ruusbroec IV 133.
- 261) Item van onnoselheit, in hs Würzburg U.B. ch 9, 144 fol. 92v
- 262) Boek der Wijsheid cap. 4, v. 14.
- 263) HOFFMANN o.c. 125.
- 264) Hadewijch Stroph. Ged. n. VI str. 4.
- 265) Zie ons Geestelijk Erf I ('27) 197-198.
- 266) Zusters van Deventer 192.
- 267) Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 81 v. 11-25.
N.B. hem bewinden = zich bezighouden met, diet = baat, conen = kunnen.
- 268) Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 81 v. 30-48.
N.B. te waren = waarlijk, om dat = opdat, nieuweren = nergens, en gheen = geen, so si.... onthouder = des te onaangener.

Hst. III

- 269) o.c. 49-52.
N.B. dor = om wille van, gedoget = geduld beoefend, getoget = betoogd, een deel = een weinig.
- 270) Ruusbroec III 119.
N.B. tegheet = gaat ten onder.
- 271) HOFFMANN o.c. 126; als reden geeft hij: „Jugend, Umgang mit Jugend bedeutet an sich immer irgendwie Lebens- und Sinnenbejahung, im allgemeinen Sinne“. Het was dan ook aan de monniken streng verboden, ze te kussen, aan te raken, teekens te geven.
- 272) Zusters van Deventer 185.
- 273) Zusters van Deventer 101.
- 274) Zie Archief Aartsb. XXVII ('01) 418.
N.B. bestaven = bestoven.
- 275) Zie Archief Aartsb. XXVIII ('02) 6-9.
- 276) Brugman Sinite parvulos, in Archief voor Ned. Kerkgesch. I (1885) 213 vlg.
- 277) Zie Archief Aartsb. XXVIII ('02) 17.
N.B. smekelic = vleierig.
- 278) Zusters van Deventer 26.
- 279) o.c. 27.
- 280) o.c. 88.
- 281) o.c. 94.
- 282) o.c. 121.
- 283) o.c. 187.
- 284) o.c. 52.
- 285) HOFFMANN o.c. 126-128.
- 286) Zusters van Deventer 21.
N.B. bodvasten = geboden vastendag.
- 287) o.c. 20-24.
- 288) C. DE VOOYS Mnl. Marialegenden; DEZ. Mnl. Legenden en Exempelen; VAN VLOTEN Prozastukken p. 302-306; VANDER GRAFT Maria-legenden.
- 289) C. DE VOOYS Leg. en Ex. 114.
- 290) C. DE VOOYS Marialeg. I p. 143 n. LXXVI, p. 311 n. CXLVIII, II p. 221 n. CCCXLVI.
- 291) C. DE VOOYS Marialeg. I p. 140 n. LXXV, II p. 185 n. CCCXXXI, p. 222 n. CCCXLVII.
- 292) zie de aangehaalde legenden.
- 293) C. DE VOOYS Marialeg. I p. 57 n. XVI.
- 294) o.c. II p. 194 n. CCCXXXII.
- 295) HOFFMANN o.c. 126, 132.
- 296) Gulden Legende Somerstuc fol. 170a.
- 297) Zoo de abt in de legende, waarvan redacties geciteerd in noot 291; zoo ook die van C. DE VOOYS Leg. en Ex. 141.
- 298) C. DE VOOYS Marialeg. I p. 386 n. CLXXV.
N.B. te hants = terstond.
- 299) verg. noot 291.
- 300) Zie een nieuwe bewerking dezer legende in: J. VAN GINNEKEN De roman van een kleuter, 's Hertogenbosch-Antwerpen 1922, p. 195.
- 301) C. DE VOOYS Marialeg. II p. 185 n. CCCXXXI lijkt 't gedicht in proza overgebracht.

- 302) KAUSLER Denkmäler altniederl. Sprache und Litteratur III p. 186 vlg.
 303) l.c. v. 1-4.
N.B. Cistiaus = Citeaux.
 304) l.c. v. 32-35.
N.B. menjoet = lief.
 305) l.c. v. 92-105.
N.B. te burne ende te broede = op water en brood, in wils = ik wil 't niet.
 306) l.c. v. 167-171.
N.B. en ware onghelet = tenzij zonder mankeeren.
 307) l.c. v. 179-186.
N.B. dat soude enz. = dat zou duur uitkomen.
 308) l.c. v. 222-236.
N.B. hu = u, moet = gemoed, seidso = zeide zij, hiet = beval.
 309) l.c. v. 249-266.
N.B. das = daarvan, moeten = mogen.
 310) In een Cisterciënser-abdij is zoo iets niet onwaarschijnlijk.
 311) hs Würzburg U.B. ch 9. 144 fol. 86r.
N.B. dorren = durven.
 312) VAN DE WIJNPERSSE De Dietsche vertalingen van Suso's Horol. Aet. Sap. p. 45.
 313) VAN DE WIJNPERSSE l.c.
 314) hs Greifswald U.B. ms batav. I 307 fol. 1ab.
N.B. onhebbelijc = ongewend, scedelkijn = cedelkijn = briefje.
 315) Baghijnken van Parijs p. I str. 2.
 316) REYPENS-VAN MIERLO Beatrijs van Nazareth p. 36*-43*, 82*-85*.
 317) Ha d e w i j c h Str. Ged. n. XVI str. 5.
N.B. mi ieghen vacht = tegen mij vocht, ghelaghen = genietingen, doen ic met hare etc. = Dit vertaalt VAN MIERLO, aantek., aldus: En toen ik het op mij nam, de schuld der minne te betalen boven alles, hechte zij mij innig aan haar.
 318) Ha d e w i j c h Str. Ged. n. XXVII str. 4; met kinne, zie de lezing van SNELLEN Lieder en van Hadewijch naast de foutieve van VAN MIERLO.
N.B. Dien minne etc. = wien de minne heeft beladen met kennis van haar, zoodat hij oud (naar de minne) is. (Aldus VAN MIERLO, aantek.) die niet en bekint = die de minne nog niet kent.
 319) Zie Ons Geestelijk Erf I ('27) 180 vlg.
 320) l.c. 183.
N.B. puellulae = kleine meisjes.
 321) l.c. 187-189.
 322) HOFFMANN Der mittelalterl. Mensch 122-137.
 323) HOFFMANN o.c. 122-123.
 324) HOFFMANN o.c. 129; cf 124 over Ekkehard I en zijn Waltari-lied.
 325) HOFFMANN o.c. 132-134; cf 135, 't gedicht van Ekkehard IV met Driekoningen om 3 gaven van vader abt te verkrijgen: een sakkel (om langer op te kunnen blijven), een bad en een dronk wijn.
 326) Zie Archief Aartsb. XXVIII ('02) 24.
 327) Zie Archief Aartsb. l.c. 246-247.
 328) *N.B. cruyppen: aankruipstertje, zich tegen iemand aanvlijen.*
 329) Zusters van Deventer 35.
 330) o.c. 147-148.
N.B. drofte = behoefde.

Hst. III

- 331) o.c. 148.
N.B. werlike = uit de wereld, moet = mag, yae = toch maar.
- 332) o.c. 149.
- 333) o.c. 207-208.
- 334) Zusters van Deventer 208.
N.B. onverquenen = onverzwakt, perse = benauwdheid.
- 335) o.c. 209.
- 336) o.c. 223.
N.B. moedich = overmoedig.
- 337) o.c. 223-224.
- 338) o.c. 250.
N.B. luchtede = uitscheen.
- 339) o.c. 250.
- 340) o.c. 113.
- 341) Zusters van Diepenveen 71-72.
N.B. stelle = weefstoel, verkiert = dwaas.
- 342) De scholieren vormen haast een kaste, gelijk ze hier als groep worden toegesproken:
Bailliuwen, wethouders ende jugen
Ende ghi scoliere die licht in stugen,
Hout trecht ende die waerheit sterke.
....Ghi scoliere, ionc ende cleene
Eert huwen meester, mint ende ontsiet:
Hier an moghedi verbueren niet.
[Een Sproke (KAUSLER III p. 114 vlg.) v. 35-37 en v. 98-100 (Slot van het gedicht)].
N.B. jugen = rechters, stugen = ?, trecht = 't recht, moghedi = kunt gij, niet = niets.
- 343) Boendale Der Leken Sp. III c. 10 v. 241-245.
N.B. an = van.
- 344) Dirc Potter Bouck der Bloemen p. 122.
- 345) Dietsche Lucidarius 4181-'96.
- 346) Boendale Der Leken Sp. I.c. v. 27-28; zie verder FR. FALK Schule etc. im Mittelalter, p. 4.
- 347) Van dinghen die selden gheschien, in Belg. Mus. X p. 118 vlg. v. 78-80.
N.B. sonder waen = dat is zeker.
- 348) Spiegel der Sonden 9175-'80.
N.B. somen = sommige, derfmen = behoeft men.
- 349) C. DE VOOYS Marialegenden II p. 153.
N.B. scoelres = scholieren, gads, gade = Gods, Gode.
- 350) In een rederijkersspel uit het archief van Trou moet blijcken (Tijdschr. XLVII ('28) 183 n. 9) worden de „jonge schoolieren” in den proloog als toeschouwers begroet.
- 351) Dirc Potter Bouck der Bloemen p. 122.
- 352) Jan de Weert Disputacie v. 735; cf 1326-'28.
- 353) Maerlant Heim. der Heim. 725-730.
- 354) Boendale Meliboeus 917-1008, 1073-1290.
- 355) Boendale Meliboeus 1283-'87.
N.B. selen = zullen.
- 356) Dirc van Delf, gecit. bij DANIELS o.c. 186.
- 357) C. DE VOOYS Marialeg. II p. 152 n. CCCXXIV.

- 358) C. DE VOOYS o.c. I p. 165 n. LXXXIV; DEZ. Mnl Leg. en Ex. 99.
 359) C. DE VOOYS Marialeg. I p. 167 n. LXXXV.
 360) o.c. dezelfde legende.
 361) o.c. II p. 198 n. CCCXXXVII.
 362) o.c. I p. 199 n. XCV; II p. LXXIII en p. 96 n. CCXC; Mnl. Leg. en Ex. 209.
 363) Zie Archief Aartsb. XXVIII ('02) 6.
N.B. vytraden = uitroeien.
 364) I.c. 6-7.
 365) WYBRANDS in Archief voor Ned. Kerkgesch. I (1885) 213.
 366) Zie Archief voor Ned. Kerkg. I.c. 220-225
 367) Zie Archief Aartsb. XXVIII ('02) 8.
 368) I.c.
N.B. dissepline = tucht, gehoelden = onderhouden, reliose = religieuze.
 369) Archief Ned. Kerkg. I.c. 222 Edmond, 224-225 Brugman's eigen neef, 225-226 andere voorbeelden.
 370) Archief Aartsb. XXVIII ('02) 321.
 371) I.c. 335.
 372) I.c. 8.
N.B. doe gevelt — toen geviel 't.
 373) I.c. 249.
 374) I.c. 246.
 375) Archief Aartsb. XXIX ('03) 32-33.
 376) Archief Aartsb. XXVIII ('02) 246.
 377) I.c. I.
 378) I.c. 8-9.
N.B. sonder noet = zonder noodzaak, snijt = sneeuwt.
 379) Dit Hst.
 380) Maerlant Sp. Hist. IV. I c. 53 v. 71-90: Jan Scotus door zijn leerlingen met greffiën gedood; KALFF Ep. Fragm. p. 181-183 inhoud van Floovant.
 381) Van enen jonghen kinde ende van horen scoelmeester, in Belg. Mus. I p. 326 vlg.
 382) Dat Scaecspel exempel 40, p. 89; Dat Kaetspel ghemoralizeert ex. 55, p. 76; Hildegaersberch n. VIII.
 383) C. DE VOOYS Marialegenden I p. 329.
 384) Gillis de Wevel Sinte Amand I v. 181 vlg.
 385) Maerlant Alexanders Geesten I v. 359 vlg; Seghelijn van Jerusalem 476-500; Walewein 4904-'05.
 386) Walewein I.c.
 387) VAN DUYSE I p. 894, III p. 2060, 2609.
 388) M. SCHOENGES Geschiedenis van het onderwijs in Nederland, 12 afleveringen, Amsterdam 1911-'12; D. BUDDINGH Gesch. van Opv. en Onderwijs, 2 stukken, waarvan het tweede 2 gedeelten bevat, 's Gravenhage 1842-'43; W. MOLL Kerkgesch. van Ned. vóór de Herv. II 2, 228 vlg; T. W. BROEDERS Geert Grote en zijn invloed op het onderwijs, Tilburg-Antwerpen 1931; C. J. SÖHNGEN De medii aevi puerorum institutione in occidente (diss.) Amsterdam 1900; J. KRONENBURG Maria's Heerlijkh. in Ned. IV 259 vlg; S. ROMBOUTS Historiese Pedagogiek I 9-148 (-194); FR. CRAMER Geschichte der Erziehung und des Unterrichtes in den Niederlanden während des Mittelalters, Stralsund

Hst. III

- 1843; H. BOESCH *Kinderleben in der deutschen Vergangenheit*, Leipzig 1900; E. REICKE *Lehrer und Unterrichtswesen in der deutschen Vergangenheit*, Leipzig 1901; FR. FALK *Schule, Unterricht und Wissenschaft im Mittelalter*, Regensburg 1907; J. TE WINKEL *Maerlant's werken als spiegel* p. 320-325; J. F. WILLEMS in Belg. Museum I (1837) 21 vlg. Over den schoolstrijd in de middeleeuwen, zie H. PIRENNE *Les anciennes démocraties des Pays-bas*, Paris 1910 p. 154-155 en J. H. JACOBS *Jan de Weert's Nieuwe Doctrinael of Spieghel van Sonden* p. 301.
- 389) *Hadewijch* Stroph. Ged. n. II str. 8, n. IV str. 5, n. VII str. 6, n. XI str. 4, n. XIV str. 11, n. XXVIII str. 4; *dez. Mengeldichten* n. XXII v. 43.
- 390) *Thomas a Kempis* *Parvum alphabetum monachi in schola Dei*, zie POHL III p. 317 vlg.
- 391) *Tweede Cracht der Mane* (N. DE PAUW I p. 219 vlg.) v. 68 en 194.
- 392) *Der werelt Loop in Tijdschr.* X (1891) 159.
N.B. *gud* = *goed*, *wysschede* = *wijsheid*, *unde* = *en*.
- 393) *Boendale Der Leken Sp.* III II.cc.; *Brab. Yeesten* I 453-460; *Jans Teesteye*, cf H. HAERYNCK „*Boendale*” p. 174; *Der goeder leiken Reghel* v. 7-24; *Maerlant Heim. der Heim.* 725-726:
Mac scolē, ende doe lēren mede
Die kinder van dinen lande.
- 394) Aan den „meester” of „leerre” was de wetenschappelijke vorming opgedragen; een „magetoge” was belast met de lichamelijke ontwikkeling van een knaap; aldus *Mnl. Wb.* IV 1025 in voce *Magetoge*.
- 395) *Dat Scaecspel* p. 25.
- 396) Zie hierboven.
- 397) *Boec van Seden* v. 413-416.
N.B. *oftu* = *als gij*, *dicken* = *dikwijls*, *vernel* = *leergierig*, *gedinc* = *vast van memorie*.
- 398) *Van Zeden* n. 43.
N.B. *ionste* = *gunst*.
- 399) In *Archief voor Ned. Kerkgesch.* I (1885) 222.
- 400) *Boendale Der Leken Sp.* III c. 10 v. 27-34; *Dirc van Delf* in *Tijdschr.* XXII ('03) 33.
- 401) *Maerlant Sp. Hist.* IV. I c. 3 v. 1-5. Zie verder I.c. v. 6 vlg.
- 402) *Maerlant Sp. Hist.* IV. II c. 41 v. 9-16.
- 403) *Vanden VII Vroeden* v. 238 vlg.
- 404) *Dirc van Delf* in *Tijdschr.* XXII ('03) 30.
- 405) *Vanden VII Vroeden* v. 259 vlg.
- 406) *Floris ende Blanchefloer* v. 350 vlg.
- 407) *Floris ende Blanchefloer* v. 333 vlg.
- 408) *Maerlant Sp. Hist.* IV. I c. 20 v. 1-5.
- 409) *Melis Stoke* p. 96.
- 410) *Vanden Levene ons Heren* 912-913.
- 411) *SCHOTEL Vaderl. Volksboeken en Volkssprookjes* I p. 200.
- 412) *SCHOTEL* o.c. 200; *KRONENBURG* o.c. IV 259 vlg.
- 413) *Maerlant Sp. Hist.* cf *SCHOTEL* o.c. 201-202.
- 414) *Maerlant Sp. Hist.* III. I c. 32 v. 7-9.
- 415) *Alexander de Villa-Dei Doctrinale* (uitg. Mon. Germaniae Paedagogica XII Berlin 1893). Deze Latijnsche grammatica is voor pueri geschreven (zie v. 7, 9, 10), cf v. 1:

Scribere clericulis paro Doctrinale novellis.

N.B. Voor de nieuwe clerics ga ik een handboek schrijven.

Brugman citeert in *Sinite parvulos* de eerste drie verzen voor een gehoor, dat ze zeker kende. Andere Latijnsche schoolboeken uit den kring der Humanisten, zie Kronenburg o.c. IV 261-266.

⁴¹⁶⁾ M. BOAS in Tijdschr. XXIX ('10) 182 vlg, XXXII ('13) 101 vlg.

⁴¹⁷⁾ cf. SCHOTEL o.c. 201.

⁴¹⁸⁾ W. SURINGAR Van Zeden p. XI.

⁴¹⁹⁾ l.c.

⁴²⁰⁾ Zie bijv. Bouc van Seden v. 409-412, 477; Van Zeden n. 22, 37, 47, 49; Disticha Cathonis I n. 28.

⁴²¹⁾ SCHOTEL o.c. 201.

⁴²²⁾ SCHOTEL o.c. 202, 232.

⁴²³⁾ SCHOTEL o.c. 219; VAN MIERLO Bekn. Gesch. oud- en mnl. lett. § 191; Lamb. Goetman o. citando, Inl. p. XI.

⁴²⁴⁾ Lambertus Goetman De Spieghel der Jonghers, Gent 1860, p. 15 str. 6.

N.B. ist hem gedaen = daar is 't hun om te doen.

⁴²⁵⁾ o.c. Inl. p. X.

⁴²⁶⁾ o.c.p. I str. 3.

⁴²⁷⁾ o.c.p. 2 str. 5.

⁴²⁸⁾ o.c.p. 3 str. I.

⁴²⁹⁾ o.c.p. 2 str. I.

⁴³⁰⁾ o.c.p. 4 str. 4.

⁴³¹⁾ o.c.p. 7 str. I.

⁴³²⁾ o.c.p. 10 str. I (Dat .vij. ghebot).

⁴³³⁾ o.c.p. 13 str. 4-6, p. 14 str. I.

⁴³⁴⁾ E. KNUTTEL-FABIUS Oude Kinderboeken, 's Gravenhage 1906 p. 59 vlg.

⁴³⁵⁾ E. KNUTTEL-FABIUS Oude Kinderboeken, p. 3; M. SABBE Verslag over prijsvraag: De gesch. v. d. kinderlit. in de Nederlanden tot en met 1900, in Versl. en Meded. Kon. VI. Acad. 1923 p. 325 vlg.; verg. H. L. KOESTER Geschichte der deutschen Jugendliteratur 1927.

⁴³⁶⁾ POHL IV 161 vlg.

⁴³⁷⁾ POHL IV 179 vlg.

⁴³⁸⁾ WOPP Gesch. v. h. drama en v.h. tooneel II 232.

VIERDE HOOFDSTUK

- 1) Zie Tweede Hoofdstuk.
- 2) Gulden Legende Somerstuc fol. 196b.
- 3) Maerlant Sp. Hist. III. VI c. 44 v. 55-108; III. VIII c. 75 v. 1-44.
- 4) Lancelot II 17844 vlg.
- 5) WOLFF Nederl. Sagen n. 45.
- 6) Styevoort I p. 170 Ref. 88 Prince.
- 7) Tielebuys v. 136-139.
- 8) Jan de Weert N. Doctr. 2052-'53.
- 9) ARNOLD o.c. 57.
- 10) Maerlant Merlijn 3716-'17.
- 11) Maerlant Merlijn 9309-'12, Artur; Lancelot III 23259 vlg, Tristoise; Aiol, 1ste fragm. tegen het einde.
- 12) ARNOLD o.c. 58 zegt, dat men wel eens uitstelde, opdat de moeder tegenwoordig zou kunnen zijn.
- 13) Gillis de Wevel St. Amand II 2783-2900.
- 14) Melis Stoke p. 92.
- 15) Zie Eerste hst.
- 16) WOLFF o.c.n. 156.
- 17) Maerlant Sp. Hist. III. II c. 39 v. 29-46, c. 40 v. 11-34; Het H. Kruis en de Denensage p. 45 exempel VI.
- 18) Rijmkroniek van Vlaanderen 7959.
N.B. no = geen.
- 19) SCHRIJNEN Nederl. Volkskunde I 245 vlg.
- 20) Gulden Legende Winterstuc fol. 160b.
- 21) KALFF Trou moet blijcken p. 93-96.
- 22) Splegel der Sonden 14724 vlg.
- 23) Gillis de Wevel St. Amand II 2058-2900.
- 24) Maerlant Sp. Hist. III. VIII c. 61 v. 1-10.
N.B. echt = daarna, tekijn = teeken, alsone hiet = zooals hem noemde.
- 25) Boendale Brab. Yeesten V 1801.
- 26) KALFF Trou moet blijcken, St. Trudo v. 241-266, 274 vlg.
- 27) Maerlant Merlijn 21956 vlg.
- 28) Gillis de Wevel St. Amand II 2783-2900.
- 29) Dat was het geheim van Waleweins wondere kracht: Lancelot IV 9251-9370.
- 30) Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 70 v. 60-64.
- 31) Seghelijn 9543 vlg.
- 32) Dirc van Delf Somerstuc (hs M) cap. XXXII; zie DANIËLS o.c. 236.
- 33) Gulden Leg. Somerstuc fol. 103c.
- 34) Dietsce Lucidarius 4507-'24.
- 35) Dietsce Lucidarius 4525-'30.
- 36) Maerlant Sp. Hist. III. III c. 21 v. 26-31.
- 37) I.c.v. 32-36.
N.B. bidi = hierom.
- 38) I.c.v. 51-54.
- 39) Boeck vanden Oorspronck van Rulman Meerswin, in De Vrije Fries XV (1881) 144.
- 40) o.c. 145.
- 41) BLOMMAERT Oudvl. Ged. Inl. p. III.

- ⁴²⁾ Dietsce Lucid. 2901-'22.
⁴³⁾ Ruusbroec III 227.
N.B. eeninghen = vereeniging.
⁴⁴⁾ Dietsce Lucid. 2971 vlg.
⁴⁵⁾ Zie Eerste Hst.
⁴⁶⁾ MOLL Johannes Brugman II 295.
⁴⁷⁾ Dietsce Lucid. 3013-'34.
⁴⁸⁾ Brugman weet zelfs, „hoe de Joodsche maechdekens behouden gheweest zijn”, terwijl toch in de Oude Wet de besnijdenis, die de erfzonde wegnam, alleen op de mannelijke personen werd toegepast. (MOLL o.c. 274).
⁴⁹⁾ Dietsce Lucid. 3035-'50.
⁵⁰⁾ Ruusbroec III 74; hiermede schijnt Pelagius' leer niet in strijd: Maerlant Sp. Hist. III. III c. 21 v. 37-40.
N.B. bescheydenheiden = onderscheid, darven Gods = derven God.
⁵¹⁾ Vergilius Aeneis lib. VI v. 426-429.
⁵²⁾ Veldeke Eneit 3273-'81.
N.B. du = toen, ir = gijlieden, lutteler = kleine.
⁵³⁾ ROGIER Henric van Veldeken p. 168 aantek.
⁵⁴⁾ Veldeke Eneit 3282-'90.
N.B. mikel = groot, not = nood, scrouwen = schreiden, wi = hoe.
⁵⁵⁾ Limburgsche Sermoenen n. XII p. 307 regel 3-4.
N.B. ogt = of, op dat = onder voorwaarde dat.
⁵⁶⁾ Maerlant Sp. Hist. III. VII c. 40 v. 3-7.
N.B. nieboren = pasgeboren.
⁵⁷⁾ Dietsce Lucid. 3364.
⁵⁸⁾ Dietsce Lucid. 3333-'50.
⁵⁹⁾ Brugman Sermoen van de 3 tafelen, bij MOLL Joh. Brugman I p. 238-239.
N.B. gebaren = geboren, van de geboorte af.
⁶⁰⁾ C. DE VOOYS Middeleeuwsche schilderingen van het aardsche paradijs, in Tijdschr. XXV ('06) 105 vlg.
⁶¹⁾ Zie Tijdschr. XXV ('06) 134.
⁶²⁾ ARNOLD o.c. 69.
N.B. vert. : gelijk men de engelen schildert.
⁶³⁾ Boeck der Voirsienicheit p. 206; eenzelfde gezegde bij Ruusbroec III 68.
⁶⁴⁾ Ruusbroec III 68.
N.B. oordinen = rang.
⁶⁵⁾ Ruusbroec III 70.
⁶⁶⁾ Dietsce Lucid. 5575-'84.
⁶⁷⁾ Dietsce Lucid. 6024-'30.
N.B. oude = leeftijd, gemanc = tezamen, ter monde = ter aarde (in 't graf).
⁶⁸⁾ Ook in voorstellingen van het Laatste Oordeel; zie Tijdschr. voor Boek en Bibliotheekwezen III ('05) 141.
⁶⁹⁾ VANDERHEYDEN Het thema 291-292.
⁷⁰⁾ KALFF Trouw moet blijcken 200, geciteerd bij VANDERHEYDEN o.c. 291.
⁷¹⁾ CARTON Oudvl. Liederen p. 4.
N.B. sich = zie.
⁷²⁾ Ruusbroec IV 8, vergelijk III 84.
⁷³⁾ Renclus str. 69 v. 807-808.
⁷⁴⁾ Boeck van den Oorspronck p. 189 vlg.

Hst. IV

- ⁷⁵⁾ Boeck van den Oorspronck p. 191-193.
- ⁷⁶⁾ Breviarium Romanum, In Nativitate Domini, 2de Nocturn, lectio V:
„Alienum quippe ab hac nativitate est, quod de omnibus legitur: Nemo
mundus a sorde, nec infans, cujus est unius diei vita super terram”.
*N.B. vert. : Aan deze geboorte toch is vreemd, wat aangaande alle menschen
te lezen staat : niemand is onbesmet, zelfs 't kind niet, dat slechts één dag op
aarde geleefd heeft.*
- ⁷⁷⁾ Tondalus' Vizioen, 6de pijn.
- ⁷⁸⁾ Dietsce Lucid. 3051-'64, 3065-'98.
- ⁷⁹⁾ Maerlant Sp. Hist. III. VII c. 40 v. 8-12.
N.B. wetewijt = weten wij het, dogen = deugen.
- ⁸⁰⁾ Maerlant Der Naturen Bloeme I 12-14.
N.B. onthier = totdat.
- ⁸¹⁾ o.c. I 17-18.
- ⁸²⁾ Dietsce Lucid. 3333-'50.
- ⁸³⁾ Spiegel der Sonden 14980-'92.
- ⁸⁴⁾ Dietsce Lucid. 3365-'94.
- ⁸⁵⁾ Aldus verbeterd VERDAM in Tijdschr. I (1881) 240-241 de zinloze lezing
van Blommaert: doe wast genee.
N.B. diet was gevee = die 't vijandig gezind was.
- ⁸⁶⁾ Dietsce Lucid. 3389-'93.
- ⁸⁷⁾ ARNOLD o.c. 112.
- ⁸⁸⁾ Maerlant Sp. Hist. III. VII c. 40.
- ⁸⁹⁾ Maerlant Sp. Hist. III. VII c. 40 v. 15-17.
- ⁹⁰⁾ Zoowel Dietsce Lucid. als Sp. Hist. halen het feit als bewijs aan, dat
jonge kinderen strafbaar, dus persoonlijk, kunnen zondigen.
- ⁹¹⁾ Maerlant Sp. Hist. I.c.v. 19-43.
*N.B. lachter = lastering, tijdde = trok, verheeste = bespeurde, tgone =
dat (kind), more = mooren, zwarte kerels, tien = sleuren.*
- ⁹²⁾ Dirc van Delf in hs Den Haag K.B. 73 E. 26 fol. 14a.
N.B. broecachtich = misdadig.
- ⁹³⁾ TROELSTRA De toestand 78-80.
- ⁹⁴⁾ Zusters van Deventer 149.
*N.B. want = omdat, oer hilich Ammet niet doen = haar de Sacramenten
der Stervenden niet toedienen.*
- ⁹⁵⁾ BRILLANT Eucharistia 303.
- ⁹⁶⁾ Spiegel der Sonden 2675-'92.
- ⁹⁷⁾ Spiegel der Sonden 76-83; Veldke Sint Servaes II 1651-1759.
- ⁹⁸⁾ Spiegel der Sonden 15708-'10.
- ⁹⁹⁾ Een Sproke v. 92-94, zie KAUSLER III p. 114 vlg.
- ¹⁰⁰⁾ Boendale Der Leken Sp. III c. 19 v. 31-64; Dietsche Doctrinale II
1573-'98; Jan de Weert N. Doctr. 1796-1823; Spiegel der Sonden
12465 vlg, 12537 vlg (de verstooten grootvader), 12587 vlg; Van den VII
Vroeden 4504; Altnied. Sprichw., Horae Belg. IX n. 724:
Dat syn wise kinder, die haren vader kennen.
- ¹⁰¹⁾ Des Coninx Summe § 141.
- ¹⁰²⁾ Boendale Der Leken Sp. I c. 33 v. 33-56; Boec vander Wraken I
1013-'15, 1312-'95; Dirc Potter Dat Bouck der Bloemen p. 117.
- ¹⁰³⁾ Dirc van Delf hs Den Haag K.B. 73 E 26 fol. 47cd.
- ¹⁰⁴⁾ C. DE VOOYS Marialegenden I p. 320 n. CLI.
- ¹⁰⁵⁾ ERICH WULFFEN Das Kind, Sein Wesen und seine Entartung, Berlin

- 1913 p. 195 vlg: Der Kinder- und Schülersebstmord; Cf (C. VAN WES-SEM) Twintig Noord- en Zuidnederl. Verhalen, Utrecht 1930 p. 180-184.
- 106) Floris ende Blancefloer 1222 vlg.
- 107) Spiegel der Sonden 9291-9313.
- 108) TROELSTRA De Toestand p. 78-80.
- 109) Jan de Weert N. Doctr. 1044-'62.
- 110) Seghelijn 4016 vlg, 4735-4845.
- 111) Parthenopaeus ende Melior.
- 112) Dirc Potter Der Minnen Loep II 2853 vlg.
N.B. suverlijck = kinderlijk gaaf van uiterlijk.
- 113) Hildg b. LXXXV 219-234.
- 114) Dirc van Delf hs K.B. 73 E 26 fol. 14b.
- 115) Maerlant Der Naturen Bloeme I 27-31.
- 116) o.c. 25-26.
- 117) De theologen houden, dat dit pas bij de geboorte zoo is.
- 118) Augustijnen van Dordt Dit is Sinte Jans Ewangelium 378-386.
N.B. bloet = blijkbaar, onghedraghen = onvoldragen, goder = goede.
- 119) Maerlant Merlijn 1969-'75.
N.B. dwaen = wasschen, dat en zij = tenzij.
- 120) E. J. HASLINGHUIS De duivel in het drama der middeleeuwen, Leiden 1912; E. SOENS De rol van het booze beginsel op het middeleeuwsche tooneel, Gent 1893.
- 121) C. DE VOOYS Mnl. Leg. en Exemp. 160 vlg.
- 122) Parthenopaeus ende Melior 626-627.
N.B. vare = vrees, des = daarover.
- 123) CHRISMAN o.c. 309.
- 124) VAN DER VET o.c. 216.
- 125) Oude Divisie-Cronycke van Hollant etc. Delft 1585 fol. 94, gecit. bij WOLFF Nederl. Sagen n. 43.
- 126) Limborch I 466 vlg.
- 127) C. DE VOOYS Marialeg. I p. 271 n. CXXV.
- 128) Maerlant Merlijn 3015.
- 129) Maerlant Merlijn 34953-'76.
- 130) Gillis de Wevel St. Amand II 2907 vlg.
- 131) Gulden Leg. Winterstuc fol. 92b.
- 132) Spel van St. Trudo v. 415.
N.B. swijt = zwijg.
- 133) VAN DER VET o.c. 192.
- 134) Leg. van Ste Brandane (MOLTZER Levens en Leg. van heil.) p. 8.
- 135) VAN DER VET o.c. 168.
- 136) Maerlant Merlijn 3413 vlg.
- 137) WOLFF o.c.n. 195.
- 138) Maerlant Sp. Hist. I. VII c. 86. De Gulden Legende verhaalt van St. Cypriaen, dat hij op zijn 7de jaar aan den duivel toegewijd werd en sindsdien 't ambacht van toovenaar uitoefende; Somerstuc fol. 170c.
- 139) Maerlant Sp. Hist. III. VI c. 14 v. 15-24; VAN DER VET o.c. 438; Annales Egmondenses (Mon. Germ. Hist. Scr. XVI 451 ad annum 1126).
- 140) Gulden Leg. Winterstuc fol. 129bc.
- 141) WOLFF o.c.n. 400, 561.

Hst. IV

- 142) WOLFF o.c.n. 401.
- 143) In Het Pelgrimsblad, Roermond, VII ('33) 55, 59-60 wordt naar een Haagsch hs. „Een warachtige beschrijvinge van 64 Tooveressen" gepubliceerd. Feit en document zijn van 1613.
- 144) B. KRUITWAGEN in De Katholiek dl. 165 ('24) 154-157; C. DE VOOYS Bijdrage tot de kennis van het middeleeuwsche volksgeloof, in Ned. Archief van Kerkgesch. Nieuwe Reeks I ('02) 357 vlg.
- 145) Cyromanchie van den Pape van den Hamme v. 341-'42.
- 146) Maerlant Der Naturen Bloeme XII v. 926.
- 147) o.c. XII 858 vlg.
- 148) Der Vrouwen Heim. 1524-'98.
- 149) C. DE VOOYS l.c.p. 371 vlg.
- 150) l.c. vraag 7 en 10.
- 151) KALFF Gesch. 16de-e. lett. I 395.
- 152) J. DANIËLS Bijdr. tot de kennis v.h.M.e. volksgeloof, in Tijdschr. XXXII ('13) p. 167.
- 153) TINBERGEN Des Coninx Summe p. 531.
- 154) DANIËLS l.c. 167.
- 155) Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 17 v. 26-34; Lancelot IV 9251-9370.
- 156) Seghelijn v. I vlg.
- 157) Esmoreit 64 vlg; Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 45 v. 20-128.
- 158) Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 63 v. 34-80.
- 159) o.c. III. VIII c. 31 v. 19-29.
- 160) Zie Derde Hst.
- 161) In De Katholiek XXI (1852) 245.
- 162) Hermans o.c. I 199.
- 163) LEENDERTZ Floris en Blancefloer p. LXI.
- 164) Seghelijn 476-500.
- 165) Seghelijn 1311-'55.
- 166) Seghelijn 1622-'39.
- 167) Wat het Vormsel betreft kan ik slechts verwijzen naar het schilderstuk van Rogier van der Weyden: de 7 Sacramenten.
- 168) TROELSTRA De Toestand 63 vlg.
- 169) Zusters van Diepenveen 140.
- 170) Maerlant Sp. Hist. I. VII c. 89 v. 3-6. De scholier in C. DE VOOYS Marialeg. I p. 419 n. CLXXXIII, cf DEZ. Leg. en Ex. 241-242, een Parijsch universiteitsstudent, kan hier buiten beschouwing blijven.
- 171) Smeken Spel van den Sacr. van der Nyeuwer Vaert v. 901-909; 1268.
- 172) Walewein 4889-4908.
- 173) MOLL Kerkg. II 3, 275; BRILLANT Eucharistia 302.
- 174) GAUTIER L'Enfance 427.
- 175) BROWE Verehrung der Eucharistie im MA spreekt over kindercommunie niet.
- 176) Archief Aartsb. dl. LI, Register, geeft op: XLII 92-94.
- 177) MAERLANT Sp. Hist. IV. I c. 35 v. 71-84.
- 178) C. DE VOOYS Marialeg. I p. 388 n. CLXXVII, II p. 91 n. CCLXXXII; DEZ. Leg. en Ex. 222.
- 179) Limb. Sermoenen p. 552.
N.B. hir bi = hierom.
- 180) BROWE o.c. 26 vlg.

- ¹⁸¹⁾ *hs Codex Paris néerl.* 37, cf LAMPEN *Eucharistica* II 39 vlg.
¹⁸²⁾ *A n n a B i j n s* Ref. (B.-v.H.) Iste boek XIV e, 2de b. II d,e.
¹⁸³⁾ *Des Coninx Summe* § 268.
¹⁸⁴⁾ *Maerlant* Sp. Hist. I. VII c. 71.
¹⁸⁵⁾ C. DE VOOYS *Marialeg.* II p. 82 n. CCLXXII, p. 102 n. CCXCIX.
¹⁸⁶⁾ *Zusters van Diepenveen* 67.
¹⁸⁷⁾ ARNOLD o.c. 101-102.
¹⁸⁸⁾ *E r a s m u s* De civilitate cap. III-IV.
¹⁸⁹⁾ P. CONSTANTINUS *Introibo ad altare*, Gebeden voor jongens, die willen opgaan tot het heilig priesterschap, Turnhout z.j. [1934] p. 208. P. Constantinus was zoo vriendelijk mij mede te deelen, dat hij 't gevonden had bij VAN DUYSE III 2357.
¹⁹⁰⁾ HUIZINGA *Herfsttij* 334.
¹⁹¹⁾ *Limborch* I 116 vlg en passim.
¹⁹²⁾ *Seghelijn* 1807-'08.
¹⁹³⁾ *Thomas à Kempis Vita S. Lidwinae* cap. II.
¹⁹⁴⁾ o.c. cap. III-IV.
¹⁹⁵⁾ *Zusters van Diepenveen* 117-118.
¹⁹⁶⁾ *Lod. v. Velthem* 5de Partie II 2115-'59.

VIJFDE HOOFDSTUK

- 1) Zie Eerste Hst.
- 2) Der Mannen ende der Vrouwen Heim. 191-222.
- 3) Der Vrouwen Heim. 450-575.
- 4) Maerlant Heim. der Heim. 1597-'98.
- 5) LANGLOIS La conaiss. de la nature p. 71 vlg. Le secret des secrets.
- 6) Maerlant Heim. der Heim. 1601-'68.
- 7) o.c. 1630-'32.
- 8) o.c. 1641-'42.
- 9) o.c. 1664.
N.B. scout = schuld.
- 10) o.c. 1667-'68.
- 11) N. DE PAUW I p. 205 vlg. Er zijn drie werken met dien titel.
- 12) Volgens deze Cracht der Mane zullen wijs worden de JONGENS van den 8sten en 30sten dag der maan, arbeidzaam die van 12, 17 en 20; vechtlustig die van 10 en 14, onzuiver die van 4, misdadig die van 3, norsch die van dag 24. Wat de MEISJES betreft: rein en zuiver die van dag 1, 8, 12, 17, 22, 26, 27 (en volgens de andere Cracht der Mane, N. DE PAUW o.c. 219 vlg ook die van dag 6, hoewel deze tevens „lief met manne" zijn „in der yoghet"); wijs en vroed die van 8, 12, 20, 22, 26, 27, 30; vroom die van 12; beminnelijk die van 6; opgeruimd die van 17; hoofsch die van 30; standvastig die van 26; maar daarentegen ongehoorzaam die van 28; lichtzinnig die van 14, 23, 25; kwaadaardig die van 5, 10, 11, 24, 25; en ten slotte luxuriëus die van dag 4, 9, 13, 16, 18, 28.
- 13) hs Leiden U.B. lett. 271 fol. 5r.
- 14) zelfde hs fol. 175r.
- 15) Broeder Gheraert Natuurkunde van het Geheel-al 1297-1303.
- 16) Der Vrouwen Heim. 390-449, 450-575.
- 17) o.c. 361-364.
- 18) o.c. 365-370.
- 19) o.c. 371-374.
- 20) o.c. 375-376.
N.B. erre = gramstorig.
- 21) o.c. 377-381.
- 22) o.c. 382-384.
- 23) o.c. 385-387.
- 24) o.c. 388-389.
N.B. besict = bezig, druk? (= besiekt, ziek?)
- 25) Ruusbroec IV 67-168.
- 26) Ruusbroec IV 157.
N.B. jeghewelc = iedereen.
- 27) Ruusbroec IV 159-160.
N.B. bekinnen = kennen, onthoocht = boven 't aardsche opgeheven.
- 28) Ruusbroec IV, Inl. p. XXI.
- 29) o.c.p. XXIII; cf DANIELS o.c. p. 163 aangaande Dirc van Delf.
- 30) Br. Gheraert Natuurkunde van het Geheel-al 1307-'16.
N.B. men vaet = men hem vangt, ieghen = tegen.
- 31) Br. Gheraert Natuurkunde van het Geheel-al 1317-'50.
- 32) o.c. 1355.

- 33) o.c. 1357-'58.
 34) o.c. 1361-'74.
 35) o.c. 1362-'64.
 36) o.c. 1381-'84.
 37) Jan de Weert Disputacie van Rogiere ende van Janne 1442-1597.
 38) o.c. 1464-'67.
 39) o.c. 1507-'19.
N.B. romen = roemen, goet es betomen = betamelijk is, vertyet = laat varen, ghetyet = aangewreven, zomen = sommigen, of ghijt ghebiet = als 't u belieft.
 40) o.c. 1520-'32.
 41) o.c. 1533-'45.
 42) o.c. 1546.
N.B. njemen = niemand.
 43) o.c. 1546-'84.
 44) o.c. 1585-'87.
 45) Jan de Weert Disputacie 1594-'95.
 46) Maerlant Heim. der Heim. 1871-1902.
 47) o.c. 1894.
 48) o.c. 1897-'98.
N.B. elpendier = olifant.
 49) o.c. 1901-'02.
 50) Zie noot 12 van dit hoofdstuk.
 51) Altniederl. Sprichw. Horae Belg. IX n. 443.
 52) C. DE VOOYS Marialegenden I p. 388-389.
 53) DANIELS Dirc van Delf 168-169.
 54) Gelaat- en karakterkunde (BLOMMAERT Oudvl. Ged. II 60 vlg) v. 46-47.
 55) Der Mannen ende der Vrouwen Heim. 258-320.
 56) o.c. 287-292.
N.B. togen = toonen, jolijt = plezier.
 57) Seghelijs 1082-'99, 1105-'15, verg. 235-242.
 58) Seghelijs 1105-'08.
 59) Lancelot III 23259-'341.
 60) C. DE VOOYS Marialegenden II p. 87 n. LXXXVII.
 61) Seghelijs 500-771; Lancelot II 37235 vlg.
 62) Erste Bliscap 1655 vlg.
 63) LAMPEN Eucharistica II p. 39-42.
 64) Cf Vierde Hst. het vloekende kind.
 65) Lancelot II 6792-6800. Het blazoen is heraldisch niet in orde: kleur op kleur! Of vergiste zich het kleine ventje?
 66) Denensage en het H. Kruis te Breda 569-577.
N.B. weinden tmout = 't mout wenden, draaien, al = heelemaal.
 67) Erasmus De civilitate morum puerilium cap. IV en V.
 68) Erasmus Colloquia familiaria n. XX (uitg. N. J. SINGELS, Gron. 1900 p. 135). S. HEYDEN Formulae puerilium colloquiorum, 's Hertogenbosch 1540.
 69) Zusters van Diepenveen 67-68.
N.B. butkens = botjes, roer = diarrhee.
 70) Zie Belg. Museum X p. 118 vlg. v. 85.
 71) Veldke Leg. van St. Servaes II 1651-1759.

Hst. V

- 73) Altniederl. Sprichw. Horae Belg. IX n. 697.
- 74) Spiegel der Sonden 11727-'38.
- 75) Zie Eerste Hst.
- 76) Lancelot II 6175 vlg. Vergel. Maerlant Sp. Hist. II. VI c. 15 v. 14.
- 77) Zie bijv. KEUCHENIUS-TINBERGEN Nederl. Lyriek I p. 88 vlg.
- 78) Zie bijv. KEUCHENIUS-TINBERGEN o.c. I p. 83.
- 79) N. VAN DER LAAN Rederijkersspelen n. V. v. 1-24.
- 80) W. SURINGAR Mnl. Rijmspreuken p. 88 n. 79.
- 81) KNUTTEL Het geestelijk Lied 97.
- 82) Des Coninx Summe § 268, 338.
- 83) VAN DER VET o.c. 220; verg. Van Zeden n. 38.
- 84) LEENDERTZ Floris en Blancefloer p. LVIII.
- 85) LEENDERTZ Floris en Blancefloer p. CIX, CXI.
- 86) Zie Vierde Hst.
- 87) BLOMMAERT Oudvl. Ged. III p. 124 vlg. v. 41.
- 88) Zusters van Diepenveen 87-89.
N.B. sande siet = zond zij het, doer = durf.
- 89) Maerlant Merlijn 4975 vlg.
- 90) Floris ende Blancefloer 1585 vlg.
- 91) Limborch II 191-226; Henric was toen 16 jaar: I 53.
- 92) Lancelot III 9720 vlg.
- 93) Seghelijn 2702 vlg.
- 94) Des Coninx Summe § 342.
- 95) Anna Bijns in Leuv. Bijdr. IV p. 346 Ref. XLI Envoi.
- 96) Maerlant Sp. Hist. III. VII c. 37 v. 13-40.
- 97) Spiegel der Sonden 11739-'72.
- 98) Vanden VII Vroeden 3496-'98.
- 99) Altn. Sprichw. Horae Belg. IX n. 440.
- 100) Rinclus str. 72, v. 853-854.
N.B. men payire = men hem betale, sweegen = tot zwiigen brengen.
- 101) Boendale Brab. Yeesten VII 6275 vlg.
- 102) HERMANS Gesch. der Reder. in N. Brab. 2de stuk p. 97 vlg, kroniek over de gesch. van O. L. Vr. van Den Bosch v. 157-168.
N.B. houden = gauw.
- 103) Maerlant Alexanders Geesten I 501-503:
Die tranen liepen hem schiere
Over beide sine liere,
Hine mochts hem onthouden nelt.
N.B. liere = wangen.
- 104) Seghelijn 5713 vlg.
- 105) KALFF Ep. Fragm. I Nevelingen 37-38; Ghiseleer behoeft niet noodzakelijk een kind te wezen; het woord is hier misschien slechts een blijvende titel voor een jongsten ridderzoon; vergel. Mnl. Wb. III 1438 onderaan. Verdam had blijkens ons citaat het voorbeeld niet in de Duitse literatuur behoeven te zoeken.
- 106) OVERDIEP in Onze Taaltuin IV ('35-36) 12.
- 107) Lorreinen (MATTHES) Iste fragm. v. 3-6.
N.B. live = leven.
- 108) Lorreinen l.c. 318-320.
- 109) Lorreinen l.c. 332-342, 344-345. *N.B. caytive = ongelukkigen.*

- ¹⁰⁹⁾ KRONENBURG Maria's Heerlijkh. IV 266-270.
- ¹¹⁰⁾ Thomas a Kempis Vita s. Lidwinae cap. IV.
- ¹¹¹⁾ Lorreinen 2de boek, 2de partie, fragm. VI v. 39-40. Dit verspaar lijkt nagevolgd in den Reinaert I (hs F) 316-318:
 Ic hadde ionger sonen achte
 Ende scoenre dochtre sevene
 Dien wel lusten te levne.
- ¹¹²⁾ Maerlant Merlijn 16581-'82.
- ¹¹³⁾ WIRTH Untergang des niederl. Volksliedes.
- ¹¹⁴⁾ Maerlant Sint Franciscus 9921-'24.
- ¹¹⁵⁾ C. DE VOOYS Marialeg. II p. 96 n. XC.
- ¹¹⁶⁾ Chaucer Canterbury Tales, The Prioress's Tale; zie H. SCHMIDT Das Kind in der englischen Lyrik p. 7.
- ¹¹⁷⁾ O. BÖCKEL o.c. 162; KRONENBURG o.c. I 188; BOEKENOOGEN in Tijdschr. XI (1892) 16.
- ¹¹⁸⁾ KRONENBURG o.c. IV 273.
- ¹¹⁹⁾ J. DROST het Ned. Kinderspel vóór de 17de eeuw, 's Gravenhage 1914; J. TER GOUW De Volksvermaken, Haarlem 1871 p. 280-320; A. DE COCK-IS. TEIRLINCK Kinderspel en kinderlust in Zuid-Nederl. 8 dln Gent 1902-'08; REMI GHESQUIÈRE E.A. Kinderspelen uit Vl. België, 2 dln Gent 1905; zie verder J. SCHRIJNEN Nederl. Volkskunde 2 dln Zutphen ¹1930-'33; J. VAN GINNEKEN Handboek der Nederl. Taal I 383-428; S. A. WALLER ZEPER Jan van Beaumont 57; W. STERN Psychologie der frühen Kindheit Leipzig ³1923 p. 211 vlg; BOEKENOOGEN Kinderspelen als overblijfselen van oude volksgebruiken, in Tijdschr. XI (1892) 16 vlg.; J. HUIZINGA Over de grenzen van spel en ernst in de cultuur, Haarlem 1933.
- ¹²⁰⁾ Cats Houwelick, Inleiding „Kinder-spel“.
- ¹²¹⁾ Erasmus Colloquia familiaria p. 136 n. XXI: pila, lusur globorum missilium, sphaerae per annulum ferreum, saltus.
- ¹²²⁾ E. TIETZE-CONRAT Pieter Bruegels Kinderspiele, in Oudheidk. Jaarboek 4de serie II ('33) 127 vlg.
- ¹²³⁾ N. VAN DER LAAN o.c.n. V 1-24.
- ¹²⁴⁾ Van Zeden n. 87:
 Van kinderspele ende van quaden tonghen
 Der quader cnechte, houde ende ionghe,
 Van paerden voeten, van smeekeerstale
 Sulstu di wachten, so doestu wale.
- In een aantekening, p. 57, legt Suringar dit uit: spelende kinderen kunnen je omver loopen, met den bal gooien e.d. Kan het niet zijn: Groote menschen moeten niet kinderachtig wezen. In den Facetus, waar dit werkje een vertaling van is, wordt er gesproken van bijensteken.
- ¹²⁵⁾ DROST haalt deze plaatsen aan: p. 59 Jan van Heelu 653-663, p. 60 Sp. Hist. II. VI c. 47 v. 32, p. 74 Spiegel der Sonden I 1168 vlg, p. 86 Boendale Lekensp. III c. 25 v. 119 vlg, p. 93 Corn. Everaert Spelen blz. 56 v. 129-131, p. 101 Blommaert Oudvl. Ged. III blz. 94 v. 1721, p. 103 Des Con. Summe blz. 177, 318, p. 137 S. Kerstine v. 1134.
- ¹²⁶⁾ J. HOOPS Reallexikon der germanischen Altertumskunde i.v. Kinderspielzeug.

Hst. V

- ¹²⁷⁾ C. DE VOOYS *Marialeg.* II p. 91 n. CCLXXXII (cf n. CLXXVII), p. 221 n. CCCXLVI.
- ¹²⁸⁾ Limborch X 316.
N.B. hare entare = hier en daar, her en der.
- ¹²⁹⁾ Thomas à Kempis *Vita s. Lidwinae* cap. IV.
- ¹³⁰⁾ Maerlant Merlijn 4932 vlg.
- ¹³¹⁾ Beatris 932 vlg.
- ¹³²⁾ Allerlei speelgoed uit de middeleeuwen bij VIOLLET-LE-DUC *Dictionnaire du Mobilier* II 477-478, gecit. GAUTIER l.c. 414-415 noot 3.
- ¹³³⁾ Jan van Heelu 667-669.
- ¹³⁴⁾ Spiegel der Sonden 11168-'79.
N.B. smekers = vleiers, hebben geploen = plegen, haest = aast, visevase = beuzelpaat.
- ¹³⁵⁾ DROST o.c.p. XIV.
- ¹³⁶⁾ Breviarium Grimani p. 1281; Hortulus animæ p. 141, 481; BYVANCK-HOOGWERFF II 139 b; WINKLER 139; DURRIEU planche XC.
- ¹³⁷⁾ ARNOLD o.c. 143.
- ¹³⁸⁾ Verg. lied van de twee koningskinderen; Zusters van Diepenveen 138-139 (poten van boompjes).
- ¹³⁹⁾ Cod. Paris néerl. 37 fol. 190r, naar fotografie: „Item van twe broeders die een molderinne vraechden", gedrukt LAMPEN *Eucharistica* II p. 39-42.
- ¹⁴⁰⁾ In Belg. Museum VI 307-319.
- ¹⁴¹⁾ N. VAN DER LAAN *Rederijkersspelen in Tijdschr.* XLIX ('30) 127 vlg. 139 vlg; p. 150 zegt Werck-noo tot Luije waert v. 374-379:
Neen, heer waert, ick moet u noch dat seggen,
Hoe gy sondags na middach comt op de straet,
Gelyck een jongen met syn meeseknip uyt gaet,
En fluyt tot dat hijt vogelken in zijn knip leijt.
- Kijck inde krych voegt erbij:
So loopt hy na de gasten tot hyse by de slip heijt,
Ja, dat elck geen voocht is waer hij zijn gelt sal verteren.
- ¹⁴²⁾ N o y d e k i j n Vanden plucten spoerwaer (allegorie):
Eene jonghe maget hadde gheset
Mit behendicheijt een net.
in *Dietsche Warande* VII (1866) 383 vlg. Verg. *Styevoort* II p. 109 Ref. 186.
- ¹⁴³⁾ Antw. Liedb. *Horae Belg.* XI, lied n. CXXIX str. 6-8.
N.B. huyvelijn = mutsje.
- ¹⁴⁴⁾ DROST o.c.p. XV. Zij citeert Oude Vaderl. Rechtsbronnen, Iste reeks XIII. I 73.
- ¹⁴⁵⁾ TER GOUW o.c. 285.
- ¹⁴⁶⁾ Esopet n. LXIV v. 6-7.
- ¹⁴⁷⁾ Maerlant Merlijn 21981-'82.
- ¹⁴⁸⁾ Zusters van Diepenveen 61.
- ¹⁴⁹⁾ Maerlant *Der Naturen Bloeme* II 3461.
- ¹⁵⁰⁾ o.c. IV 407-422, 429-442.
- ¹⁵¹⁾ Dirc Potter Bouck der Bloemen p. 116.
- ¹⁵²⁾ Maerlant *Der Naturen Bloeme* II 2732-'40.
- ¹⁵³⁾ Vanden VII Vroeden 770 vlg.

- ¹⁵⁴⁾ Maerlant Der Naturen Bloeme VI 130-136; zie nog WOLFF o.c. n. 535; voorts aldaar n. 528.
- ¹⁵⁵⁾ VAN DUYSE o.c. II 1394, III 2276, 2425, 2664; SCHRIJNEN o.c. II 213 vlg.
- ¹⁵⁶⁾ TINBERGEN Des Con. Summe p. 180, cit. uit 'n Expositie op 't Pater Noster.
- ¹⁵⁷⁾ Spiegel der Sonden 1610-'16.
- ¹⁵⁸⁾ Spiegel der Sonden 1493-1744.
- ¹⁵⁹⁾ Verg. MOLL Kerkgesch. I 390-391, II 3, 210-214.
- ¹⁶⁰⁾ Zie Vondelkroniek V ('34) 35; verder voorbeelden bij KNUTTEL 91-92, 99-100, 106-107; RUELENS II p. 153 Ref. LXXVII van Anna Bijn's:
Gaet wiegen tkindeken, tis nu al feest,
Te Bethleem int huysken, dat dun gedaecht is..
- ¹⁶¹⁾ Zie echter naderhand Zevende Hst.
- ¹⁶²⁾ KNUTTEL o.c. 88-89.
- ¹⁶³⁾ MOLL Kerkg. I 391, II 2, 276, II 3, 248; SCHRIJNEN Nederl. Volkskunde I 165.
- ¹⁶⁴⁾ Oude Rijmalmanak op 28 Dec.
- ¹⁶⁵⁾ HERMANS o.c. 2de stuk p. 249 vlg, Uittreksel uit de rekeningen van Bergen-op-Zoom, ad annum 1479-'80.
- ¹⁶⁶⁾ LAMPEN Liturgie en drama p. 31-32.
- ¹⁶⁷⁾ HOFFMANN o.c. 315 noot 26. De eerste Vespers werden nagenoeg geheel door de kleine monnikjes alleen verricht. Na de plechtige Hoogmis en processie werd door het dag-abtje de zegen gegeven. De jonge Notker Balbulus (cf o.c. 129) maakte een toepasselijke sequentia.
- ¹⁶⁸⁾ KRONENBURG Maria's Heerl. IV 270-271.
- ¹⁶⁹⁾ E. GAILLIARD in Versl. en Meded. Kon. VI. Acad. 1908 p. 56-64.
- ¹⁷⁰⁾ J. HUIZINGA Tien Studiën p. 240 vlg. Hij heeft er evenwel geen enkel Nederlandsch feit of argument.
- ¹⁷¹⁾ Oude Rijmalmanak Laumaent 6-12.
N.B. spellijc = vroolijk, meeste = hoogste.
- ¹⁷²⁾ LAMPEN Liturgie en drama 32-33.
- ¹⁷³⁾ Zie voor heel West-Europa: H. MEISEN Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande, Düsseldorf 1931, vooral p. 216-334.
- ¹⁷⁴⁾ SCHRIJNEN Nederl. Volksk. I 170-177.
- ¹⁷⁵⁾ J. TEN BRINK G. A. Brederôo. Hist.-aesth. studie v.h. Ned. blijspel der 17de eeuw, Utrecht 1859 p. 435; KALFF 16de eeuw II 215; KALFF Gesch. der Ned. Lett. VI 242.
- ¹⁷⁶⁾ K. SMITS Iconographie 215.
- ¹⁷⁷⁾ MEERTENS o.c. VI, Register i.v.
- ¹⁷⁸⁾ Gulden Leg. Wint. fol. 89 d vlg.
- ¹⁷⁹⁾ Te Brussel berust een hs in mnl vertaling van den Dialogus.
- ¹⁸⁰⁾ KNUTTEL o.c. 277-302.
- ¹⁸¹⁾ VAN DUYSE II 1353, 1362, III 2741.
- ¹⁸²⁾ Gulden Leg. Wint. fol. 92bc.
- ¹⁸³⁾ l.c.
- ¹⁸⁴⁾ o.c. fol. 92b.
- ¹⁸⁵⁾ VAN DUYSE II 1419; vergel. FR. FALK Schule etc. im Mittelalter p. 1-2.
- ¹⁸⁶⁾ AASS 12 Maart 728 b, noot a.
N.B. Vert.: St. Gregorius Paus wordt in Nederland als patroon beschouwd der studeerende jeugd, en velen brengen op zijn feest hun kinderen voor 't eerst naar school, daar zij dit voor een gunstig voorteecken houden.

Hst. V

- 187) Het Nederl. Archievenblad XLI ('33-34) 82 vermeldt een dateering: Woensdag voor St. Petrus' dag (22 Febr.), „als die kinder lopen". Te Utrecht bracht St. Agnes voor de meisjes, St. Pontianus voor de jongens feest en geschenken, vanwege de aldaar bewaarde relieken dezer heiligen. Cf MOLL Kerkg. II 3, 249; SCHRIJNEN Nedl. Volksk. I 177.
- 188) Limborch II 51: miere lieve zuster zoeken.
- 189) Merlijn 16355 vlg.
- 190) Het waren twee conincskinderen.
- 191) T h. a K e m p i s o.c. cap. II. Gelijk vanzelf duidelijk is, daar de jongens op school waren, en gelijk in de vita van Brugman, cap. I uitdrukkelijk gezegd wordt, waren die broertjes ouder dan zij.
- 192) Esmoreit 271-272.
- 193) Esmoreit 452-454.
- 194) Lancelot II 37235 vlg.
- 195) M a e r l a n t Merlijn 4932 vlg, 5017 vlg.
- 196) L o d. v. V e l t h e m 5de Partie II 2363-'75, zie verder tot en met '90. *N.B. vernomen = waargenomen.*
- 197) C. DE VOOYS Leg. en Ex. 198-229.
- 198) DEZ. Marialeg. I 388.
- 199) DEZ. Leg. en Ex. 221-222.
- 200) A. MEISTER Libri VIII Mirac. p. 147.
- 201) C. DE VOOYS Leg. en Ex. 221.
- 202) o.c. 226-229.
- 203) o.c. 226-227; DEZ. Marialeg. I p. 357 n. CLXI; M a e r l a n t Sp. Hist. I. VII c. 70.
- 204) C. DE VOOYS Leg. en Ex. 228; DEZ. Marialeg. I p. 366 n. CLXIV, II p. 111 n. CCCV; enz.
- 205) VAN DER VET o.c. 224; C. DE VOOYS Marialeg. I p. 250 n. CXVIII, II p. 144 n. CCCXXI; DEZ. Leg. en Ex. 223-224.
- 206) Zie Tijdschr. XXIII ('04) 46 vlg.
- 207) VAN DER VET o.c. 220.
- 208) Limborch IV 86 vlg.
- 209) M a e r l a n t I story van Troyen, verg. onderling 5655-'72, 10144-10172, 10250-'288.
- 210) Floris ende Blancefloer 2968.
- 211) Limborch I 1023.
- 212) Limborch I 2472-'75.
- 213) Erste Bliscap 1670.
- 214) Erste Bliscap 1672.
- 215) REYPENS-VAN MIERLO Beatrijs van Nazareth p. 41*, 85*.
- 216) Zusters van Deventer 148; cf hiervóór Derde Hst.
- 217) O. BARENDSEN Over de kunst van opvoeden, Zeist 1924 p. 107; over hem ROMBOOTS o.c. IV 211.
- 218) O. BARENDSEN o.c. 102.
- 219) Verg. ARNOLD o.c. 114.
- 220) J a n d e W e e r t N. Doctr. 1044-'62.
- 221) A n n a B i j n s in Leuv. Bijdr. IV p. 248 Ref. XI str. A.
- 222) Die Rose 782-783, 1199-1200, 1220-'22.
- 223) Die Rose 1226-'28. *N.B. vernoy = last.*

- 224) VEDEL o.c. 172-173 „er zit hier . . verering der overkultuur in van het naief-ongekunstelde, en een geraffineerd plezier om de onschuld in de mysteries der liefde in te wijden”.
- 225) Zie Achtste Hst.
- 226) Zie Achtste Hst.
- 227) Maerlant Merlijn 31853-’64.
- 228) Maerlant Merlijn 31861; de term „kinderlijke vrijage” te vinden bij VAN DER STEMPEL o.c. 183.
- 229) Ferguut 3652-’55.
- 230) Zie Eerste Hst.
- 231) Maerlant Ystory van Troyen 5199-6165; cf Achtste Hst.
- 232) In Belg. Museum X p. 89 vlg.
- 233) Van twee kinderen die droeghen ene starcke minne v. 203.
- 234) C. DE VOOYS Marialeg. II p. 87 n. CCLXXIX.
- 235) Beatrijs 92-94.
- 236) Th. van Cantimpré Vita S. Lutgardis § 2.
- 237) Maerlant Merlijn 35589 vlg.
N.B. naen = dwerg.
- 238) o.c. 35579-’82.
N.B. iergen = ergens.
- 239) Maerlant Sp. Hist. III. II c. 12; enz. Zie Negende Hst.
- 240) Limborch I 1023 vlg, IV 316, 1966.
- 241) LEENDERTZ Floris en Blancefloer p. L.
- 242) Jan de Weert N. Doctr. 577-580, 1241-’43.
- 243) B(uitenrust) H(ettema) in Taal en Letteren XI (’01) 223.
- 244) B. H. I.c.
- 245) Madelghijs’ kinsheit, uitg. N. DE PAUW, zie p. 3, inhoud van het Heidelbergse hs.
- 246) Esmoreit 452-454.
- 247) Dirc Potter Der Minnen Loep I 1907-2077.
- 248) Veldeke Eneit 9957.
N.B. vru = vroeg.
- 249) Zoo ook in de Oudheid, zie VEDEL o.c. 151.
- 250) Zie Eerste Hst.
- 251) GOETHE Wahrheit und Dichtung, 14de boek, gecit. bij WECHSSLER o.c. 102.
- 252) VAN DUYSE o.c. II 1057.
- 253) Breviarium Grimani 24, 952, 1189; Hortulus animae 2, 8, 141, 293.
- 254) Brev. Grimani 1113; Hort. animae 407, 563, 567.
- 255) Parth. ende Melior 2810 vlg.
- 256) Bijv. Limborch I 59-78; Van enen jonghen kinde ende van horen scoelmeester 17-20.
- 257) Limborch I passim.
- 258) VAN DUYSE I 25-26; over den ouderdom van het meisje, zie 35.
- 259) Veldeke Eneit 10013 vlg.
- 260) Parth. en Melior I.c.
- 261) Limborch IV 1966.
- 262) Hildg b. n. LXXXV v. 219-234; Een spel van sinnen van de hel van ’t brouwersgilde genaempt (in Oud-Holland XXIX (1911) 201 vlg.)

Hst. V

v. 537-568, 583-596; A. de Roovere Quiconque 739-755; Anna
Bijns in Leuv. Bijdr. IV p. 213:

Lichte gheeskens, die als meeskens....

²⁶³⁾ In Belg. Museum X p. 118 vlg.

²⁶⁴⁾ Zie Zesde Hst.

²⁶⁵⁾ Maerlant Der Naturen Bloeme I 25 vlg.

²⁶⁶⁾ Rubben 178-179.

²⁶⁷⁾ RUELENS I p. 63 n. XV, Devisen n. I.

²⁶⁸⁾ Styevoort II p. 202 Ref. 236 str. I; verg. het vertelsel bij RUELENS
I p. 101 Ref. XXIII.

N.B. scout = schuld.

ZESDE HOOFDSTUK

- 1) Over Alex. in de ME zie O. SCHMITT Reallexikon der deutschen Kunstgeschichte i.v.
- 2) Zie bijv. over Maerlant: VAN MIERLO Bkn. Gesch. § 28. Zijn leven werd zelfs in bijbels opgenomen: hs Den Haag K.B. 78 D 38 II.
- 3) Maerlant Sp. Hist. I. I c. 42 v. 13 vlg.
- 4) Maerlant Istory van Troyen 1052-'65.
- 5) Dirc Potter Der Minnen Loep IV 542-566; dez. Bouck der Bloemen p. 28.
- 6) Dirc Potter Bouck der Bloemen p. 105.
- 7) Segher Dieregot gaf Priël van Troyen 2272-'89.
- 8) Maerlant Istory van Troyen 5655-'72; cf VAN MIERLO Bkn. Gesch. § 28.
- 9) Segher Dieregot gaf o.c. 2485-2521; Maerlant o.c. 5862-'94.
- 10) Maerlant Istory van Troyen 36098-'100.
N.B. duck = dikwijls.
- 11) o.c. 36101-'04.
N.B. vernoye = droefheid, vromich = dapper.
- 12) HOOGSTRA De levens van Alexander p. 72.
- 13) HOOGSTRA o.c. 105; Maerlant Sp. Hist. I. IV c. 38.
- 14) Maerlant Sp. Hist. I. IV c. 54 v. 23-26.
- 15) HOOGSTRA o.c. 136.
- 16) Maerlant Alexanders Geesten III 492.
- 17) o.c. 503-505.
- 18) o.c. VIII 169-216.
- 19) Maerlant Sp. Hist. I. I c. 38 v. 52 vlg; DEZ. Der Nat. Bloeme I 188-191; DEZ. Istory van Troyen 28746-'808.
- 20) Mandeville Reis 39a.
- 21) Mandeville o.c. 46; Joannes de Hese p. 19-20 vertelt van de Pygmaëen: Ende si en leven niet langher dan twelf jaer ten alre lan(g)sten. Ende die odevaren pleghen haer kijnder te doden mit horen langhen snebben, soe waer sy die vinden; maer dies so en heb ic niet ghesien.
- 22) Maerlant Alexanders Geesten VII 882 vlg.
- 23) o.c. VII 926.
- 24) o.c. VII 932.
- 25) o.c. VII 972; verg. dez. Der Nat. Bl. I 277-281.
- 26) Maerlant Alex. Geesten VII 976; verg. Der Nat. Bl. I 282-284.
- 27) Maerlant Sp. Hist. I. I c. 36 v. 25-26; verg. Die Rose 12769-'77.
- 28) Maerlant o.c. I. I c. 36 v. 49 vlg.
- 29) Maerlant Istory van Troyen 10435-'722.
- 30) Maerlant Sp. Hist. III. I c. 9 v. 8-37.
- 31) Dat Scaecspel p. 27.
- 32) Dat Scaecspel p. 13; ook Jan Matthijsen Rechtsboek van Den Briel p. 27, gecit. door VAN SCHAICK AVELINGH in de inl. op Dat Scaecspel, p. LXIX.
- 33) Maerlant Sp. Hist. I. III c. 38 v. 58-61.
N.B. baerdmakere = barbiers.
- 34) I.c.v. 78.

Hst. VI

- 34) Zie onder Jason.
- 35) Maerlant Istory van Troyen 1120-'31.
- 36) Maerlant o.c. 5576-6165.
- 38) Dirc Potter Der Minnen Loep II 2853-3030.
- 39) o.c. II 2995-3030.
- 40) o.c. II 2880-'82.
- 41) o.c. II 2945-'54.
- 42) Maerlant Istory van Troyen 1120 vlg.
- 43) Zie noot 46.
- 44) F. VAN VEERDEGHEM in Tijdschr. XV (1896) 100-107, vooral 106.
- 45) DE FLOU-GAILLIARD Hss in Eng. p. 135.
- 46) VAN VEERDEGHEM l.c. 104; andere vertalingen en volksboeken l.c. 101, 106-107.
- 47) DE FLOU-GAILLIARD 138-140.
- 48) VAN VEERDEGHEM l.c. 101.
- 49) DE FLOU-GAILLIARD 142.
N.B. an stiickx = aan stukjes.
- 50) o.c. 143.
- 51) Maerlant Istory van Troyen 4825 vlg.
- 52) o.c. 4966-'71.
- 53) o.c. 5008.
- 54) o.c. 5013-'44.
- 55) o.c. 5045-'54.
N.B. kerps = krullend.
- 56) o.c. 5060-'67.
- 57) o.c. 5068-'75.
- 58) o.c. 5076 vlg.
N.B. wiedanewijs = hoe.
- 59) Maerlant Istory van Troyen 5199 vlg.
- 60) o.c. 5274-'76.
- 61) o.c. 5287-'89.
- 62) o.c. 5312-'13.
- 63) o.c. 5576-5669.
- 64) o.c. 5670 vlg.
- 65) o.c. 6010-6165.
- 66) Dirc Potter Der Minnen Loep II 2855.
- 67) o.c. II 2865-'66.
- 68) J. KOOPMANS Mnl. Romans p. 96 vlg; cf E. VERWIJS Roman van Cassamus inl. p. VII vlg. Zie ook O. SCHMITT Reallexikon der deutschen Kunstgeschichte i.v. Alexander.
- 69) S. S. HOOGSTRA Proza-bewerkingen van het leven van A. d. Gr. in het mnl., 2 teksten; SCHOTEL Vaderl. Volksboeken II 68 vlg; VAN VLOTEN Verzam. v. Ned. prozastukken p. 351 vlg (de 2de tekst van Hoogstra); Maerlant Alexanders Geesten, Sp. Hist. I. IV c. 2-7, Heim. der Heim.; Anon. Roman van Cassamus v. 325-336; Dirc Potter Der Minnen Loep II 3098; Nederl. Bijbel van 1430; Den Haag K.B. 78 D 38 II f. 69 vlg.
- 70) KOOPMANS o.c. 99-100, 107.
- 71) KOOPMANS o.c. 100 noot I.
- 72) Maerlant Alex. Geesten boek I 107-727.

- ⁷³) K.B. 78 D 38 II f. 69d: Ende Alitus die leerde hem tovernye, Polonitus die leerde hem letteren, Olimpias leerden singen, Anaximenes leerden rethoriken, Menodes leerdene geometrie Ende Aristoteles philosophie.
- ⁷⁴) Maerlant Alex. Geesten I 465 vlg.
- ⁷⁵) o.c. I 427-428.
N.B. dunst = dons.
- ⁷⁶) o.c. I 454-459.
- ⁷⁷) HOOGSTRA 2de tekst p. 44.
- ⁷⁸) Maerlant Alex. Geesten I 1170 vlg; cf. Heim. der Heim. 767-771.
- ⁷⁹) Maerlant Sp. Hist. I. IV c. 5. In den Isten tekst bij HOOGSTRA p. 4-5 gebeurt het meer bij ongeluk, en verneemt Alexander pas daarna wie eigenlijk zijn vader is.
- ⁸⁰) Maerlant Alex. Geesten I 475-512.
- ⁸¹) o.c. I 513-711; cf. heel de Heim. der Heim.
- ⁸²) Roman van Cassamus 325-336.
- ⁸³) Maerlant Alex. Geesten I 465-468.
- ⁸⁴) Maerlant Sp. Hist. I. IV c. 4.
- ⁸⁵) HOOGSTRA o.c. 2de tekst p. 44; K.B. 78 D 38 II f. 69d.
N.B. lufter = linker.
- ⁸⁶) VEDEL o.c. 134.
- ⁸⁷) K.B. 78 D 38 II f. 69b.
- ⁸⁸) K.B. 78 D 38 II f. 69c.
- ⁸⁹) Maerlant Sp. Hist. I. IV c. 6.
- ⁹⁰) Maerlant Sp. Hist. I. IV c. 7; de z. Alex. Geesten I 728 vlg; HOOGSTRA Iste tekst p. 6, 2de tekst p. 46-47.
- ⁹¹) HOOGSTRA Iste tekst p. 6.
- ⁹²) Maerlant Alex. Geesten I 776.
- ⁹³) HOOGSTRA Iste tekst p. 7.
- ⁹⁴) Maerlant Sp. Hist. I. IV c. 17; HOOGSTRA resp. p. 11 en 63.
- ⁹⁵) K.B. 78 D 38 II fol. I vlg.
- ⁹⁶) Maerlant Sp. Hist. I. III c. 1-2; Rijmbijbel 17193-'320.
- ⁹⁷) Maerlant Sp. Hist. I. III. c. I v. 36.
- ⁹⁸) Maerlant Sp. Hist. I.c.c. I v. 41-50.
N.B. saen = terstond, herde = herder, gheent = dat, hilt up = voedde op, alsoe of soet = alsof zij het.
Vincentius van Beauvais had geschreven: allusit ei tamquam note.
N.B. Hij lachte haar toe, of hij ze kende.
Cf Maerlant Rijmb. 17238.
- ⁹⁹) Maerlant I.c.c. 2 v. 58-68.
- ¹⁰⁰) Maerlant Istory van Troyen (VERDAM) 9870-'82.
- ¹⁰¹) Maerlant Istory van Troyen (N. DE PAUW-GAILLIARD) 35323-'26.
N.B. verstoet = verstond.
- ¹⁰²) o.c. 35345-'50.
N.B. nese = neus, sonderlinghe = bijzonder.
- ¹⁰³) o.c. 35403-'08.
- ¹⁰⁴) o.c. 35320; cf. deel IV der uitgave p. 269, fragm. van het hs 0.
- ¹⁰⁵) Boendale Der Leken Spieghel I c. 42 v. 148-170.
- ¹⁰⁶) Maerlant Sp. Hist. I. II c. 37.
- ¹⁰⁷) o.c.v. 23-26; vergel. v. 45-54.
N.B. soe = sij, ghenasere af = beviel er van.

Hst. VI

- 108) Maerlant Sp. Hist. I. II c. 37 v. 41-44.
N.B. telt = vertelt, dans el niet = dat is niets anders.
- 109) o.c. I.c.v. 30-32.
N.B. wandel = wispelturig.
- 110) Veldeke Eneit 13505-'15.
- 111) Maerlant Istory van Troyen 36284-'87.
N.B. wach = wee, ghedaen = uterlyk.
- 112) o.c. 36832.
- 113) Veldeke o.c. 245-898.
- 114) Maerlant Ist. van Troyen 37239-'41; verg. Veldeke o.c. 3741-4143.
- 115) Maerlant o.c. 37457 vlg.
- 116) o.c. 38501.
- 117) o.c. 38520-'21.
N.B. vicht = vecht, beleecht = belegert.
- 118) o.c. 40812-'16.
- 119) o.c. 38552-'53.
- 120) o.c. 39915-'25.
- 121) Veldeke o.c. 6533-6837.
- 122) A. KEMPENEERS Hendrik van Veldeke en de bron van zijn Servatius, p. 118.
- 123) Maerlant o.c. 38175-'78.
N.B. granen = haartjes op de bovenlip.
- 124) TE WINKEL Ontwikkelingsgang¹ V 42-43, literatuur daarover.
- 125) SCHOTEL Vad. Volksb. II 103-108.
- 126) SCHOTEL o.c. 105.
- 127) WOPF Gesch. van het drama en v.h. tooneel II 195.
- 128) Maerlant Sp. Hist. I. V c. 5 21-68.
- 129) Dirc Potter Bouck der Bloemen p. 8.
- 130) Scaetspel p. 22.
- 131) Kaetspel p. 91.
- 132) Maerlant Rijmbijbel 1980.
- 133) Den Haag K.B. 78 D 38 I fol. 25d: „als Josephus seit“.
- 134) K.B. 78 D 38 I fol. 25d.
- 135) Evenals Vondel Altaergeheimenissen III 780-816; cf Helden Godes, Isaac.
- 136) Boendale Der Leken Sp. I c. 37 v. 15-27.
- 137) Kaetspel p. 41-42.
N.B. weder = ram.
- 138) Archief Trou moet blijcken, zie Tijdschr. XLVII ('28) 167 n. 4.
- 139) A. J. SERVAAS VAN ROOYEN Oud-testamentische wonderen en verhalen in de mnl letterkunde, z. pl. en j. p. 3-4.
- 140) K.B. 78 D 38 I fol. 25a.
- 141) K.B. 78 D 38 I fol. 25a.
N.B. ghespaent = gespeend, werscap = feestmaal.
- 142) Maerlant Rijmbijbel 2215-'29.
- 143) WOPF I 219.
- 144) EBBINGE WUBBEN Fragmenten uit mnl bijbelvertalingen p. 143.
- 145) Vondel Joseph in Dothan.
- 146) EBBINGE WUBBEN o.c. 143.
- 147) K.B. 78 D 38 I fol. 36.

- ¹⁴⁶⁾ Maerlant Rijmbijbel 2905-'14; cf EBBINGEWUBBEN 149; D. Potter Bouck der Bloemen p. 96.
N.B. ghevuert — gesneden.
- ¹⁴⁹⁾ Maerlant Sp. Hist. I. II c. I.
- ¹⁵⁰⁾ Maerlant Rijmbijbel 3489-3546.
- ¹⁵¹⁾ Exodus c. 4 v. 10-16. Men legde het uit als een spraakgebrek.
- ¹⁵²⁾ K.B. 78 D 38 I fol. 47r.
N.B. zuken = zuigen, dorften wachten = behoefde te duchten, en sagen liden = hem zagen gaan, dier van egipten = van die van Egypte.
- ¹⁵³⁾ Ruusbroec II 5.
- ¹⁵⁴⁾ Maerlant Rijmbijbel 7988-'90.
- ¹⁵⁵⁾ Maerlant Sp. Hist. I. II c. 22 v. 4 vlg; Rijmbijbel 8451-'66, 8486-8516.
- ¹⁵⁶⁾ K.B. 78 D 38 I fol. 159r, 160v.
- ¹⁵⁷⁾ K.B. 78 D 38 I fol. 157b.
- ¹⁵⁸⁾ K.B. 78 D 38 I fol. 168r.
- ¹⁵⁹⁾ Maerlant Heim. der Heim. 500-505.
- ¹⁶⁰⁾ hs Den Haag KB 78 D 38 I fol. 169v.
- ¹⁶¹⁾ Maerlant Rijmbijbel 9217.
- ¹⁶²⁾ Spiegel der Sonden 5083. Verg. de miniatuur K.B. 78 D 38 I fol. 167v.
- ¹⁶³⁾ Het Kaetspel p. 46 prijst het in David, dat hij Goliath versloeg uit plicht, ofschoon hij den reus, hem verwant, liefhad.
- ¹⁶⁴⁾ Van den IX besten (KAUSLER III p. 141 vlg) v. 279-284.
- ¹⁶⁵⁾ Dirc Potter Bouck der Bloemen p. 75-76; Boendale Der Leken Sp. I c. 47 v. 27-72; Spiegel der Sonden 15123-'38.
- ¹⁶⁶⁾ WOPR I 222.
- ¹⁶⁷⁾ K.B. 78 D 38 I fol. 192-195.
- ¹⁶⁸⁾ K.B. 78 D 38 I fol. 255v.
- ¹⁶⁹⁾ Maerlant Rijmb. 13628-'46; Sp. Hist. I. II c. 31 v. 44, c. 32 v. 4.
- ¹⁷⁰⁾ Maerlant Rijmb. 18835 vlg; de 4 kinderen van Simon den Machabeeër o.c. 20201-'26; Arch. Trou moet bl. In Tijdschr. XLVII ('28) 165 n. 3.
- ¹⁷¹⁾ Dirc Potter Bouck der Bloemen p. 87, 117.
- ¹⁷²⁾ MEERTENS I 71 vlg, I 112 vlg, II geheel.
- ¹⁷³⁾ MOLL Joh. Brugman II 319.
- ¹⁷⁴⁾ Maerlant Rijmb. 25048-'49; Sp. Hist. I. VII c. 21 v. 44.
- ¹⁷⁵⁾ Dat Lyden ende die Passie ons Heren Jhesu Christi p. 40.
N.B. boerten = beurt hem.
- ¹⁷⁶⁾ I.c.
- ¹⁷⁷⁾ K.B. 78 D 38 I fol. 162d.
- ¹⁷⁸⁾ o.c. fol. 168d.
- ¹⁷⁹⁾ Dat Lyden ende die Passie p. 17.
- ¹⁸⁰⁾ Von del Hierusalem verwoest, Tweede Handel, Iste Rei.
- ¹⁸¹⁾ Maerlant Rijmb. 33363-424; een derg. verhaal Sp. Hist. IV. I c. 41 v. 41-43 en Boendale Boec vander Wraken II 969-971.
- ¹⁸²⁾ Maerlant Rijmb. 23156-'58.
- ¹⁸³⁾ K.B. 78 D 38 II fol. 158v.
- ¹⁸⁴⁾ Evang. sec. Marcum c. 5 v. 42.
- ¹⁸⁵⁾ MOLL Joh. Brugman II 281-283.
- ¹⁸⁶⁾ MOLL o.c. II 257-269.
N.B. zonder 't te weten in staat van doodzonde.
- ¹⁸⁷⁾ MOLL o.c. II 327-328.

Hst. VI

- 188) Gulden Legende Winterstuc fol. 172d.
- 189) l.c.
- 190) C. DE VOOYS De mnl. legenden over Pilatus, Veronica en Judas, in Tijdschr. XX ('01) 158; daar ook over het Oedipusmotief in de ME.
- 191) DE VOOYS in Tijdschr. l.c. 159 vlg.
- 192) l.c. 158.
- 193) l.c. 158.
- 194) l.c. 140 vlg, 145 vlg.
- 195) Hoe Pylatus gheboren werd ende hoe hij zijn leven liet, in De Wetenschappelijke Nederlander II (1882) 182, III (1883) 42-43.
- 196) Gulden Leg. Winterstuc fol. 197 abc.
- 197) Volgens den tekst van het Haagsche hs (DE VOOYS l.c. 145) heette de koning zelf Atus. Het Comburgsche zoekt de handelwijze van den koning met Pyla te rechtvaardigen door een voorspelling uit de sterren: DE VOOYS l.c. 140.
- 198) De Wetensch. Nederl. II 182.
N.B. besceydenheit = verstand, ghetrouwede = echte.
- 199) De Wetensch. Nederl. II 182.
N.B. tynse = cyns.
- 200) l.c.
- 201) Gulden Leg. Winterstuc fol. 197b.
- 202) Boendale Boec vander Wraken III 1037, 1072; Der Leken Sp. IV c. 6 v. 1-20.
- 203) Dietsce Lucid. 4533, 4537-'41.
N.B. nigramacien = zwarte kunst, caymes = Kain's.
- 204) Boendale Der Leken Sp. l.c.
- 205) HOFFMANN o.c. 122.
- 206) Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 5 v. 25-30, III. V c. 42 v. 109-114.
- 207) Boendale Brab. Yeesten IV 598-600, VI 2779-'98; Maerlant Sp. Hist. III. V c. 33 v. 34-37; cf. Seghelijn 10048-'60.
- 208) Maerlant Sp. Hist. III. V c. 38 v. 1-33, III. VIII c. 91 v. 40-42; Boendale Brab. Yeesten II 1602-'12.
- 209) Maerlant Sp. Hist. passim, o.a. III. VI c. 18 v. 90, c. 30 v. 86, c. 38 v. 52, c. 20 geheel, c. 48 v. 22-23, 44-45, III. VII c. 44 v. 65, 87. c. 54 v. 7-11.
- 210) Lod. v. Velthem Vijfde Partie I 246-261, cf 326-342.
- 211) Limborch V 2134 vlg.
- 212) Maerlant Sp. Hist. III. VI c. 37 v. 64-70.
N.B. uphouden = opvoeden, ouden = leeftijd.
- 213) Maerlant Sp. Hist. III. VI c. 37 v. 71-102, c. 38 geheel.
- 214) Maerlant Sp. Hist. III. VI c. 3 v. 10-14.
- 215) Maerlant Sp. Hist. IV. I c. 63 v. 54-61, 72-81; Boendale Brab. Yeesten II 5261-'76; Korte Rijmkroniek van Brabant (Vad. Mus. III 437 vlg) str. 13.
- 216) Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 61 v. 4-22.
- 217) Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 63 v. 34-80.
- 218) in Belg. Mus. IV p. 302 vlg.
- 219) Boendale Vanden derden Edewaert v. 225-226.
- 220) In Bijdragen v. Vaderl. Gesch. en Oudheidk. 3de reeks II (1885) 116.
- 221) Rijmkroniek van Vlaanderen (KAULSER I) 1889-'92.
N.B. ghenant = genaamd, vloe = vluchtte.

- 222) o.c. 2627-'38.
N.B. ave = af, van, diene = die hem, haut = oud.
- 223) Melis Stoke passim; Maerlant Sp. Hist. IV. I c 57 v. 21-23, c. 59 v. 27-28, c. 63 v. 54-81; Boendale Brab. Yeesten VI 5375-'76; Korte Rijmkr. v. Brab. str. 11, 12, 13, 14, 26.
- 224) zie Tweede Hst.
- 225) Melis Stoke p. 22.
N.B. cume = nauwelijks, vaer = bezorgdheid.
- 226) Jan van Heelu v. 136-139.
N.B. live = leven.
- 227) Jan van Heelu 660-663.
- 228) Maerlant Merlijn 4660.
- 229) VAN DER GRAFT Historieliederen p. 26; PLOMP De mnl bewerking van de VII Vroeden p. 60. Plomp toont op p. 61 aan, hoe de Nederl. bewerker in dien geest zijn Fransch origineel heeft omgewerkt.
- 230) VAN VLOTEN Ned. Geschz. p. 62, Lyklacht over Wencelijn van Brabant:
 Hi sprac: Och bidt der vrouwen mijn,
 Mijn arm kinder die ellendich sijn,
 Dat sise wille goeden op trouwe int lant.
 o.c.p. 138, 141 Margaretha.
- 231) o.c.p. III.
- 232) Froissart, zie Tijdschr. VIII (1889) 292.
- 233) Boendale Brab. Yeesten V 1089-1100, 1503-'05.
- 234) o.c. VII 5600-'91.
- 235) o.c. VII 5937-'48.
- 236) o.c. VII 7025-'94.
- 237) Hierna, in dit hst.
- 238) Boendale Brab. Yeesten VI 404-412, 444-449, 457-462.
- 239) l.c. 472-475.
- 240) Melis Stoke p. 174.
- 241) o.c. 166.
- 242) Styevoort I Ref. 88, 90, 92, 94, 96, 98, II Ref. 206.
- 243) Styevoort I p. 170 Ref. 88 Prinche.
N.B. in dit avijs = op deze wijze.
- 244) Styevoort I p. 179 Ref. 92 3de str.
N.B. scapree = kast (moederschoot? verg. mayken in 't schaprayken).
- 245) Anna Bijns Leuv. Bijdr. IV p. 319 R 32, p. 322 R 33, p. 325 R 34.
- 246) CHRISMAN o.c. 302-311; deze citeert o.a. G. ZABRISKIE GRAY, The children's Crusade; Maerlant Sp. Hist. IV. III c. 3 v. 19-22 en c. 5 v. 58 vermeldt kinder en kinderkine in de voorhoede onder leiding van Peter den Kluizenaar. Zijn stof reikte niet tot den Kinderkruistocht.
- 247) CHRISMAN o.c. 309.
- 248) VAN DER VET o.c. 216.
- 249) WOLFF o.c.n. 43, cit. Oude Divisie-Cronycke.
- 250) KRONENBURG Maria's Heerl. IV 95. MOLL Kerkg. II I, 13 noot 3 verwijst voor den Kinderkruistocht nog naar een Chron. Tielense.
- 251) Zie Vijfde Hst.
- 252) SMITS Iconographie 57.
- 253) LAMPEN Liturgie en drama 33, 40 noot 2; WORP I 61, 194-195.
- 254) Gulden Leg. Somerstuc fol. 22b.

Hst. VI

- 255) SCHOTEL Letter- en oudhk. Avondst. 185.
- 256) SCHOTEL o.c. 186-187.
- 257) HERMANS o.c. 2de stuk 88 vlg bij de jaren 1394-'95, 1423-'24, 1464-'65.
- 258) HERMANS o.c. l.c. ad 1423-'24, 1464-'65, 1476-'77.
- 259) HERMANS o.c. l.c. ad 1399-1400, 1423-'24, 1664-'65.
- 260) HERMANS o.c. 1ste stuk p. 88 vlg ad annum 1441-'42, cf 2de stuk p. 180 vlg.; J. MOSMANS De St. Janskerk 371. At de kleine Jezus die kersen onder den stoet door? Of kreeg hij ze als belooning na de plechtigheid, gelijk anderen op bier e.d. getraceerd werden?
- 261) HERMANS l.c. bij genoemde jaren.
- 262) MOSMANS o.c. 363 vlg, vooral 370-371.
- 263) PIJPER Martelaarsboeken 95.
- 264) H. PIRENNE Les anciennes démocraties 162-163.
- 265) Maerlant Sp. Hist. IV. l c. 41 v. 41-43.
- 266) VAN VLOTEN Geschz. I p. 81; zie ook Eerste Hst.
- 267) PIRENNE o.c. 249 vlg.
- 268) KALFF Gesch. Ned. Lett. III 149; DEZ. 16de eeuw I 297-298; WOP I 151-152.
- 269) KALFF Gesch. Ned. Lett. III 149.
- 270) HERMANS o.c. 1ste stuk 39.
- 271) VAN DER GRAFT Historieliederen 163.
- 272) VAN DER GRAFT o.c. 124 vlg.
- 273) SCHOTEL Vad. Volksb. en Volksspr. II 98; WOP II 24.
- 274) ENDEPOLS Het decoratief. . p. 88 noot 1.
- 275) ENDEPOLS o.c. 134.
- 276) VAN VLOTEN Geschz. I p. 84-85.
N.B. javelinen = lansen.
- 277) KALFF Gesch. Ned. Lett. III 149.
- 278) L. SIMONS Drama en Tooneel I 335-336.
- 279) BUITENRUST HETTEMA in Taal en Letteren XI ('01) 223 noot 2.
- 280) BUITENRUST HETTEMA l.c. 223.
- 281) l.c.
- 282) Esmoreit 271-273.
N.B. houtten op = voed hem op, het = heet.
- 283) Esmoreit 124-125: Hi sal werden een goet payijn,
Na onser wet selen wine leren.
N.B. payien = heiden, wine = wij hem.
- 284) BUITENRUST HETTEMA l.c. 223.
- 285) BUITENRUST HETTEMA l.c. 227.
- 286) Esmoreit 273, 285, 290; vergel. 186-187:
Vrient, wildi den jonghen deghen
Copen?
- 287) Esmoreit 654 vlg.
- 288) WOP I 145; verg. SIMONS I 329.
- 289) WOP I 138-139; KALFF Trou moet blijcken.
- 290) In Belg. Mus. X 89 vlg.
- 291) MOLTZER Mnl. dram. poëzie p. 496 vlg. LEENDERTZ Mnl. Dram. Poëzie liet het vervallen, als niet tot ons taalgebied behorende.
- 292) Erste Bliscap 1655 vlg.

- 283) Erste Bliscap 1691-1700.
N.B. orlemenen = ornamenten.
- 284) Erste Bliscap 1672-'78.
- 285) Zie Zevende Hst.
- 286) Zie Zevende Hst.
- 287) HASLINGHUIS De duivel in het drama der ME 191.
- 288) SOENS De rol van het booze beginsel 95 vlg: komische kant.
- 289) WOP I 146.
- 290) DE JONG Drie 16de-e. Esb. p. 65 vlg Vanden Blinde v. 28-33.
N.B. calliantgen = cliëntje, klantje?, tondere = delf 't onderspit.
- 291) Everaert Vanden Visscher v. 186-190.
- 292) VAN VLOTEN Het Nederl. Kluchtspel I 2-4; zie verder SIMONS o.c. III 290-297; WOP I 209; KALFF Ned. Lett. III 148.
- 293) BLOMMAERT Bekn. Gesch. der Kamers van Rhet. te Gent 48 vlg; verg. PR. VAN DUYSE De Rederijkerskamers in Nederland I 290, gegevens van het jaar 1419, uit Arnhem en Dordrecht.
- 294) In Tijdschr. XLVII ('28) 193 n. 6.
- 295) Tijdschr. I.c. 173-174 n. 8.
- 296) Tijdschr. I.c. 196 n. 8.
- 297) Tijdschr. I.c. 198.
- 298) Tijdschr. I.c.
- 299) WOP I 209. Zou Esmoreit wellicht voor kinderen geschreven zijn? (idee Prof. van Ginneken).
- 300) WOP I 210-212.
- 301) WOP I 220.
- 302) Petrus werd afzonderlijk uitgegeven door J. HARTELUST in De dictione G. Macropedii, p. 143 vlg.
- 303) HARTELUST o.c. 96 vlg.
- 304) Over de principelen van Macrop. zie WOP I 209; zie verder WOP II 232.
- 305) G. Macropedii Fabulae z. pl. en j.
- 306) Zie ook DESTREE Hugo van der Goes p. 101-102; zie vooral reproductie bij p. 112. Dit zijn echter geen Nederl. kinderen.
- 307) SMITS o.c. 57.
- 308) Zie Vijfde Hst.
- 309) VAN MOERKERKEN De Satire p. 159, 162, 179, 180, 181, 196.
- 310) SERRURE-BLOMMAERT De Grimbergsche Oorlog II Inl. p. VII.
- 311) Boendale Brab. Yeesten IV 206-276, VI 2603-2778, vooral 2694-2712. Een 15de-eeuwsche Korte Rijkroniek van Brabant (Vad. Mus. III 437 vlg. str. 26.
- 312) SERRURE-BLOMMAERT o.c.p. XXVI-XXVII.
- 313) o.c.p. I-II.
- 314) o.c.p. XI-XII. Bilderlijk noemde het dichtwerk zoo.
- 315) o.c.p. X.
- 316) o.c.p. XXIV.
- 317) Grimbergsche oorlog I 3007-'10. 't Is dus een vergissing van HAERYNCK „Jan Boendale” p. 150 om te zeggen Godfried II. Vergelijk Korte Rijkron. I.c.:
Hertoge wert die derde Godevaert
Die metter wiegen gehangen waert
Daermen die van Grimbergen tonder street.
N.B. twint = heelemaal niet.

Hst. VI

- 328) Grimb. oorlog I 3027-'30.
N.B. hem = hun, momborie = voogdij, regentschap.
- 329) o.c. I 3064-'72.
- 330) o.c. I 4338-'39.
- 331) o.c. II 1150-'63.
N.B. tere = te eerder, opminnen = waarschijnlijk te lezen: oprinnen = aanvallen; zie Mnl. Wb.
- 332) o.c. II 1288-'92.
N.B. orsbare = draagstoel, varinc = snel, beete neder = steeg af.
- 333) o.c. II 1304-'15.
N.B. met rasten = rustig.
- 334) o.c. II 1452-'58.
N.B. des neemt goem = let hier wel op.
- 335) o.c. II 1627-'28.
- 336) o.c. II 1724-'25.
- 337) o.c. II 2076-'77.
- 338) o.c. II 4381-'82.
- 339) o.c. II 5239-'42.
- 340) o.c. II 5277 vlg, 6367 vlg.
- 341) Jan van Heelu 31-33.
- 342) o.c. 136-139.
- 343) o.c. 508-511.
N.B. sonderlinghe = afzonderlijk.
- 344) o.c. 281-283.
N.B. bic houden = hameren? de pik hebben?
- 345) o.c. 514-590.
- 346) o.c. 640-641.
N.B. owi = o wee
- 347) o.c. 653-663.
N.B. dop = tol.
- 348) o.c. 763.
N.B. Jonc = „Infante”, cortelinghe = spoedig.
- 349) o.c. 945-950.
N.B. in de vaert = dadelijk.
- 350) Over Godfried met den baard, die zich als jongen van 12 zoo heldhaftig gedroeg, zie WILLEMS-BOUMANS Brab. Yeesten I p. XXXII-XXXIV.
- 351) Boendale Brab. Yeesten V 853-854.
- 352) o.c. V 711-764, 851-859; cf VI 188-197.
- 353) o.c. V 881-900.
- 354) o.c. V 1086-'88.
- 355) o.c. V 1258 vlg.
- 356) o.c. VII 17100-'18.
- 357) o.c. VII 5699.
- 358) o.c. VII 6275 vlg.
- 359) o.c. VII 6523-6615.
- 360) o.c. VII 6759-'79.
- 361) o.c. VII 7225-7446.
- 362) o.c. VII 16413-'76.
- 363) o.c. VII 18089-'110.
- 364) o.c. VII 18117-'65.
- 365) Zie Tweede Hst.

- ³⁶⁶⁾ Melis Stoke p. 92-96; Lod v. Velthem Vijfde Partie I 2754;
Dat Floris V „ter scole gezet” werd, lezen we ook in een prozakroniek,
in Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudhk. 3de reeks II (1885) 81-82.
- ³⁶⁷⁾ Boendale Brab. Yeesten VI 472-506.
- ³⁶⁸⁾ o.c. V 4636-’86.
- ³⁶⁹⁾ Zusters van Diepenveen n. III.
- ³⁷⁰⁾ o.c.n. IV.
- ³⁷¹⁾ o.c.n. V.
- ³⁷²⁾ o.c.p. 164-165.
- ³⁷³⁾ o.c.n. VI.
- ³⁷⁴⁾ Zie Negende Hst.
- ³⁷⁵⁾ Boendale Brab. Yeesten VI 7185-’90.
- ³⁷⁶⁾ Boendale o.c. VI 7191-7221.
- ³⁷⁷⁾ FR. FALK Schule etc. im Mittelalter 58-60.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

- ¹⁾ Mnl Wb III 1436.
- ²⁾ Hildg b. n. XXXII v. 217.
- ³⁾ Loyhier ende Malaert (KALFF Ep. Fragm. XIII) v. 107.
- ⁴⁾ Van Vrouwen ende van Minnen p. XVII, 2de str.
N.B. vernamic = werd ik gewaar.
- ⁵⁾ Mnl. Wb. III 1439 d).
- ⁶⁾ Den Haag K.B. 78 D 38 I fol. 25c.
- ⁷⁾ Maerlant Merlijn 17907-'08.
- ⁸⁾ Mnl. Wb. III 1440; zie ook i.v. kint adj., kintsc, enz.
- ⁹⁾ St. Brandaen v. 1402.
- ¹⁰⁾ Des Coninx Summe § 144.
- ¹¹⁾ Ruusbroec III 169.
N.B. der abolghen = des toorns.
- ¹²⁾ In de klucht Rubben wordt de „held” door zijn schoonmoeder aangesproken met „liefkint”, v. 61, 133, 187.
- ¹³⁾ Hadewijch Stroph. Ged. n. XXIX str. 10.
- ¹⁴⁾ VAN VLOTEN Geschz. I p. 144.
- ¹⁵⁾ Dirc Potter Der Minnen Loep I 2091.
- ¹⁶⁾ Sinte Lutgart III 15.
- ¹⁷⁾ Sinte Lutgart II 11159.
- ¹⁸⁾ Jan de Weert N. Doctr. 282.
- ¹⁹⁾ Boendale Der Leken Sp. I c. 23 v. 59, c. 24 v. 33, 37; Boec van der Wraken I 294, II 42, II 1166; Dietsche Doctr. III 831; Jans Teesteye 3830.
- ²⁰⁾ Boendale Boec vander Wraken III 492.
- ²¹⁾ Smeken Sacr. vander N. Vaert 203.
- ²²⁾ Maerlant St. Franc. 7632.
- ²³⁾ Maerlant St. Franc. 4043-'56, 4085-4104.
- ²⁴⁾ Maerlant St. Franc. 4043-'50.
N.B. muerewlike = zacht, innig.
- ²⁵⁾ hs Gaesdonck n. 16 fol. 201r.
- ²⁶⁾ hs Gaesdonck n. 16 fol. 204r.
- ²⁷⁾ DE VOOYS in Tijdschr. XL ('21) 302-303.
- ²⁸⁾ Maerlant Sp. Hist. III. II c. 45 v. 52.
- ²⁹⁾ Hadewijch Brieven n. I, 5, 6, 18, 29, 31.
- ³⁰⁾ POUKENS in Ons Geestelijk Erf VIII ('34) 256. Deze preek is waarschijnlijk van Brugman; cf 261.
- ³¹⁾ hs Gaesdonck n. 16 fol. 188 v.
- ³²⁾ hs Berlijn Preuss. Staatsbibl. ms Germ. Qu. 1085 fol. 246r.
- ³³⁾ Men zegt zelfs bij wijze van interjectie: „Jongens, jongens!”
- ³⁴⁾ Limborch II 630.
- ³⁵⁾ Limborch II 635; mogelijk zijn er schildknapen mede bedoeld; vergel. v. 663.
- ³⁶⁾ J. W. MULLER in Tijdschr. XXV ('06) 30 vlg.
- ³⁷⁾ I.c. v. 38, 58.
- ³⁸⁾ MULLER I.c. aanteekening bij v. 38; zijn verwijzing naar Mnl. Wb. III 1440 lijkt mij niet verhelderend.
- ³⁹⁾ KNUTTEL Het geestelijk Lied 88-89; zie bijv. nog in Tijdschr. XXIII ('04) 77, 4de stroof van het lied aldaar:

Kijnder, nu laet ons blijde sijn!

Ik wil het woord „ons” niet urgeeren, waardoor de dichter zich met de aangesprokenen op één lijn schijnt te stellen.

- ⁴⁰⁾ Het hs is volgens Lampen in Ons Geestelijk Erf VI ('32) 86 van het einde der 15de eeuw. Huet l. citando achtte het van de 16de.
- ⁴¹⁾ LAMPEN l.c. 86-92.
- ⁴²⁾ G. HUET Catalogue des mss. néerl. p. 44-45, n. 39.
- ⁴³⁾ Miraculen van Onser Vrouwen, in Ons Geestelijk Erf V ('31) 226.
- ⁴⁴⁾ Br. Gheraert Natuurkunde 709-719; cf Mnl. Wb. III 1440.
N.B. dicken = dikwijls, haghētissen = tooverkollen, coubouten = huisgeesten.
- ⁴⁵⁾ CLARISSE De Natuurkunde van het Geheel-al v. Br. Gher. p. 218 Aant. cf Mnl. Wb. i. v. Goedelinc.
- ⁴⁶⁾ Althans niet bij kint, verliezen, verloren.
- ⁴⁷⁾ Van Vrouwen ende van Minnen n. XI v. 26; verg. VAN DUYSE Lied II 1080.
- ⁴⁸⁾ VAN MIERLO Bekn. Gesch. oud- en mnl. lett. § 194.
- ⁴⁹⁾ verg. Mnl. Wb. VIII 2069-'70.
- ⁵⁰⁾ VAN VLOTEN Het Ned. Kluchtspel I p. 71;
N.B. keyaert = zot
- ⁵¹⁾ Dit sijn die X Plaghen v. 2445.
- ⁵²⁾ Boudewijn vander Lore Achte personen wenschen (BLOM-MAERT Oudvl. Ged. II p. III vlg.) v. 131-132.
- ⁵³⁾ Maerlant St Franc. 7805.
- ⁵⁴⁾ Maerlant Merlijn 22918, 23504; Lancelot III 16950 vlg.
- ⁵⁵⁾ Lancelot III 12687.
- ⁵⁶⁾ MATTHES Reinout van Montalbaen, Inl. p. XXXII.
- ⁵⁷⁾ CARTON Oudvl. Liedereren p. 167 n. XCV, 3de strofe.
N.B. begaer = begeerte, jeghen = tegen.
- ⁵⁸⁾ Limborch IV 1090.
- ⁵⁹⁾ Limborch IV 1093.
- ⁶⁰⁾ HOOGSTRA Proza-Levens van Alex. d. Gr. p. II, 63.
- ⁶¹⁾ Lanceloet van Denemarken 512-515.
- ⁶²⁾ Vergilius Bucolica III 92-93:

Qui legitis flores et humi nascentia fraga,

Frigidus, o pueri, fugite hinc, latet anguis in herba.

- ⁶³⁾ Die Rose 13923-14002.
- ⁶⁴⁾ Die Rose 13929-'35.
N.B. gars = gras, vent = vindt.
- ⁶⁵⁾ Tielebuys 386 vlg.
- ⁶⁶⁾ Luystervinck 575-578.
N.B. relijck = redelijk, derft = behoeft 't, hoorn = fopspeen.
- ⁶⁷⁾ Maerlant Sp. Hist. III. VII c. 37 v. 13-40.
N.B. geneest = bevalt, troen = hemel, ronnen = loopen, jeesten = krijgsdaden, deemsterhede = duisternis, beseven = ondervonden, indien = daarbij.
- ⁶⁸⁾ Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 25 v. 25-28, I. VIII c. 55 v. 39-52, c. 63 v. 30, c. 68 v. 41-44.
- ⁶⁹⁾ Des Coninx Summe § 567.
- ⁷⁰⁾ Cancellierboek p. 150; Anna Bijn's Ref. (B.-v. H.) Iste boek Ref. XI str. d: En tsijn de vuylste kinder vander scolē.
- ⁷¹⁾ Spiegel der Sonden III 168-'79.

Hst. VII

- ⁷²⁾ Jan Praet Leeringhe 947-948.
⁷³⁾ Boendale Jans Teesteye 2654.
⁷⁴⁾ Des Coninx Summe § 338.
⁷⁵⁾ Des Coninx Summe § 342.
⁷⁶⁾ Spiegel der Sonden 11727-'38.
⁷⁷⁾ Playerwater: Een vrouw krijgt haar man het huis uit „gelijk enen jonghen kinde”, v. 186.
⁷⁸⁾ Vanden VII Vroeden 1096-'97: Men mach u leden,
 Here, ende vertroesten als een kint.
 cf v. 3494-'97:
 Bedi ghi slacht den wenenden kinde.
 Want alst kint weent, op de stonden
 Stect men hem de borst in den monde,
 Het swiget; ende so gedaen es u costume.
⁷⁹⁾ Rinclus str. 72, v. 853-854.
N.B. payire = betale, sweegen = tot zwijgen brengen.
⁸⁰⁾ Des Coninx Summe § 240.
⁸¹⁾ Martijn van Thorout Hier beghint vander biechten, in Belg.
 Mus. III p. 206.
⁸²⁾ Dirc van Munster, in Belg. Mus. V p. 448, in het lied:
 Och edel siele wilt mercken
 Ende hertelijc bekinnen.
⁸³⁾ Limb. Sermoenen X p. 269.
⁸⁴⁾ Hadewijch Mengeldichten n. XIV.
⁸⁵⁾ l.c. 163-167.
⁸⁶⁾ l.c. 175.
⁸⁷⁾ Hadewijch Mengeldichten n. I v. 8-13.
N.B. becoert = een keuze gedaan, oncont = onbekend.
⁸⁸⁾ Hadewijch Vizioenen n. I regel 9-10; volgens VAN MIERLO, aantek.,
 te verstaan in geestelijken zin, al was zij toentertijde ook van jaren
 jong: zie regel 310.
⁸⁹⁾ Hadewijch Viz. n. XI r. 52-54.
N.B. aer = arend.
⁹⁰⁾ Hadewijch Brieven n. II p. 139.
⁹¹⁾ Hadewijch Brieven n. VI p. 167.
N.B. niet = niets, want = omdat
⁹²⁾ Hadewijch Brieven n. XVI p. 229.
N.B. saen = gauw.
⁹³⁾ Hadewijch Vizioenen n. XIV r. 63.
⁹⁴⁾ Hadewijch Stroph. Ged. n. II str. 8, n. VII str. 6, n. XI str. 4, n. XIV
 str. II v. 63. Mengeldichten n. XXII v. 43.
⁹⁵⁾ Hadewijch Stroph. Ged. n. XXVIII str. 4.
N.B. orewoet = vurigheid.
⁹⁶⁾ Ruusbroec II 226.
⁹⁷⁾ Hadewijch Stroph. Ged. n. XXVII str. 6.
N.B. cost = moeite, ioyen = vreugde.
⁹⁸⁾ Ruusbroec I 124.
⁹⁹⁾ Ruusbroec IV 212.
¹⁰⁰⁾ Zusters van Diepenveen 357; deze vergelijking ook C. DE VOOYS
 Marialegenden I p. 226 n. CIX.

- ¹⁰¹⁾ Zusters van Deventer 242.
- ¹⁰²⁾ Brugman Sermoen over de 3 tafelen, zie MOLL Joh. Brugman I 227-228.
N.B. beslabde = bemorste, koeken = keuken, bestaden = een plaats geven.
- ¹⁰³⁾ POUKENS in Ons Geestelijk Erf VIII ('34) 269.
- ¹⁰⁴⁾ MOLL Joh. Brugman II 299.
- ¹⁰⁵⁾ MOLL Joh. Brugman II 258.
- ¹⁰⁶⁾ Geert Grote in Ned. Archief v. Kerkel. Gesch. II (1854) 305.
- ¹⁰⁷⁾ Zusters van Deventer 253.
- ¹⁰⁸⁾ Zusters van Diepenveen 122.
- ¹⁰⁹⁾ BRINKERINK in Archief Aartsbd. Utr. XXVIII ('02) 17.
N.B. colazie = conferentie.
- ¹¹⁰⁾ Styevooort I p. 183 Ref. 94 v. 44.
- ¹¹¹⁾ Elckerlijc 743-744.
- ¹¹²⁾ Styevooort II p. 109 Ref. 186.
- ¹¹³⁾ VERWIJS Die Rose Inl. p. XX.
- ¹¹⁴⁾ Zie de uitvoerige definitie der minne, Rose 4239-'82.
- ¹¹⁵⁾ KROON Mythol. Woordenb. II i. v. Eros; vergel. O. SCHMITT Reallexikon i. v. Amor.
- ¹¹⁶⁾ Rose 827-830.
- ¹¹⁷⁾ Rose 840-848.
N.B. ine conste = ik zou niet kunnen, stoter = stond er, gevisiert = nagebootst.
- ¹¹⁸⁾ Rose 836-839.
- ¹¹⁹⁾ Rose 849-855.
- ¹²⁰⁾ Rose 861-864.
- ¹²¹⁾ Rose 865 vlg.
- ¹²²⁾ Rose 873-945.
- ¹²³⁾ Rose 1255-'66.
- ¹²⁴⁾ Rose 1613-1806.
- ¹²⁵⁾ Rose 1505.
- ¹²⁶⁾ Rose 1507-'08.
- ¹²⁷⁾ Rose 1510-'11.
N.B. angiene = „voetangels en klemmen”, vane = vangen.
- ¹²⁸⁾ Overdrachtelijk zegt echter Minne, na den dichter met vijf pijlen te hebben geraakt, Rose 1809-'10:
 Vassael, gi sijt gegaen
 In minen strec, gevet u gevaen.
- ¹²⁹⁾ Rose 3508-'09.
N.B. wel gedaen = schoon.
- ¹³⁰⁾ Rose 3513-'16.
- ¹³¹⁾ Rose 13501-'06.
N.B. stoede bi = bijstand verleenen zou, ver = Vrouwe.
- ¹³²⁾ Rose 13610-'12.
N.B. daffare = de zaak, hulpen noet = hulp van noode.
- ¹³³⁾ Rose 13621-'36.
- ¹³⁴⁾ Rose 13672.
- ¹³⁵⁾ VELDEKE Enelt 10156-'59.
N.B. han mich = hebben mij.
- ¹³⁶⁾ VELDEKE Enelt 10240-'43.
N.B. we = wie, gelievet = dierbaar gemaakt.

Hst. VII

- 137) VELDEKE Eneit 10110-'11.
N.B. gere = speer, pijl.
- 138) VELDEKE Eneit 10982-'87.
N.B. geskoep = maakte, megedin = meisje, lif = leven.
- 139) VELDEKE Eneit 864-867.
N.B. doe = toen, fro = vroeg, fur = vuur.
- 140) OVERDIEP Ferguut, zie Fransche tekst op p. 45-46, v. 1648-'68.
- 141) Dit kwam in de middeleeuwsche kunst en literaturen meer voor: zie O. SCHMITT Reallex i.v. Amor kol. 643, 645.
- 142) Ferguut 1230-'46.
N.B. ghetrahijnt = geslepen, verraderlijk (cf Mnl. Wb. VIII 634 Aanm.), ghefenijnt = vergiftigd.
- 143) In Dietsche Warande VII (1866) 374-375; cf hierna.
- 144) Hier is Amor met Cupido blijkbaar identiek.
- 145) Limborch VI 59-61; cf III 1376.
N.B. brant = fakkel.
- 146) Limborch VI 63-65. De blindheid van Amor werd in de beeldende kunst met een blinddoek aangeduid: O. SCHMITT l.c. 643.
N.B. ocht = of het.
- 147) S t y e v o o r t I p. 137 Ref. 72 v. 9; RUELENS I p. 161 Ref. XXXVIII; Horae Belg. XI, Antw. Liedb. n. CLXXII str. 5; Tijdschr. X (1891) 177 A'damsch Liedb. fol. 15b, 17a, 18b, 107a. Zie nog O. SCHMITT l.c. kol. 645-648.
- 148) RUELENS II p. 167 Ref. LXXX.
- 149) A n n a B i j n s Ref. (B.-v. H.) 2de boek Ref. XI str. d.
N.B. putertier = gemeen.
- 150) A n n a B i j n s in Leuv. Bijdr. IV p. 213.
- 151) Rose 674 vlg.
- 152) Rose 675, 683-684.
- 153) Rose 753-776.
- 154) Rose 767-769, 777-780.
N.B. harde = zeer.
- 155) Rose 785-788.
- 156) Rose 791-792.
N.B. varuwe = kleur.
- 157) Rose 797-810.
- 158) Rose 811-816.
- 159) Rose 817-818.
- 160) Rose 959-960.
- 161) Rose 1199-1228.
N.B. no = noch, en geren el = begeeren niets anders, dickent = vaak, in arge nine bevingen = het niet euvel duiden, vernoy = verdriet, last.
- 162) Rose 2836-3530, enz.
- 163) Rose 7213, 9884, 11324, 11761, 11768.
- 164) Rose 11779-13007.
N.B. quene = oud wijf.
- 165) Rose 14140.
- 166) Rose 9595-9603. Elders is Honger een vrouw: 9520-'34.
- 167) Rose 9605-'10.
- 168) Rose 10493.
- 169) Rose 10497.

- 170) Limborch X 147-908.
 171) l.c. 241-242.
 172) l.c. 258-259.
N.B. selc = sommige.
 173) l.c. 298.
 174) l.c. 302-308.
N.B. bequame = behagelijk.
 175) l.c. 311-312.
 176) l.c. 316.
 177) Rinclus str. 110 v. 1299.
 178) Rinclus str. 111.
N.B. wends = wind, vel = viel.
 179) Rinclus str. 112.
 180) N o y d e k i j n, in Dietsche Warande VII (1866) 374-375.
 181) CARTON Oudvl. Liederer p. 233-313.
 182) CARTON o.c.p. 261.
N.B. in sal = ik zal niet, el = ander.
 183) CARTON o.c.p. 276.
N.B. in loghens niet = ik loochen het niet, hoor = oor, gloost = acht geeft, vroomt = voordeelig is, noost = schaaft, solaes = troost, eel = heel, leicht soe = legt zij.
 184) CARTON o.c.p. 314-380.
 186) CARTON o.c.p. 328-329.
 189) Zie Derde Hst.
 187) Zie Tijdschr. XLVII ('28) 193 n. 6.
 188) Veelderhande Geneuchlijke Tafelspeelkens p. 110 vlg.
 189) o.c. 114.
 190) o.c. 115 vlg.
 191) o.c. 117.
 192) KALFF 16de-e. lett. II 140; verwijst naar Dietsche Warande II 298.
 193) Volgens een andere, oudere lezing: Lanck-zo-ergher; zie Belg. Mus. VI 219.
 194) Dietsche Warande II (1856) 298-299.
 195) Erste Bliscap 1672 vlg.
 196) DE VREESE De Erste Bliscap p. 178, aantEEK. bij v. 1672-'78.
 197) E. NEURDENBURG Van Nyeuvont enz. p. 44-51.
 198) MULLER-SCHARPÉ Spelen van C. Everaert p. 423.
 199) MULLER-SCHARPÉ o.c. 235 vlg.
 200) MULLER-SCHARPÉ o.c. 598 aantEEK.
 201) Zie PLOMP o.c. 68: Terwijl het Fransche origineel van Vanden VII Vroeden een slang zonder meer op een kind laat afgaan, omschrijft de Nederl. bewerker: (v. 782-784)
 Die wiege stont onder wint,
 Sodat opt serpent, in de broke,
 Sloech van den kinde de roke.
- 203) Maerlant Der Naturen Bloeme II-VI.
 205) Dirc Potter Bouck der Bloemen p. 82, hoe het dier gheheiten nepa jongen krijgt; Maerlant Alex. Geesten V 953-986; Oude Rijmanak (Belg. Mus. VI p. 307 vlg.) op 1-2 van Wedemaent, over den broedtijd van den nachtegaal; Ruusbroec toont zich goed op de

Hst. VII

- hoogte aangaande jonge vogels: II (Vanden geestel. Tabern.) p. 337-349.
In Maerlant's Nat. Bloeme zijn er bijzonderheden over viervoetige dieren: II 720-724, 1865-'76, 2135-'48, 2897-'99; vogels: III 101-122, 426-430, 815-818, 897-906; visschen: IV 333-378.
- 204) Maerlant Der Nat. Bl. II 257-260.
205) o.c. II 2817-'24.
206) o.c. IV 561-572.
207) o.c. III 1982-2000.
208) Maerlant Alex. Geesten I 465.
209) Boendale Brab. Yeesten VI 4655-'56.
N.B. wuwe = wouw.
210) Melis Stoke p. 50.
211) Maerlant Sp. Hist. IV. III c. 29 v. 14-16.
212) l.c. v. 17-18.
213) Der Nat. Bloeme is tegelijk bestiaris en lapidaris. Ook in Heim. der Heim. geeft Maerlant een dierencatalogoog: v. 1875-1900.
214) Maerlant Der Nat. Bl. II 295-298.
215) o.c. II 3505-'22.
216) o.c. III 373-375.
217) o.c. III 815-818.
218) o.c. V 217-223. De koekoek maakt zich van alle zorg nogal makkelijk af: Nat. Bl. III 967-988; der ouderen zorg kunnen ontberen de jongen van den duikervogel, zie Nat. Bl. III 2745-'49 en Ruusbroec II 344.
219) Nat. Bl. VI 515-520.
220) o.c. III 165-187, 205-212, 937-956, 1786 vlg. 1805-'22.
221) o.c. III 142-144; zoo ook Esopet n. LXIII.
222) o.c. III 2013-'18.
223) o.c. III 2019-'27.
N.B. onbint = vertelt, erehande netle = een soort netel, of blijven doet = van doodgaan, stikken = stukken.
224) VAN GINNEKEN Gesch. mnl. lett. in het licht der ethnol. lit.-wet. 14.
225) Esopet n. IX, XIII, XXVII, XXX, XXXIII, XLVII.
226) Esopet n. XXXIII v. 11-12:

Tkint es te beter ende vroeder,
Horet na vader ende na moeder.

227) Esopet n. XXX, LXIII. Zie Vad. Mus. I p. 66. Een exempel vanden Raven.
228) SURINGAR Mnl. Rijmspreuken n. 64. Zie verder Horae Belg. IX Altn. Sprichw. n. 24 en 143 kattejongen, 142 kalf, 435 en 601 vogels.
229) Dirc Potter Bouck der Bloemen p. 33.
230) VAN DER VET o.c.p. 47 en 49, opschriften van boek II cap. 18 en 30.
231) Ruusbroec III 232; vergelijk Dietsce Lucid. 5893-'94:

Hi (God) sal in dat domen sijn
Sochter dan .l. lammekijn.

Hendrik Mandē plaatste, wellicht onder invloed van Ruusbroec, op zijn „tafel” een „lammekijn”: MOLL J. Br. I 305.

232) Spiegel der Sonden 4131-'40; Vanden Woecker, in Tijdschr. VII (1887) 300 vlg. v. 228 vlg.
233) Anna Bijns in Leuv. Bijdr. IV p. 216 Ref. I, besluit.
N.B. heensdaechs = hedendaags.
234) Anna Bijns l.c. p. 240 Ref. VII.

- 235) Zusters van Diepenveen 355.
 236) MOLL Joh. Brugman I 228.
N.B. welpkens = hondjes.
 237) Dierensymboliek en -satire: MOSMANS St Jan 301-311; L. MAETER-LINCK De dieren satire in de Vlaamsche hss, in Tijdschr. voor Boek en Bibl.wezen I ('03) 99 vlg; P. H. VAN MOERKERKEN De satire p. 196 vlg. DE FLOU-GAILLIARD o.c.p. 208: Een „kluchtig” recept uit een hs Brit. Mus. Add. 10286 luidt: Daer salmen u soe veel bescheyts doen als die muyl sijn iongheren to eten brengt.
 238) VAN VLOTEN Geschz. I p. 180; verg. VAN DER GRAFT Hist.z. p. 224 str. 2.
 239) Hadewijch Viz. XI regel 52-54.
 240) Ruusbroec II 219, 239-240, 273.
 241) Ruusbroec II 225 vlg, 262-267, 266-268, 271, 307-316, IV 84, 85.
 242) Ruusbroec II 245-251.
 243) Lancelot III 7220-'68.
 244) Maerlant Der Nat. Bl. III 2895-3010; cf. De Roovere Quiconque v. 167-171.
 245) Maerlant St Franc. 4379-4430.
 246) Borchgravinne van Vergi (BLOMMAERT Oudvl. Ged. I) v. 85-103, 490-500, 850, 1057 vlg.
 247) Maerlant Merlijn 33739 vlg.
 248) Lancelot III 22276-'412.
 249) Maerlant Merlijn 34953-'76.
 250) Walewein 324-393, 456-461.
 251) Lancelot II 29370 vlg.
 252) Lorreinen, (KALFF Ep. Fragm. V) v. 105-106.
 253) l.c.v. 155.
 254) Schuyfman, KALFF Trou moet blijcken p. I vlg.
 255) VAN GINNEKEN o.c. 12.
 256) VAN GINNEKEN o.c. 15-17.
 257) Reinaert I (hs A) 74-78.
N.B. beseekede = bepiste, noint = nooit.
 258) o.c. 2124-'29.
N.B. cume = nauwelijks.
 259) o.c. 283-420.
 260) o.c. 328-332; laatste vers veranderd volgens hs F.
 261) o.c. 410-420.
N.B. onghiere = ongere.
 262) o.c. 1382-'83.
 263) o.c. 1404.
 264) o.c. 1363-'64.
N.B. haghedochte = hol.
 265) o.c. 1408-'18.
N.B. ghire pleghet = gij er voor zorgt, gaerneline = haartjes.
 266) o.c. 1426-'27.
 267) o.c. 2784-'85.
 268) o.c. 3082-'92.
 269) o.c. 3132-'41.
 270) o.c. 3326.

Hst. VII

²⁷¹) BISSCHOP-VERWIJS hebben Willem van Hildegasberch gepropageerd (B-V Gedichten van W. v. Hildgb Inl. p. XIX). Deze heeft verscheidene sproken, wier stof aan Reinaert's historiën is ontleend, nl. n. IX, XV, XVII v. 20 vlg, XX v. 29 vlg, XXIV v. 166 vlg, LXX v. 136-139. Doch noch daar, noch ergens in de andere sproken blijkt iets van de aandacht voor het jonge dier, welke den auteur van Reinaert II zoozeer kenmerkt.

²⁷²) Reinaert II (uitg. J. WILLEMS) 3785-'93.

²⁷³) o.c. 4007 vlg.

²⁷⁴) o.c. 5936-'49.

²⁷⁵) o.c. 6130-'33.

²⁷⁶) o.c. 5114-'87, verg. 4582.

²⁷⁷) o.c. 6480-6618.

²⁷⁸) o.c. 6538 vlg.

²⁷⁹) o.c. 6665-6719.

²⁸⁰) o.c. 5991, 6004.

²⁸¹) o.c. 6951.

²⁸²) o.c. 3876-3919.

²⁸³) o.c. 4473-'92.

²⁸⁴) o.c. 3935-'36, 4535.

²⁸⁵) o.c. 5910-'15.

²⁸⁶) o.c. 7778-'81.

ACHTSTE HOOFDSTUK

- 1) CALVET o.c. I 13-30; GAUTIER L'Enfance d'un baron; WECHSSLER o.c. 153.
- 2) NAUMANN Höf. Kultur 32.
- 3) VAN MIERLO Bekn. Gesch. oud- en mnl lett. § 25; STRACKE in Tijdschr. voor Taal en Lett. XIV ('26) 197 vlg.
- 4) VAN MIERLO o.c. § 91.
- 5) TE WINKEL in Tijdschr. I (1881) 89-90.
- 6) MÜLLER Höf. Kultur der Barockzeit (NAUMANN-MÜLLER Höf. Kultur) 117-118.
- 7) BOEKENOOGEN De Ned. Volksboeken, in Tijdschr. voor Boek en Bibl.wezen III ('05) 107 vlg, vooral 112. Verdere lit.: L. PH. C. VAN DEN BERGH De Ned. Volksromans A'dam 1837; SCHOTEL Vaderl. Volksboeken en volkssprookjes; BOEKENOOGEN l.c. IV ('06) 278 vlg, VIII ('10) 239 vlg; HOOGSTRA o.c. Inl. p. CXVI vlg; KALFF 16de eeuw 1365 vlg. Zie nog wat lit. bij HOOGSTRA l.c.p. CXXI vlg.
- 8) HOOGSTRA o.c.p. CXIX-CXX.
- 9) o.c.p. CXVIII.
- 10) o.c. CXIX.
- 11) o.c.p. CXX.
- 12) o.c.p. CXVI vlg.
- 13) LEENDERTZ Floris en Blancefloer p. CXIV, cf XIX.
- 14) VAN DEN BERGH o.c. 55.
- 15) Zie bijv. SCHOTEL o.c. II 8 Amadis, 12 Palmerijn van Olyve, 26 Malagys, 30 Valentijn ende Ourson, 46 Zwaanridder, 79 Meliadus, 87 Hugo van Bordeus, 93 Helena van Constantinopel, 105 Vergilius, 109 Melusine, 117 Jan van Beverley, 129 Tijn Uilenspiegel.
- 16) De Angelsaksische Beowulf bevat wellicht oorspronkelijk Nederlandsche bestanddeelen, door de Angelen en Saksen bij hun doortocht opgedaan. Zie VAN GINNEKEN in Onze Taaltuin II ('33-34) 11 vlg en 18. Den vader van Beowulf zien wij er als kind van over zee aanlanden (zie L. SIMONS Beowulf Gent 1896, vert. in stafrijm), zang l. Hrodgar beweert, B. als knaap te hebben gekend (z. VII), herinneringen uit zijn jeugd worden opgehaald, bijv. een zwemwedstrijd (z. IX), elders wordt hem een onmannelijke jeugd verweten (z. XXXI), en over die jeugd spreekt de held zelf uitvoerig (z. XXXIV).
- 17) CALVET o.c. 30; VAN MIERLO § 22, 24 (n. 7, 10, 11); KALFF Ep. Fragm.
- 18) Fragmenten van den Karlmeinet in Tijdschr. IV (1884) 196.
- 19) Boendale Brab. Yeesten II 3306-3455.
- 20) CALVET o.c. 31.
- 21) N. DE PAUW Madelghij's kinsheit, Gent 1889.
- 22) SCHOTEL o.c. II 26 vlg.
- 23) Maerlant Sp. Hist. III. V c. 13 v. 41 - c. 14.
- 24) VEDEL o.c. 279.
- 25) Maerlant Merlijn 3413 vlg.
- 26) Merlijn 3677 vlg.
- 27) o.c. 3725-4268.
- 28) o.c. 4850 vlg.
- 29) o.c. 4763 vlg.

Hst. VIII

- ³⁰⁾ o.c. 5302 vlg.
- ³¹⁾ c.c. 5745, '64, '69.
- ³²⁾ o.c. 34128 vlg.
- ³³⁾ KRONENBERG Een onbekend volksboek van Merlijn, tamelijk zelfstandige bewerking uit de 1ste helft der 16de eeuw, in Tijdschr. XLVIII ('29) 18 vlg. Over jeugd: l.c. 23, 28, 29, 32-34.
- ³⁴⁾ VAN DER STEMPEL De Vrouw 199.
- ³⁵⁾ Merlijn 7639 vlg.
- ³⁶⁾ o.c. 9007-9346, 9743.
- ³⁷⁾ JONCKBLOET Lancelot, 2de band p. VIII-XX; Lancelot's doop: Lancelot II 17844 vlg.
- ³⁸⁾ Lancelot II 33811 vlg. vergel. 35390 vlg.
- ³⁹⁾ Zij zijn resp. 16 en 4 jaar oud bij hun eerste verschijnen. Koning Ban, vader van Lancelot, was de broer van koning Bohort, den vader van Lionel en Bohort.
- ⁴⁰⁾ Merlijn 17959 (-18057)-19092.
- ⁴¹⁾ o.c. 31850-'64; zie Vijfde Hst.
- ⁴²⁾ o.c. 1364-1603.
- ⁴³⁾ Mnl. Wb. III 1438.
- ⁴⁴⁾ Merlijn 30481-'86.
- ⁴⁵⁾ o.c. 30459 vlg.
- ⁴⁶⁾ o.c. 30485-'86.
- ⁴⁷⁾ Lancelot II 29464-'72.
N.B. stallichte = kaarsen.
- ⁴⁸⁾ Merlijn 30487-'89.
- ⁴⁹⁾ Lancelot III 3333-'34; hoewel geen maagd meer, is hij toch rein.
- ⁵⁰⁾ Lancelot, 2de band p. CXXXIV-VI.
- ⁵¹⁾ Zie hiervoor.
- ⁵²⁾ Lancelot III 6177-'95; verg. Lancelot I, 2de band p. CXXXVI.
- ⁵³⁾ Lancelot III 6509-'12.
- ⁵⁴⁾ Lancelot III 2375-3140.
- ⁵⁵⁾ TE WINKEL Roman van Moriaen, Inl. p. 28 vlg.
- ⁵⁶⁾ Lancelot II 42547-'68. Zoo ook Wolfram van Eschenbach Parzival boek XVI v. 1200 vlg.
- ⁵⁷⁾ Merlijn 1603.
- ⁵⁸⁾ TE WINKEL o.c.p. 22-25.
- ⁵⁹⁾ Haar naam (Herzeleide) komt bij ons niet voor.
- ⁶⁰⁾ Lancelot II 35831-'912.
- ⁶¹⁾ Lancelot II 45600-'29. Deze opvatting komt ook elders voor; zie VEDEL o.c. 271.
- ⁶²⁾ l.c.
- ⁶³⁾ Lancelot III 11025.
- ⁶⁴⁾ Lod. v. Velthem heeft een bestaanden Nederl. roman van Perchevael verkort in zijn Lancelot opgenomen. Cf VAN MIERLO Bekn. Gesch. § 30; TE WINKEL Ontwikkelingsgang V 19; Dietsche Warande III (1857) 114-115.
- ⁶⁵⁾ Lancelot III 3330-'34.
- ⁶⁶⁾ o.c. III 4381-4496.
- ⁶⁷⁾ o.c. II 35907-'12.
- ⁶⁸⁾ o.c. II 35957-36559.

- 69) o.c. II 15035-'92.
- 70) o.c. II 14939-15352.
- 71) l.c.
- 72) o.c. II 35475-'736.
- 73) o.c. III 99-114.
- 74) o.c. III 50-91.
- 75) o.c. III 325 vlg.
- 76) o.c. III 9720.
- 77) o.c. III 10315-'578.
- 78) o.c. III 10827 vlg.
- 79) o.c. III 23127-'341; verg. KOOPMANS Mnl. Romans p. 3-21.
- 80) TE WINKEL Roman van Moriaen, Inl. p. I.
- 81) o.c. p. 58-59: „de roman, een verheerlijking der ridderlijkheid meer dan avonturenverhaal”.
- 82) o.c.p. I, 28 vlg.
- 83) Lancelot II 42547-47172; verg. KOOPMANS o.c. 22-37.
- 84) Lancelot II 37235-'580, 42452-'71; VAN DER STEMPEL Roman van den Riddere metter Mouwen; DEZ. De Vrouw p. 94-95, 135-136.
- 85) VEDEL o.c. 323: „dat heel kleine meisje, dat Gawein bij een toernooi tot zijn dame gemaakt heeft, opdat ze evengoed een ridder hebben zou als haar oudere zuster.”
- 86) VAN DER STEMPEL Ridder metter Mouwen p. XIII.
- 87) Die verspreide gegevens zijn bij VAN DER STEMPEL in haar nummering te vinden in v. 2181-'90, 2176-'80, 2155-'57, 1776-'84 (p. XIV).
- 88) VAN DER STEMPEL o.c.p. XXIV-'VI.
- 89) Merlijn 16355 vlg.
- 90) Walewein 4901-'05.
- 91) Hetzelfde motief in Vanden VII Vroeden.
- 92) Walewein 5328-5755.
- 93) KOOPMANS o.c. 38-59.
- 94) LEENDERTZ Floris en Blancefloer p. XLIV.
- 95) o.c.p. XXVI; cf VEDEL o.c. 185-187.
- 96) LEENDERTZ o.c.p. IX vlg, XIX vlg.
- 97) Aangaande de houding der middeleeuwers tegenover oorspronkelijkheid, o.c.p. XLVI.
- 98) o.c.p. CIX.
- 99) o.c.p. CIX.
- 100) o.c.p. CIX-CX.
- 101) o.c.p. CXI.
- 102) o.c.p. LVIII.
- 103) KALFF, in De Gids 1887 II 434.
- 104) LEENDERTZ o.c.p. LVII.
- 105) o.c.p. L.
- 106) o.c.p. LVII.
- 107) Floris ende Blancefloer v. 355.
N.B. mochten = zouden kunnen.
- 108) o.c. 873-1044.
- 109) o.c. 3279.
N.B. graen = knevel.
- 110) o.c. 3582. Bestond deze aangifte niet, dan was ik met mijn berekening

Hst. VIII

slechts tot dertien of veertien gekomen. Want zij gingen natuurlijk op hun 7de jaar naar school, werden vijf jaar later van elkaar gescheiden; één jaar verbleef zij in den burcht.

111) BORMANS Ouddietsche fragmenten v.d. Parth. v. Blois; A. VAN BERKUM De mnl bewerking v.d. Parth.-roman en haar verhouding tot het origineel; Tijdschr. XLI ('22) 173 vlg, nieuw fragm.

112) Maerlant Sp. Hist. IV. I c. 66 v. 10-11. Ook in den aanhef van Sidrac (Taal- en Letterbode III 64 vlg) v. 5 worden romans als bijv. „Pertena-peuse" van weinig nut geacht.

113) KALFF Ep. Fragm. n. IX 336, 340.

114) L. SPENCE Legenden en Romances van Spanje, Zutphen z.j. p. 183 vlg; VEDEL o.c. 151: „In Parthenopaeus en Atys, de vrijers van Ismene en Antigone, had Statius de ephebus getekend...."

115) VAN BERKUM p. LXXXII, XCVI-CIV, CXIV vlg.

116) o.c.p. LXXXVIII, CV-CXIII, eindwaardeering p. CXLIX-CL.

117) Parth. 817.

118) Parth. 2181-'84:

Eenige jaren later vertelt het meisje haar geliefde:

So wel verstondic ende vernam,
Dat ic boven hen allen clam
Die mine meesters te voren waren,
Eer ic quam te minen .xli. jaren.

Bij het eerste samenzijn schat ik haar op twaalf of dertien.

119) Parth. 864-865, verg. 1102 vlg.

120) Parth. 626-627, verg. 477-482, 569-571.

121) Parth. 559-568.

122) Parth. 628-635.

123) Parth. 688-697.

124) Parth. 698-704.

125) Parth. 740-742.

126) Parth. 888-903.

127) Parth. 1061, 1196.

128) Parth. 1220-'21.

129) Parth. 1418-'22.

N.B. soene = zij hem.

130) Parth. 1433 vlg; cf Tijdschr. I.c.

131) Parth. 1907.

132) VAN BERKUM p. CXV vlg, CXXXII vlg.

133) VAN BERKUM p. CXXXIII.

134) VAN BERKUM p. CXV-'VI.

135) VAN BERKUM p. CXIV, CXXXII-'III vlg.

136) Naar een volksboek was Urake de onechte dochter van Melior's keizerlijken vader, zie SCHOTEL Vaderl. Volksb. II 55.

137) VAN BERKUM p. CXLI vlg.

138) VAN BERKUM p. CXIV, CXXXV.

139) Parth. 2813-'16.

N.B. coorde = voelde voor.

140) Parth. 2877, 3398 vlg.

141) Parth. 3273.

142) LEENDERTZ Fl. en Bl. p. XLVIII-'IX.

- ¹⁴³⁾ A. HELMAN in *Dietsche Warande en Belfort* XXXIII ('33) 596-598; M. RAMONDT in *Tijdschr.* XLI ('22) 35, 36, 43; SIMONS *Drama en Tooneel* I 306-310; LANGLOIS *La vie en France d'après les romans* 145; CALVET o.c. 15-16; VEDEL o.c. 177; zij werden zelfs als heiligen vereerd: KÜNSTLE *Ikonographie der Heiligen* 56. In *hs Den Haag K.B.* 70 H 45 fol. 105-124 vindt men een „vita Amici et Amelii sociorum”.
- ¹⁴⁴⁾ *Maerlant Sp. Hist.* III. VIII c. 75 en 80.
- ¹⁴⁵⁾ *Boendale Brab. Yeesten* II 23-632.
- ¹⁴⁶⁾ In een spotlied op een Lollaert, bezig met een vrouw, luidt het:
Daer was Amelis ende Amijs
Ja, naer den gheesteliken aert.
Zie CARTON *Oudvl. Lieder* p. 156 n. LXXXVI, 4de str.
- ¹⁴⁷⁾ C. YPES *Petrarca in de Ned. Lett.* p. 18-21; VON WESTENHOLZ *Die Griseldis-Sage in der Literaturgeschichte.*
- ¹⁴⁸⁾ *Dirc Potter Der Minnen Loep* IV 1153-1266.
- ¹⁴⁹⁾ *Kaetspel* p. 53.
- ¹⁵⁰⁾ VAN DUYSE *Het oude Ned. Lied* I 89.
- ¹⁵¹⁾ WESTENHOLZ 13.
- ¹⁵²⁾ *Tijdschr.* IV (1884) 1-45. Zie verder *Tijdschr.* XVI (1897) 18-30 en XIX ('01) 116-127.
- ¹⁵³⁾ WESTENHOLZ o.c. 166.
- ¹⁵⁴⁾ SCHOTEL *Volksb.* II 99.
- ¹⁵⁵⁾ D. BUDDINGH *Dietsche taal en poëzij* 209-211.
- ¹⁵⁶⁾ SCHOTEL *Volksb.* II 98.
- ¹⁵⁷⁾ GUIETTE *Lég. de la Sacristine* p. 118: „Sans doute est-ce bien la rédaction la plus parfaite du thème qui nous occupe”. Cf. p. 123, 128-129.
- ¹⁵⁸⁾ *Beatrijs* 92-94.
- ¹⁵⁹⁾ o.c. 120-124.
- ¹⁶⁰⁾ o.c. 431-432.
- ¹⁶¹⁾ o.c. 555.
- ¹⁶²⁾ o.c. 566-568.
- ¹⁶³⁾ o.c. 773-785.
- ¹⁶⁴⁾ GUIETTE o.c. 125.
- ¹⁶⁵⁾ *Althans volgens GUIETTE* 126-127.
- ¹⁶⁶⁾ *Beatrijs*, vanaf 864.
- ¹⁶⁷⁾ *Beatrijs* 932 vlg.
- ¹⁶⁸⁾ *Gulden Legende Winterstuc* fol. 43-48; DE FLOU-GAILLIARD o.c. 49 vlg. in een gebedenboek der 14de eeuw; in *hs Wurzburg U.B.* ch 9. 144 fol. 148 v-163; *Maerlant Sp. Hist.* II. VII c. 1-9, fragmenten; *Spiegel der Sonden* 9199-9216; KÜNSTLE *Ikon. der Heil.* II; DE VREESE in *Tijdschr.* XIV (1895) 168 vlg; *Taalkundig Magazijn* IV (1840) 15-19; SCHOTEL *Volksb.* II 270-271.
- ¹⁶⁹⁾ uitg. K. Stallaert, Gent 1889.
- ¹⁷⁰⁾ SCHOTEL *Volksb.* II 111-113.
- ¹⁷¹⁾ *Vanden VII Vroeden* 204-210.
N.B. twi ende omdat = om deze reden.
- ¹⁷²⁾ *Seghelijn van Jerusalem* 4735-4845.
- ¹⁷³⁾ *Segh.* 5187 vlg, 5239, 5450-5507.
- ¹⁷⁴⁾ *Segh.* 5314 vlg.
- ¹⁷⁵⁾ *Segh.* 5674-'80.

Hst. VIII

- 176) Segh. 5681 vlg.
- 177) Segh. 7855 vlg.
- 178) Segh. 10402, 11068 vlg.
- 179) VAN MIERLO Bekn. Gesch. oud- en mnl lett. § 89.
- 180) Over het Oedipus-motief in de mnl lett. zie C. DE VOOYS in Tijdschr. XX ('01) 158. Over de leg. van St Juliaan den Gastvrije Gulden Leg. Wint. f. 148 vlg, WOLFF Nederl. Sagen n. 149; verg. G. FLAUBERT De leg. v.d. h. Jul. d. Herbergzame, vert. door D. Coster, R'dam 1906. In bewerking is de uitgave van een Ned. hs te Parijs met een romantische redactie der legende. Aangaande St Gregorius zie nog VEDEL o.c. 116, 293.
- 181) Segh. 614.
- 182) Segh. 802-810, 825-827.
- 183) Segh. 898-901.
- 184) Segh. 1047-'60, 1167, 1220-'32, 1388-1614 passim, 1678-'79, 1689-'91, 1714-'19.
- 185) Segh. 1082-'99, cf 1105 vlg.
- 186) Segh. 1357 vlg.
- 187) Segh. 1311-'55.
- 188) Segh. 1640-'46.
- 189) Vergel. Segh. 305-319.
- 190) Segh. 2368-2702.
- 191) Ondanks de verzekering van VAN MIERLO Bekn. Gesch. § 89 is de dichter van den Segh. niet enkel uit een volksboek bekend; Loy Latewaert noemt zich v. 11982.
- 192) Segh. 4016-4845.
- 193) Segh. 6000 vlg.
- 194) Segh. 4846 vlg.
- 195) Segh. 8132-'43, 8301-'06.
- 196) Segh. 10048-'60.
- 197) Segh. 11971.
- 198) Segh. 6864-8072.
- 199) Segh. 7980.
- 200) Segh. 8776 vlg.
- 201) Merlijn 26720 vlg.
- 202) Ferguut 3610 vlg.
- 203) Lancelot II 16950 vlg.
- 204) Segh. 3854-3952, 6822 vlg.
- 205) Segh. 3305-'09.
- 206) Madelghij's kinsheit fragm. B. v. 248 vlg.
N.B. wicht = wezen, wicht, schepsel, kind.
- 207) WECHSSLER Die Generation p. 100.
- 208) Heinric, Echites, Evax, Jonas, Armenius, Pelias; Margriete, Eusebia, Europa, Esioene, Elionette, voorts VIII 1113-'92.
- 209) VAN DEN BERGH Roman van Limborch Inl. p. XIII.
- 210) Zie nog Tijdschr. V (1885) 78-79.
- 211) Limb. I 58.
- 212) Limb. I 56-57, 59-78.
N.B. scamel, zedig.
- 213) Limb. I 57, 228.
- 214) Limb. I 1023 vlg, 2075-'78, zie ook 445-706.

- 215) Limb. I 2472-'75.
- 216) Limb. II 51.
- 217) Limb. III 791.
- 218) Limb. IV 1359.
- 219) Limb. IV 1526 vlg.
- 220) Limb. IV 1567 vlg, 1666 vlg.
- 221) Limb. IV 1721 vlg.
- 222) Zie Derde Hst.; Limb. IX 781 vlg, XII 362 vlg.
- 223) Limb. IX 791 vlg.
- 224) Limb. X 964-1230.
- 225) Gulden Leg. Somerstuc fol. 9d vlg.
- 226) LEENDERTZ Mnl dram. poëzie p. 423 vlg.
- 227) KALFF Ep. Fragm. n. XI, zie inhoud p. 205-208; verg. v. 64-134.
- 228) KALFF l.c.p. 206 alinea 1.
- 229) KALFF l.c.p. 206 alinea 4.
- 230) DIEPERINK Studien zum Valentin und Namelos p. 158: „Alle bekende redacties zijn tot een mnl bron terug te brengen”. - KALFF o.c. n. XI.
- 231) NISARD geciteerd bij SCHOTEL Volksb. II 32.
- 232) Zie dit Hst. in 't begin.
- 233) SCHOTEL Volksb. II 7-9.
- 234) BOEKENOOGEN in Tijdschr. v. Boek en Bibl. wezen III ('05) 133-134.
- 235) BOEKENOOGEN l.c. 128.
- 236) BOEKENOOGEN l.c. 130.
- 237) Floris ende Blancefloer 502-504.
N.B. sciet = scheidde.
- 238) BOEKENOOGEN l.c. 138.
- 239) SCHOTEL Volksb. II 129-133.
- 240) KALFF Gesch. der Nederl. Lett. III 169.

NEGENDE HOOFDSTUK.

- 1) Hildg b. n. CXIII 1-27.
N.B. twisschen = tusschen, archeit = boosheid.
- 2) VARII Ruusbroec 43.
- 3) VAN DE WIJNPERSE De Dietsche vert. v.h. Hor. Aet. Sap. p. 45:
soms waarschuwt hij zelf, om zijn geschrift niet te zeer autobiografisch
op te vatten. Er bestaan van zijn werk in het mnl minstens 30 hss.
- 4) SNELLEN Lieder van Hadewijch, p. XXV-XXVI jeugtherinneringen
van Hadewijch.
- 5) Dit geeft SNELLEN o.c.p. VIII weer met: „op haar 10de jaar”, VAN
MIERLO „Hadewijch” p. 66 met: „van haar 11de jaar af”.
- 6) Hadewijch Brieven n. XI (p. 194-196).
N.B. orconden = getuigenissen, kennissen.
- 7) Hadewijch Stroph. Ged. n. XVI str. 5; zie Derde Hst.
- 8) Hadewijch Stroph. Ged. n. XXVII str. 4; zie Derde Hst.
- 9) Hadewijch Stroph. Ged. n. XXVII str. 10, v. 40:
Doch hebdi verteert al mine ioghet.
Zie het citaat van noot 6.
- 10) Hadewijch Stroph. Ged. n. XLI str. 1, v. 4-6.
- 11) REYFENS-VAN MIERLO Beatr. v. Naz. p. 28*-29*.
- 12) REYFENS-VAN MIERLO o.c. 21*, 21*-22*.
- 13) Zie Derde Hst.
- 14) Het getal ME vitae bedraagt eenige duizenden; PIJPER Heiligenver-
eering p. 27.
- 15) ARNOLD Das Kind 2.
- 16) ARNOLD o.c. 154.
- 17) MULDER Het heilige in de gesch., in Studiën 67, CXXIII ('35) 1-18.
- 18) MULDER l.c. 2-5, 11.
- 19) KÜNSTLE Ikon. der Heil. 2-3.
- 20) DELEHAYE Cinq leçons 18, 18-41.
- 21) BERNOULLI Die Heiligen der Merovinger.
- 22) KRONENBURG Nêerland's Heiligen in vroeger eeuwen, 4 dln.
- 23) KRONENBURG o.c. I 68.
- 24) KRONENBURG o.c. II 176.
- 25) KRONENBURG o.c. I 59.
- 26) KRONENBURG o.c. I 68.
- 27) KRONENBURG o.c. III 8.
- 28) KRONENBURG o.c. III 9.
- 29) SPAEY in Ons Geestelijk Erf III ('29) 421-424.
- 30) KRONENBURG o.c. I 117.
- 31) KRONENBURG o.c. I 137.
- 32) KRONENBURG o.c. I 132.
- 33) KRONENBURG o.c. III 122.
- 34) KRONENBURG o.c. IV 35.
- 35) KRONENBURG o.c. I 137.
- 36) KRONENBURG o.c. III 44-47.
- 37) KRONENBURG o.c. III 172.
- 38) STRACKE in Ons Geestelijk Erf I ('27) 204-206, in Historisch Tijdschrift
V ('26) 28 vlg, 118 vlg, 259 vlg.

- 39) PODEVIJN in Ons Geestelijk Erf I 127.
- 40) in Ons Geestelijk Erf I ('27) en III ('29).
- 41) KRONENBURG Neêrlands Heiligen in de Middeleeuwen, 4 dln.
- 42) SPAEY in Ons Geestelijk Erf I 270.
- 43) SPAEY I.c. I 271, 348-349.
- 44) SPAEY I.c. I 359.
- 45) SPAEY I.c. I 361-362; ik kan deze groep vitae niet scherp onderscheiden van de vorige.
- 46) SPAEY I.c. I 368.
- 47) PIJPER Heiligenvereering 254.
- 48) KRONENBURG o.c. I 14.
- 49) KRONENBURG o.c. II 143.
- 50) KRONENBURG o.c. I 43.
- 51) KRONENBURG o.c. I 89.
- 52) KRONENBURG o.c. III 57.
- 53) KRONENBURG o.c. III 110.
- 54) KRONENBURG o.c. III 147.
- 55) VAN MIERLO „Hadewijch” 37.
- 56) VAN MIERLO o.c. 40.
- 57) VAN MIERLO Bekn. Gesch. oud- en mnl lett. § 45; N. DE PAUW Mnl Ged. en Fr. I 305 vlg.
- 58) VAN MIERLO I.c.
- 59) Zie Belg. Museum IX 418 vlg; MOLTZER Levens en Leg. van Heiligen; Der Ystorien Bloeme, in Dietsche Warande I-II.
- 60) Maerlant Sp. Hist. III. III c. 12-13.
- 61) o.c. III. III c. 14.
- 62) o.c. II. V fragm. I.
- 63) o.c. II. I c. 49.
- 64) o.c. III. I c. 32 v. 1-14.
- 65) o.c. III. III c. 17 v. 7-28.
- 66) o.c. III. III c. 18 v. 5-10, c. 19 v. 39-48.
- 67) o.c. III. II c. 28.
- 68) o.c. III. I c. 44 v. 9-16.
- 69) o.c. III. V c. 20 v. 19-30.
- 70) o.c. III. VI c. 3 v. 10-14.
- 71) o.c. III. III c. 22 v. 13-26.
- 72) o.c. III. VI c. 16 v. 81-96.
- 73) o.c. III. V c. 43 v. 53-64.
- 74) o.c. III. VI c. 55.
- 75) o.c. III. VIII c. 3 v. 4-16.
- 76) o.c. III. VIII c. 31 v. 19-29.
- 77) o.c. IV. II c. 12 v. 57-61.
- 78) PIJPER Heiligenvereering 46.
- 79) DE FLOU De oudste Dietsche vert. der G. L. in Versl. en Meded. Kon. VI. Acad. 1923 p. 183.
- 80) De eerste volledige druk is van 1478; cf De Flou I.c.
- 81) DE FLOU I.c. 189.
- 82) KÜNSTLE Ikon. der Heil. 3.
- 83) PIJPER o.c. 47-52.
- 84) Gulden Legende Winterstuc fol. 124d.

Hst. IX

- 85) G. L. W. fol. 119c, 120a, 140d, G. L. S. fol. 109d, 134.
- 86) G. L. Somerstuc f. 204c.
- 87) G. L. W. f. 89d, S. f. 52d.
- 88) G. L. W. f. 89d, S. f. 33c. S. f. 130.
- 89) G. L. W. fol. 135, 138, 73; S. fol. 79, 91.
- 90) G. L. S. fol. 130.
- 91) G. L. W. Barlaam en Josaphat fol. 43-48; fol. 148b St. Juliaen.
- 92) G. L. S. fol. 52a, 161cd.
- 93) G. L. W. fol. 30a.
- 94) G. L. W. fol. 180.
- 95) G. L. W. fol. 15cd.
- 96) G. L. S. fol. 6b.
- 97) G. L. S. fol. 178b.
- 98) G. L. S. fol. 81.
- 99) G. L. W. fol. 20b vlg.
- 100) VAN MIERLO Bekn. Gesch. oud- en mnl lett. § 143; PIJPER o.c. 46.
- 101) G. L. W. fol. 10.
- 102) G. L. S. fol. 60a-62b.
- 103) G. L. S. fol. 33c.
- 104) G. L. S. fol. 206c.
- 105) VARII Ruusbroec 57-58.
- 106) VARII Ruusbroec 70 vlg.
- 107) MOLL Brugman I 2-3.
- 108) DE MAN Sommige stichtige punten p. LXXI.
- 109) BRINKERINK in Archief Aartsbd. XXVII-XXVIII-XXIX ('01-'03).
- 110) BRINKERINK l.c. XXVII 407.
- 111) Arch. Aartsb. XXVIII 225.
- 112) Arch. Aartsb. XXVIII 243.
- 113) Arch. Aartsb. XXVIII 1.
- 114) Arch. Aartsb. XXVIII 22-24.
- 115) Arch. Aartsb. XXVIII 244-245.
- 116) Arch. Aartsb. XXVIII 246.
- 117) Arch. Aartsb. XXIX 31.
- 118) Arch. Aartsb. XXVIII 321.
- 119) Arch. Aartsb. XXVIII 24.
- 120) Arch. Aartsb. XXVIII 22-24; er is ook een Lat. vita van Brinckerinck in Ned. Arch. v. Kerkg. N. Serie I ('02) 314 vlg.
- 121) Arch. Aartsb. XXVIII 225-226.
- 122) Arch. Aartsb. XXVIII 243-249.
- 123) Arch. Aartsb. XXVIII 335.
- 124) Arch. Aartsb. XXIX 31-33.
- 125) POHL Opera Th. a K. VII 33 vlg., 121 vlg, 211 vlg.
- 126) POHL VII 33.
N.B. teneriter educatus = wekelijck opgevoed.
- 127) Zie Derde Hst.
- 128) Zusters van Diepenveen 87-89.
- 129) o.c. 169-170.
- 130) o.c. 164-165.
- 131) o.c. 143.
- 132) o.c. 285.

- 133) o.c. 61.
 134) o.c. 5.
 135) o.c. 316.
 136) D. DE MAN Sommige stichtige punten p. LXXI-II.
 137) Zusters van Deventer 160, Johan van Dusseldorp; o. c. 216, Katheryna van Arckel.
 138) Zie Derde Hst.
 139) Britsch Museum hs Add. n. 11417; zie DE FLOU-GAILLIARD o.c. 61 vlg.
 140) DE FLOU-GAILLIARD o.c. 62-63.
 141) DE FLOU-GAILLIARD o.c. 64.
 142) DE FLOU-GAILLIARD o.c. 71.
 143) hs Leiden lett. 611, geschreven ongeveer 1526; er is een dubbele foliëring, de tweede telkens met 1 opgeschoven.
 144) l.c. fol. 58 (59) vlg.
 145) l.c. fol. 53 (54) vlg.
 146) SCHEEPSTRA Van den heil. drien coninghen p. 1, 13, 30.
 147) Baldewinus l.c. fol. 79b, 83d.
 148) o.c. fol. 80d.
 149) o.c. fol. 58b.
 150) o.c. fol. 80d.
 151) o.c. fol. 60b, 65c, 67d, 68c, 71a, 77b, 80d.
 152) o.c. fol. 65c, 71b, 76a.
 153) o.c. fol. 79b, 83d.
 154) o.c. fol. 58b.
 155) o.c. fol. 70d vlg.
 156) VAN GINNEKEN-VAN DER HEYDEN Nijmeegsche Studieteksten n. 2 p. 1:
 Hec est enim gens quae fortis dum esset, robore valida....
 post agnitionem baptismi sanctorum martyrum corpora quae
 Romani igne cremaverunt vel ferro truncaverunt vel bestiis
 lacerando proiecerunt, Franci super eos aurum et lapides praetiosos superornaverunt.
N.B. Dit is het dappere en sterke volk der Franken, hetwelk na 't ontvangen van het Doopsel de lichamen der heilige martelaren, welke door de Romeinen waren verbrand, verminkt of voor de beesten geworpen, versierd heeft met goud en edelstenen.
 157) KÜNSTLE Ikon. der Heil. 13.
 158) STUBBE Naturalistisch of Mystiek? 109.
 159) Baldewinus l.c. fol. 60b, in vita b. Gwiberti conf.
N.B. Reeds in zijn prille jeugd begon hij bloesems van deugden te vertoonen, gelijk een palm was hij door zijn roemvollen adeldom en als een geurige ceder door de gratie van heiligheid.
 160) C. DE VOOYS Mnl leg. en Ex. 215-217.
 161) Evenwel niet in Rosweyde's Generale Legende opgenomen; zie Belg. Mus. III 204.
 162) N. DE PAUW Mnl Ged. e. Fr. I 357 vlg; verg. AASS Aprilis II 697 vlg.
 163) Van Sente Waerneer v. 90 en 92.
 164) Van Sente Waerneer 180-204.
N.B. linnē = linnen, houde = vlug, sine = zij hem, lueghene twint = heelemaal geen leugen.
 165) Sulpicius Severus, MPL XX 159-176, cap. 2.

Hst. IX

- ¹⁶⁶⁾ Gulden Legende Winterstuc fol. 15c.
N.B. cathecuminum = catechumeen, doen = toen.
- ¹⁶⁷⁾ Maerlant Sp. Hist. III. II c. 28 v. 13-26.
N.B. hout = welgezind, eeschte = vroeg.
- ¹⁶⁸⁾ Gulden Leg. Som. fol. 109d.
- ¹⁶⁹⁾ Gulden Leg. Wint. fol. 89d.
- ¹⁷⁰⁾ Gulden Leg. Som. fol. 130abc.
- ¹⁷¹⁾ Gulden Leg. Som. fol. 134abc.
- ¹⁷²⁾ Gulden Leg. Som. fol. 134d.
N.B. di = voor jou.
- ¹⁷³⁾ Gulden Leg. Som. fol. 81d-82a.
- ¹⁷⁴⁾ C. DE VOOYS Mnl Leg. e. Ex. 116; DEZ. Marialeg. I p. 237 n. CXVIII; hs Würzburg U.B. ch 9. 144 fol. 84r-92v; hs Keulen Hist. Archiv ms W 80, 152* f. 1-21.
- ¹⁷⁵⁾ hs Würzburg l.c. fo. 84r.
- ¹⁷⁶⁾ hs Würzburg l.c. fol. 84v.
N.B. te hants = dadelijk.
- ¹⁷⁷⁾ hs. Würzburg l.c. fol. 86r.
- ¹⁷⁸⁾ Gulden Leg. Som. fol. 204 cd.
- ¹⁷⁹⁾ ST. SCHOUTENS Legende der glorioser maghet Sinte Clara. De ala paralleltekst meegegeven lezing is die van een vroegen druk, verkorting en vrije bewerking van het hs. Zie SCHOUTENS p. 5.
- ¹⁸⁰⁾ hs Gaesdonck ms 62 fol. 152-153.
- ¹⁸¹⁾ Maerlant Sp. Hist. III. VI c. 16 v. 89-92.
N.B. te waren = waarachtig, zaghe = sage.
- ¹⁸²⁾ l.c.v. 93-108. Over haar dochter Kath. v. Zweden: Tijdschr. XIX ('01) III, 115-116.
- ¹⁸³⁾ Gulden Leg. Wint. fol. 20 bcd.
- ¹⁸⁴⁾ VAN MIERLO Bekn. Gesch. oud- en mnl lett. § 143.
- ¹⁸⁵⁾ L. SCHARPÉ in Leuv. Bijdr. V ('03) 5-140.
- ¹⁸⁶⁾ hs Leiden lett. 271 fol. 1 vlg.
- ¹⁸⁷⁾ hs cit. fol. 3v.
- ¹⁸⁸⁾ hs cit. fol. 1-3.
- ¹⁸⁹⁾ hs cit. fol. 10v.
N.B. waen = vanwaar.
- ¹⁹⁰⁾ hs cit. fol. 12v.
N.B. onttoech = onttrok, wantet = wijl het.
- ¹⁹¹⁾ hs cit. fol. 15r.
- ¹⁹²⁾ hs cit. fol. 19r.
- ¹⁹³⁾ Uitg. J. BORMANS in Annales de la Société hist. et archéol. à Maestrichte II (1856-58) 209 vlg.
- ¹⁹⁴⁾ Veldke St Servaes 200-259.
- ¹⁹⁵⁾ Veldke St. Servaes 267-272.
- ¹⁹⁶⁾ Veldke St Servaes 260-317.
N.B. hadde herde onnere = versmaadde zeer.
- ¹⁹⁷⁾ P. DOPPLER gaf in Publications de la soc. hist. et arch. dans le duché de Limbourg XXXVIII ('02) 174 vlg een mnl leventje-in-proza uit naar een 15de-eeuwsch hs. Daarin wordt echter behalve zijn afkomst niets over de jeugd meegedeeld.
- ¹⁹⁸⁾ Gulden Leg. Som. fol. 33c.
N.B. gheboert = gebeurd, suyken = zuigen.

- 199) Gillis de Wevel. Juist in dit gedeelte is een folio verloren gegaan, dus een getal van 50 verzen.
- 200) Gillis de Wevel St Amand I 38.
- 201) Gillis de Wevel o.c. I 90-93.
- 202) o.c. 109-111.
N.B. over = als.
- 203) MOREAU Saint Amand 84.
- 204) Gillis de Wevel o.c. I 153-180.
N.B. ane ghevaen = aangevangen.
- 205) MOREAU o.c. 83.
- 206) Gillis de Wevel o.c. 198.
- 207) Gulden Leg. Wint. fol. 10b vlg.
- 208) Spiegel der Sonden 6774-6804.
- 209) Gulden Leg. Som. fol. 42c-45d.
- 210) Gulden Leg. Som. fol. 60a.
- 211) Een korte vita in hs Würzburg U.B. ms ch 9. 144 fol. 218r-220r.
- 212) Gulden Leg. Som. fol. 206c.
N.B. leyde hijt over = overlegde hij 't, moet = gemoed.
- 213) KALFF Trou moet blijcken 81 vlg. Verg. SOENS De rol v.h. booze be-
ginsel 108 vlg.
- 214) STRACKE In Ons Geestelijk Erf I ('27) 204 vlg; cf Hlst. Tijdschr. V ('26)
28 vlg, enz.
- 215) Baldewinus o.c. fol. 70d vlg.
- 216) o.c. fol. 71a.
- 217) o.c. fol. 71b.
- 218) o.c. 71a.
*N.B. vertaling: bouwwerk naar zijn kinderlijk vermogen, en languit wierp
zich de kleine er biddend neer.*
- 219) KÜHLER J. Brinck. en zijn kl. te Diepenveen 9-10.
- 220) Arch. Aartsb. XXVIII ('02) 226.
- 221) l.c. 243-246.
- 222) l.c. 335.
- 223) Arch. Aartsb. XXIX ('03) 31-33.
- 224) Zusters van Diepenveen 138-150.
- 225) Zusters van Diepenveen 140.
*N.B. toe male = tegelijk, bequame = bevallig, suptijl = fijn, synne =
verstand, abel = handig.*
- 226) o.c. 141.
N.B. byweselick = gezellig.
- 227) o.c. 146.
N.B. gebeerde = gedroeg zich.
- 228) o.c. 148.
- 229) o.c. 148.
*N.B. sat = zette, stantachticheit = standvastigheid, wiel = viel,
beswoegede = bezwijmde, toe behoerde = paste, versprack = berispte.*
- 300) o.c. 149.
N.B. quellike = moeilijk, mochte = kon.
- 301) o.c. 149.
N.B. duusch = dietsch, moste = mocht.
- 322) Zij werd als kind een „engel” genoemd. Zie over haar: BERNOULLI
o.c. 191 vlg; STRACKE In Ons Geestelijk Erf III ('29) 121; SCHOTEL

Hst. IX

- Volksb. II 237-239; VAN DEN BERGH Ned. Volksr. 55 vlg.
²³³⁾ E. EMONDS De legende van Ste Kunera in de ME, niets over jeugd; N. DE PAUW Mnl Ged. en Fr. I 247 vlg. geboorte, voorspelling door Jood; prozaroman met hetzelfde in hs Leiden lett. 271 f. 166r vlg.
²³⁴⁾ Baldwinus o.c.f. 58b, kort, met een merkwaardige supra-psychologische verklaring van haar heiligheid: invloed eener andere heilige; PODEVIJN in Ons Geestelijk Erf II ('28) 121 vlg.; DEZ. Leven van S. Gudula.
²³⁵⁾ Anna Blijns Nieuwe Ref. (J.-v. H.) n. XXII abc.
²³⁶⁾ Gulden Leg. Wint. fol. 180 cd.
²³⁷⁾ Leven van Ste Christina de W. (BORMANS) v. 172-174.
N.B. vuechden = bepaalden, quec = vee.
²³⁸⁾ VAN MIERLO Hadewijch 40.
²³⁹⁾ hs Würzburg U.B. hs ch. 9. 144 fol. 10-11.
²⁴⁰⁾ l.c. fol. 11v.
N.B. of ghesceydenre = meer afgescheiden.
²⁴¹⁾ STRACKE in Ons Geestelijk Erf III ('29) 119.
²⁴²⁾ Th. v. Cantimpré Vita S. Lutg. bij SURIUS VI (Iunius) 409 vlg. In de AASS vond ik ze niet op de door Potthast aangeduide plaats.
²⁴³⁾ Uitg. BORMANS in Dietsche War. III-IV (1857-'58). Zie zijn opmerk. D.W. III 54: „Proloog en eerste 5 hoofdstukken ontbreken geheel, cap. 6-7 gedeeltelijk”.
²⁴⁴⁾ Aldus BORMANS l.c. III 43; verg. VAN MIERLO Bekn. Gesch. § 104.
²⁴⁵⁾ VAN MIERLO Bekn. Gesch. § 45.
²⁴⁶⁾ Willem van Afflighem (?) St. Lutg. II 10-13.
²⁴⁷⁾ Thomas van Cantimpré Vita s. Lutg. § 1-7.
N.B. vertaling: In denzelfden tijd ongeveer, toen zij lichamelijk en van leeftijd nog zeer teeder was....
²⁴⁸⁾ Gerlacus hs Den Haag K.B. 71 H 9 fol. 1-42.
²⁴⁹⁾ BRUGMAN, uitg. G. A. Meyer, Nijmegen ²1895, p. 10-16.
²⁵⁰⁾ POHL VI 315 vlg; Nederl. vert. C. Nuyen, A'dam 1923, J. Mercator, Amersfoort 1924, cap. I-V.
²⁵¹⁾ KÜNSTLE Ikon. der Heil. 4.
²⁵²⁾ Over Clemens Romanus als kind: Gulden Leg. Wint. fol. 30a.
 Augustinus' zoon Deodatus: Maerlant Sp. Hist. III. III c. 18 v. 5-10, c. 19 v. 39-48.
 Antonius Abt: Gulden Leg. Wint. fol. 124d.
 Joannes Damascenus: C. DE VOOYS Mariale. I p. 300-311.
 Maria van Egypte; N. DE PAUW Mnl Ged. e. Fr. I.; Gulden Leg. Som. fol. 5c: Doe ic xij. iaer out was quam ic in Alexandrien, daer levede ic in oncuysheden....
²⁵³⁾ Zie hiervóór.
²⁵⁴⁾ Gulden Leg. Som. fol. 142c.
²⁵⁵⁾ Maerlant Sp. Hist. III. III c. 17 v. 7-28.
N.B. wederstromech = tegenstroomend.
²⁵⁶⁾ Gulden Leg. Som. fol. 142c.
²⁵⁷⁾ Gulden Leg. Som. fol. 178b; Maerlant Sp. Hist. III. I c. 32 v. 1-14.
²⁵⁸⁾ Gulden Leg. Som. fol. 32b.
²⁵⁹⁾ Gulden Leg. Som. fol. 51ab.
²⁶⁰⁾ Gulden Leg. Som. fol. 51cd.

- ²⁶¹⁾ Men herinnere zich hier de acta der H. Perpetua en Felicitas (Gulden Leg. Wint. fol. 174cd), en de moeder die haar beide kinderen ter martelie aanbood (TINBERGEN Des Coninx Summe p. 172, verwijzing naar een Expositie op het Pater noster).
- ²⁶²⁾ Berijmd Passionael, loco mox citando.
- ²⁶³⁾ Gulden Leg. Som. fol. 98b-99a; verg. fol. 54c.
- ²⁶⁴⁾ M a e r l a n t Sp. Hist. II. I c. 49.
- ²⁶⁵⁾ Berijmd Passionael in Belg. Museum IX p. 428 vlg.
- ²⁶⁶⁾ o.c.
N.B. wonderdem herde sere twaren = verwonderde het hem waarlijk in hooge mate, helt = hield.
- ²⁶⁷⁾ I.c.
- ²⁶⁸⁾ Gulden Leg. I.c.
- ²⁶⁹⁾ Gulden Legende Wint. fol. 34 vlg. Een „roman”, waaruit ik vroeger citeerde (zie Vijfde Hst) in hs Leiden lett. 272 van het jaar 1462.
- ²⁷⁰⁾ M a e r l a n t Sp. Hist. II. V fragm. I v. 179-202.
- ²⁷¹⁾ Margarita: Gulden Leg. Som. fol. 79a-80a; M a e r l a n t Sp. Hist. II. V fr. I v. 89-156; Roman van Limborch I 690-696; veel gebeden tot haar, zie MEERTENS De Godsvrucht VI Register; ook in Hortulus animae blad 585: voorspreekster van vrouwen in barensnood, misschien omdat zij in den buik van een draak heeft gezeten, waaruit zij gered werd. Een berijmd leven (Germania XXXI (1886) 289-291) zegt, dat zij haar maagdelijkheid aan Christus beloofd had;
 Dese maghet wel edel was,
 Si hilt haer scape int gras. v. 12-13.
 De bode van den tyran die haar begeerde kon hem slechts berichten:
 Heere dit maechdekijn
 En mach .u. wijf niet sijn. v. 88-89.
- ²⁷²⁾ Barbara: Gulden Leg. Wint. fol. 73b-79d: KÜNSTLE Ikon. der Heil. 17; veel gebeden ter eere van haar, MEERTENS o.c. VI 307 vlg; gedichten en liederen, T h. a K e m p i s, POHL IV 241 vlg n. 40, 74, verder in Tijdschr. XXIII ('04) 65-66. Een geheel eigen geschiedenis heeft zij; hoewel een heidenkind, groeide zij op als een lalie onder de doornen en op school leerde zij met veel succes de zeven vrije consten. Op zekeren dag, toen zij haar vader tegemoet liep, viel het dezen op hoe mooi zij begon te worden. Naijverig om „zijn eenigen troost” voor zich te behouden, ook al omdat er pretendenden beginnen op te dagen, sluit hij haar op in een toren. Daar komt zij door redeneering en overweging, door contact met Origenes, tot het christendom. Vaders liefde slaat dan om in haat en eigenhandig onthoofd hij zijn dochter.
- ²⁷³⁾ Gulden Leg. Wint. fol. 135 bcd.
- ²⁷⁴⁾ Gulden Leg. Som. fol. 91d.
- ²⁷⁵⁾ DE FLOU-GALLIARD o.c. 75 vlg, Passionale Brit. Mus. hs n. 18162.
- ²⁷⁶⁾ LANGLOIS Les Moralistes 161. Over het „angen” zie Vijfde Hst.
- ²⁷⁷⁾ Zie Vijfde Hoofdstuk.
- ²⁷⁸⁾ MEERTENS o.c. VI Reg. Vooral echter hs Leiden lett. 354 f. 247-255.
- ²⁷⁹⁾ Bijv. Hortulus animae blad 566.
- ²⁸⁰⁾ SMITS Iconografie 207, 152-156.
- ²⁸¹⁾ M a e r l a n t Sp. Hist. III. III c. 12-14.
- ²⁸²⁾ Gulden Leg. Wint. fol. 138a-139a.

Hst. IX

- 283) Zie Tijdschr. XXIII ('04) 64-65.
- 284) POHL IV p. 241 vlg n. 94, 95, 101, 102; zij wordt nog genoemd in n. 13, 40, 97, 108.
- 285) POHL VI p. I vlg n. XXVI, XXVII; zie ook POHL III 397 vlg.
- 286) SCHOTEL Letter- en oudhk. Avondst. 187.
- 287) BLOMMAERT Gesch. rederr.kam. te Gent 19.
- 288) Anna Bijns in Leuv. Bijdr. IV p. 296 Ref. XXVI.
- 289) FL. JUBARU Sainte Agnès 30-31, 32-33.
- 290) o.c. 50 vlg.
- 291) o.c. 87-89.
- 292) o.c. 77-82.
- 293) o.c. 89-92.
- 294) o.c. 93-100.
- 295) o.c. 121 vlg. 134-144.
- 296) o.c. 30.
- 297) o.c. 158.
- 298) o.c. 159-164.
- 299) o.c. 157.
- 300) hs Leiden lett. 354 fol. 247r, 248v.
- 301) Gulden Leg. Wint. fol. 138a.
N.B. poert = stad.
- 302) Maerlant Sp. Hist. III. III c. 12 v. 13-15.
- 303) hs Leiden lett. 354 fol. 247r.
- 304) Anna Bijns l.c. str. E.
- 305) Gulden Leg. Wint. fol. 139a; Anna Bijns l.c. str. E; hs Leiden lett. 384 fol. 249r.
- 306) Men denke hier aan St. Katharina, Barbara, enz.; MOLL Joh. Brugman I 237-238.
N.B. alreoverste = allerbovenste, reiken = reetje.
- 307) SMITS Icon. 169; MEERTENS o.c. VI Reg.
- 308) Zie de levens van Jesus; Gulden Leg. Som. fol. 56c-59d; Augustijn-ken van Dordt Dit is S. Jans Ewang. v. 641 vlg. Boendale Der Leken Sp. II c. 17 is de eenige die waarde hecht aan de apocriefen.
- 309) Maerlant Rijmbijbel 21063-'66.
N.B. dor sine oude = om zijn ouderdom.
- 310) Maerlant Rijmb. 21075-'76.
N.B. voere = gedragslijn.
- 311) hs Den Haag K.B. 78 D 38 II fol. 141d; vergel. Maerlant Sp. Hist. I. VI cap. 40
N.B. om dat = opdat.
- 312) Maerlant Rijmb. 21130-'32.
- 313) Styevoort II p. 13 Ref. 143 v. 26-34.
- 314) hs Den Haag K.B. 76 E 26 fol. 67a.
- 315) Aug. van Dordt Dit is S. Jans Ewang. 684-688.
- 316) hs Den Haag K.B. 133 E 2 fol. 6r.
- 317) CARTON Oudvl. Lieder en p. 22 str. 2.
- 318) Ruusbroec III 230.
- 319) SMITS Icon. 51.
- 320) KALFF Trouw moet blijcken p. 292, bijlage E:
n. 1 Een spel van sinnen van die geboorte Johannes.
n. 9 Van Sacharias ende die geboorte Johannes.

- ³²¹⁾ De humanist A. Durstenius dichtte een Carmen scholasticum de nativitate divi Johannis Baptistae, Zwolle circa 1521.
- ³²²⁾ Maerlant Rijmb. 21141-'43.
- ³²³⁾ Ruusbroec III 185.
- ³²⁴⁾ hs Leiden U.B. lett. 239 fol. 77v; verg. hs K.B. 78 D 38 II fol. 142a: „Ende dair wart sente Jan geboren. Ende men leest inder rechter boec: doe Sente Johan geboren wart dattene Maria eerst op hief van der eerden”.
- ³²⁵⁾ Breviarium Romanum 24 Juni ad Matut. noct. I lectio Ia.
- ³²⁶⁾ hs Den Haag K.B. 73 E 26 fol. 66 ab.
- ³²⁷⁾ SMITS Icon. Afbeelding 19.
- ³²⁸⁾ Maerlant Sp. Hist. I. VIII c. 27 v. 23-70; Boendale Der Leken Spiegel II c. 2; Van onser Vrouwen Gheslachte, bij N. DE PAUW Mnl Ged. en Fr. I 302 vlg; Gulden Legende Wint. fol. 73b, Som. fol. 33c.
- ³²⁹⁾ SMITS Icon. 38-41.
- ³³⁰⁾ SMITS Icon. 170; MÅLE L'art relig. III 48-49; KÜNSTLE o.c. 334, 335-'6.
- ³³¹⁾ VAN DUYSE III 2616; misschien niet van Poirters: cf J. SALSMANS Ernst en Luim, bloeml. uit de werken van P. A'dam z.j. p. 126 noot I.
- ³³²⁾ Zeker mag men niet zeggen: „de eenige keer, dat de middeleeuwsche lyriek het kind in zijn spel...” Zie D. COSTER Het kind in de lyriek p. 13.
- ³³³⁾ Maerlant Rijmb. 21159-'64 is niet duidelijk.
- ³³⁴⁾ POHL IV p. 241 vlg n. 99.
N.B. vertaling: nog in zijn jonge jaren wordt hij, allen verlatend, op ingeving van den H. Geest een moedig kluizenaar. Deze voorstelling verschilt dus wel sterk van die der apocriefen (zie Boendale Der Leken Sp. II c. 17), waar Elizabeth met haar kindje de woestijn in vlucht, als Herodes Zacharias vermoord heeft tusschen den tempel en 't altaar.
- ³³⁵⁾ Ruusbroec III 230.
N.B. ocsuun = gelegenheid.
- ³³⁶⁾ Dirc van Delf hs Den Haag K.B. 73 E 26 fol. 77d; „ghevloegen van sijn ouders, penitencie te doene”. Dus ook hier geen sprake van de door Boendale gebruikte apocriefe gegevens.
- ³³⁷⁾ hs Leiden lett. 260 fol. 40cd.
- ³³⁸⁾ verg. de oratie van den dag.
- ³³⁹⁾ nl. tot aan de verrijzenis van Christus.
- ³⁴⁰⁾ hs Den Haag 78 D 38 II fol. 145c.
N.B. orconscappe = getuigenis, oever = in plaats van.
- ³⁴¹⁾ Een uitleg van dezen tekst hs cit. fol. 145b.
- ³⁴²⁾ RUELENS ol.c. III p. 175 n. CXXX. Een gebed tot de Onn. Kinderen: hs K.B. 133 E 2 fol. 13.
- ³⁴³⁾ Boendale Brab. Yeesten I 1559.
- ³⁴⁴⁾ Zie Belg. Mus. III 408, 410.
- ³⁴⁵⁾ Zie Vijfde Hst.
- ³⁴⁶⁾ Boendale Brab. Yeesten VII 18089.
- ³⁴⁷⁾ Zusters van Diepenveen 170.
- ³⁴⁸⁾ Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 46; Rijmb. 21563 vlg; Gulden Leg. Wint. fol. 107a-108b; Boendale Der Leken Sp. II c. 16 v. 14-25.
- ³⁴⁹⁾ hs Den Haag K.B. 78 D 38 II fol. 144d-145a.
N.B. after = achter, annen = van Anna.
- ³⁵⁰⁾ Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 46 v. 26-28.

Hst. IX

⁸⁵¹⁾ hs K.B. 78 D 38 II fol. 145b.

⁸⁵²⁾ l.c.

⁸⁵³⁾ Men berekent het aantal op 20; zie SIMÓN-PRADO Nov. Test. I p. 175.

⁸⁵⁴⁾ Vanden levne ons Heren 752-753.

⁸⁵⁵⁾ Dirc Potter Bouck der Bloemen p. 97.

⁸⁵⁶⁾ KNUTTEL Het Geestel. Lied III str. 16 (of 13). Hier zijn het er 144000.

⁸⁵⁷⁾ Apocalyps cap. 14 v. 1 en 3, cap. 7 v. 4.

⁸⁵⁸⁾ Vanden levne ons Heren 750-753: (verg. Apoc. cap. 14 v. 3-4).

Si ne waren noyt besmet met wive,

Kinder van soe ionghen live;

Hondertdusent verloren daer haer leven

Ende .xl., dit es ghescreven.

⁸⁵⁹⁾ In de bijbelvertalingen werd de Apocalyps immer slechts beknopt weergegeven. Tijdschr. XIX ('01) 311 vindt men een lied met breede hemelbeschrijving; de ouderlingen worden er wel, helaas niet de Onn. Kinderen of derg. opgenoemd.

⁸⁶⁰⁾ Zie Tijdschr. XLVII ('28) 173-174.

⁸⁶¹⁾ Apoc. c. 2 v. 17.

⁸⁶²⁾ Zie Tijdschr. l.c. 196.

⁸⁶³⁾ Zie Tijdschr. l.c. 198; in hetzelfde Archief van Trou moet blijken hs E, zie Tijdschr. XLIX ('30) 2, Een spel van sinnen van Joseph en Maria, „van het einde der 16de eeuw, maar naar den geest nog geheel Middel-euwsch”, vertoont den kindermoord; onder de dramatis personae zijn Begeert en Lust, twee Bethl. vrouwen met 2 of 3 kinderen.

⁸⁶⁴⁾ KNUTTEL o.c. 141 str. 17.

⁸⁶⁵⁾ Apoc. vooral c. 14 v. 3-4.

⁸⁶⁶⁾ hs Leiden U.B. lett. 260 fol. 37c; ook Sinte Ancelmus prekel, hs Amsterdam Cod. I G 34 fol. 9r, spreekt van „vele dusent”. Verg. SIMÓN-PRADO Prael. Bibl. Nov. Test. I p. 175 noot 3: volgens een apocrief 3000.

⁸⁶⁷⁾ KNUTTEL o.c. 89.

⁸⁶⁸⁾ KNUTTEL o.c. 93.

⁸⁶⁹⁾ KNUTTEL o.c. 94 str. 13.

⁸⁷⁰⁾ BEUKEN Vanden Levne ons Heren p. 107-108.

⁸⁷¹⁾ Vanden levne ons Heren 724-737.

N.B. toghet = toont.

⁸⁷²⁾ CAEYMAEX Kanselwelspr. 172 vlg; een Leidsch hs (U.B. lett. 331) heeft een sermoeen „opden feestdach vanden onnoselen kinderkens”.

⁸⁷³⁾ Th. à Kempis, zie POHL V 31; Ruusbroec IV 194-195.

⁸⁷⁴⁾ MOLL J. Brugman II 313.

⁸⁷⁵⁾ J. KRONENBURG Maria's Heerlijkheid in Nederland, 8 dln A'dam z.j. [1904-'14] met Register, Roermond z.j. [1931].

⁸⁷⁶⁾ C. DE VOOYS Leg. en Ex. 136; KNUTTEL o.c. 93.

⁸⁷⁷⁾ Evang. sec. Matth. cap. 2 v. 11.

⁸⁷⁸⁾ KRONENBURG o.c. V 70.

⁸⁷⁹⁾ Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 31 v. 1.

⁸⁸⁰⁾ KRONENBURG o.c. V 70; vergelijk SIMÓN-PRADO Praelect. Bibl. Nov. Test. I § 119, p. 184-188.

⁸⁸¹⁾ KRONENBURG o.c. V 72.

⁸⁸²⁾ o.c. V 71.

⁸⁸³⁾ o.c. V 74-75.

- 384) o.c. V 75-76.
 385) o.c. V 77.
 386) o.c. V 78.
 387) o.c. V 79.
 388) o.c. V 79.
 389) o.c. V 83.
 390) o.c. V 83, zie ook het tweede citaat op p. 90.
 391) o.c. V 90, eerste citaat.
 392) o.c. V 94.
 393) o.c. V 94.
 394) o.c. V 102-103.
 395) KNUTTEL o.c. 236.
 396) KRONENBURG o.c. V 205.
 397) o.c. V. 218.
 398) o.c. II 133 vlg, 153 vlg, 163 vlg.
 399) o.c. V 235.
 400) o.c. V 243-245 (K.B. 70 E 13).
 401) o.c. V 260.
 402) o.c. V 259.
 403) o.c. V 257-263, 348; verg. TE WINKEL Maerlant's werken III-123.
 404) Maerlant Eerste Martijn str. 75, v. 963, 968.
 405) Boendale Der Leken Sp. II c. 3-5.
 406) KRONENBURG o.c. V 326-330.
 407) KNUTTEL o.c. 236-237.
 408) KRONENBURG o.c. V 356.
 409) l.c.; verg. KNUTTEL o.c. 237.
 410) KRONENBURG o.c. V 619-620; SMITS Icon. 41-42.
 411) KRONENBURG o.c. V 623-624; SMITS o.c. 42.
 412) KRONENBURG o.c. V 621-622; SMITS o.c. 33-34
 413) SMITS o.c. 38-41.
 414) B. KLEINSCHMIDT Die h. Anna, Düsseldorf 1930; W. LAMPEN in Hist. Tijdschr. II ('23) 221 vlg.
 415) SMITS o.c. 37; KRONENBURG o.c. V 622.
 416) Van onser Vrouwen geslacht v. 19.
 N.B. Ver = Vrouwe.
 417) o.c.v. 24.
 418) o.c.v. 36-37.
 419) Maerlant Sp. Hist. I. VIII c. 27 v. 23-70.
 420) Erste Bliscap 1401-1545.
 421) Voor de schilderkunst zie SMITS o.c. 162-163.
 422) DE VREESE Die Eerste Bliscap p. 179-180, aantek. bij v. 1744; zie de daar opgegeven werken en studies.
 423) hs Leiden U.B. lett. 239 fol. 82v.
 424) hs Leiden U.B. lett. 239 fol. 83r: „God die bi godliker ingeestinghe In gestort hebste die siele in lichaem der glorioser ioncfrouwen dijnre moder, wi bidden di....”
 425) hs Leiden U.B. lett. 1031 fol. 116a-121a.
 426) l.c. fol. 118d.
 427) l.c. fol. 119a.
 428) hs Gaesdonck ms 18 fol. 1v-2r; verg. Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 30.

Hst. IX

v. 35-51, waar hij zoo duidelijk mogelijk de onbevleete ontvangenis verdedigt, met Clausule vander Bible str. 32 v. 410-412:

Gheheilicht was si harde clene, enz.

- ⁴²⁸⁾ Styevoort I p. 151 Ref. 79, p. 201 R 102, p. 201 R 103.
- ⁴³⁰⁾ C. DE VOOYS Marialeg. II p. 55 n. CCL.
- ⁴⁸¹⁾ hs Leiden U.B. lett. 1031 fol. 116a-121a.
- ⁴³²⁾ Gulden Leg. Wint. fol. 155c vlg.
- ⁴³³⁾ Eerste Bliscap 1572 vlg.
- ⁴³⁴⁾ Eerste Bliscap 1587-'92.
- ⁴³⁵⁾ hs Leiden U.B. lett. 239 fol. 38r.
- ⁴³⁶⁾ l.c. fol. 41v.
- ⁴³⁷⁾ Eerste Bliscap 1631-'38; Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 30 v. 5-6, verg. c. 29 v. 20.
- ⁴³⁸⁾ Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 30 v. 7; in de Claus. vander Bible zegt hij zeven, Claus. str. 33 v. 417-418; Boendale Der Leken Sp. II c. 4 v. 5; Dirc van Delf in hs Den Haag K.B. 73 E 26 fol. 60d; hs Gaesdonck ms 18 fol. 2r.
- ⁴³⁹⁾ Eerste Bliscap 1659-'60.
- ⁴⁴⁰⁾ Boendale Der Leken Sp. II c. 4 v. 14-32; Styevoort II p. 27 R. 148 str. 2. Over de beteekenis der 15 trappen: Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 30 v. 13-28; vergel. hiermede Boendale l.c.
- ⁴⁴¹⁾ Eerste Bliscap 1694-'99.
- ⁴⁴²⁾ Dirc van Delf in K.B. 73 E 26 fol. 60d.
N.B. went toe = tot aan.
- ⁴⁴³⁾ Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 31 v. 20-28.
N.B. waf = weefde.
- ⁴⁴⁴⁾ Boendale Der Leken Sp. II c. 4 v. 38-54; verg. de vier gespelen der Eerste Bliscap; Styevoort II p. 27 R 148 str. 2:
Lof godlick scat gheoffert synde
Inden tempel der maechdekens schone....
- ⁴⁴⁵⁾ Boendale Der Leken Sp. II c. 4 v. 52.
- ⁴⁴⁶⁾ Boendale l.c.v. 53-54.
- ⁴⁴⁷⁾ Boendale l.c.v. 58; cf KRONENBURG o.c. V 205.
- ⁴⁴⁸⁾ Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 32; Boendale Der Leken Sp. II c. 4 v. 59-70; C. DE VOOYS Marialeg. II p. 55 n. CCL; Eerste Bliscap 1718-'52; hs Gaesdonck ms 18 fol. 2v; hs Leiden U.B. lett. 239 fol. 42v.
- ⁴⁴⁹⁾ hs Gaesdonck ms 18 fol. 2v.
- ⁴⁵⁰⁾ Styevoort I p. 301 R 139 str. 7.
- ⁴⁵¹⁾ Maerlant Claus. vander Bible v. 371-376.
- ⁴⁵²⁾ Maerlant Claus. vander Bible str. 25-30.
- ⁴⁵³⁾ DE FLOU-GAILLIARD o.c. 88-89.
- ⁴⁵⁴⁾ KRONENBURG o.c. V. 218.
- ⁴⁵⁵⁾ Verkort opgenomen in Baldewinus hs Leiden U.B. lett. 611 fol. 53 vlg.
- ⁴⁵⁶⁾ Een der etymologische naamverklaringen van „Maria” is: *saginata*, *goedgevulde*.
- ⁴⁵⁷⁾ Misschien naar aanleiding van teksten uit het Hooglied:
Nigra sum sed formosa, c. I v. 4; *Nolite me considerare quod fusca sim*, c. I v. 5.
- ⁴⁵⁸⁾ SCHEEPSTRA Leg. v.d. drie Coninghen p. 103b, verg. 118a.

- ⁴⁵⁹) Dirc van Delf hs K.B. 73 E 26 fol. 61a, 61b.
N.B. conterfeyt = geportretteerd, tzart = fijn, zwanck = slank, bloeskede = blozend, hoevel = knobbel, gemme = parel.
- ⁴⁶⁰) Eerste Bliscap, tooneelaanwijzing na v. 1755.
- ⁴⁶¹) Eerste Bliscap 1733.
- ⁴⁶²) O. SCHADE Liber de Infantia Mariae et Christi Salvatoris p. 14-17; Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 35 v. 18; hs Leiden U.B. lett. 239 fol. 43r. Iets jonger: Eerste Bliscap 1771, en Ps. Bonaventura bij DE VREESE Die E. Bl. p. 118: „14 of in Haar 14de jaar”. Zie nog Maerlant Claus. str. 33.
- ⁴⁶³) Dirc van Delf in K.B. 73 E 26 fol. 60d.
- ⁴⁶⁴) Eerste Bliscap 1800-'15; Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 35.
- ⁴⁶⁵) Styevoort II p. 27 R 148 str. 4.
N.B. vol vramen = vol nuttigheid.
- ⁴⁶⁶) Eerste Bliscap 1816-'40.
- ⁴⁶⁷) Op het einde der ME wordt Jozef een jonge man: Brugman, zie MOLL J. Br. II 313, 391; Styevoort I p. 97 R. 51 v. 41.
- ⁴⁶⁸) Boendale Der Leken Sp. II c. 7.
- ⁴⁶⁹) Maerlant Claus. str. 33 v. 426-429; hs Leiden U.B. lett. 260 f. 24d.
- ⁴⁷⁰) hs Leiden U.B. lett. 239 fol. 119r.
- ⁴⁷¹) l.c. 119v.
- ⁴⁷²) MERCATOR Quae de BMV p. 6, cf 9, en tekst van S. Hieron. p. 4.
N.B. vertaling: O hoe schoon dat heel klein meisje, hoe lief, hoe zonder vlek!
- ⁴⁷³) C. DE VOOYS Leg. en Ex. 157.
- ⁴⁷⁴) Maerlant Claus. str. 32 v. 413.
- ⁴⁷⁵) Evang. sec. Lucam c. 2 v. 19 en 51.

TIENDE HOOFDSTUK

- ¹⁾ MÂLE L'Art religieux III 13, 146-149, 151-154; SMITS Icon. 52 vlg; C. DE VOOYS Leg. en Ex. 136; MEERTENS I 69 vlg.
- ²⁾ EBBINGE WUBBEN o.c.; DE BRUIN Vertal. v.h. N.T.
- ³⁾ MOLTZER De Levens van Jezus; MOLL Joh. Brugman II I vlg; MEERTENS I 71 vlg.
- ⁴⁾ Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 39-50.
- ⁵⁾ Dirc van Delf Tafel Winterstuc c. 35-46.
- ⁶⁾ Boendale Der Leken Sp. II c. 7-35.
- ⁷⁾ Zie hierna.
- ⁸⁾ Gulden Leg. Wint. fol. 98 vlg.
- ⁹⁾ Hildg. n. XL, LXI, LXXIX v. 103-122.
- ¹⁰⁾ MEERTENS I 97 vlg.
- ¹¹⁾ SMITS o.c. 52 vlg; KRONENBURG o.c. V 631-647.
- ¹²⁾ o.o.c.c.
- ¹³⁾ KRONENBURG o.c. V I.c.
- ¹⁴⁾ VAN GINNEKEN in Onze Taaltuin II ('33-34) 46-47.
- ¹⁵⁾ BEUKEN Vanden Levene ons Heren p. 107-113.
- ¹⁶⁾ KRONENBURG o.c. V 204-210.
- ¹⁷⁾ PR. VAN DUYSE De Rederijkerskamers in Nederl. I 216 vlg; Tijdschr. XLIX ('30) 22 Trou moet blijken hs F n. 12; HERMANS Reder. in N. Brab. I 102. verg. Maastrichter Paaschspel.
- ¹⁸⁾ Van de Menschwerdinghe Christi, Trou moet blijken, in Tijdschr. XLVII ('28) 176, voorts Tijdschr. XLIX ('30) 2: hs D n. 12, hs E n. 1. (Dit laatste van het einde der 16de eeuw, maar naar den geest geheel middel-eeuwsch.)
- ¹⁹⁾ KNUTTEL o.c. enz.; VERHEYEN, Het Kerstkind in de Ned. Poëzie, in Boekenschouw XXVII ('33-34) 369-373.
- ²⁰⁾ Thomas a Kempis, POHL IV 241 vlg. no. 1, 4, 33 enz.
- ²¹⁾ C. DE VOOYS Leg. en Ex. 136 vlg.
- ²²⁾ HUIZINGA Herfsttij p. 334.
- ²³⁾ Een leven van Christus bevatten o.a. ook: Dirc van Delf, cf DANIELS D. v. D. 185; Evangelische Peerle, zie Ons Geestelijk Erf II ('28) 317; Th. a Kempis, POHL III 5 vlg, 59 vlg, V 3 vlg.
- ²⁴⁾ hs Leiden U.B. Iett. 239 f. 56v; verg. hs Amsterdam U.B. ms I G 25 B f. 179v-180.
- ²⁵⁾ hs Gaesdonck ms 18 f. 7v.
- ²⁶⁾ Eerste Bliscap; liturg. drama's.
- ²⁷⁾ Deze voorstelling komt na de Kruisgroep het meest in de miniaturen voor.
- ²⁸⁾ SMITS o.c. 44 vlg.
- ²⁹⁾ Gebedenboeken, Levens van Jezus en Maria.
- ³⁰⁾ KNUTTEL o.c. 89 vlg.
- ³¹⁾ Limb. Serm. XXXII.
- ³²⁾ Aug. van Dordt Dit is S. Jans Ewang. 888-1013; cf Dietsce Lucid. 1586 vlg.
- ³³⁾ Ruusbroec II 153 vlg, III 62; RUELENS II p. 171 R 81 v. 1567 vlg.
- ³⁴⁾ hs A'dam U.B. I G 25 B fol. 180r.
- ³⁵⁾ Dirc van Delf K.B. 73 E 26 Fol. 64a; verg. Leiden U.B. 239 f. 54r-55r. *N.B. thant = onmiddellijk.*

- ³⁶⁾ Dirc van Delf l.c. 64b.
³⁷⁾ Hadewijch Mengeldichten n. XIV v. 41.
³⁸⁾ Ruusbroec I 103.
N.B. dies doghens sire = (meelijden) met het lijden zijner beminden.
³⁹⁾ Ruusbroec III 185.
⁴⁰⁾ Ruusbroec II 5.
⁴¹⁾ hs Gaesdonck ms 18 fol. 7v.
N.B. bornender = brandende; verweendelic = heerlijk.
⁴²⁾ CARTON Oudvl. Lied. p. 170 n. XCVII.
⁴³⁾ Met drie stralen zijn wel de drie Godd. Personen aangeduid; SMITS o.c. 47 noemt niet het getal drie.
⁴⁴⁾ In Dietsche Warande IV (1858) 515, 1ste vreugde.
N.B. rayen = stralen, beclijf = behoud.
⁴⁵⁾ Zie Eerste Hoofdstuk.
⁴⁶⁾ Maerlant Rijmb. 2114-'21; Verg. Boendale Der Leken Sp. II c. 7 v. 131-134:
 Godheit, menscheit, ziele also wel,
 Deze drie quamen even snel
 In dat cleine vleesschelkijn,
 In Marien lichame fijn.
⁴⁷⁾ Dirc van Delf K.B. 73 E 26 fol. 65a.
⁴⁸⁾ hs Leiden U.B. lett. 239 fol. 56r.
⁴⁹⁾ hs K.B. 78 D 38 II fol. 141d-142a.
⁵⁰⁾ N. DE PAUW Mnl Ged. en Fr. I p. 39; Dietsce Lucid. 1586 vlg (beteekenis der 9 maanden: 9 koren der Engelen); Dietsche War. IV (1858) 516, 2de vreugde v. 44; Ruusbroec IV 80.
⁵¹⁾ MEERTENS I 98.
⁵²⁾ hs Gaesdonck ms 18 fol. 7v-8r.
N.B. mijnende = minnende.
⁵³⁾ l.c. fol. 8r.
⁵⁴⁾ N. DE PAUW o.c. I p. 41 vlg; KAUSLER III p. 121 vlg; Belg. Mus. V 359 vlg.
⁵⁵⁾ KAUSLER III p. 121 v. 1-20.
N.B. lyen = bekennen, vermerghen = vermeien, ionne = gunne, oemoet = gunst, harde zaen = heel spoedig.
⁵⁶⁾ Styevooort I p. 327 R 113, 4de str. v. 49.
⁵⁷⁾ Dietsce Lucid. 1604. Boendale heeft uitvoerig de legende der vroedvrouwen: Der Leken Sp. II c. 9 v. 75-176.
⁵⁸⁾ SCHEEPSTRA Leg. 3 Kon. p. 99.
⁵⁹⁾ Maerlant Rijmb. 21195-'250.
⁶⁰⁾ Dietsce Lucid. 1612-'29.
⁶¹⁾ G. J. MEYER Verslag p. 17, n. VII Ghetiden v. 80-81 (Metten).
⁶²⁾ KNUTTEL o.c. 89.
⁶³⁾ KNUTTEL o.c. 89.
⁶⁴⁾ KNUTTEL o.c. 93-95.
⁶⁵⁾ KNUTTEL o.c. 95-97.
⁶⁶⁾ o.c. 97-98.
⁶⁷⁾ o.c. 98.
⁶⁸⁾ o.c. 100 vlg.

Hst. X

- ⁶⁹⁾ C. DE VOOYS in Arch. v. Ned. Kerkg. N. Ser. I ('02) 125 vlg; verg. KOOPMANS in Taal en Letteren XI ('01) 75 vlg. Deze beiden stelden volkspoëzie en schilderkunst nog zonder onderscheid op één lijn.
- ⁷⁰⁾ Gulden Leg. Som. fol. 134c.
- ⁷¹⁾ Ruusbroec Vanden XII Beghinen, IV 172.
- ⁷²⁾ C. DE VOOYS l.c. 153 vlg; SNELLEN Een Boexken 42-50, 50-53.
- ⁷³⁾ hs K.B. 133 E 2 fol. 8r.
N.B. onbequaem = ongemakkelijk.
- ⁷⁴⁾ hs Leiden U.B. lett. 354 fol. 222v-223r.
- ⁷⁵⁾ hs Gaesdonck ms 18 fol. 12r-v.
- ⁷⁶⁾ POUKENS Preeken van Brugman, in Ons Geestelijk Erf VIII ('34) 253 vlg. n. I, II, III (verg. p. 262 vlg), tekst van n. III op p. 272-289; hs Leiden lett. 331 en 318; een mooie preek ook hs Leiden 239 fol. 87v-92r.
- ⁷⁷⁾ hs Leiden lett. 318 fol. 10-13.
N.B. wanten = wond hem, waerliker = wereldsche, bont ende grau = grijs bont.
- ⁷⁸⁾ hs Leiden lett. 331 fol. 37-44.
- ⁷⁹⁾ Ps. 67 v. 14.
- ⁸⁰⁾ Deze vertaling van „bonae voluntatis” ook bij Ruusbroec IV 80-81, en in hs. Berlijn 353 fol. 129r.
- ⁸¹⁾ Limb. Serm. n. XXXII (p. 466 vlg).
- ⁸²⁾ Gulden Leg. Wint. fol. 98 vlg.
- ⁸³⁾ Maerlant Rijmb. 21195-'250.
- ⁸⁴⁾ Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 42-43.
- ⁸⁵⁾ Boendale Der Leken Sp. II c. 9 v. 52-74.
- ⁸⁶⁾ C. DE VOOYS Leg. en Ex. 157; DEZ. in Arch. v. Ned. Kerkg. l.c. 152.
- ⁸⁷⁾ SMITS o.c. 54.
- ⁸⁸⁾ Zie de miniaturen.
N.B. besceemde = beschaduwde, omhulde.
- ⁸⁹⁾ hs Leiden U.B. lett. 239 fol. 87r.
- ⁹⁰⁾ Maerlant Rijmb. 21239; verg. KOOPMANS in Taal en Letteren XI ('01) 79-80.
- ⁹¹⁾ Maerlant Rijmb. 21240-'44.
N.B. te maten = tamelijk, dachcortinghe = tijdverdrijf, dor = om.
- ⁹²⁾ hs K.B. 78 D 38 II fol. 143d.
N.B. azement (aisement) huze = rusthuis, pleisterplaats.
- ⁹³⁾ SCHEEPSTRA p. 13.
- ⁹⁴⁾ Er zijn nog 7 hss, welke 5 redacties vertegenwoordigen: SCHEEPSTRA p. 66. De 1ste druk verscheen 1479 te Delft: SCHEEPSTRA p. 67.
- ⁹⁵⁾ hs Leiden 260 fol. 24d-25a.
- ⁹⁶⁾ SCHEEPSTRA p. 31-65; verg. Anna von Emmerich p. 142 vlg.
- ⁹⁷⁾ SCHEEPSTRA p. 96b.
N.B. hierden = herders.
- ⁹⁸⁾ Verg. in de iconografie stal van Bethlehem = paleis van David, bij SMITS o.c. 54, 63.
- ⁹⁹⁾ SCHEEPSTRA p. 94-95.
- ¹⁰⁰⁾ KOOPMANS l.c. 79-80.
- ¹⁰¹⁾ Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 42 v. 26.
- ¹⁰²⁾ Maerlant l.c. 43 v. 11-16.
N.B. rumde = ruimde.

- ¹⁰³⁾ Boendale Der Leken Sp. II c. 9 v. 52, 64, 69.
¹⁰⁴⁾ SCHEEPSTRA p. 107b.
¹⁰⁵⁾ SCHEEPSTRA p. 96a, 143.
¹⁰⁶⁾ De kribbe van hout, bijv. hs Leiden 260 fol. 24d; door Jozef gemaakt, dus van hout: Maerlant Rijmb. 21246-'47; hs. K.B. 78 D 38 II fol. 143 d.
¹⁰⁷⁾ Dirc van Delf K.B. 73 E 26 fol. 68c.
¹⁰⁸⁾ KNUTTEL o.c. 99.
¹⁰⁹⁾ Die bedienisse vander Missen v. 326-345.
¹¹⁰⁾ Heliand v. 745-747, 757-766.
¹¹¹⁾ KNUTTEL o.c.
¹¹²⁾ KNUTTEL o.c. 95-98; VAN MIERLO Bekn. Gesch. § 26.
¹¹³⁾ KNUTTEL o.c. 101 arme doeken, 93 kousen.
¹¹⁴⁾ SMITS o.c. 52-53.
¹¹⁵⁾ KNUTTEL o.c. 93.
¹¹⁶⁾ hs Leiden 239 fol. 46.
N.B. si hoeft = zijn hoofd, machschien = misschien.
¹¹⁷⁾ hs Amsterdam cod. I G 34 fol. 7v-8r.
¹¹⁸⁾ Spiegel der Sonden 6319-'54.
¹¹⁹⁾ Spiegel der Sonden 6325-'26.
N.B. toghede = toonde.
¹²⁰⁾ MOLL J. Br. II 320.
¹²¹⁾ MERCATOR Quae de BMV 27.
¹²²⁾ Van ons Heren gheboorte, Vad. Mus. II 411 vlg.
¹²³⁾ KNUTTEL o.c. 95-98.
¹²⁴⁾ Dietsce Lucid. 1612-'29.
¹²⁵⁾ Vanden Levene ons Heren 430-433.
N.B. yemen el = iemand anders.
¹²⁶⁾ Sint Ancelmus prekel, hs Amsterdam cod. I G 34 fol 8r.
N.B. stubbe = stof.
¹²⁷⁾ Vanden Levene ons Heren 97.
¹²⁸⁾ Vanden Levene ons Heren 321-377.
¹²⁹⁾ hs Leiden 318 fol. 13a.
¹³⁰⁾ Jan Praet Leeringhe der Salichede 4154-'69.
N.B. luderchine = luiers, vernoy = verdriet, vroe = vroeg, betide = bijtijds, omoeden = ootmoed.
¹³¹⁾ Zie hiervoor in dit hst.
¹³²⁾ SMITS o.c. 47.
¹³³⁾ Brugman bij MOLL J. Br. I 226.
¹³⁴⁾ SNELLEN Een Boexken p. 61.
¹³⁵⁾ Dirc van Delf K.B. 73 E 26 fol. 69c.
¹³⁶⁾ Hildg b. n. LXI v. 68-71.
N.B. kempe = strijder. slacht = geslacht
¹³⁷⁾ I.c. v. 57-58.
¹³⁸⁾ Spiegel der Sonden 14195-'98 (14185 vlg).
¹³⁹⁾ Maerlant Rijmb. 21253-'304.
¹⁴⁰⁾ KNUTTEL o.c. III.
¹⁴¹⁾ Anna Bijns (B.-v. H.) Ref. XXI str. a; een ander van haar op de Geboorte: RUELENS I p. 43 Ref. XI.
¹⁴²⁾ Hildg b. n. LXXIX v. 116-117.
¹⁴³⁾ Maerlant Rijmb. II cap. 7; Ruusbroec IV 79-82; Hildg b.

Hst. X

- n. LXXIX v. 103-122; een preek Opden feestdach der Besnidenisse: hs Leiden 331.
- ¹⁴⁴⁾ MEERTENS I 97-111.
- ¹⁴⁵⁾ Veertiende-eeuwsh leven hs Leiden 260 fol. 29b; Ludolphiaansch leven, MOLL J. Br. II 274-277.
- ¹⁴⁶⁾ Brugman bij MOLL J. Br. II 309-310; Th. a Kempis, POHL V 19, cap. 9. Verg. de miniaturen, waar de kleine Jezus van pijn de armpjes uitstrekt naar Zijn Moeder.
- ¹⁴⁷⁾ MEERTENS II 40-42; Corn. Everaert p. 456.
- ¹⁴⁸⁾ Zie de merkwaardige plaats bij Ruusbroec IV 82 „Nu wort....”
- ¹⁴⁹⁾ Verg. KNUTTEL o.c. 117, noot I; dus reeds vóór het Jezuïetentijdperk.
- ¹⁵⁰⁾ Anna Bijns bijv. Ref. (B.-v. H.) 3de boek Ref. XIX, nieuwe Ref. (Jonckbl.-v. H.) Ref. XIII, RUELENS II 131 n. LXXII, 153 n. LXXVII.
- ¹⁵¹⁾ SMITS o.c. 61.
- ¹⁵²⁾ Ruusbroec IV 81.
N.B. maghe = verwanten.
- ¹⁵³⁾ Ruusbroec IV 82.
N.B. doe = toen.
- ¹⁵⁴⁾ Ruusbroec IV 81.
- ¹⁵⁵⁾ Styevooort I p. 245 R 121, 6de str.; verg. Ruusbroec IV 82 „Sinen name is uughtestortte olie....”
- ¹⁵⁶⁾ KNUTTEL o.c. 100-101; Haagsche Bijbel K.B. 78 D 38 II f. 143d-144a.
- ¹⁵⁷⁾ KNUTTEL o.c. 97-98; RUELENS II p. 131 R LXXII, van Anna Bijns. In gebeden en meditatie, bijv. hs Leiden 239 fol. 100r, hs Gaesdonck ms 18 fol. 10-11.
- ¹⁵⁸⁾ SMITS o.c. 62-66.
- ¹⁵⁹⁾ KNUTTEL o.c. 104-105. In processies, zie SCHOTEL Letter- en oudhk. Avondst. p. 186.
- ¹⁶⁰⁾ Oude Rijmalmanak in Belg. Mus. VI 309 vlg, Laumaent 6-9.
N.B. spellec = vroolijk.
- ¹⁶¹⁾ KNUTTEL o.c. 105.
- ¹⁶²⁾ KNUTTEL o.c. 106. Over het kerstkindje-wiegen zie Vijfde Hst. Verg. Veelderhande geneuchl. tafelsp. p. 215, Anna Bijns bij RUELENS II p. 153 R LXXVII: „Gaet wiegen tkindeken, tis nu al feest.”
N.B. vro = blij.
- ¹⁶³⁾ Ruusbroec IV 81-82; Maerlant Rijmb. II c. 8-9.
- ¹⁶⁴⁾ hs K.B. 78 D 38 II fol. 144a.
N.B. selve = hetzelfde.
- ¹⁶⁵⁾ Dirc van Delf hs K.B. 73 E 26 fol. 72bc.
- ¹⁶⁶⁾ K.B. 78 D 38 II fol. 144b; Dirc van Delf l.c. fol. 72c.
- ¹⁶⁷⁾ hs Leiden U.B. lett. 611 fol. 53 (54) b.
N.B. Vertaling: Op den dag van 's Heeren geboorte verscheen een ster met de figuur van een kindje, daarboven het teeken des kruises, en een stem deed zich hooren: Heden is geboren de koning der Joden, die is de verwachte der volken en hun lang verbeide. Gaat Hem zoeken en aanbidden.
- ¹⁶⁸⁾ hs K.B. 78 D 38 II fol. 144b.
- ¹⁶⁹⁾ Zie bijv. SCHEEPSTRA p. 143: Aan Maria en Jozef werd herberg geweigerd „om dat sy oec aen Marien sagen den onlost van haren groeten lichame.”
- ¹⁷⁰⁾ Hij waarschijnlijk de auteur; verg. SCHEEPSTRA p. I, 13, 30.
- ¹⁷¹⁾ SCHEEPSTRA 97.

- ¹⁷²⁾ o.c. 111b.
¹⁷³⁾ o.c. 99.
¹⁷⁴⁾ o.c. 102b.
¹⁷⁵⁾ o.c. 99.
¹⁷⁶⁾ o.c. 103b.
¹⁷⁷⁾ o.c. 104a.
¹⁷⁸⁾ o.c. 109b.
¹⁷⁹⁾ Dietsce Lucid. 1710 vlg; verg. Boendale Der Leken Sp. II c. 12 v. 8-18.
¹⁸⁰⁾ In Dietsche Warande IV (1858) p. 517 v. 73-88.
¹⁸¹⁾ Bijv. hs Leiden U.B. lett. 331, opden avont ofte vigilie vanden drie coninghen, opden heilighen drie coninghen dach.
¹⁸²⁾ hs Leiden 260 fol. 30b.
¹⁸³⁾ KNUTTEL o.c. 100.
¹⁸⁴⁾ o.c. 98-100 de liederen Die soete Iesus lach int hoy, Ons genaket die aventstar, Ons is geboren een kindekijn.
¹⁸⁵⁾ o.c. 100.
¹⁸⁶⁾ Vanden Levene ons Heren 862-867. Voor weghe lees: wieghe (BEUKEN o.c.p. 188 tekst G v. 11, en p. 127 bij v. 862).
N.B. sweghet = stilde het, herde = zeer.
¹⁸⁷⁾ o.c. 874-875.
¹⁸⁸⁾ o.c. 870. Dit motief ook in het lied Ghy moest van vrouwen beven (D. COSTER De Ned. poëzie in 100 verzen p. 12).
¹⁸⁹⁾ Hildg b. n. CIX v. 32-37.
¹⁹⁰⁾ Dirc van Delf, zie DANIELS o.c. 152.
¹⁹¹⁾ Maerlant Disputacie str. 20, v. 249-252; verg. Vanden Levene ons Heren 3327-3432; zie nog Sidrac, slot v. 22-29.
N.B. lanke = zijden.
¹⁹²⁾ MERCATOR Quae de BMV p. 26.
¹⁹³⁾ Ghy moest van vrouwen beven, D. COSTER Ned. poëzie in 100 verzen 12.
¹⁹⁴⁾ SNELLEN Een boexken 47.
¹⁹⁵⁾ hs Leiden 260 fol. 33 abc; verg. hs Leiden 354 fol. 227r.
¹⁹⁶⁾ hs Leiden 239 fol. 47.
¹⁹⁷⁾ SMITS o.c. 142; ook in de miniaturen, doch niet altijd.
¹⁹⁸⁾ hs Gaesdonck ms 18 fol. 13r.
¹⁹⁹⁾ KNUTTEL o.c. 108, 116-117.
²⁰⁰⁾ Vanden Levene ons Heren 880.
²⁰¹⁾ Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 44 v. 32-40; Rijmb. II c. 10.
²⁰²⁾ KRONENBURG o.c. II 194-195 vlg.
²⁰³⁾ in Dietsche Warande IV 518 v. 112.
²⁰⁴⁾ T. S. JANSMA Verloren mnl spelen, in Nieuwe Taalgids XXIX ('35) 126 vlg. Zie p. 127: twee spelen van „Onser sueter Vrouwen kercgang”.
²⁰⁵⁾ hs Leiden 260 fol. 34d.
²⁰⁶⁾ Dirc van Delf Winterstuc cap. XLIII, zie TINBERGEN o.c. 108 vlg; Brugman, zie MOLL J. Br. II 255-256; Thomas a Kempis, zie POHL V 27 vlg. Volgens apocriefen (ook in miniaturen verwerkt) werd Zacharias' opvolger in het hoogepriesterlijk ambt: de oude Simeon der Purificatie. Waar Boendale deze voorstelling propageert (Boendale Der Leken Sp. II c. 17 v. 109-150), is er tegenstrijdigheid. De Bethlehemsche kindermoord en meteen de moord op Zacharias gebeuren er

Hst. X

twee jaar na Christus'geboorte. De Purificatie 40 dagen na deze geboorte.
't Kan dus niet uitkomen, dat Simeon hoogepriester is.

²⁰⁷⁾ hs Amsterdam I G 34 fol. 8v.

²⁰⁸⁾ In processie te Dordrecht: SCHOTEL Letter- en oudhk. Avondst. 186-187.

²⁰⁹⁾ Dietsce Lucid. 1780 vlg; Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 47; KNUTTEL o.c. 108 vlg.

²¹⁰⁾ hs Leiden 260 fol. 36c.

N.B. onabel = niet goed in staat.

²¹¹⁾ l.c. fol. 37c; verg. hs Amsterdam I G 34 fol. 8v-9r St. Ancelmus prekel.

²¹²⁾ Dirc van Delf K.B. 73 E 26 fol. 77a.

²¹³⁾ KNUTTEL o.c. 93-111.

²¹⁴⁾ o.c. 111-120.

²¹⁵⁾ Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 47.

²¹⁶⁾ SCHEEPSTRA 138a.

²¹⁷⁾ l.c.

²¹⁸⁾ Maerlant Rijmb. 21521-'26; Dirc van Delf K.B. 73 E 26 fol. 77ab.

²¹⁹⁾ Isaïas cap. 19 v.l.

²²⁰⁾ Boendale Der Leken Sp. II c. 19 v. 22-26; hij weet ook 't getal der neergevallen afgoden, nl. 365.

²²¹⁾ 't Begin, over de lichte wolck, is de aanvang van den aangehaalden tekst van Isaïas, hoewel er in Exodus, Numeri enz. vergelijkbare teksten van Mozes zijn. Voor het overige gedeelte vestigde mijn medebroeder H. BODDEKE mijn aandacht op dezen tekst van Exodus cap. 12 v. 12, waar zoowel van de eerstgeborenen als van de afgoden sprake is: percutiamque omne primogenitum in terra Aegypti.... et in cunctis diis Aegypti faciam judicia.

²²²⁾ K.B. 78 D 38 II fol. 145a.

²²³⁾ hs Leiden 260 fol. 37c.

²²⁴⁾ Vanden Levene ons Heren 806.

²²⁵⁾ hs Leiden 260 fol. 37d; verg. hs Gaesdonck ms 18 fol. 13v; C. DE VOOYS Leg. en Ex. 158-9.

²²⁶⁾ Dirc van Delf K.B. 73 E 26 fol. 77b; SCHEEPSTRA 108-109; Boendale Der Leken Sp. II c. 19 v. 73-82, 99-108; Johannes de Hese, p. 15.

²²⁷⁾ hs Leiden 260 fol. 38a.

²²⁸⁾ l.c.

²²⁹⁾ Dirc van Delf l.c. fol. 77bc.

N.B. ondoen = openen.

²³⁰⁾ SMITS o.c. vermeldt zelfs 't gegeven niet; KRONENBURG o.c. V 645-646.

²³¹⁾ SCHEEPSTRA 111a.

²³²⁾ Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 49, verg. v. 1-5 met 36-39, Rijmb. 21838-'56; hs Leiden 260 fol. 37d; hs Leiden 239 fol. 48v. Boendale Der Leken Sp. II c. 20 v. 20 stelt terugkeer „doe hi ghinc in sijn vijfte jaer”.

²³³⁾ Vanden Levene ons Heren 834-835, verg. 860-880.

²³⁴⁾ o.c. 683-689.

²³⁵⁾ o.c. 836-839.

N.B. porden = vertrokken.

²³⁶⁾ o.c. 844-847.

N.B. verden = vrede, ongevaen = ongevange, saen = spoedig.

- 237) hs Leiden 239 fol. 48v; verg. hs Leiden 260 fol. 41ab.
 238) Zie *Negende Hst.*
 239) Bijv. K.B. 78 D 38 II fol. 147c. Een Nederl. Bijbel van 1431, zie BYVANCK-HOOGWERFF N.-Ned. Min. II p. 224 afb. d onder de miniatuur het stukje tekst: „nemmermeer en leestmen in die ewangelie van ihesus kijntsheit dan in deser ewangelien die hier voir....”
 240) *Maerlant Rijmb.* e.d.
 241) MEERTENS I 71.
 242) Zie het *Limb. leyen*, Lud. van Saksen, enz.
 243) *Maerlant Rijmb.* 21857-'60, verg. 21890-'92.
 244) hs Gaesdonck ms 18 fol. 14.
N.B. voerdeken = woordjes.
 245) l.c. fol. 15r.
 246) l.c. fol. 15v.
 247) Vanden Levene ons Heren 880-921; N.B. voor wat betreft 850-853, zie vooral tekst H. I.
 248) o.c. 900-901.
 249) hs K.B. 78 D 38 II fol. 147c.
 250) hs Leiden 260 fol. 41bc.
N.B. provelic = bewijsbaar.
 251) Boendale Der Leken Sp. II c. 6-35.
 252) Boendale o.c. II c. 10.
 253) SIMÓN-PRADO Praelect. Bibl. Nov. Test. I 184-188, § 119.
 254) Boendale Der Leken Sp. II cap. 20.
 255) l.c. cap. 21.
 256) l.c. cap. 20, 22.
 257) l.c. cap. 22, 25.
 258) l.c. cap. 22 v. 36-82.
 259) l.c. cap. 23.
 260) l.c. cap. 24.
 261) l.c. cap. 24.
 262) l.c. cap. 26.
 263) l.c. cap. 26-29.
 264) l.c. cap. 30.
 265) l.c. cap. 31.
 266) l.c. cap. 31 v. 64-70.
 267) l.c. cap. 32.
 268) l.c. cap. 32 v. 33-35.
 269) l.c. cap. 33.
 270) l.c. cap. 34.
 271) l.c. cap. 34 v. 29-34.
 272) l.c. cap. 36.
 273) l.c. cap. 35.
 274) l.c. cap. 35 v. 1-18.
 275) ARNOLD o.c. 147-148.
 276) GRIMM *Leben Jesu* I 420; FILLION *Vie* I 351-370, zie ook 331-332.
 277) GRIMAL *Jésus-Christ étudié et médité* II 160, verg. I 174 vlg. 185 vlg.
 278) *Evang. Sec. Lucam* cap. 2 v. 40, 52.
 279) *Dietsce Lucid.* 1630 vlg.

Hst. X

- 280) Dirc van Delf K.B. 73 E 26 fol. 80ab.
N.B. ouder = leeftijd, lijflike = lichamelijk, toechde = toonde, voorbaerlick = voortreffelijk, versueken = onderzoeken, leeren kennen.
- 281) l.c. fol. 80b-81c.
- 282) Zie BEUKEN Vanden Levene p. 191 tekst G I. Deze tekst is van ong. 1339 (zie p. 65). De eind-redactor van 1438 heeft dus de verzen ingevoegd.
- 283) Vanden Levene ons Heren 912-913.
- 284) o.c. 880-885.
- 285) hs Leiden 354 fol. 228v.
- 286) Limb. Serm. n. XVI (p. 360).
- 287) Limb. Serm. n. XXXV (p. 500-501).
- 288) Dirc van Delf (zie TINBERGEN o.c. III) cap. XLV.
- 289) C. DE VOOYS Marialeg. II 47 n. CCXLI.
- 290) MOLTZER Mnl Dram. Poëzie p. 496 vlg v. 558-639.
- 291) Macropedius „Jesus Scholasticus” (1556). Zie WORP Gesch. v.h. drama en tooneel in Ned. I 212.
- 292) Maerlant Sp. Hist. I. VI c. 50.
- 293) Maerlant Rijmb. 21867-’71.
- 294) hs Leiden 260 fol. 43c.
- 295) hs Gaesdonck ms 18 fol. 14v.
- 296) Dirc van Delf K.B. 73 E 26 fol. 79a; hij behandelt verscheidene kwesties.
- 297) Bonav.-Lud. leven, MOLL J. Br. II 270; St Anc. prekel. hs A’dam f. 9r; Thom. a Kempis POHL III 121 vlg, V 32 vlg.
- 298) Boendale Der Leken Sp. II c. 35 v. 34-38.
- 299) hs Leiden 260 fol. 41d.
- 300) Maerlant Rijmb. 21880-’89.
- 301) Dirc van Delf K.B. 73 E 26 fol. 79d.
- 302) Evang. Sec. Lucam c. 2 v. 40, 52.
- 303) hs Leiden 239 fol. 205r.
- 304) hs Leiden 260 fol. 44; verg. hs Leiden 261 fol. 1-2; MOLL J. Br. II 315-316.
N.B. veste = beweet, proeven mach = bewijzen kan.
- 305) hs Leiden 260 fol. 44d.
- 306) hs Leiden 261 fol. 2-3; hs Leiden 239 fol. 49.
- 307) Vanden Levene ons Heren 886-921; verg. Dirc van Delf K.B. 73 E 26 fol. 80 cap. 46; Dietsche Lucid. 1798 vlg.
- 308) hs Leiden 239 fol. 213v.
- 309) hs Leiden 260 fol. 44d.
N.B. niet = niets.
- 310) hs Leiden 354 fol. 229.
- 311) Gulden Leg. Som. fol. 97ab.
- 312) MEERTENS VI Reg. vele gebeden; in schilderkunst, zie SMITS o.c. 195-197; in processies, HERMANS Reder. I 88 vlg; MOSMANS St Jan 371; beeld in kerken, bijv. Munsterkerk Roermond.
- 313) Maerlant S. Franc. 5631-’97; cf MEERTENS I 97-98.
- 314) De voorhuid: Maerlant Rijmb. 21359-’66; K.B. 78 D 38 II fol. 143d; de windsels: Maerl. Sp. Hist. IV. I c. 9 v. 26-28; Boendale Brab. Yeesten II 2195-’97; Josephs kousen te Aken, „daer ons Heere in ghewonden was ende in de cribbe daer mede gheleit: Belg. Mus. III 409; de doeken waarin Chr. gewonden werd, alsmede een hemd van Maria,

door keizerin Helena gevonden, met de kribbe met hooi door Karel den Groote naar Aken gebracht: Leg. der 3 Kon. p. 117; hooi der kribbe: K.B. 78 D 38 II fol. 144a; de armen van Simeon waarin het Kind bij de Opdracht heeft gerust: B o e n d a l e Brab. Yeesten II 2198-99.

- 315) Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 69 v. 91-95.
- 316) C. DE VOOYS Leg. en Ex. 133, 136 vlg.
- 317) C. DE VOOYS Marialeg. II p. 47, n. CCXIII, 153 n. CCCXXVI.
- 318) o.c. II p. 29 n. CCXIX en CCXX, 82 n. CCLXXII.
- 319) o.c. I p. 86 n. XL, p. 368 n. CLXV.
- 320) o.c. II p. 86 n. CCLXXVII.
- 321) o.c. I p. 287 n. CXXXV, II p. 142 n. CCCXIX, p. 201 n. CCCXXXVIII.
- 322) o.c. I p. 185 n. LXXXIX; DEZ. Leg. en Ex. p. 137.
- 323) C. DE VOOYS Marialeg. I p. 277 n. CXXVIII, II p. 54 n. CCXLVIII; verg. Th. a Kempis, POHL III 114 vlg, Ad beatam Virg. ut ostendat nobis Iesum filium suum.
- 324) C. DE VOOYS Marialeg. I p. 207 n. CI.
- 325) o.c. I p. 93 n. XLV.
- 326) Thomas a Kempis Vita S. Lidw. cap. XXII.
- 327) Leven van St Lutgart II 10963-11176.
- 328) Thomas a Kempis o.c. cap. XXII.
- 329) Maerlant Sp. Hist. IV. II c. 69 v. 91-95.
- 330) Die bedienisse vander Missen v. 284-325.
- 331) o.c. 326-345.
- 332) TINBERGEN Des Con. Summe p. 178; VAN DER VET Biënboec p. 65, 236; C. DE VOOYS Leg. en Ex. 230; DEZ. Marialeg. I 75 n. XXXI, 164 n. LXXXIII, II 39 n. CCXXXII, 61 n. CCLV; zie ook Vanden Levene ons Heren 851-853.
- 333) Arch. Aartbd. XXVIII ('02) 341.
- 334) MAK in Ons Geestelijk Erf IX ('35) 113, 160.
- 335) Hadewijch Vizioenen I p. 77 regel 57 vlg.
- 336) Naar S. Paulus Eph. 4. 13 moeten wij groeien tot de volwassenheid van Christus; men kan dit ook zoo uitdrukken: Christus moet in ons tot volwassenheid groeien. Dit is misschien de verklaring, waarom VAN MIERLO Vizioenen van Hadewijch l.c. verlegen was, van 't feit, dat het kind ineens een volwassen man is. Zie nog Viz. I p. 140 vlg 13de viz. reg. 15 vlg.
- 337) MOLL J. Br. II 308.
- 338) MEERTENS I 97.
- 339) MAK l.c. 110, 129.
- 340) MAK l.c. 110. N.B. Over het Christus-kind bij de Mod. Dev. MAK l.c. 110-114.
- 341) MAK l.c. 114.
- 342) POHL III 83 vlg.
- 343) POHL III 87 vlg.
- 344) POHL III 91 vlg.
- 345) POHL III 99.
- 346) MEERTENS I 101-103.
- 347) hs Berlijn oct. 353 fol. 138-142.
- 348) hs Berlijn oct. 353 fol. 173v (f. 171-177); zie ook hs Leiden 239 fol. 111-118.

Hst. X

- 349) MOLL J. Br. II 287-407.
- 350) hs Gaesdonck ms 18 fol. 57v-109r.
- 351) hs Leiden 239 fol. 86.
- 352) hs Leiden 260; daarmee komt hs Leiden 261 fol. 1-3 sterk overeen.
- 353) hs Leiden 260 fol. 25c-26a.
- 354) hs Leiden 260 fol. 35b.
N.B. ganc = ga.
- 355) Titel van een geschrift, met de Jacht der Minnen gedrukt te Antwerpen bij Gheraert Leeu in 1488; zie H. VAN WIJN Hist. en Lett. Avondst. I 360. Verg. „Dyalogus vander gheesteliker kyntscheit Jhesu” bij DE FLOU-GAILLIARD 94-95, 96.
- 356) VANDERHEYDEN Het Thema... v.d. dood p. 300 vlg. In het bezoek aan Bethl. der Mod. Dev. zit het in germine reeds in, zie MAK l.c. 114.
- 357) hs Berlijn germ. oct. 353 fol. 95-137.
- 358) l.c. fol. 95.
N.B. heerden = herders, weer = zou zijn.
- 359) l.c. fol. 97r.
- 360) l.c. fol. 114.
N.B. overste = hoogste, vervrouwen = vreugde stellen.
- 361) l.c. fol. 118.
- 362) l.c. fol. 128v vlg.
- 363) l.c. fol. 129v-130v.
- 364) l.c. fol. 132r.
- 365) l.c. fol. 133r.
N.B. voerzeecht = zooveen vermeld.
- 366) l.c. fol. 135r.
- 367) l.c. fol. 137r.
- 368) l.c. fol. 137v.
N.B. gelakenen = geloken.
- 369) H a d e w i j c h Str. Ged. n. XXVI 1ste str. v. 4-12.
N.B. delijt = vreugde, twint = kleinigheid.
- 370) H. VAN WIJN o.c. I 360, zie hiervoor; D. BUDDINGH, 2de stuk, 2de gedeelte p. 113 vlg.
- 371) BUDDINGH l.c. 117.
- 372) C. DE VOOYS Marialeg. II p. 30 n. CCXXI, p. 153 n. CCCXXVI, p. 156 n. CCCXXVII, p. 217 n. CCCXLIV.
- 373) BOEKENOOGEN Soudaensdochter p. 46 vlg.
- 374) BOEKENOOGEN o.c. 55, 56.
- 375) BOEKENOOGEN o.c. 15, 15 vlg.
- 376) ANTON VAN DUINKERKEN Dichters der Contra-Ref. 29. N.B. 't is te verwonderen, dat hij het lied in zijn tijdperk opgenomen heeft, daar het misschien (Boekenooen 53) ouder is dan het volksboek, dat einde 15de eeuw geplaatst wordt.
- 377) A. VAN DUINK. o.c. 29: „wellicht naar aanleiding van een overgeleverd verhaal uit den kruistochtentijd”.
- 378) MOLTZER Leg. van St. Brandanus p. 8.
- 379) Lancelot II 42547-47172 vlg; verg. VAN DER VET o.c. 442 (Biënb. II 57§ 11).
- 380) Madelghijs' kinsheit p. 3 vlg.
- 381) Dietsche Warande VII (1866) 454. Elders heet zij Johane: Aiolf. (Verdam) v. 509.

- ³⁸²⁾ Er speelt een soudaensdochter een rol in het verhaal van het H. Hout te Dordt, zie SCHOTEL Letter- en oudhk. Av. 201 vlg.
- ³⁸³⁾ POUKENS in Ons Geestelijk Erf IX ('35) 170. Dit beeld, een van Brugman's lievelingsfiguren, keert vaak terug, zie l.c.
- ³⁸⁴⁾ MOLL J. Br. II 297, 222, 223, 300.
- ³⁸⁵⁾ Brugman in Ons Geestelijk Erf l.c. 189.
- ³⁸⁶⁾ Zie C. DE VOOYS Leg. en Ex. 146-152.
- ³⁸⁷⁾ BOEKENOOGEN o.c. 53, 55.
- ³⁸⁸⁾ Boek Numeri cap. 12 v. 1; POUKENS l.c. 168, noot 2, p. 180, noot 30.
- ³⁸⁹⁾ Brugman l.c. 167.
- ³⁹⁰⁾ Hooglied cap. I v. 4-5; POUKENS l.c. 168.
- ³⁹¹⁾ Brugman l.c. 180.
- ³⁹²⁾ BOEKENOOGEN o.c. 35.
- ³⁹³⁾ Brugman l.c. 167.
- ³⁹⁴⁾ POUKENS l.c. 180 noot 30.
- ³⁹⁵⁾ C. DE VOOYS Marialeg. II p. 153 en 217.
- ³⁹⁶⁾ KEUCHENIUS-TINBERGEN Nederl. Lyriek I p. 248, v. 109-112.
- ³⁹⁷⁾ o.c. I p. 251, v. 209-212.

LIJST DER AANGEHAALDE WERKEN, BRONNEN, ENZ.

N.B. Hier werden slechts opgenomen de in de Aanteekeningen niet voldoende omschreven vindplaatsen.

Lijst A. NIEUWERE SCHRIJVERS, uitgevers en verzamelaars.

N.B. Tekstuitgaven alleen, inzoover uit de inleiding of aanteekeningen van den uitgever geciteerd werd.

W. J. D'ABLAING VAN GIESSENBURG Nederlandsche Gemeentewapens of Wapenboek enz., Arnhem 1896.

F. C. ARNOLD Das Kind in der deutschen Literatur des XI.-XV. Jahrhunderts, (diss.) Greifswald 1905.

FL. BAUDET De Maaltijd en de Keuken in de Middeleeuwen, Leiden z.j.

L. PH. C. VAN DEN BERGH De Nederlandsche Volksromans, Amsterdam 1837.

„ Roman van Henric en Margriete van Limborch, 2 dln., Leiden 1846-'47.

A. VAN BERKUM De middelnederlandsche bewerking van den Parthenopaeus-roman, (diss.), Groningen 1897.

C. A. BERNOULLI Die Heiligen der Merovinger, Tübingen enz. 1900.

W. BEUKEN Vanden Levene ons Heren, (Utr. diss.), Purmerend 1929.

W. BISSCHOP-E. VERWIJS Gedichten van Willem van Hildegarsberch, 's Gravenhage 1870.

PH. BLOMMAERT Beknopte Geschiedenis der Kamers van Rhetorica te Gent, Gent 1838.

„ Der Vrouwen Heimelicheit, Gent z.j. [1860].

„ Oudvlaamsche Gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen, 3 dln, Gent 1838-'51.

O. BÖCKEL Psychologie der Volksdichtung, Leipzig-Berlin^a 1913.

G. J. BOEKENOOGEN Het volksboek van de Soudaensdochter, Leiden 1904.

M. BRILLANT e.a. Eucharistia, Encyclopédie populaire sur l'Eucharistie, Paris 1934.

P. BROWE Die Verehrung der Eucharistie im Mittelalter, München 1933.

C. C. DE BRUIN Middelnederlandse Vertalingen van het Nieuwe Testament, Groningen-Batavia 1935.

D. BUDDINGH Dietsche Taal en Poëzij, Gorinchem 1859.

„ Geschiedenis van opvoeding en onderwijs, 2 stukken, het 2de stuk 2 gedeelten, 's Gravenhage 1842-'43.

A. W. BYVANCK-G. J. HOOGEWERFF Noord-Nederlandsche Miniaturen in handschriften der 14de, 15de en 16de eeuwen, 2 dln, pltn., 's Gravenhage 1922; item Tekst en pltn., 's Gravenhage 1925.

CH. CAEYMAEX Katholieke Kanselredenaars der Nederlanden, Roesselaere z.j. [1901].

J. CALVET L'enfant dans la littérature française, 2 dln, Paris z.j.

CH. L. CARTON Oudvlaamsche Liederen en andere Gedichten der XIVe en XVe eeuwen, Gent z.j. [1849].

O. CHRISMAN The historical Child, Boston z.j. [1920].

- J. CLARISSE *Sterre- en Natuurkundig Onderwijs, gemeenlijk genoemd: Natuurkunde van het Geheel-al van...* Broeder Ghaert, Leiden 1847.
- D. COSTER, *Het kind in de poëzie*, Arnhem 1935.
- „ *De Nederlandsche Poëzie in honderd verzen*, Arnhem² 1931.
- F. A. M. DANIELS *Meester Dirc van Delf, zijn persoon en zijn werk*, (Utr. diss.), Nijmegen-Utrecht 1932.
- H. DELEHAYE *Cinq leçons sur la méthode hagiographique*, Bruxelles 1934.
- J. DESTREE *Hugo van der Goes*, Bruxelles-Paris 1914.
- J. DIEFFENBACHER *Deutsches Leben im 12. und 13. Jahrhundert*, I *Oeffentliches Leben*, Göschen² 1914, II *Privatleben*, Göschen 1907.
- G. J. DIEPERINK *Studien zum Valentin und Namelos. Ein Beitrag zur Geschichte der literarischen Beziehungen zwischen Flandern, Mittel- und Niederdeutschland und Schweden zur Zeit der Hanse*, (Amsterd. diss.), Haarlem 1933.
- J. DROST *Het Nederlandsche Kinderspel vóór de zeventiende eeuw*, (diss.) 's Gravenhage 1914.
- A. VAN DUINKERKEN *Dichters der Contra-reformatie*, Utrecht 1932.
- P. DURRIEU *La miniature flamande au temps de la cour de Bourgogne (1415-1530)*, Bruxelles-Paris 1921.
- FL. VAN DUYSE *Het Oude Nederlandsche Lied*, 3 dln met Reg. 's Gravenhage-Antwerpen 1903-'08.
- PR. VAN DUYSE *De Riederijerskamers in Nederland*, 2 dln, Gent 1900-'02.
- C. H. EBBINGE-WUBBEN *Fragmenten uit middelnederlandse Bijbelvertalingen*, Groningen-Den Haag 1919.
- A. C. EMMERICH: ANON. *Het leven der H. Maagd, beschreven naar de visioenen van Anna Cath. Emmerich, Roermond-Maaseik², z.j. [1933]*.
- E. EMONDS *De legende van Sinte Kunera in de middeleeuwen*, z. pl. 1922.
- H. ENDEPOLS *Het decoratief en de opvoering van het middelnederlandsche drama*, (diss.), Amsterdam 1903.
- FR. FALK *Schule, Unterricht und Wissenschaft im Mittelalter*, Regensburg 1907.
- L. CL. FILLION *Vie de Notre Seigneur Jésus-Christ*, 3 dln, Paris¹¹ 1925.
- K. DE FLOU-E. GAILLIARD *Beschrijving van middelnederlandsche handschriften die in Engeland bewaard worden*, Gent 1895.
- A. FRANKLIN *L'enfant. La naissance. Le baptême (La vie privée d'autrefois. Arts et métiers, modes, mœurs, usages des Parisiens du XIIe au XVIIIe siècle)*, Paris 1895.
- L. GAUTIER *L'enfance d'un baron*, in: *Revue des questions historiques* 16. XXXII (1882) 369 vlg.
- J. VAN GINNEKEN *De geschiedenis der middelnederl. letterkunde in het licht der ethnologische literatuur-wetenschap*, Nijmegen-Utrecht 1928.
- J. VAN GINNEKEN-E. VAN DER HEYDEN *Nijmeegsche studieteksten* no. 2: *Leges barbarorum*, Nijmegen-Utrecht 1926.
- J. TER GOUW *De Volksvermaken*, Haarlem 1871.
- C. C. VAN DE GRAFT *Middelnederl. Historieliederen*, Utrecht 1904.
- L. GRIMAL *Jésus-Christ étudié et médité*, 2 dln Paris z.j. [1908].
- J. GRIMM *Das Leben Jesu*, 6 dln, Regensburg enz. 1906-'20.
- H. GROTEFEND *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters*, Hannover⁸ 1928.
- R. GUIETTE *La légende de la Sacristine*, Paris 1927.

- H. HAERYNCK Jan Boendale, Gent 1888.
- J. HARTELUST De dictione Georgii Macropedii, (Utr. diss.), Utrecht 1902.
- E. J. HASLINGHUIS De duivel in het drama der middeleeuwen, Leiden 1912.
- C. R. HERMANS Geschiedenis der Rederijkers in Noordbrabant, Iste deel, 's Hertogenbosch 1845, 2de stuk, Bijlagen, 's Hertogenbosch 1867.
- P. TH. HOFFMANN Der mittelalterliche Mensch, gesehen aus Welt und Umwelt Notkers des Deutschen, Gotha 1922.
- G. C. VAN 'T HOOG Anthonis de Roovere, Amsterdam 1918.
- S. S. HOOGSTRA Proza-bewerkingen van het leven van Alexander den Groote in het middelnederlandsch, 's Gravenhage 1898.
- J. HOOPS Reallexikon der germanischen Altertumskunde, 4 dln, Strassburg 1911-'19.
- G. HUET Catalogue des manuscrits néerlandais de la Bibliothèque nationale, Paris 1886.
- J. HUIZINGA Herfsttij der Middeleeuwen, Haarlem² 1921.
 „ Tien Studiën, Haarlem 1926.
- J. H. JACOBS Jan de Weert's Nieuwe Doctrinael of Spieghel van Sonden, 's Gravenhage 1915.
- M. DE JONG Drie zestiende-eeuwse Esbatementen, (Utr. diss.) Amsterdam 1934.
- W. JONCKBLOET Roman van Lancelot, 2 dln, 's Gravenhage 1846-'49.
 „ Roman van Walewein, 2 dln, Leiden 1846.
- FL. JUBARU Sainte Agnès, Paris⁴ z.j. [1909?].
- J. H. JUNIUS Heraldiek, Amsterdam 1894.
- G. KALFF Epische Fragmenten, Groningen 1885.
 „ Geschiedenis der Nederl. Letterkunde, 7 dln, Groningen¹ 1906-'12.
 „ Geschiedenis der Nederl. Letterkunde in de 16de eeuw, 2 dln, z.j. [1889].
 „ Het Kind in de letterkunde, in: De Gids LI (1887), II 426 vlg.
 „ Het Lied in de Middeleeuwen, Leiden 1884.
 „ Trouw moet blijcken, Groningen 1889.
- E. VON KAUSLER Denkmäler altniederländischer Sprache und Literatur, 3 dln, I-II Tübingen 1840-'44, III Leipzig 1866.
- A. KEMPENEERS Hendrik van Veldeke en de Bron van zijn Servatius, Antwerpen 1913.
- TH. KEUCHENIUS-D. C. TINBERGEN Nederlandsche Lyriek, Iste deel De Middeleeuwen, Leiden 1920.
- J. KNUTTEL Het Geestelijk Lied in de Nederlanden voor de Kerkhervorming, Rotterdam 1906.
- J. KOOPMANS Middelnederlandse Romans, Leiden 1920.
- K. KROHN Die folkloristische Arbeitsmethode, Oslo enz. 1926.
- J. A. F. KRONENBURG Maria's Heerlijkheid in Nederland, 8 dln + Reg., Amsterdam z.j. [1904-'14] en Roermond [1931].
 „ Neêrlands Heiligen in de Middeleeuwen, 4 dln, Amsterdam 1899-1901.
 „ Neêrlands Heiligen in vroeger eeuwen, 4 dln, Amsterdam¹ 1898-'99.
- T. T. KROON Mythologisch Woordenboek, 2de deel, 's Gravenhage 1875.
- W. J. KÜHLER Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen, Rotterdam 1908.

- K. KÜNSTLE Ikonographie der Heiligen, Freiburg i. Br. 1926.
- N. VAN DER LAAN Rederijkersspelen, naar een Leidsch handschrift, 's Gravenhage 1932.
- W. LAMPEN Eucharistica, 2de deel, Alkmaar 1932.
- „ Liturgie en Drama, Leuven enz. (G. G. G. no. 292) z.j. [1929].
- CH.-V. LANGLOIS La connaissance de la nature et du monde d'après les écrits français à l'usage des laïcs, Paris 1927.
- „ La Vie en France au moyen âge de la fin du XIIe au milieu du XIVe siècle d'après les moralistes du temps, Paris 1925.
- „ La Vie en France au moyen âge de la fin du XIIe au milieu du XIVe siècle d'après les romans mondains du temps, Paris² 1926.
- P. LEENDERTZ Jr. Floris ende Blancefloer, Leiden 1912.
- „ Middelnederl. Dramatische Poëzie, Leiden z.j. [1907].
- E. MÂLE L'art religieux de la fin du moyen-âge en France, Paris³ 1925.
- D. DE MAN Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden zusteren, (A'damsche diss.), 's Gravenhage 1919.
- E. MARTIN ST. LÉON Histoire des Corporations de métiers, Paris³ 1922.
- J. C. MATTHES Roman der Lorreinen, Groningen 1876.
- „ Renout van Montalbaen, Groningen 1875.
- M. MEERTENS De Godsvrucht in de Nederlanden, 3 (van de 5) dln, z. pl. 1930-'32, 6de deel 1934.
- A. MEISTER Die Fragmente der libri VIII miraculorum des Caesarius von Heisterbach, Rom 1901.
- G. J. MEYER Verslag van een oud handschrift, z. pl. en j. [1835].
- N. C. MEYER DREES Stroomingen en Hoofdpersonen in de Nederl. Literatuur, Groningen-Batavia³ 1932.
- J. MERCATOR Quae de Beata Maria Virgine passim scripsit Thomas a Kempis, Venlonae 1924.
- J. VAN MIERLO Beknopte Geschiedenis van de oud- en middelnederl. letterkunde, Antwerpen enz. 1930.
- „ Hadewijch, Brussel-Amsterdam z.j. [1926].
- P. H. VAN MOERKERKEN De Satire in de Nederl. kunst der middel-eeuwen, Amsterdam 1904.
- W. MOLL Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw, 2 dln Amsterdam 1854.
- „ Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming, 2 dln (2de deel in 4 stukken) met Reg. Utrecht [1864]-1871.
- H. E. MOLTZER Levens en Legenden van Heiligen, Iste gedeelte, Leiden z.j.
- „ Middelnederl. Dramatische Poëzie, Groningen 1875.
- COMTE DE MONTALEMBERT Saint Elisabeth de Hongrie, Tours z.j.
- E. DE MOREAU Saint Amand, Louvain 1927.
- J. MOSMANS De St. Janskerk te 's Hertogenbosch, 's Hertogenbosch 1931.
- J. W. MULLER-L. SCHARPÉ Spelen van Cornelis Everaert, Leiden 1920.
- H. NAUMANN-G. MÜLLER Höfische Kultur, Halle a. S. 1929.
- E. NEURDENBURG Van Nyeuvont, Loosheit ende Practike: hoe sy vrou Lortse verheffen, (Utr. diss.), Utrecht 1910.
- W. NIJHOFF-M. E. KRONENBERG Nederlandsche Bibliographie van 1500-1540, 's Gravenhage 1923.
- G. S. OVERDIEP Ferguut, Leiden z.j.
- N. DE PAUW Middelnederl. Gedichten en Fragmenten, 2 dln, Gent 1893-1914.

- G. PENON *Nederlandsche Dicht- en Prozewerken*, 6 dln., Groningen 1889-'93.
- L. PETIT *Bibliographie der mnl. taal- en letterkunde*, Leiden 1888.
- F. PIJPER *Middeleeuwsch Christendom. De Heiligenvereering*, 's Gravenhage 1911.
- „ *Martelaarsboeken*, Groningen 1924.
- H. PIRENNE *Les anciennes démocraties des Pays-bas*, Paris 1910.
- H. P. B. PLOMP *De middelnederl. bewerking van het gedicht van den VII Vroeden van binnen Rome*, (Utr. diss.), Utrecht 1899.
- R. PODEVIJN *De H. Gudula en hare familie*, Hekelgem z.j.
- M. J. POHL *Thomae a Kempis Opera Omnia*, 7 dln, Freiburg i. Br. 1910-'22.
- L. REYFENS-J. VAN MIERLO *Beatrijs van Nazareth Seven manieren van minne*, Leuven 1926.
- A. ROESSINGH *De Vrouw bij de Dietsche moralisten*, (Gron. diss.), Groningen 1914.
- L. J. ROGIER *Henric van Veldeke. Inleiding tot den dichter en zijn werk, met bloemlezing*, Maastricht 1931.
- S. ROMBOUTS *Historiese Pedagogiek*, 4 dln., Tilburg 1927-'28.
- K. RUELENS *Refereinen en andere gedichten uit de XVIe eeuw*, 3 dln., Antwerpen 1879-'81.
- O. SCHADE *Liber de Infantia Mariae et Christi Salvatoris*, Halle 1869.
- T. J. A. SCHEEPSTRA *Van den heilighen drien coninghen*, (Gron. diss.), Groningen 1914.
- H. SCHMIDT *Das Kind in der englischen Lyrik*, (diss.), Freiburg i. Br. z.j. [1915].
- O. SCHMITT e.a. *Reallexikon der deutschen Kunstgeschichte*, afl. 1-6, Stuttgart z.j.
- M. SCHOENGES *Geschiedenis van het onderwijs in Nederland*, 12 aflev. Amsterdam 1911-'12.
- G. D. J. SCHOTEL *Letter- en oudheidkundige Avondstonden*, Dordrecht 1841.
- „ *Vaderlandsche Volksboeken en Volkssprookjes*, 2 dln., Haarlem 1874.
- ST. SCHOUTENS *Legende der glorioser maghet Sinte Clara*, Hoogstraten 1904.
- J. SCHRIJNEN *Nederlandsche Volkskunde*, 2 dln., Zutphen³ 1930-'33.
- C. P. SERRURE-PH. BLOMMAERT *De Grimbergse Oorlog*, 2 dln., Gent 1852-'54.
- HADR. SIM6N-J. PRADO *Praelectiones Biblicae. Novum Testamentum*, 2 dln., Turijn³ 1926-'30.
- L. SIMONS *Het Drama en het Tooneel in hun ontwikkeling*, 5 dln., Amsterdam 1921-'32.
- K. SMITS *Iconografie van de Nederlandsche Primitieven*, (Nijm. diss.), Amsterdam 1933.
- J. SNELLEN *Een boecxken gemaket van Suster Bertken*, Utrecht 1924.
- „ *Liederen van Hadewijch*, Amsterdam 1907.
- E. SOENS *De Rol van het booze beginsel op het middeleeuwsch tooneel*, Gent 1893.
- B. VAN DER STEMPEL *Roman van den Riddere metter Mouwen*, Leiden z.j.
- „ *De Vrouw in onze Britsche romans* (Amsterd. diss.), Amsterdam 1910.

- A. STUBBE *Naturalistisch of Mystiek?* Leuven 1933.
- W. SURINGAR *Middelnederl. Rijmspreuken* z. pl. en j., (overdruk).
 „ *Van Zeden*, Leiden 1892.
- SURIUS *Historiae seu vitae Sanctorum*, 13 dln., Turijn 1875-'80.
- D. C. TINBERGEN *Des Coninx Summe*, Leiden z.j.
- A. TROELSTRA *Stof en methode der Catechese in Nederland vóór de Reformatie*, Groningen 1903.
- „ *De toestand der Catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatorische eeuw*, Groningen 1901.
- J. VANDERHEIJDEN *Het thema en de uitbeelding van den dood in de poëzie der late Middeleeuwen en der vroege Renaissance*, Ledeberg-Gent z.j.
- VARII *Jan van Ruusbroec, Leven, werken*, Mechelen-Amsterdam 1931.
- V. VEDEL (vert. H. Logeman) *Ridderromantiek in de Franse en Duitse middeleeuwen*, Utrecht 1919.
- J. VERDAM *Die Spiegel der Sonden*, 2 dln., Leiden 1900-'01.
- E. VERWIJS *Dit zijn X goede boerden*, 's Gravenhage 1860.
- „ *Bloemlezing uit Middelnederl. Dichters*, 3 dln + *Woordenlijst*, Zutphen³ z.j. [1892-]1915.
- „ *Roman van Cassamus*, Groningen 1869.
- „ *Die Rose van Heinric van Aken*, 's Gravenhage 1868.
- „ *Van Vrouwen ende van Minne*, Groningen 1871.
- W. A. VAN DER VET *Het Biënboec van Thomas van Cantimpré en zijn exempelen* (Leidsche diss.), 's Gravenhage 1902.
- J. VAN VLOTEN *Nederlandsche Geschiedzangen*, 2 bundels, Amsterdam 1852.
- „ *Het Nederl. Kluchtspel van de 14de tot de 18de eeuw*, 3 dln., Haarlem² 1878-'81.
- „ *Verzameling van Nederl. Prozastukken van 1229-1476*, Leiden-Amsterdam 1851.
- C. G. N. DE VOOYS *Middelnederl. Legenden en Exempelen*, 's Gravenhage 1900.
- „ *Middelnederl. Maria-legenden*, 2 dln., Leiden¹ z.j.
- W. DE VREESE *Die eerste Bliscap van Maria*, 's Gravenhage 1931.
- W. L. DE VREESE *Middelnederl. Geneeskundige Recepten en Tractaten, Zegeningen en Tooverformules*, 1ste afl., Gent 1894.
- S. A. WALLER ZEPER *Jan van Henegouwen, Heer van Beaumont*, 's Gravenhage 1914.
- E. WECHSSLER *Die Generation als Jugendreihe und ihr Kampf um die Denkform*, Leipzig 1930.
- J. WERNER *Lateinische Sprichwörter und Sinnsprüche des Mittelalters*, Heidelberg 1912.
- FR. VON WESTENHOLZ *Die Griseldis-sage in der Literaturgeschichte*, Heidelberg 1888.
- H. VAN WIJN *Historische en letterkundige Avondstonden*, 2 dln., Amsterdam 1800.
- A. VAN DE WIJNPERSSE *De Dietsche vertalingen van Suso's Horologium Aeternae Sapientiae*, (Utr. diss.), Groningen-Den Haag 1926.
- J. F. WILLEMS-J. BORMANS *Brabantsche Yeesten*, 3 dln., Brussel 1839-'69.
- J. TE WINKEL *De bewoners van een kasteel in de dertiende eeuw*, in: *Geschiedkundige Opstellen uitgegeven ter eere van H. C. Rogge*, Leiden z.j. [1902] 265 vlg.

- J. TE WINKEL Maerlant's Werken beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw, Gent-'s Gravenhage^a 1892.
 „ De Ontwikkelingsgang der Nederl. Letterkunde, 5 dln. Haarlem¹ 1908-'21, 7 dln Haarlem² 1922-'27.
 „ Het Ridderwezen, geschetst volgens de ridderromans, Amsterdam 1894.
 „ Roman van Moriaen, Groningen 1879.
 FR. WINKLER Die Flämische Buchmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts, Leipzig 1925.
 H. F. WIRTH Der Untergang des niederländischen Volksliedes, Den Haag 1911.
 L. WIRTH Het heilige Kruis en de Denensage te Breda, Groningen 1893.
 J. W. WOLFF Niederländische Sagen, Leipzig 1843.
 J. A. Worp Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland, 2 dln., Groningen 1904-'08.
 C. YPES Petrarca in de Nederlandse Letterkunde, (Amsterd. diss.), Amsterdam 1934.

Lijst B. Met den naam aangehaalde middelnederl. dichters en schrijvers.

N.B. Door mij gebruikte edities. Ook deze lijst heeft slechts een practisch doel, vult PETIT voor enkele latere uitgaven aan.

Alexander de Villa-Dei: K. KEHRBACH Das Doctrinale des Alexander de Villa-Dei, in: Mon. Germ. Paedagogica, band XII, Berlin 1893.

Anna Bijns (A. BOGAERS-) W. L. VAN HELTEN Refereinen van Anna Bijns, met verklarende woordenlijst, Rotterdam 1875.

„ W. JONCKBLOET-W. L. VAN HELTEN Nieuwe Referenen van Anna Bijns, Groningen 1880.

Anthonis de Rovere, Quiconque vult salvus esse, in: Leuvense Bijdragen IV (1900-'02) 155 vlg.

Augustijnken van Dordt, Dit is sinte Jans Ewangelie, bij PH. BLOMMAERT Oudvl. Ged. III p. 131 vlg.

Baldewinus de Haga Comitum, in: hs. lett. 611 der Leidsche Universiteitsbibliotheek.

Boendale, Brabantsche Yeesten: J. F. WILLEMS-J. BORMANS, 3 dln., Brussel 1839-'69.

- „ Dat Boec vander Wraken: F. A. SNELLAERT Nederl. Gedichten uit de 14de eeuw, Brussel 1869, p. 287 vlg.

„ Der Leken Spieghel: M. DE VRIES, Leiden 1844-47.

„ Dietsche Doctrinale: W. JONCKBLOEDT, 's Gravenhage 1842.

„ Jans Teesteye: F. A. SNELLAERT Ned. Ged. uit de 14de eeuw, p. 137 vlg.

„ Meliboeus: F. A. SNELLAERT Ned. Ged. uit de 14de eeuw, p. I vlg.

Boudewijn vander Lore, Dits Tijtverlies, bij PH. BLOMMAERT Oudvl. Gedichten II p. 109 vlg.

Br. Geraert, St. Christina de Wonderbare: J. BORMANS, Gent 1850.

Br. Gheraert, Natuurkunde van het Geheel-al: J. CLARISSE, Leiden 1847.

- Cornelis Everaert: J. W. MULLER-L. SCHARPÉ Spelen van Corn. Everaert, Leiden 1920.
- Dirc van Delf, Tafel van der Kerstenre Gheloven: hs Den Haag Kon. Bibl. 73 E 26.
- Dirc Potter, Dat Bouck der Bloemen; ST. SCHOUTENS, Hoogstraten 1904.
- „ Der Minnen Loep: P. LEENDERTZ Wz. Leiden 1845-'46.
- Erasmus, Colloquia familiaria: N. J. SINGELS, Groningen 1900.
- „ De Civilitate morum puerilium: J. MASSELIN Erasmi e.a. Selecta Colloquia, Parisiis 1830.
- Froissart: N. DE PAUW Cronyke van Vlaanderen, getranslateert uuten Franssoyse in Duytscher tale by Geryt Potter van der Loo, 3 dln., Gent 1898-1909.
- Gillis de Wevel St. Amand: [PH. BLOMMAERT] Leven van Ste Amand door Gillis de Wevel, 2 dln., Gent 1842-'43.
- Hadewijch Brieven: J. VAN MIERLO Hadewijch, Proza, Leiden z.j. [1908].
- „ Mengeldichten: J. VAN MIERLO Hadewijch Mengeldichten, Brussel-Leuven 1912.
- „ Strophische Gedichten: J. VAN MIERLO Hadewijch, Strophische Gedichten, Leuven 1910.
- „ Vizioenen: J. VAN MIERLO Hadewijch, Vizioenen, 1ste deel, tekst en commentaar, Leuven enz. 1924; 2de deel, inleiding, Leuven enz. z.j.
- Heynric van Hollant Die Cracht der Mane: M. DE VRIES z. pl. en j.
- Hildegarsberch: W. BISSCHOP-E. VERWIJS Gedichten van Willem van Hildegarsberch, 's Gravenhage 1870.
- Jacobus a Voragine Lombardica historia quae a plerisque aurea legenda sanctorum appellatur, Argentorati 1502.
- Jan van Heelu: J. F. WILLEMS Chronique en vers de Jean van Heelu ou relation de la bataille de Woeringen, Bruxelles 1836.
- Jan Praet: Speghel der wijsheit of leeringhe der zalichede, uitgeg. door J. H. BORMANS, Brussel 1872.
- Jan de Weert Nieuwe Doctrinael: J. H. JACOBS, 's Gravenhage 1915.
- „ Disputacie van Rogiere ende van Janne: KAUSLER Denkmäler III p. 14 vlg.
- Joannes de Hese: M. DE VRIES, Fragment eener Nederl. vertaling van het reisverhaal van Joannes de Hese, in: Verslagen en Berichten uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering der oude Nederl. Letterk., 2de Jaarg., Leiden 1845, p. 5 vlg.
- Lamb Goetman: ANON: De Spiegel der jongers, Gent 1860.
- Lod. van Velthem 5de partie, boek III: W. JONCKBLOET, (diss.), 's Gravenhage 1840.
- „ 5de partie: H. VAN DER LINDEN-W. DE VREESE, Lod. van Velthem's Voortzetting van den Spiegel Historiael, Brussel 1906.
- Macropedius Rebelles: ANON, G. Macropedii Fabulae z. pl. en j.
- Maerlant Alexanders Geesten: F. A. SNELLAERT, 2 dln., Brussel 1860-'61.
- „ Clause van der Biblen: J. FRANCK-J. VERDAM Strophische Gedichten, Groningen 1898, p. 120 vlg.

- Maerlant** Disputacie van onser Vrouwen ende van den heiligen cruce: J. FRANCK-J. VERDAM Strophische Gedichten, Groningen 1898, p. 90 vlg.
- „ Heimeleicheit der Heimelecheden: J. CLARISSE, Dordrecht 1838
- „ Historie van Troyen: J. VERDAM, Groningen 1873.
- „ Istory van Troyen: N. DE PAUW-E. GAILLIARD Dit is die Istory van Troyen van Jacob van Maerlant, 4 dln., Gent 1889-'91 (4de deel 1889).
- „ Merlijn: J. VAN VLOTEN, Leiden 1880.
- „ Der Naturen Bloeme: E. VERWIJS, 2 dln., Groningen 1878 (voor een gedeelte: DEZ., 2 dln., Leiden z.j.).
- „ Rijmbijbel: J. DAVID, 3 dln., Brussel 1858-'59.
- „ Spieghel Historiael: M. DE VRIES-E. VERWIJS, 3 dln., Leiden 1863.
- „ Sint Franciscus: J. TIDEMAN, Leiden 1847.
- „ Torec: J. TE WINKEL, Leiden 1875.
- Mandeville**: N. A. CRAMER De reis van Jan van Mandeville, Leiden 1908.
- Melis Stoke**: C. VAN ALKEMADE Melis Stoke, Rijmkroniek, Leiden 1699.
- Rulman Meerswin** Dat Boeck vanden oorspronck, in: De Vrije Fries XV (1881) p. 117 vlg.
- Ruusbroec**: VARII: Jan van Ruusbroec, Werken, 4 dln., Mechelen-Amsterdam 1932-'34 (I en IV 1932, II en III 1934).
- Segher Dieregotgaf** Prieel van Troyen: PH. BLOMMAERT Oudvl. Ged. I p. I vlg.
- Smeken** Vanden Sacramente vander Nyeuwervaert: P. LEENDERTZ Jr. Mnl. Dramat. Poëzie, Leiden z.j. [1907], p. 213 vlg.
- Styevoort**: FR. LYNW. VAN EEGHEM Jan van Styevoort's Refereinenbundel anno 1524, 2 dln., Antwerpen z.j.
- Thomas van Cantimpré** Vita S. Lutgardis Virginis: SURIUS VI p. 409 vlg.
- Thomas a Kempis**: M. J. POHL Th. a K. Opera Omnia, 7 dln., Freiburg i. Br. 1910-'22.
- Veldeke** Eneit: O. BEHAGHEL Heinrichs von Veldeke Eneide, Heilbronn 1882.
- „ Lieder: L. ETTMÜLLER Heinrich von Veldeke, Leipzig 1852.
- „ St. Servatius: J. H. BORMANS Heijnrijck van Veldeken, St. Servatius-legende, in : Annales de la Société historique et archéologique à Maestricht, II (1856-'58) 177 vlg. Introduction, 209 vlg. Texte.
- Yperman**: E. C. VAN LEERSUM De „Cyrurgie" van Meester Jan Yperman, Leiden z.j.
- Willem van Afflighem** Sint Lutgart: FR. VAN VEERDEGHEM, Leiden 1899.

Lijst C. Zonder schrijversnaam geciteerde Bronnen.

N.B. Niet opgenomen zijn die, welke vindplaats in de Aanteekeningen voldoende is opgegeven. De door mij gebruikte uitgaven.

Aiol: J. VERDAM, Leiden 1883.

Annales Egmondani: Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum t. XVI p. 442 vlg.

Antwerpsch Liedboek: H. HOFFMANN VON FALLERSLEBEN Horae
 Belgicae dl. XI
 Baghijnken van Parijs: ANON., Gent 1860.
 Beatrijs: D. C. TINBERGEN, Groningen⁹ 1929 (Van Alle Tijden No. 2).
 Boeck vander Voirsienicheit Godes: A. BURSSSENS, Brussel enz. 1930.
 Borchgrave van Couchy: M. DE VRIES, Leiden 1887.
 Breviarium Grimani: ANON. 10 dln., Leiden-Amsterdam 1908.
 Cyromanchie vanden Pape van den Hamme: N. DE PAUW Mnl. Ged. en
 Fragm. I p. 272 vlg.
 Dat Lyden ende die Passie ons Heren Ihesu Christi: A. HOLDER, Groningen
 1877.
 Dboec vanden Houte: J. TIDEMAN, Leiden 1844.
 Denensage en het H. Kruis: L. Wirth Het H. Kruis en de Denensage te
 Breda, Groningen 1893.
 Der goeder leiken Reghel: N. DE PAUW Mnl. Ged. en Fragm. I p. 234 vlg.
 Der Mannen ende Vrouwen Heimelijcheit: N. DE PAUW Mnl. Ged. en Fragm.
 I p. 121 vlg.
 Der Vrouwen Heimelicheit: PH. BLOMMAERT, Gent z.j. [1860].
 Des Coninx Summe: D. C. TINBERGEN, Leiden z.j.
 Die bediedenisse van der Missen: A. C. OUDEMANS, Leiden 1852.
 Die Bouc van Seden: W. SURINGAR, Leiden 1891.
 Dietsce Lucidarius: PH. BLOMMAERT Oudvl. Ged. III p. I vlg.
 Disticha Catonis: A. BEETS, Groningen 1885.
 Dit sijn die .x. Plaghen ende die .x. gheboden: F. A. SNELLAERT Nederl.
 Gedichten uit de 14de eeuw, Brussel 1869, p. 551 vlg.
 Dit sijn Seneka Ieren: W. SURINGAR, Leiden 1895.
 Erste Bliscap: W. DE VREESE Die Eerste Bliscap van Maria, 's Gravenhage
 1931.
 Elckerlijc: K. H. DE RAAF Den Spyghel der Salicheyt van Elckerlijc, (Gron.
 diss.) Groningen 1897.
 Esmoreit: C. G. KAKEBEEN-R. VERDEYEN, Groningen¹¹ 1931.
 Esopet: J. TE WINKEL, Groningen 1881.
 Ferguut: G. S. OVERDIEP, Leiden z.j.
 Floris ende Blancefloer: P. LEENDERTZ Jr., Leiden 1912.
 Gloriant: P. LEENDERTZ Jr. Mnl. Dram. Poëzie, p. 38 vlg.
 Grimbergische Oorlog: C. P. SERRURE-PH. BLOMMAERT, 2 dln. Gent
 1852-'54.
 Gulden Legende Somerstuc en Winterstuc:
 Passionael twinterstuc datmen hiet die gulden legende,
 (item) somerstuc, Antwerpen 1505.
 Heliand: J. R. KÖNE, Münster 1855.
 Hortulus animae: ANON. 3 dln., Utrecht-Amsterdam 1907-'10.
 Kaetspel: J. A. ROETERT FREDERIKSE Dat Kaetspel ghemoralizeert,
 Leiden z.j.
 Cancellierboek: A. KESSEN Het Cancellierboek, (Leidsche diss.) Leiden
 z.j. [1931].
 Karel de Groote en zijn XII Pairs: W. JONCKBLOEDT, Leiden 1844.
 Lanceloet van Denemerken (of:)
 Lanceloet ende die scone Sanderijn: P. LEENDERTZ Jr. Mnl. Dram. Poëzie
 p. 78 vlg.
 Lancelot: W. JONCKBLOEDT, 2 dln., 's Gravenhage 1846-'49.

- Leven van Ste. Christina de Wonderbare: J. H. BORMANS, Gent 1850.
- Limborch: L. VAN DEN BERGH Roman van Henric en Margriete van Limborch, 2 dln., Leiden 1846-'47.
- Limb. Sermoenen: J. H. Kern, Groningen 1895.
- Lorreinen: J. C. MATTHES Roman der Lorreinen, Groningen 1876.
- Loyhier ende Malaert: G. KALFF Epische Fragmenten, Groningen 1885, No. XIII.
- Luystervinck: M. DE JONG Drie zestiende-eeuwse Esbatementen, (Utr. diss.), Amsterdam 1934 p. 85 vlg.
- Madelghijs' kintsheit: N. DE PAUW, Gent 1889.
- Oude Rijmalmanak, in Belgisch Museum VI p. 307-319.
- Parthenopaeus: J. H. BORMANS Ouddietsche fragmenten van den Parth. van Bloys, Brussel 1871.
- Physiologus: N. DE PAUW Mnl. Ged. en Fragm. I p. 191 vlg.
- Playerwater: P. LEENDERTZ Jr. Mnl. Dram. Poëzie p. 160 vlg.
- Reinaert I: F. BUITENRUST-HETTEMA-H. DEGERING Van den Vos Reynaerde, Zwolle² 1921.
- Reinaert II: J. F. WILLEMS Reinaert de Vos, Gent² 1850 p. 142 vlg.
- Renout van Montalbaen: J. C. MATTHES, Groningen 1875.
- Rijmkroniek van Vlaanderen: E. VON KAUSLER Denkmäler I.
- Rinclus: P. LEENDERTZ Het mnl. leerdicht Rinclus, Amsterdam 1893.
- Roman van Cassamus: E. VERWIJS, Groningen 1869.
- Rose: E. VERWIJS Die Rose van H. van Aken, 's Gravenhage 1868.
- Rubben: P. LEENDERTZ Mnl. Dram. Poëzie p. 152 vlg.
- Seghelijn: J. VERDAM Segh. van Jerusalem, Leiden 1878.
- Sidrac: M. DE VRIES in: De Taal- en letterbode III (1872) 64 vlg.
- Sint Brandaen: PH. BLOMMAERT Oudvl. Ged. I p. 100 vlg., II p. 3 vlg.
- „ W. G. BRILL Van Sinte Brandane, Groningen 1871.
- Sint Lutgart: FR. VAN VEERDEGHEM, Leiden 1899.
- Scaecspel: G. H. VAN SCHAICK AVELINGH Dat Scaecspel, Leiden 1912.
- Soudaensdochter: G. J. BOEKENOOGEN Exempel van de Soudaensdochter, Leiden 1904.
- Spel van St. Trudo: G. KALFF Trou moet blijcken p. 81 vlg.
- Spiegel der Sonden: J. VERDAM, 2 dln., Leiden 1900-'01.
- Tielebuys: M. DE JONG Drie zestiende-eeuwse Esbatementen (Utr. diss.) Amsterdam 1934 p. 23 vlg.
- Tondalus' vizioen: R. VERDEYEN-J. ENDEPOLS Tond. Visioen en Sinte Patricius' Vagevuur, 2 dln., Gent-'s Gravenhage 1914-'17.
- Vanden Levene ons Heren: W. BEUKEN, (Utr. diss.), Purmerend 1929.
- Vanden VII Vroeden: K. STALLAERT Vanden VII Vroeden van binnen Rome, Gent 1889.
- Van enen jonghen kinde van haren scoelmeester: J. F. WILLEMS in: Belgisch Museum I (1837) 326 vlg.
- Van Sente Waerneer: N. DE PAUW Mnl. Ged. en Fragm. I p. 357 vlg.
- Van twee kinderen die droeghen ene starcke minne, J. F. WILLEMS in: Belg. Museum X (1846) 89 vlg.
- Van Vrouwen ende van Minne: E. VERWIJS, Groningen 1871.
- Zedelessen: BLOMMAERT Oudvl. Ged. III p. 113 vlg.
- Zan Zeden: W. SURINGAR, Leiden 1892.
- Veelderhande Geneuchlijke Dichten, Tafelspelen ende Refereynen; ANON., Leiden 1899.

Walewein: W. JONCKBLOET Roman van Walewein, 2 dln., Leiden 1846.
 Zusters van Deventer: D. DE MAN Hier beginnen sommige stichtige punten van onzen oelden zusteren, (Amsterd. diss.), 's Gravenhage 1919.
 Zusters van Diepenveen: D. A. BRINKERINK Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van Diepen Veen, Leiden z.j.

Lijst D. Aangehaalde Tijdschriften

N.B. Volledige titels der tijdschriften en anoniem geciteerde Verzamelwerken, waaruit artikelen en bronnen geciteerd worden. In de alphabetische volgorde werden de lidwoorden verwaarloosd.

Acta Sanctorum (Bollandisten), enkele deelen.
 Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht XXVII (1901)-XXIX (1903).
 Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis I (1885) en II (1887).
 Belgisch Museum, J. F. WILLEMS I (1837)-X (1846).
 Boekenschouw XXVII (1933-'34).
 Dietsche Warande III (1857)-IV (1858).
 Dietsche Warande en Belfort XXXIII (1933).
 Etudes tome 217 (1933, IV).
 Germania XXXI (1886).
 Het Gildeboek XVII (1934).
 Groot Woordenboek der Nederl. Taal: M. DE VRIES-L. A. TE WINKEL e.a., x dln., 's-Gravenhage-Leiden 1882 vlg.
 Historisch Tijdschrift II (1924).
 Horae Belgicae J. HOFFMANN VON FALLERSLEBEN, 12 dln., Vratislaviae 1830-'57, IX en XI.
 De Katholiek XXI (1852).
 Leuvense Bijdragen IV (1900-'02) en V (1903).
 Lexikon der Pädagogik, E. M. ROLOFF e.a., 5 dln., Freiburg i. Br. 1913-'17.
 Mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen, afd. Letterk. dl. 53 serie A.
 Middelnederl. Woordenboek, E. VERWIJS-J. VERDAM, 9 (10) dln., 's-Gravenhage 1885 vlg.
 Migne Patrologia Graeca et Latina, enkele deelen.
 Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum XVI.
 Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe Serie I (1902).
 Nederlandsch Archievenblad XLI (1933-'34).
 Nieuw Archief voor Kerkelijke Geschiedenis II (1854).
 De Nieuwe Taalgids VII (1913).
 Ons Geestelijk Erf I (1927) vlg.
 Onze Taaltuin I (1932-'33) vlg.
 Oudheidkundig Jaarboek 4de serie II (1933).
 Oud-Holland XXIX (1911).
 Het Pelgrimsblad (Roermond) VII (1933).
 Studiën LXVII, dl. CXXIII (1935).
 De Taal- en Letterbode I (1870)-VI (1875).
 Taal en Letteren XI (1901).
 Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen I (1903)-IX (1911).
 Tijdschrift voor Nederlandsche taal en letterkunde I (1881) vlg.
 Tijdschrift voor Taal en Letteren XIV (1926).

Tijdschrift voor Zielkunde en Opvoedingsleer XXV (1933).
 Vaderlandsch Museum, C. P. SERRURE, 5 dln., Gent 1855-'63.
 Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie.
 De Volksmissionaris (Roermond) XXVI (1905).
 Vondelkroniek V (1934).
 De Vrije Fries XV (1881).
 De Wetenschappelijke Nederlander II (1882) en III (1883).

Lijst E. Geciteerde Handschriften.

AMSTERDAM UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK = U.B.

cod. I G 34: Sinte anelmus prekel.

ms. I G. 25. B: fol. 179-180 (korte overweging der Annuntiatie).

BERLIJN PREUSSISCHE STAATSBIBLIOTHEK

ms. Germ. qu. 1085: fol. 246 vlg. Dit is enen geystelicken wagen.

ms. Germ. oct. 353: fol. 1-93 vertaling van Rulman Meerswin's Boeck

vanden oerspronge, fol. 138-142 en 171-177 Sermoenen op Kerstmis,

fol. 95-137 Gedichtenisse (allegorische reis naar Bethlehem).

GAESDONCK BIBLIOTHEK DES HILFSPRIESTERSEMINÄRS

ms. no. 16: fragmenta.

ms. no. 18: fol. 1-52 Leven ende passie ons Heren, fol. 57-109

Collacie, idem.

ms. no. 62: fol. 152-275 Leven van Ste Mechtildis.

GREIFSWALD UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK

ms. batav. I 307: Vander ewigher wijsheit boec.

DEN HAAG KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK = K.B.

70 H 45: fol. 105-124: Vita Amici et Amelii sociorum.

71 H 9: fol. 1-42 Vita S. Lidwinae door Joannes Gerlacus.

73 E 26: Dirc van Delf Tafel van der Kerstenre ghelove.

74 G 9: getijdenboek van ongeveer 1500.

76 F 2: gebedenboek van Filips den Goede.

76 F 31: getijdenboek van tegen 1470.

76 G 21: getijdenboek van ongeveer 1450.

76 G 22: getijdenboek van tegen 1440.

78 D 38: I en II, Nederlandsche bijbel, omstreeks 1430.

131 G 4: getijdenboek van ong. 1460.

131 G 5: getijdenboek van ong. 1450.

131 H 25: getijdenboek van ong. 1430.

133 D 5: getijdenboek van ong. 1475.

133 D 10: getijdenboek van ong. 1475.

133 E 2: Leven van Jesus in gebeden (\pm 1530).

DEN HAAG MUSEUM MEERMANNOWESTRENIANUM = M.W.

10 A 14: Missaal (Laurens van Antwerpen e.a.) 1366.

10 B 21: Kroniek Egidius van Roya, tegen 1455.

10 E 2: getijdenboek van vóór 1450.

10 E 3: getijdenboek (atelier Simon Bening) tegen 1520.

10 F 11: gebeden- en getijdenboek, tegen 1440.

10 F 12: getijdenboek, tegen 1500.

10 F 14: getijdenboek na 1500.

KEULEN HISTORISCHES ARCHIV

ms. W. 8°. 152* : fol. 1-21 Legende van Herman Joseph.

LEIDEN UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK = U.B.

- lett. 239: fol. 38 vlg. Een devoete oefeninghe.
- lett. 260: Leven ons heren ihesu christi (einde 14e e.).
- lett. 261: Leven ende passie ons heren (15e e.).
- lett. 262: Leven van Jesus (15de e.).
- lett. 271: Leven van Ste. Elizabeth (1501).
- lett. 272: Historie van der gebueerten etc. van S. Katherinen der
ioncfr. (1462).
- lett. 318: Serm. en Pelgr. (15de eeuw en 1476).
- lett. 331: Serm. (16de e.).
- lett. 354: fol. 180 vlg. Vreugden en Smarten van Maria (16de e.).
- lett. 611: Baldewinus de Haga Comitum (\pm 1526).
- lett. 1031: Sermoenen (begin 15de e.).

WÜRZBURG UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK = U.B.

- hs. Ch. 9. 144: Levens en Exempelen.

STELLINGEN

I

De thematologie, ernstig en breed opgevat, verdient groter waardeering dan P. van Tieghem (*La littérature comparée*) haar schenkt.

II

De uitdrukking „van nieuwes” beteekent niet alleen „opnieuw”, dus h e r h a l i n g (*Middelned. Woordenboek* IV 2424-'25), maar soms ook: „nieuw”, dus v o o r ' t e e r s t, gelijk in deze voorbeelden:

En es geen cleyn werc, dat hi van nuwes hem nu heeft aennomen (*Lutg.* II 1242). Hart dack dat van nyeux gemaict wert in de stede van rietdack (*Inform.* 376).

III

Het streven, door sommigen voorgestaan, om bij samenstellingen de verbindings-n geheel uit te bannen, verdient geen aanmoediging.

IV

De methode van stilistisch onderzoek, door Prof. Overdiep toegepast en voorgestaan, biedt voor de aesthetische beoordeeling van literaire werken een degelijken en objectieven grondslag.

V

De naam van Justus de Harduyn moet als Harduwijn worden uitgesproken.

VI

Het eenigszins beruchte boek van Eva Raedt-de Canter, „*Internaat*”, levert interessant materiaal voor de studie van 't persoonlijk voornaamwoord van den 2den persoon.

VII

De bewering van Leendertz, als zou Vondel geen zelfstandige politieke meening gehad hebben, is in strijd met 't karakter van den dichter en met de gegevens die zijn werken verschaffen.

VIII

Vondel blijkt Dante te hebben gelezen.

IX

Voorzoover Prof. de Vooy in de uitgave van Vondels werken der Wereld-bibliotheek (deel III blz. 166) deze verzen tracht te verklaren:

Venus: Der dichtren pen, 't pinceel der schildren alles vrystaet.
Poesy: Mijn lierman liert wel soo; doch als mense in de ly laet
Is geen' geslete munt hier gangbaer, noch te Room.
is zijn verklaring niet juist.

X

De beschrijving van A. W. Byvanck (Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Nationale des Pays-Bas et du Musée Meermannno-Westreenianum à la Haye, Paris 1924, p. 102) bij de miniatuur Meerm.-Westreen. hs. 10 A 14 fol. 151 beantwoordt niet aan de voorstelling. De miniatuur beeldt nl. uit: de H. Lucia met haar moeder geknield bij 't graf der H. Agatha.

XI

Voorstellingen van kerkelijke plechtigheden op Nederlandsche miniaturen leveren geen betrouwbaar materiaal voor een geschiedenis der liturgische kleuren.

XII

De in de iconografie traditioneele kaalhoofdigheid van den Apostel Petrus wordt door Nederlandsche miniaturisten opgevat als een tonsura.

XIII

Ten spoedigste moet worden aangevangen met de maatregelen, vereischt door Prof. de Vreese's Paradox over den grooten nood der Nederlandsche Philologie. Financiële steun van de Nederlandsche en Belgische regeering is onontbeerlijk.

XIV

De in middeleeuwsche bronnen herhaaldelijk voorkomende mededeeling, dat de bewijzende documenten door brand verloren zijn geraakt, mag men a priori volstrekt niet als een uitvlucht of gemeenplaats beschouwen.

XV

De arbeid, door Buitenrust Hettema e.a. ten opzichte der Nederlandsche glossen, en door Mansion e.a. omtrent de oudnederlandsche namen verricht, moet met behulp der indices in de Monumenta Germaniae Historica enz. worden uitgebouwd tot een Oud-Nederlandschen Thesaurus, al zal het meestal moeilijk zijn, het Nederlandsch van het oudfrankisch, oudsaksisch enz. te scheiden.

XVI

Op gymnasia en middelbare scholen behooren bij de Nederlandsche literatuur ook omvangrijke literaire werken, zooals drama's van Vondel, in hun geheel behandeld te worden.

